



T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

MİHALIÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU VE İDARESİ

DOKTORA TEZİ

Necmi ODABAŞI

Danışman:

Prof.Dr. Cafer ÇİFTÇİ

BURSA – 2014

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda 711042001 numaralı Necmi Odabaşı'nın hazırladığı "Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu ve İdaresi" konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 19/06/2014 günü 17³⁰ - 19⁰⁰ saatleri arasında yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı/başarısız) olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof.Dr. Cafer ÇİFTÇİ
Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof.Dr. Muammer DEMİREL
Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof.Dr. Ahmet KANKAL
Yıldırım Bayezit Üniversitesi

Üye

Doç.Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI
Uludağ Üniversitesi

Üye

Yrd. Doç.Dr. Sezai SEVİM
Uludağ Üniversitesi

19/06/2014

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Necmi Odabaşı
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Yakınçağ Tarihi
Bilim Dalı	: Tarih
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: XVII + 374
Mezuniyet Tarihi	: / / 20.....
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ

MIHALIÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU ve İDARESİ

Osmanlı Devleti'nde "*çiftlikât-ı hümâyûn*" tabiri, 19. yüzyılda havass-ı hümâyûnların Maliye Nezâreti'ne devredilmesi sonrası padişahların elinde kalan topraklar için kullanılmıştır. Çiftlikât-ı hümâyûnların kuruluş tarihi net olarak bilinmemekle beraber Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıktığı belirtilebilir. Hazine-i Hassa Nezâreti'ne bağlı bulunan Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, ilk dönemlerden itibaren padişahın mülkü sayılan Emlâk-i Kadime arasında gösterilmektedir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde sonradan Hazine-i Hassa'ya dâhil edilen Emlâk-i Müdevvere olarak tabir edilen emlâk ve topraklar Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir. Emlâk-i Kadime olarak tabir edilen Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu ise genel müdürlüğe dönüşen Hazine-i Hassa'ya bağlı kalan birkaç mülk içinde yer almıştır.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, önceki dönemlerden itibaren Osmanlı sarayının et ve süt ürünleri ihtiyacının karşılanmasında önemli bir görev üstlenmiştir. 19. yüzyılda ise Osmanlı Devleti'nde hayvancılığın ıslahı noktasında önemli bir merkez olarak kullanılmıştır. Özellikle merinos yetiştiriciliği, at ve sığır yetiştiriciliği noktasında önemli bir misyon üstlenmiştir. Ve bu özelliği, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte kurulan Karacabey Harası'nın ve günümüzde TİGEM'e bağlı Karacabey Tarım İşletmesi'nin kurulmasında ve hayvancılık alanında önemli girişimlerde bulunulmasına zemin hazırlamıştır.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu hayvancılık alanında ıslah çalışmalarının yanısıra muhacirlerin iskânı, çiftliğe ait toprakların tarıma açılması ve tarım faaliyetlerinin geliştirilmesi noktasında da önemli görevler üstlenmiştir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda kurumsallaşma çalışmalarının anlaşılmasında, Osmanlı toprak sisteminde meydana gelen değişimlere ve padişahlık makamına ait gelir kalemlerinin anlaşılmasına önemli katkılar sağlayan bir kurumdur. Ayrıca Osmanlı'da memur ve işçilere verilen ücretler, bunlara sağlanan imkânların anlaşılmasına da yardımcı olmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, Osmanlı, tarım, hayvancılık, emlâk-ı hümâyûn, emlâk-ı şâhâne, hazine-i hassa, Bursa.

ABSTRACT

Name and Surname : Necmi ODABAŞI
University : Uludağ University
Institution : Institute Of Social Sciences
Field : Contemporary History
Branch : History
Degree Awarded : PhD
Page Number : XVII + 374
Degree Date : / / 20.....
Supervisor : Prof.Dr. Cafer ÇİFTÇİ

ÇİFTLİKAT-I HÜMAYUN OF THE MİHALIÇ AND ITS ADMINISTRATION

We see that in the Ottoman Empire, the term “çiftlikât-i hümâyûn (Imperial Farms)” was used for the lands which Sultan’s had after the “havass-i hümâyun” handed over to the Ministry of Finance in the 19th century. Although the founding date of çiftlikât-i hümâyûn (imperial farms) is not known, it is guessed that çiftlikât-i hümâyûn is emerged during the Tanzimat Period. Çiftlikât-i Hümâyûn of the Mihaliç which was a property of the Ministry of Imperial Treasury had been seen from the earliest times as a property of Sultan’s. Estates and lands which were included in the Imperial Treasury and called as real estates (emlâk-i müdevvere) were handed over to the Finance Treasury. Çiftlikât-i Hümâyûn of the Mihaliç, which is referred as ancient estates, became a property of Imperial Treasury which was turned to a head office later.

Çiftlikât-i Hümâyûn of the Mihaliç played important roles from previous periods, meeting Ottoman Palace’s the needs of meat and dairy products. During the 19th century, it was used as an important center for improvement of livestock breeding. It undertook a mission especially in merino, horse and cattle breeding. At this feature paved the way for founding of Karacabey Hara, Karacabey Management which was affiliated with TİGEM and enterprises in livestock breeding.

Beside livestock breeding played important roles on the fields of settlements of emigrants, reclamation of lands for farming and improvement on agricultural activities. It contributed to get information about Ottoman Empire’s Institutionalization process in 19th century and changings in the Ottoman Land System. Furthermore, it gives a lot of information about salaries of workers and facilities which were given them.

Keywords: Çiftlikât-ı Hümâyûn of the Mihalic, Ottoman, agriculture, animal husbandry, sultan’s estate, sultan’s treasury, Bursa.

ÖNSÖZ

Bu teze konu olan Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, özellikle Osmanlı'nın "en uzun yüzyıl"ı olarak ifade edilen 19. yüzyılda meydana gelen önemli gelişmelerden biri olan toprak reformları sonucunda ortaya çıkmış olan bir işletmedir. Bu dönemde toprak sisteminde yapılan değişiklikler neticesinde havass-ı hümâyûnlar Maliye Nezâreti'ne devredilmiştir. Padişahlık makamının masrafları için ise tahsisat-ı seniyye adı verilen aylık ile birlikte birkaç emlakın gelirleri bırakılmıştır. Bu emlak içinde yer alan arazilere de emlâk-ı şâhâne, çiftlikât-ı şâhâne, çiftlikât-ı hümâyûn gibi isimler verilmiştir. İlk dönemlerde bunların sayısı fazla olmasa da padişahlık makamının giderlerinin karşılanması amacıyla Abdülmecid döneminden itibaren çiftlikât-ı hümâyûnların sınırları giderek genişlemeye başlamıştır. II. Abdülhamid döneminde ise bu durum bir nevi devlet politikası haline gelmiştir. Bu dönemde Musul ve Filistin gibi stratejik öneme sahip topraklar satın alınarak padişahın tapulu arazisi haline getirilmiş ve Hazine-i Hassa Nezâreti tarafından başarılı bir şekilde işletilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda farklı alanlarda meydana gelen değişikliklerin tarihçiler tarafından klasik döneme oranla ihmal edildiği, belki de bu dönemde pek çok alanda ve hızlı bir şekilde meydana gelen çağı yakalama gayretlerinin takip edilmesinde, tarif edilmesinde ve analizinde birtakım güçlükler yaşandığı görülmektedir. Tez konusu olarak Çiftlikât-ı Hümâyûn'un seçilmesinde bu alanda herhangi bir çalışmanın yapılmamış olması etkili olmuş ve bu alandaki eksikliğin doldurulması amaçlanmıştır.

Ayrıca tez konusu olarak seçilen bu çalışma, siyasi tarihten ziyade ekonomik ve sosyal tarihi içeren bir konu olması yönüyle de ilgi çekicidir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu özelinde, Osmanlı dönemine ait maaş ve ücretler, geçim kaynakları, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, göç, iskân gibi sosyal konular incelenmiştir. Araştırmada kitap ve makalelerin yanı sıra, en önemli kaynak olarak arşiv vesikalarından, bunun yanı sıra sâlnâmeler, Düstûr ve dönemin gazete ve dergilerinden yararlanılmıştır.

Tez çalışmamda beni yönlendirerek değerli fikirleriyle ufuk açan, eksiklerimi hoşgörü ve özveriyle tamamlayan tez danışmanım Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ'ye, yine katkılarını ve pozitif eleştirilerini esirgemeyen tez izleme komitesi üyesi hocalarım, Prof. Dr. Muammer DEMİREL ve Yrd. Doç. Dr. Sezai SEVİM'e ve üzerimde emekleri olan ismini zikredemediğim diğer değerli hocalarıma teşekkür ederim.

Necmi ODABAŞI

Bursa, 2014

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No.</u>
TEZ ONAY SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	xiii
TABLOLAR	xv
RESİMLER	xvii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MİHALİÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU'NUN BULUNDUĞU YÖNETİM BİRİMLERİNİN TARİHÎ, COĞRAFÎ, İDARÎ VE SOSYAL YAPISI

I. MİHALİÇ'İN (KARACABEY) TARİHÎ, COĞRAFÎ, İDARÎ VE SOSYAL YAPISI	7
A. OSMANLI'DAN ÖNCE MİHALİÇ.....	7
B. OSMANLI DÖNEMİNDE MİHALİÇ.....	10
1. İdarî Yapı.....	12
2. Coğrafi Yapı	16
a. Köy Adları.....	17
b. Yollar	18
c. Geçim Kaynakları.....	19
3. Eğitim	19
4. Sosyal Kurumlar	22
a. Medrese, Cami ve Mescitler	22
b. Kilise ve Havralar	22
5. Nüfus ve Göçmenler.....	23
6. Mihaliç'ten Karacabey'e	25
C. KURTULUŞ SAVAŞI'NDA KARACABEY.....	26
II. KIRMASTI'NİN (MUSTAFAKEMALPAŞA) TARİHÎ, COĞRAFÎ, İDARÎ VE SOSYAL YAPISI.....	33

A.	<i>OSMANLI'DAN ÖNCE KIRMASTI</i>	33
B.	<i>OSMANLI DÖNEMİNDE KIRMASTI</i>	35
1.	İdarî Yapı.....	35
2.	Coğrafi Yapı.....	37
a.	<i>Köy Adları</i>	38
b.	<i>Yollar</i>	39
c.	<i>Geçim Kaynakları</i>	39
3.	Eğitim	40
4.	Dinî ve Sosyal Kurumlar	41
a.	<i>Medrese, Cami ve Mescitler</i>	41
b.	<i>Kilise ve Havralar</i>	41
c.	<i>Kaplıcalar</i>	42
5.	Nüfus ve Göçmenler.....	42
C.	<i>KURTULUŞ SAVAŞI'NDA KIRMASTI</i>	44
1.	Mondros'tan Sonra Bölgede Durum.....	44
2.	Kirmasti'de Yunan İşgali.....	48
3.	İşgalin Sona Ermesi ve Kirmasti'den Mustafakemalpaşa'ya.....	50

İKİNCİ BÖLÜM

MİHALİÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU VE İDARESİ

I.	TARİHSEL ARKAPLAN	53
A.	<i>19. YÜZYILDA TOPRAK SİSTEMİ'NİN DURUMU</i>	56
B.	<i>HAZİNE-İ HASSA NEZÂRETİ ve PADIŞAH ÇİFTLİKLERİ</i>	61
C.	<i>EMLÂK-I HÜMÂYÛN İDARESİ ve PADIŞAH ÇİFTLİKLERİ</i>	70
1.	Tanzimat Dönemi'nde Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi.....	72
2.	II. Abdülhamid Dönemi'nden İtibaren Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi	75
3.	II. Meşrutiyet Dönemi'nde Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi	77
II.	MİHALİÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU'NUN TANIMI, SINIRLARI VE BAĞLI ÇİFTLİKLER	80
A.	<i>GERDEME-İ KEBİR (BÜYÜK GERDEME) ÇİFTLİĞİ</i>	85
B.	<i>ÇÖREKLİ ÇİFTLİĞİ</i>	87
C.	<i>KARAAĞAÇ (KABAAĞAÇ/KAYAAĞAÇ) ÇİFTLİĞİ</i>	88
D.	<i>KAYSERİYE (KAYSERİ) ÇİFTLİĞİ</i>	89
E.	<i>MELDE ÇİFTLİĞİ</i>	90
F.	<i>AKÇASIĞIRLIK ÇİFTLİĞİ (AKÇASUSURLUK)</i>	92
G.	<i>CANBAZ (CAMBAZ/CANBAZLI) ÇİFTLİĞİ, İSKELE-İ KEÇİ VE ÇARIK KARYELERİ</i> 95	
H.	<i>KARAYANI (SULTANIYE) ÇİFTLİĞİ</i>	98
İ.	<i>GÖNİ (GÖNÜ) ÇİFTLİĞİ</i>	100
J.	<i>ORTA ÇİFTLİK</i>	102
K.	<i>DİĞER ÇİFTLİK, MERA VE YAYLAKLAR</i>	103
1.	Kepsud Çiftliği	103
2.	Harem Ağılı Çiftliği.....	105
3.	İtmekçi/Ekmekçi /İtmekçibaşı Çiftliği.....	105
4.	Kızıllar Çiftliği	106
5.	Çeribaşı Çiftliği	107
6.	Gerdeme-i Sagîr (Küçük/Aşağı Gerdeme) Çiftliği	109

7.	Meralar	111
8.	Yaylaklar	111
III.	ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN İDARESİ VE GELİŞİMİ	111
A.	MİHALİÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU GÖREVLİLERİ	113
1.	Müdür	113
a.	Müdürün Görevleri	114
b.	Müdürlerin Ödüllendirilmesi ve Cezalandırılması	114
c.	Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürleri	116
d.	Müdür-i Sâni (İkinci Müdür) ve/veya Müdür Muavini (Yardımcısı)	119
e.	Müdürlük Görevinin Devir ve Teslimi	119
2.	Memurlar	120
a.	Muhasebeci	120
b.	Baytar	122
c.	Kâtipler	125
(1)	Ağnam kâtibi	126
(2)	Anbar kâtibi	127
d.	Ziraat Memuru	127
e.	Diğer Memurlar	128
(1)	Kethüdâ (Kâhya)	128
(2)	Korucu	129
(3)	Tahsil memuru (tahsildar)	131
3.	Çoban Ve Irgatlar	131
a.	Çobanbaşı	132
b.	Tecrübeli Çobanlar	133
c.	Mevsimlik İşçiler (Irgat ve Çobanlar)	134
4.	Diğer Çalışanlar	138
5.	Çiftlikât-ı Hümâyûn Çalışanlarının Sicill-i Ahvâl Kâlemine Kayıtları	139
B.	ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN'UN GELİR VE GİDERLERİ	139
1.	Gelirler	142
a.	Hayvan ve Yapağı Satışı	143
b.	Çiftliklerin Hububat, Vergi ve Aşar Gelirleri	146
c.	Kira Gelirleri	147
d.	Diğer Gelirler	151
2.	Giderler	153
a.	Maaş ve İkrariyeler	153
b.	Tadilat ve Tamirat Masrafları	158
c.	Filibe ve Pazarcık'tan Gelen Çoban ve Irgatlara Ödenen Ücretler	159
d.	Satın Alınan Hayvanlar	160
e.	Diğer Giderler	162
C.	ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN'DA YAŞANAN ÇEŞİTLİ SORUNLAR	162
1.	Meydana Gelen Yolsuzluklar	162
a.	Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Hacı Osman Ağa'nın Soruşturması	163
b.	Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Hüseyin Efendi'nin Soruşturması	168
c.	Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Ahmed Rifat Efendi'nin Soruşturması	172
d.	Diğer Yolsuzluklar	179
(1)	Kâtip Hâfız Mehmed Efendi	179
(2)	Baytar İbrahim Halil Efendi	180
2.	Arazi Anlaşmazlıkları	181
3.	Halkla Yaşanan Sorunlar	185
4.	Diğer Devlet Kurumlarıyla Yaşanan Sorunlar	187

5.	Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Meydana Gelen Suçlar	189
6.	Mevsimlik İşçilerin Kaçmaları	190
	<i>a. İşçilerin Kaçma Sebepleri</i>	190
	<i>b. İşçilerin Kaçmalarını Engellemek Amacıyla Alınan Tedbirler</i>	190
	<i>c. İşçilerin Kaçmaları Üzerine Yapılan İşlemler.....</i>	193
7.	Çiftlikât-ı Hümâyûnda Meydana Gelen Doğal Afetler.....	195
D.	<i>MİHALİÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU'NUN TEFTİŞİ.....</i>	195
	1. Nesip Paşa'nın Teftişi.....	198
	2. Ahmed Vefik Paşa'nın Teftişi	199
	3. Ziraat Nezâreti Baytar Müfettişi Mehmed Ali Bey'in Teftişi.....	203

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİHALİÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU'NDA HAYVANCILIK

I.	OSMANLI DEVLETİ'NDE HAYVANCILIK.....	207
II.	HAYVANCILIĞI GELİŞTİRME ÇABALARI.....	208
	A. <i>MERİNOS YETİŞTİRİCİLİĞİ</i>	208
	1. Merinos Koyunu Yetiştiriciliğini Gerekli Kılan Etkenler.....	209
	2. Merinos Yetiştiriciliğini Geliştirmek Amacıyla Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Avrupalı Uzmanların ve Tecrübeli Çobanların Görevlendirilmesi	213
	3. Merinos Yetiştiriciliğini Geliştirme Çalışmaları	216
	4. Merinos Yetiştiriciliğinin Başarısız Olmasının Nedenleri.....	218
	B. <i>AT YETİŞTİRİCİLİĞİ.....</i>	220
	1. Yılkı (İlgi/İlki) Atları.....	221
	2. Almanya ve Fransa'dan Getirilen Aygır ve Kısraklar	223
III.	ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN'DA YETİŞTİRİLEN HAYVANLAR	226
	A. <i>KOYUN</i>	229
	1. Merinos.....	231
	2. Melez Koyun	233
	3. Yerli (Dağlıç) Koyun.....	233
	B. <i>KEÇİ.....</i>	234
	C. <i>SİĞİR.....</i>	235
	D. <i>MANDA.....</i>	239
	E. <i>AT.....</i>	241
	F. <i>EŞEK VE KATIR</i>	245
IV.	ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN'DA HAYVANSAL ÜRETİM	247
	A. <i>SÜT.....</i>	247
	B. <i>PEYNİR.....</i>	248
	C. <i>YOĞURT.....</i>	252
	D. <i>ET.....</i>	254
	E. <i>TEREYAĞI</i>	256
	F. <i>YAPAĞI.....</i>	260
	1. Yapağuların Çuha Fabrikalarına Gönderilmesi	262
	2. Yapağı Kalitesi ve Fiyatları	264
V.	ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN'DA HAYVANLARLA İLGİLİ YAŞANAN SORUNLAR .	265
	A. <i>HASTALIKLAR</i>	266
	1. Veba-i Bakarî.....	266

2. Çiçek.....	267
3. Uyuz	268
4. Diğer Hastalıklar.....	270
B. ÇEKİRGE İSTİLASI.....	271
C. HAYVANLARIN TELEF OLMASI.....	272
D. GÖLLERDE VE SULAK ALANLARDAKİ SÜLÜKLERİN ORTADAN KALDIRILMASI	
274	

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİHALİÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU'NDA TARIM

I. OSMANLI'DA TARIM.....	275
A. OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMI GELİŞTİRME ÇABALARI: ZİRAÎ POLİTİKA	278
B. TARIMI GELİŞTİRMEK AMACIYLA YAPILAN EĞİTİM FAALİYETLERİ.....	285
C. TARIM TEKNOLOJİLERİ.....	287
D. OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMSAL MEKANİZASYON.....	290
E. TARIMSAL MEKANİZASYONUN UYGULANMASINDA ELDE EDİLEN BAŞARI	295
II. ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN'DA TARIMSAL FAALİYETLER.....	297
A. TAHILLAR.....	300
1. Buğday.....	300
2. Arpa.....	301
3. Çavdar	302
4. Yulaf.....	302
5. Mısır	303
B. SANAYİ BİTKİLERİ.....	303
1. Tütün	303
2. Pamuk.....	306
3. Boya Tohumu	307
4. Zeytin.....	308
5. Şeker Pancarı	309
C. YUMRULU BİTKİLER.....	310
1. Soğan.....	310
2. Sarımsak.....	310
3. Patates.....	311
D. DİĞER ÜRÜNLER.....	311
III. ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN'DA TARIMI GELİŞTİRMEYE YÖNELİK ÇALIŞMALAR	
312	
A. BATAKLIKLARIN KURUTULARAK TARIM ARAZİSİ HALİNE GETİRİLMESİ	313
B. BÖLGEDEKİ TOPRAKLARA MUHACİRLERİN YERLEŞTİRİLMESİ.....	314
C. MODERN TARIM ALETLERİNİN KULLANILMASI	318
D. LEYLİ ZİRAAT MEKTEBİ'NİN AÇILMASI.....	319
SONUÇ.....	320
KAYNAKLAR.....	326
EKLER.....	348
<i>Ek 1a. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na Bağlı Çiftliklerin Haritaları (HRT. 1221)</i>	<i>348</i>

<i>Ek 1b. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na Bağlı Çiftliklerin Haritaları (HRT. 549)</i>	<i>349</i>
<i>Ek 2. Çiftlikât-ı Hümâyûn Teftişlerine Dair İlmühaber (HH d 620).....</i>	<i>350</i>
<i>Ek 3. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Bağlı Kirmasti Kazasındaki Çörekli Çiftliği'nin Arazisi (HH d 65)</i>	<i>352</i>
<i>Ek 4. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Bağlı Mihaliç Kazasındaki Gerdeme-i Kebîr ve Aşağı Gerdeme Çiftlikleri'nin Arazisi (HH d 65).....</i>	<i>353</i>
<i>Ek 5. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Bağlı Kirmasti Kazası'ndaki Göni Çiftliği Arazisi (HH d 65)..</i>	<i>354</i>
<i>Ek 6. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Bağlı Kirmasti Kazası'ndaki Kayseri Çiftliği Arazisi (HH d 65)</i>	<i>355</i>
<i>Ek 7. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Bağlı Mihaliç Kazasındaki Melde Çiftliği Arazisi (HH d 65)...</i>	<i>356</i>
<i>Ek 8. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Bağlı Akçasıgır (Akçasusurluk) Çiftliği Arazisi (HH d 65)</i>	<i>357</i>
<i>Ek 9. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Bağlı Kepsud Kazası Dâhilinde Çeltik ve Sair Arazisi (HH d 65)</i>	<i>358</i>
<i>Ek 10. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Bağlı Kirmasti Kazasındaki Orta Çiftlik Arazisi (HH d 65)...</i>	<i>359</i>
<i>Ek 11. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Bağlı Mihaliç Kazasındaki Canbaz Çiftliği Arazisi (HH d 65)</i>	<i>360</i>
<i>Ek 12. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Bağlı Kabağaç Çiftliği Arazisi (HH d 65)</i>	<i>361</i>
<i>Ek 13. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Sonradan Eklenen Harem Ağılı Çiftliği Arazisi (HH d 65)</i>	<i>362</i>
<i>Ek 14. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Sonradan Eklenen Mihaliç Kazasındaki Keçidere Çiftliği Arazisi (HH d 65)</i>	<i>363</i>
<i>Ek 15. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Ait Muhasebe Defteri (HH d 2856).....</i>	<i>364</i>
<i>Ek 16. Mihaliç İsminin Karacabey'e Çevrilmesiyle İlgili İrâde-i Seniyye (İ. DH 1499/1331)</i>	<i>365</i>
<i>Ek 17. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Hayvânâtının Ahvâl-i Hâzıra ve Süver-i Islâhiyesi Hakkında Bir Lâhiya (HH d 11328).....</i>	<i>366</i>

ÖZGEÇMİŞ.....374

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.tz.	Adı Geçen Tez
AHFD	Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi
A. } MKT MHM	Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı
A. } MKT NZD	Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler
A. } MKT UM	Sadâret Mektûbî Kalemi Umum Vilâyet Yazışmaları
ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
AÜ	Ankara Üniversitesi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜSBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
b.	Baskı
BEO	Bâb-ı Âlî Evrâk Odası
Bkz.	Bakınız
BMM	Büyük Millet Meclisi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
C. İKT	Cevdet İktisat
C. SM	Cevdet Saray
çev.	Çeviren
D. BŞM. D	Bâb-ı Defteri, Başmuhasabe Kalemi Defterleri
DH. İ. UM	Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Belgeleri
DH. MKT	Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi
DH. UMVM	Dâhiliye, Umûr-ı Mahaliyye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri
ed.	Editör
H.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
HH d	Hazine-i Hassa Defterleri
HH Said d	Hazine-i Hassa Sicill-i Ahvâl Defterleri
HH SAİD MEM	Hazine-i Hassa Nezâreti Memur Sicil Zarfları
HR. MKT	Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemi Belgeleri
İ. DH	İrâdeler, Dâhiliye
İ. HUS	İrâdeler, Hususi
İ. MSM	İrâdeler, Mesail-i Mühimme
İ. MVL	İrâdeler, Meclis-i Vâlâ Riyaseti Belgeleri
İ. TAL	İrâdeler, Taltifat
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
İTO	İstanbul Ticaret Odası

iÜ	İstanbul Üniversitesi
M.	Milâdî
MAD d.	Maliyeden Müdevver Defterler
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MF. MKT	Maaarif Nezâreti Evrâkı Mektûbî Kalemî
ML. VRD. TMT. d	Maliye Nezâreti Varidât Muhasebesi Temettuat Defterleri
MVL	Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
p.	Page
pp.	Page to page
R.	Rûmî
S.	Sayı
s.	Sayfa
sad.	Sadeleşiren
SAÜ	Sakarya Üniversitesi
SDÜ	Süleyman Demirel Üniversitesi
ss.	Sayfadan sayfaya
ŞD	Şûra-yı Devlet Belgeleri
ŞD. MLK	Şûra-yı Devlet, Evrâk-ı Mülkiye
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
UÜ	Uludağ Üniversitesi
uzm.	Uzman
Vol.	Volume
vr.	Varak
vs.	Vesaire
yay.	Yayınlayan
yay. haz.	Yayına hazırlayan
Y. A. HUS	Yıldız Husûsî Ma'rûzat
Y. MTV	Yıldız Mütenevvî Ma'rûzât Arşivi
Y..PRK.AZJ	Yıldız Perakende Evrâkı, Arzuhâl ve Jurnaller
Y. PRK. HH	Yıldız Perakende Evrâkı, Hazine-i Hassa Nezâreti Ma'rûzâtı
Y. PRK. OMZ	Yıldız Tasnifi Perakende Evrâkı, Orman, Maadin ve Ziraat Nezâreti Maruzatı

TABLolar

Tablo 1 1878-1908 Yılları Arasında Mihaliç'in Nüfus Dağılımı.....	23
Tablo 2 1878/1908'de Kirmasti'nin Nüfus Dağılımı	42
Tablo 3 1879/80'de Kirmasti'de Nüfusun Unsurlara Göre Dağılımı.....	43
Tablo 4 1906/1907'de Kirmasti'de Nüfus Dağılımı	44
Tablo 5 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Gerdeme Çiftliği Aşarı.....	86
Tablo 6 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Çörekli Çiftliği Aşarı	87
Tablo 7 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Kayseriye Çiftliği Aşarı.....	90
Tablo 8 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Melde Çiftliği Aşarı	91
Tablo 9 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Akçasıgırlık Çiftliği Aşarı.....	94
Tablo 10 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Canbazlı Çiftliği Aşarı.....	96
Tablo 11 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Göni Çiftliği Aşarı	101
Tablo 12 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Orta Çiftlik Aşarı.....	102
Tablo 13 Çiftlikât-ı Şâhâne Kalemi Memurları ve Maaş Çizelgesi	112
Tablo 14 Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürleri.....	118
Tablo 15 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun R. Teşrin-i Sâni 1304 - Teşrin-i Evvel 1305 (13 Kasım 1888-12 Kasım 1889) Tarihleri Arasındaki Gelir-Gider Tablosu.....	140
Tablo 16 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Varidât ve Hâsılâtı.....	143
Tablo 17 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun R. 1262 (1846-47) Senesi Vergisi.....	153
Tablo 18 Çiftlikât-ı Hümâyûn'un 1848 Yılı Nisan Ayı Maaşları	154
Tablo 19 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu 1888 yılı maaşları (Kaynak: HH d, no. 1017).....	155
Tablo 20 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda Yıllara Göre Merinos Koyunu Sayısı.....	213
Tablo 21 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun 1888-1889 Yılındaki Hayvan Sayıları ve Sayılardaki Değişim.	227
Tablo 22 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndaki Koyun Sayıları	230
Tablo 23 Yurtdışından Getirilecek Hayvanların Kışın Tüketmesi İçin Tavsiye Edilen Ürün Miktarı	237

Tablo 24 Yurtdışından İthal Edilecek Hayvanların Tüketimi İçin Tavsiye Edilen Ürün Miktarı..	237
Tablo 25 Çiftliklerde Yetiştirilecek Hayvan Yemi ve Bunlara Ayrılacak Arazi Miktarı	238
Tablo 26 Çiftlikât-1 Hümâyûn'da Sığır Sayıları.....	238
Tablo 27 Çiftlikât-1 Hümâyûn'da Manda Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı.	240
Tablo 28 Çiftlikât-1 Hümâyûn'da Bulanana At Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı.	244
Tablo 29 Çiftlikât-1 Hümâyûn'da Bulanana Merkep Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı.....	246
Tablo 30 İthal Edilmesi Tavsiye Edilen Sığır Cinsleri.....	258
Tablo 31 50.000 Kıyve Tereyağı Üretmek İçin Yapılması Planlanan Çalışmalar	259
Tablo 32 1855 Yılında Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu'ndan İzmit Çuha Fabrikası'na Gönderilen Yapağı Miktarı.	263
Tablo 33 Yapağı Fiyatlarına Yapılan Zam.	265
Tablo 34 1909/10'da Anadolu'daki Eyalet ve Sancaklarda Çeşitli Ürünlere Göre Toprakların Kullanımı (% Olarak).....	296
Tablo 35 Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu'nun R. Teşrin-i Sâni 1304 - Teşrin-i Evvel 1305 (M. Kasım 1888 - Kasım 1889) Tarihleri Arasındaki Hububat Tablosu	299
Tablo 36 Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu Topraklarının Dağılımı (Dönüm Olarak)	313
Tablo 37 93 Harbi'nden Sonra Çiftlikât-1 Hümâyûn Topraklarına Yerleştirilen Muhacirler	316

RESİMLER

Resim 1 Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu'na Bağlı Çiftliklerin Haritası (HH d 547)	84
Resim 2 Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu Arazisi Üzerinde Kurulan Karacabey Tarım İşletmeleri Dâhilinde Bulunan Çiftlikler (Melde, Gerdeme, Orta, Kabağağaç, Gönü ve Kayseri Çiftlikleri)	85
Resim 3 Akçasığırlık, Ekmekçi, İskele, Fazlı Konağı Çiftliği ve Çarık Karyesi'nin Günümüzdeki Toprakları	93
Resim 4 Canbaz Çiftliği'nin Günümüzde Bulunan Toprakları	98
Resim 5 Günümüzde Karayani (Sultaniye) Çiftliği Arazisi	99
Resim 6 Kepsud Çiftliği'nin Günümüzde Bulunduğu Topraklar	104
Resim 7 Çörekli, Çeribaşı ve Kızıllar Çiftliği'nin Günümüzde Bulunduğu Topraklar	109
Resim 8 Keçidere (Keçiler/Yeşildere) Çiftliği'nin Günümüzdeki Toprakları	110
Resim 9 Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu İdari Bina ve Misafirhane(Sağdaki Yapı)	117
Resim 10 Çiftlikât-1 Hümâyûn'da Yılkı Atları (Bursa Vilâyet Sâlnâmesi, 1927)	221
Resim 11 Karacabey Harası'nda Kısraklar (Bursa Vilâyet Sâlnâmesi, 1927)	243
Resim 12 Mihaliç Peyniri	251

GİRİŞ

Tez konusunu oluşturan “*çiftlikât-ı hümâyûn*” kavramı, 19. yüzyılda, padişahlık makamının en önemli ekonomik kaynaklarından olan hasların yerine kullanılmaya başlanmıştır. Dünya üzerinde geçmişte hüküm sürmüş, şu anda hüküm süren ve gelecekte de hüküm sürecek devletler siyasi hâkimiyetlerini güçlendirmek için önemli ekonomik kaynaklara ihtiyaç duyarlar. Osmanlı Devleti’nde de padişahlar, bu amaçla, devlet hazinesinden ayrı olarak kendi tasarruflarında bulunan gelir kaynaklarına sahip olmuşlardır. Bu kaynaklar içerisinde en önemlisi, dirlik topraklarının yaklaşık %20’lik kısmını oluşturan havass-ı hümâyûnlardır.

Tanzimat Dönemi’nde padişaha ait tüm gelir kaynaklarının Maliye Hazinesi’ne aktarılmasıyla padişahlık makamının giderlerinin karşılanması için ayrılan tahsisat-ı seniyye adı verilen aylıklarının yanında biraz da arazi ayrılmıştır. Bu araziler için bu dönemden itibaren çiftlikât-ı hümâyûn isminin kullanıldığı görülmektedir. Araştırma konusu olarak belirlenen çiftlikât-ı hümâyûnlarla ilgili yapılan literatür taramasında bu konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle tez konusu olarak, Tanzimat Dönemi’nden itibaren Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu adıyla ve çağdaş bir yönetim anlayışıyla idare edilmeye çalışılan bu işletme seçilmiştir.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Orhan Gazi döneminden itibaren Osmanlı Sarayı’nın et ve süt ürünleri ihtiyacının karşılanması noktasında önemli bir yere sahipti. 1500’lü yıllarda sığırcı kullar ve koyun kâfirleri olarak adlandırılan gruplar bu bölgedeki haslarda sarayın et ve süt ürünleri ihtiyacını karşılıyorlardı. 17. yüzyıldaki yazışmalarda yine Mihaliç’teki haslar et ve süt ürünleri ihtiyacını karşılarlarken, Mihaliç haslarına bağlı Kirmasti bostanları da tarım ürünleri ihtiyaçlarının karşılanmasında etkiliydi. 19. yüzyıla gelindiğinde, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu’nda “*Mihaliç peyniri*” adıyla meşhur peynir türü gibi değişik ürünler elde edilmekteydi. Ayrıca Feshâne-i Âmire, İzmit Çuha Fabrikası

gibi kurumların ihtiyaç duyduğu yapağının karşılanmasında Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun mühim bir rol oynadığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Coğrafi Keşifler, Rönesans, Reform, Sanayi İnkılâbı ve Fransız İhtilâli gibi dış etkenler, Osmanlı Devleti'nde özellikle 19. yüzyılda; yönetim, eğitim, kültür ve ekonomi alanında önemli gelişmelerin yaşanmasında etkili olmuştur. Bu gelişmeler arasında mülkiyet anlayışının değişerek özel mülkiyet kavramının ortaya çıktığı, havass-ı hümâyûnların Maliye Hazinesi'ne devredilerek padişah emlâki olarak tanımlanan toprakların daraldığı görülmektedir. Ancak daha sonraları özellikle II. Abdülhamid döneminde, devletin stratejik öneme sahip topraklarının bazı çıkar çevrelerinin eline geçmesini engellemek amacıyla, bu toprakların bizzat padişah tarafından Emlâk-ı Hümâyûn'a dâhil edildiği görülmektedir. Bu gelişmeler nedeniyle 19. yüzyılda meydana gelen bu değişiklikler çalışmayı biraz daha ilgi çekici hale getirmektedir.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, özellikle Mihaliç'in çanak şeklindeki yapısından dolayı sulak alanlar ve bataklıklardan oluştuğu için önceleri tarımdan ziyade hayvancılık yapılması için uygun bulunmaktaydı. Bunun için burada hayvancılığı geliştirme noktasında, arşiv kayıtlarından da anlaşıldığı üzere önemli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bunlar arasında bu dönemde kurulan fabrikaların kaliteli yapağı ihtiyacını daha çok verimle karşılamak amacıyla, merinos koyunu yetiştiriciliğine büyük önem verilmiştir. Ayrıca at yetiştiriciliği noktasında Avrupa'dan aygır ve kısraklar getirilmiştir. Büyükbaş hayvan yetiştiriciliği noktasında ise Avrupa'dan yüksek et ve süt verimi olan hayvanların ithal edilerek bunların yetiştirilmesi noktasında tavsiyelerin yapıldığı da dikkati çekmektedir.

Çiftlikât-ı hümâyûnların önemli işlevlerinden birisi özellikle Kırım Savaşı, 93 Harbi ve son olarak Balkan Savaşları'yla kaybedilen topraklardan gelen muhacirlerin iskân sorunlarının halledilmesinde oynadığı roldür. Buralara muhacirlerin iskân edilebilmesi için bölgedeki bataklıklar kurutulup tarım arazisi haline getirilmiştir. Böylelikle atıl durumda bulunan toprakların tarıma açılması, üretimin artırılması noktasında önemli çalışmalarda bulunulmuştur.

Karacabey'in (Mihalic/Mihaliç), Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren özellikle sarayın et ve süt ürünleri gibi gıda ihtiyaçlarının yanı sıra ordunun ihtiyaç

duyduğu binek atı, keçe, yapağı gibi ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Önceleri burada bulunan padişah hasları, “*Haslar Emîni*” unvanı verilen görevli tarafından yönetilmekteydi. Tanzimat dönemi ile birlikte havass-ı hümâyûnlar büyük ölçüde Maliye Hazinesi’ne devredilmiş ve padişaha ait olarak Hazine-i Hassa Nezâreti’nin idaresinde çok az sayıda toprak kalmıştır. Bunlardan biri olan Mihaliç’teki toprakların idaresi için Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu İdaresi kurulmuştur. Önceleri müdür, müdür-i sâni, kâtip ve muhasebeci gibi memurlar tarafından idare edilen Çiftlikât-ı Hümâyûn’daki resmi görevlilerin sayısı zamanla artmaya başlamıştır. Tanzimat Dönemi’nden itibaren oluşturulan kurumsal yapı II. Abdülhamid döneminde daha mükemmel bir hal almıştır.

18. yüzyıl ortalarından itibaren Avrupa’da başlayan sanayileşme hareketlerini Osmanlı Devleti her ne kadar eş zamanlı olarak takip edememiş olsa da bu gelişmelere tamamen kayıtsız kalmamıştır. Osmanlı bürokrasisi, biraz gecikmeli de olsa Avrupa’da meydana gelen gelişmelerden yararlanma yollarını aramıştır. Osmanlı Devleti’nde sanayileşme faaliyetleri Osmanlı’nın en fazla harcama yaptığı, en çok önem verdiği askerî alanda başlamıştır. Sanayileşme alanındaki ilk önemli gelişme ise II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıyla kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun elbise ihtiyacını karşılamak amacıyla Feshane’nin¹ kurulmasıdır. Feshane-i Âmire’nin açılmasından sonra eski ekonomik anlayışlar terk edilerek yeni ekonomi modeli izlenmeye başlanmış ve farklı alanlarda yatırımlar yapılmaya başlanmıştır.

19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti’nde tarım, sanayi alanlarında izlenen politika üreticiye para kazandırmaktan ziyade halkın ihtiyaçlarının temin edilmesi şeklinde görüldüğü için büyük kazanç getiren kurumların oluşturulmasına müsaade edilmemiştir. Osmanlı sınırları içerisinde yapılan her türlü üretimin, öncelikli olarak üretim bölgelerinin ihtiyacını karşılamaya, o bölgenin ihtiyacı karşılandıktan sonra İstanbul’un ihtiyacının karşılanması amaçlanmaktadır. İaşeci politika olarak belirtilen bu anlayış² üreticinin kâr elde etmesini değil de tüketicinin ihtiyaçlarını gözettiğinden, büyük sermaye birikimine sahip, yatırımcı bir zümre oluşmamıştır. Bundan dolayı 19. yüzyılda yapılan sanayileşme

¹ 1833’te kurulan Feshâne, 1843’ten itibaren ilave edilen dokuma tezgâhlarıyla, aynı zamanda bir çuha fabrikası hâline gelmiştir. Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C. I, IRCICA Yayınları, İstanbul 1994, s. 640.

² Cafer Çiftçi, “Osmanlı Döneminde İstanbul’un İaşesinde Bursa’nın Rolü”, **OTAM Dergisi**, 2004, s. 154.

çalışmalarında Cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi özel teşebbüsün etkin olmadığı, yatırımların daha çok devlet eliyle gerçekleştirildiği görülmektedir. Tanzimat'tan sonraki süreçte, Osmanlı bürokrasisi tarafından Hazine-i Hassa'nın mali desteğiyle birçok devlet fabrikası kurulmuştur. Bunlar arasında Zeytinburnu Demir Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası, İslimye Çuha Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Veli Efendi Basma-Kumaş Fabrikası gibi kuruluşlar yer almaktadır³.

Bu fabrikalar faaliyete geçtikten sonra, fabrikalarda imal edilecek ürünlerin hammaddelerinin de yurtiçinde üretilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Bunlardan Feshâne, İslimye Çuha Fabrikası ve İzmit Çuha Fabrikası'nın ihtiyaç duyduğu hammaddeyi karşılamak amacıyla, çok kaliteli yüne ve yüksek verime sahip olan merinos koyunları ithal edilerek ülkenin değişik yerlerinde yetiştirilmeye çalışılmıştır. Bu iş için seçilen en önemli yerlerden biri de Hazine-i Hassa'ya bağlı çiftliklerden Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu olmuştur. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, merinos koyunu yetiştirilmesinde ve bu koyunların damızlık olarak Anadolu ve Rumeli'de değişik çiftliklere dağıtılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

II. Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa Nezâreti'ne bağlı arazi ve emlakte önemli artış meydana gelmiş ve bunlardan elde edilen gelirlerle önemli yatırımlar yapılmıştı. II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu emlakın büyük bir kısmı Maliye Hazinesi'ne devredilmiş, Hazine-i Hassa Nezâreti ise elindeki mal varlığının azalmasından dolayı genel müdürlüğe dönüştürülmüştür. Yine II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mihaliç ismi de Karacabey olarak değiştirilmiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra, Bursa Yunanlılar tarafından işgal edilince Karacabey Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürlüğü de Yunanlıların denetimine girmiştir. Saltanatın kaldırılmasından sonra çiftlikât-ı hümâyûnlar vilayet defterdarlıklarının yönetimine geçmiş, 1924 yılında ise Karacabey'deki çiftlikler, Ziraat Vekâleti İdaresi'ne verilerek "*Karacabey Harası*" adını almıştır. İşletme, 1984 yılından itibaren TİGEM'e bağlı "*Karacabey Tarım İşletmesi Müdürlüğü*" adıyla faaliyetlerini devam ettirmektedir.

Tezin konusunu oluşturan çiftlikât-ı hümâyûnlarla ilgili, kapsamlı bir araştırma yapılmadığı için tez çalışmasına, öncelikli olarak her tarihçi için vazgeçilmez olan birinci

³ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları II**, İÜ Edb. Fak. Yayınları, İstanbul, 1998, s. 18.

elden kaynaklardan, yani arşiv malzemelerinden başlandı. İlk olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Hazine-i Hassa Defterleri başta olmak üzere konuyla alakalı belge ve vesikalar taranıp transkript edilerek yapılan analizler sonucunda tezle ilgili çıkarımlarda bulunulmuştur. Bunun yanı sıra yerel tarih araştırmacıları açısından vazgeçilmez kaynaklar olan vilâyet sâlnâmelerinden istifade edilmiştir. Yine araştırılan döneme ait gazete ve dergilerden, Düstûr'da yayınlanmış olan kanunlardan da yararlanılmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili olarak yazılmış olan basılı eser, doktora ve yüksek lisans tezleri ve makalelerden de istifade yoluna gidilmiştir.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu ve İdaresi adını verdiğimiz tez dört bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm'de Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı çiftliklerin arazilerinin bulunduğu Mihaliç (Karacabey) ve Kirmasti (Mustafakemalpaşa) kazalarının tarihi, coğrafi, idarî ve sosyal yapısı incelenmiştir. Bu kazaların incelendiği dönem Osmanlı'dan önce, Osmanlı Dönemi'nde ve Kurtuluş Savaşı'nda olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Mihaliç ve Kirmasti'nin Osmanlı Dönemi'ne ait bilgileri özellikle sâlnâmlerde yer alan bilgiler ışığında aktarılmıştır.

İkinci Bölüm'de Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu ve İdaresi başlığı altında, çiftlikât-ı hümâyûnların nasıl bir yönetim şekline sahip oldukları irdelenmiş, Tanzimatla birlikte meydana gelen değişimler analiz edilmeye çalışılmıştır. Meydana gelen değişimlerin daha iyi anlaşılabilmesi için Osmanlı Toprak Sistemi anlatılmış ve daha sonra özellikle 19. yüzyılda toprak sisteminde meydana gelen değişimlerden bahsedilmiştir. Bunlardan sonra çiftlikât-ı hümâyûnların bağlı bulunduğu Hazine-i Hassa Nezâreti ve çiftlikât-ı hümâyûnların bir padişah mülkü olması hasebiyle Hazine-i Hassa Nezâreti'ne bağlı bir kurum olan Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

İkinci Bölüm'de çiftlikât-ı hümâyûnun tanımı, sınırları ve Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu sınırları içerisinde yer alan çiftliklerle ilgili bilgiler verilmektedir. Daha sonra Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun yönetiminden, burada çalışan görevliler ve faaliyetleri anlatılmaktadır. İkinci Bölüm'de ayrıca, Hazine-i Hassa kayıtlarında yer alan muhasebe kayıtlarından yararlanılarak tespit edilen, Çiftlikât-ı Hümâyûn'a ait "*Gelir ve Giderler*" irdelenmektedir. Yine bu bölümde arşiv vesikalarından tespit edildiği kadarıyla bu topraklarda yaşanan değişik sorunlardan söz edilmekte ve Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda yapılan teftişlerden bahsedilmektedir.

Üçüncü Bölüm ise Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu'nun en önemli faaliyet alanı olan hayvancılığa ayrılmıştır. Osmanlı Devleti'nde hayvancılıkla ilgili genel bilgilendirmeden sonra Çiftlikât-1 Hümâyûn'da hayvancılığı geliştirmek amacıyla yapılan faaliyetlerden, özellikle koyun ve at yetiştiriciliği alanlarında yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Daha sonra Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu'nda yetiştirilen hayvan türlerinden bahsedilmektedir. Yetiştirilen hayvanlardan sonra yapılan hayvansal üretimden bahsedilmiştir. Ve son olarak salgın hastalıklar, telefât ve değişik sorunlara değinilmiştir.

Dördüncü Bölüm ise Çiftlikât-1 Hümâyûn topraklarında yapılan tarımsal üretime ayrılmıştır. İlk dönemlerde ekonomik gelir olarak çok fazla bir getirisinin olmadığı gözükten tarımsal üretimin daha çok Çiftlikât-1 Hümâyûn'un ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanıldığı görülmektedir. Ancak özellikle bölgeye muhacirler yerleştirilerek toprakların şenlendirilmesiyle tarımsal faaliyetlerin arttığı da görülmektedir. Bu bölümde ilk olarak Osmanlı ülkesinde tarımdan ve tarım alanında yapılan reformlardan sözedilmiştir. Ardından Çiftlikât-1 Hümâyûn'da yapılan tarımsal faaliyetlere ve üretim çalışmalarına değinilmiştir. Son olarak ise sulak arazilere ve verimli topraklara sahip olan Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu topraklarında tarımı geliştirmek amacıyla yapılan ıslah çalışmalarından bahsedilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİHALIÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU'NUN BULUNDUĞU YÖNETİM BİRİMLERİNİN TARİHİ, COĞRAFİ, İDARİ VE SOSYAL YAPISI

I. MİHALIÇ'IN (KARACABEY) TARİHİ, COĞRAFİ, İDARİ VE SOSYAL YAPISI

A. OSMANLI'DAN ÖNCE MİHALIÇ

Antikçağ'da, Mihaliç'in (Karacabey) bulunduğu topraklar, günümüzde Balıkesir ilinin tamamını, Manisa'nın kuzey, İzmir'in kuzeybatı, Bursa'nın güneybatı, Kütahya'nın batı ve Çanakkale'nin de doğu uç kısmını içine alan Mysia adını taşıyan bölgede bulunmaktaydı. Bölge adını Thrakia ve Boğazlar üzerinden Küçük Asya'ya göç etmiş bir Thrak boyu olan Mysler'den almıştır⁴. Roma dönemi coğrafyacılarından Strabon (MÖ 65 - MS 23) bu bölgede Daskyleion ve Miletopolis adlarında iki önemli kentten söz etmektedir. Bunlardan Daskyleion, Pers İmparatorluğu'nun Anadolu'daki üç satraplık merkezinden biriydi. Bu kentin, bugün Bandırma dolaylarında, Ergili Köyü yakınlarındaki Hisarteppe denilen yerde bulunduğu tespit edilmiştir⁵.

Miletopolis'in ise, MÖ 4. yy'dan MÖ 1. yy'a kadar olan dönemlerde basılan paralarda isminin "Miletepoliton" olarak Uluabad kıyısında veya Karacabey TİGEM sınırları içinde kalan ve Melde Bayırı olarak anılan yerde ya da Karacabey'in bulunduğu bölgede olabileceği iddia edilmektedir. Miletopolis'in kimi araştırmacılar tarafından bugünkü Mustafakemalpaşa ilçesinin bulunduğu yerde olabileceği de öne sürülmektedir⁶. H. 1325 (M. 1907) tarihli sâlnâmede ise, Mihaliç'in (Karacabey) Susurluk Çayı

⁴ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, TTK Yayınları, Ankara, 2001, s. 43.

⁵ Yılmaz Akkılıç, "Karacabey", *Bursa Ansiklopedisi*, C. 3, BURDEF yay., 2002 İstanbul, s. 1000.

⁶ Yılmaz Akkılıç, "Karacabey", s. 1001.

yakınlarında bulunan Miletopolis şehrinin harabesi üzerine kurulduğu bilgisi yer almaktadır⁷.

Bugünkü Karacabey topraklarının bulunduğu bölgeye ilkçağda değişik topluluklar hâkim olmuştur. Mysia bölgesine Hititler zamanında Assuva memleketi adı veriliyordu. Bu bölgeyle doğrudan temas kuran ilk Hitit kralı, Yeni Hitit Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen II. Tuthalya'dır. II. Tuthalya zamanı (MÖ 1450-1420), Hitit Devleti'nin yeniden toparlanmaya başladığı ve topraklarını genişletmek için dört bir yana seferler düzenlediği bir dönemdir. Kadeş Savaşı'nda ise aynı bölgede oturan kavme Masalar, oturdukları coğrafyaya da Masa ülkesi denilmektedir. Masa ülkesi, Hititler'in Mısırlılarla yapılan Kadeş Savaşı'nda (MÖ 1296- MÖ 1280) Hititler'in müttefiki olarak yer alır⁸.

MÖ 1200'lerden itibaren Küçük Asya'ya yerleşen Mysialılar'ın bölgeye hâkim oldukları görülmektedir. MÖ VII. yüzyılda Lidya hâkimiyetine giren bölge toprakları, Lidyalıların MÖ 546/547'de Pers kralı Kyros'a yenilmesinden sonra Pers hâkimiyetine girmiştir. Persler Anadolu'yu daha kolay yönetebilmek amacıyla Satraplıklara bölmüşler ve bu topraklar "*Satrap*" unvanı verilen valiler tarafından yönetilmiştir⁹. Daskyleion (Ergili/Hisartepe)¹⁰ denilen yerde, İran Satrapı'nın sarayının bulunduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra bu bölgelerde Yunan şehir devletlerinden Atina'nın etkinliğinin arttığı ve bundan dolayı, İran Satrapı'nın MÖ 413'te Spartalılarından yardım istediği görülmektedir¹¹. Sparta ve İran ittifakının üstün gelmesi sonucunda özellikle bu bölgede Spartalıların etkinliğinin arttığı görülmektedir. Spartalıların kendileri için bir tehdit olacağını sezen İranlılar, bu tehlikeyi bertaraf etmek için Yunan ve Helen topluluklarının aralarındaki ihtilaftan yararlanarak yapmış oldukları savaşlar neticesinde MÖ 386'da Antalkidas Barışı ile Batı Anadolu'daki etkinliklerinin yeniden artırmışlardır¹².

Büyük İskender, İran satraplarını Granikos (Kocabaş/Biga Çayı) Savaşı'nda yendikten sonra Mihaliç'in (Karacabey) de içinde bulunduğu toprakları MÖ 334'te ele

⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s. 107.

⁸ Cemil Bülbül, "M.Ö. 2. Binyılda Mysia Bölgesi ve Mysialılar", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 20, Aralık 2009, s. 5.

⁹ Sevin, a.g.e., s. 43-44.

¹⁰ Daskyleion şehrinin, Lidya kralı Gyges tarafından MÖ VII. yüzyılın ilk çeyreğinde babası Daskylos'un adı verilerek kurulduğu belirtilmektedir. Sevin, a.g.e., s. 50-51.

¹¹ Bilge Umar, **Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi**, Sergi Yayınevi Yayınları, İstanbul, Ağustos 1984, s. 8.

¹² Umar, a.g.e., s. 84.

geçirmiştir¹³. İskender, buraların yönetimini Pers kralına verdikleri vergiyi kendisine vermeleri karşılığında eski yöneticilerine bırakmıştır. İskender'in ölümünden sonra bölgenin yönetimi İskender'in komutanları tarafından yapılmıştır. MÖ 280 yılında, bölgeyi Bithynia kralı I. Nikomedes hâkimiyeti altına almıştır¹⁴.

Daha sonraki dönemlerde Anadolu'da Roma hâkimiyeti başlamıştır. Roma hâkimiyeti savaşıyla değil, çocuğu olmayan Pergamon kralı III. Attalos'un ölmeden önce hazırlanmış olduğu bir vasiyetname ile gerçekleşmiştir. Vasiyetnamede III. Attalos, krallık topraklarının ve hazinenin varisi olarak Roma halkını tayin etmiştir. MÖ 133'te III. Attalos'un ölümüyle bu topraklar Roma hâkimiyetine girmiştir. Romalılar Anadolu'daki eyaletlerine Afrika'da olduğu gibi, kıtanın ismini vererek Anadolu Eyaleti adını vermişlerdir¹⁵.

Miletepolis ismi tarihte ilk kez bu bölgeye hâkim olan Pontus kralı VI. Mithridates'in ordusunun MÖ 85'te Roma komutanı Flavius Fimbria'ya Mustafakemalpaşa Çayı kenarında yenilmesinde geçmektedir¹⁶. Miletepolis'in İonia şehir devletlerinden Miletos'a bağlı olarak, yine bir Miletos kolonisi olan Kyzikos'lular tarafından kurulduğu sanılmaktadır.

Miletepolis'in Hristiyanlığın ilk dönemlerinde bir piskoposluk merkezi olduğu biliniyor. Ne var ki, bu özel konumunu koruyamayarak zamanla adı yazılı belgelerden silinmiştir¹⁷. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra, Doğu Roma İmparatorluğu yönetiminde bölgede çok fazla bir etkinliğin olmadığı görülmekte olup, IV., V. ve VI. yüzyıllarda Bursa idari açıdan Bithynia'nın 31. kazasına bağlı bulunmaktaydı¹⁸.

Mihaliç'in Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde Rumların elinde varlığını devam ettirmekte olduğu görülmektedir. Haçlı Seferleri öncesinde Batı Anadolu taraflarında Anadolu Selçuklularının etkili bir siyaset izlediği görülsede, I. Haçlı Seferi

¹³ Umar, a.g.e., s. 101.

¹⁴ Mustafa Türk, **Antikçağ'da Mysia Ve Arkeolojisi**, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir, 2008, s. 69-70.

¹⁵ Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar Ve Roma Yönetimi", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 24, S. 38, Ankara, 2005, s. 14.

¹⁶ Umar, a.g.e., s. 163.

¹⁷ Akkılıç, "Karacabey", s. 1001.

¹⁸ Vasileios I. Kandes, **Bursa (Antik Döneme Ait Yazıtlar-Topografi Harita ve Bazı Yapılara Ait Fotoğraflarla Birlikte Kentin Arkeoloji, Tarih, Coğrafya ve Din Yönlerinden Tanıtımı)**, çev. İbrahim Kelağa Ahmet, Ankara, 2006, s. 82.

(1096-1099) sonrasında Batı Anadolu topraklarının yeniden Bizans'ın eline geçmesi ve başkentin İznik'ten Konya'ya taşınmasıyla uzunca bir süre Selçukluların bu bölgede etkinliği azalmıştır. IV. Haçlı Seferi sonucunda İstanbul'un Haçlılar tarafından ele geçirilmesi ve İznik Rum İmparatorluğu'nun kurulması üzerine bu bölgede etkinlik yeniden Bizans'ın eline geçmiştir. Moğol İstilasından kaçarak Anadolu'ya gelen Türkmenlerin özellikle Ermeni, Rum ve Gürcülere karşı uçlara yerleştirilmesi, Batı Anadolu'da Türklerin etkinliğinin yeniden artmasına neden olmuştur. İznik Rum İmparatorluğu'nun, İstanbul'daki Latin Krallığı'nı yıkmasıyla İmparatorun yeniden İstanbul'a dönmesi ve Köseadağ Savaşı sonrasında Türk göçlerinin artmasıyla tekrar bu bölgelerde Türklerin etkinliği artmaya başlamıştır¹⁹.

B. OSMANLI DÖNEMİNDE MİHALİÇ

Orhan Gazi döneminde Karesioğulları üzerine H. 737'de (M. 1336-37) düzenlenen sefer sırasında, Mihaliç ve Kirmasti'nin fethedildiği görülmektedir²⁰. Mihaliç Kayser soyundan gelen Mihaliçe tarafından yönetilirken, Kirmasti de kızkardeşi Kirmestorya tarafından idare edilmekteydi. Orhan Gazi'nin Karesioğulları üzerine yaptığı sefer esnasında bu kardeşler hediyelerle gelerek Osmanlı'ya itaatlerini bildirmişler ve cizye ödemeyi kabul etmişlerdir. Bunları gören o civardaki beyler de Osmanlı'ya itaatlerini bildirmiştir. Orhan Gazi de onlara karşı iltifatta bulunarak buldukları bölgede cizye vermek şartıyla herbirini yerlerinde bırakmıştır²¹. Mihaliç'e Dayı Karaca Bey'in atalarından Emir Ali (Karaca Ali) yönetici olarak atanmıştır.

Osmanlı tarihinde Mihaliç'te meydana gelen önemli olaylar olduğu kaydedilmektedir. Bunlardan biri, Fetret Devri'ndeki taht mücadeleleri sırasında Çelebi Mehmed'e Uluabad civarında yenilen İsa Çelebi'nin bir gemiyle İstanbul'a kaçmasıdır. Bursa'ya gelen Mehmed Çelebi Bursa halkı tarafından sultan olarak selamlanmıştır. Daha sonra yeniden harekete geçen İsa Çelebi, yine Bursa civarlarına gelmiş ve Mihaliç'te

¹⁹ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 508.

²⁰ Hoca Sâdeddin Efendi, **Tacü't-Tevârih**, sad. İsmet Parmaksızoğlu, C. I/IV, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1974, s. 79-81; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I/IX, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 123; Aşıkpaşazâde, **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, Atsız neşri, MEB Yayınları, İstanbul, 1992, s. 44; **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def'a 33 (Sâlnâmede 34 şeklinde yazılıdır), Matbaa-i Vilâyet, 1324, s.136. Kemâl Arkun ise bu bölgenin fethinin 1342 yılında olduğunu ifade etmektedir. Kemâl Arkun, **Orhân Gâzi Hân**, 3. b., Akademisyen Yayınevi, İstanbul, Mart 2010, s.135. Sencer Divitçioğlu, **Osmanlı Beyliği'nin Kuruluşu**, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s. 77. 1302 tarihli sâlnâmede Mihaliç'in fethi 736 olarak gösterilmektedir.

²¹ Feraizcizâde Mehmed Sâid, **Tarih-i Gülşen-i Maarif**, İstanbul, 1252, s. 425.

otağını kurmuştur. Ancak daha sonra Mehmed Çelebi'nin Bursa'ya geldiği haberini alınca İzmir'e kaçırmıştır²². Bir diğer önemli gelişme ise; II. Murad, Balkanlar'da aldığı yenilgiler, Anadolu'da yaşanan sıkıntılar ve belki de en önemlisi büyük oğlu Alaaddin'in ölümünden duyduğu derin üzüntü nedeniyle 1444 Ağustos'unda tahtı oğlu II. Mehmed'e bıraktığını kapıkulu ve beyler önünde Mihaliç'te açıklamıştır²³.

Mihaliç ve Kirmasti toprakları Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren Osmanlı sarayının et ve süt ürünleri ihtiyacını karşılamak amacıyla oluşturulan padişah haslarına sahip bulunmaktadır. İlk olarak Köse Mihal'in Orhan Gazi'nin kızına düğün armağanı olarak verildiği söylenen Orta Çiftlik çevresinde oluşturulan padişah haslarına²⁴ Kanuni dönemine ait arşiv kayıtlarına bakılarak 23 köyün dâhil edildiği görülmektedir. H. 928 (M. 1521-22) tarihli mufassal defterde sığır ve koyun cinsinden koyunların yetiştirildiği köylerin isimleri şunlardır: Yenice, Literos, Vasil, Makrı (Bakırköy) ve Mamak, Koncinos, İshak, Veşan Süle, Kara Mihal, Bölük-i Yörükçe, Akçasığır, Bulgarlar, Yayte, Kurşunlu, Gorlat, Karaca, Saruca, Ekizce, Kemeryon, Karakuvaç, Yularobası, Saltanat ve Kalmat, Sığırman, Piremkür (Kirmikir/Harmanlı). Bunlardan ilk 13'ü "*sığırcı kullar*" tarafından büyükbaş hayvan yetiştirilen köyler iken, diğerleri "*koyun kâfirleri*" tarafından küçükbaş hayvan yetiştirilen köylerdir²⁵.

Evliya Çelebi, H. 1069'da (M. 1658-59) dönemin padişahı IV. Mehmed'le birlikte, Anadolu'da Celalî isyanlarının bastırılması için gönderilen kuvvetler arasında yer alarak, bölgede yapmış olduğu incelemeleri seyahatnamesinde şu şekilde ifade etmektedir: "*Peşte üzre Mihaliç Boğazı ağzında, Arnavud Köyü'nden içeri on dört mil yerden ta Mihaliç'e gelinceye kadar altı aded harâb kal'alar vardır ki 735 (M. 1335) tarihinde mezkûr kalaları Orhan Gazi ba'de'l-feth harab iylemişdir, hâlâ asâr-ı binâları zâhir ve bâhirdir. Amma şehirde şimdi ma'mûr kal'a yokdur. Brusa Sancağı'ndan olub hâkimi 'hass-ı hümayûn emini'dir. 150 akçelik şerîf kazadır. Serdârı, kethüdâ yeri, emîn tarafından subaşı, muhtesibi, şeyhülislâm nâkibi, a'yân ve eşrâfi vardır. Malları az olub şehrin havası dahi şiddet-i hâr üzre ve adeta yazdır. Anınçün ekseri halkı sarı benizli olub güzelleri azdır.*"

²² Necdet Öztürk, "Fetret Devri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi", **Türkler Ansiklopedisi**, C. XV/XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 222-223.

²³ Necdet Öztürk, a.g.m., s. 240.

²⁴ Akkılıç, s. 1001.

²⁵ Ömer Lütfi Barkan, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 631-633.

Şehri bir mürtefi' vadide olub evleri hep kibleye nâzır tahtanî, fevkanî, ikişer kat kargir divarlı, kiremit örtülü ma'mûr hanelerdir, camilerinden çarşı kurbunda Karaca Ahmed Paşa Camii ma'bed-i kadîmdir, Rum Kuş Paşa Camii, Sarıca Paşa Camii meşhurdur. Ma'mûr mescidleri, dariü'l-ulûm medreseleri vardır. Tekyelerinden Karaca Ahmed Tekyesi olur asitanedir. Müteaddid kargir binâ hanları var, çarşı içindeki hanı cümlesinden mükellefdir. Hamamlarından çarşı kurbundaki hamam cümlesinden rûşenâdır. Çarşı ve pazar-ı muayyeni, fevkanî kahvehâneleri var, bedesteni yokdur; lisanları koyu Türkçe olub kendileri sülehâ-yı ümmettendirler, ayanlardan Frenk Ağa meşhûrdur. Bu şehre Mihaliç tesmiyesine sebep Gazi Mihal Bey'in fethi olmasıdır. Mihaliç şehri İlibat gölü ile Manyas gölü arasında vaki olmuştur. Mihaliç kavunu gayet memduh olub "deli reis" adlı kavunu güya sükkar-ı nebattır. Kol kalınlığında semin yılan balığı vardır."²⁶

19. yüzyıla kadar, Mihaliç'in tarım ve yerleşime uygun olmamasından dolayı, burada fazla bir nüfus yoğunluğunun olmadığı görülmektedir. Kentin gelişmesinde, özellikle Tanzimat Dönemi'nde kurulmuş olması muhtemel, padişah emlâkı içinde önemli bir yer teşkil eden Mihaliç Çiftlikât-ı Hümayûnu etkili olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya ile yapılan savaşlar sonucunda kaybedilen topraklardan gelen Kırım, Kafkas ve Balkan muhacirlerinin buralara yerleştirilmesi, bölgenin hem demografik hem de ekonomik gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

1. İdarî Yapı

Ondokuzuncu yüzyıl, özellikle de ikinci yarısı, şehirlerin oldukça önemli bir şekilde gelişmesine tanık oldu. 18. yüzyıl sonunda %12'ye kadar gerileyen kent nüfus oranı bu dönemde tekrar artmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde şehirlerin büyüme tarzlarını, öncelikle Avrupa'ya olan ekonomik bağımlılık, ardından da nüfusun ekonomik ve sosyal düzenini tayin eden etnik-dini farklılıklar belirliyordu²⁷.

1856 Islahat Fermanı'ndan sonraki gelişmeler ve Osmanlı vilâyet yönetiminin aldığı biçim, günümüz Türkiye'sinin idari yapısını büyük ölçüde etkilemiş, hatta belirlemiştir. Islahat Fermanı'nın belirleyici özelliği, idari, mali ve adli organların yeniden düzenlenmesiyle vilâyet, liva ve nahiye düzeyindeki halkın (özellikle Gayrimüslimlerin)

²⁶ Evliya Çelebi Mehmed Zıllı İbn-i Derviş, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, C. V/X, İkdâm Matbaası, Dersaadet (İstanbul), 1315, s. 293-294.

²⁷ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi; Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, (çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s.143.

yönetime katılımlarının sağlanmasıdır. 1861 yılında çıkarılan Cebel-i Lübnan Nizâmnâmesi'yle öngörülen yönetim sistemi, Cebel-i Lübnan'da uygulanmaya başlanmış ancak yaygınlaşmamıştır. Osmanlı yönetim sistemini ete-kemiğe büründüren belgeyse 1864 tarihli '*İdâre-i Vilâyet Nizâmnâmesi*'dir.

İdâre-i Vilâyet Nizâmnâmesi esaslı bir şekilde ilk defa; sınırları ve teşkilatıyla düzenlenen Tuna Vilâyeti'nde uygulandı. Kısa bir süre sonra benzer uygulamaya Mamüretü'l-aziz, Manastır, Selanik, Yanya ve Tırhala Vilâyetleri'nde de geçildi. Uygulama sonuçlarının başarılı oluşu, 1871 (1283) yılında '*İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâmnâmesi*'nin çıkarılmasına ve yeni düzenin yaygın bir şekilde denenmesine fırsat verdi. 19. yüzyıl boyunca bu düzenin yürürlükte kaldığı görülmektedir. 1871 Nizâmnâmesi, vilâyet yönetimine yeni bir iş bölümü planı getiriyor, bu plan çerçevesinde de merkezin etki ve denetimini mutlaklığa doğru artırıyordu²⁸. Merkezin etki ve denetiminin kazalarda da oluşturulan devlet daireleri ve merkezden atanan memurlar vasıtasıyla buralara da sirayet ettiği görülmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Kırım, Kafkaslar ve Rumeli'den Anadolu topraklarına yapılan yoğun göçler sonucunda bölgeye gelen muhacirlerin yerleştirilmesiyle Mihaliç'te de idarî, ekonomik ve sosyal anlamda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Nüfusun artışı ile beraber Mihaliç'in hızlı bir büyüme ve gelişme sürecine girdiği gözlenmektedir. H. 1287 (M. 1870-71) tarihine ait ilk sâlnâmede Mihaliç'te devlet daireleri olarak; Meclis-i İdâre, Meclis-i Deavi, Menâfi-i Umûmiye İdaresi, Emlâk Komisyonu ve Belediye İdaresi bulunmaktadır. Sâlnâmede kazada görev yapan memurlar arasında; Kaymakam Ahmed Bey (İstabl-ı Âmire şeklinde düşülen nottan buradan geldiği anlaşılmaktadır), Nâib Hasib Efendi, Müftü Mustafa Efendi, Mal Müdürü Kazım Efendi, Tahrirat Kâtibi Fehmi Efendi ve Belediye Başkanı Mahmud Efendi bulunmaktadır²⁹. H. 1293 (M. 1876-77) tarihli sâlnâmeye göre Mihaliç; Kirmasti, Gökçedağ ve Sincan Nahiyeleleri'ni içinde barındıran bir kaza konumundaydı. Bu sâlnâmeye göre kazada görev yapan memurlar arasında; Kaymakam İsmail Rıdvan Bey, Hâkim Abdullah Efendi, Müftü Mustafa Efendi, Mal Müdürü Hacı Mehmed Efendi, Tahrirat Kâtibi Mehmed Tevfik Efendi bulunmaktadır. Kazada aynı sâlnâmeye göre devlet daireleri arasında; Meclis-i

²⁸ İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C. I/II, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1994, s. 308-309.

²⁹ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def'a 1, Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, 1287, s.69-70.

İdâre, Meclis-i Deavi, Menâfi Sandığı, Emlâk Komisyonu, Belediye Meclisi ve Çiftlikât-ı Şâhâne yer alıyordu³⁰.

H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmede, daha önce Mihaliç'e bağlı olan Kirmasti Nahiyesi'nin artık kaza olduğu görülmekte olup, Sincan Nahiyesi de Kirmasti'ye bağlanmıştır³¹. Sâlnâmede Mihaliç'in yöneticisi olarak Kaymakam Vahid Bey (sâniye) görülürken, yardımcılığını Mehmed Neş'et Efendi yapmaktadır. Kasabada idari görevliler arasında; Mal Müdürü (Fehmi Efendi) ve Tahrirat Kâtibi (Mustafa Sırrı Efendi) de bulunmaktadır. Aynı sâlnâmeye göre, bu tarihte Mihaliç'te İdare Meclisi, bir mahkeme (Mahkeme-i Bidâyet)³², Belediye Dairesi (Reis Şaban Ağa), Tahrir ve Vergi Komisyonu (Reis Emin Efendi), Maarif Komisyonu (Reis Tahir Efendi) bulunmaktadır. Kazada görevli memurlar arasında Aşar ve Ağnam Memuru (Bahaddin Efendi), Başkâtib (Ali Bey), Müderris Kâtib-i Sâni (Hakkı Efendi), Anbar Memuru (Tekur Efendi), Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdür-i Sâni (İris Efendi-sâlise), Tapu Memuru (Mehmed Efendi), Menâfi Sandığı Vekilleri (Lütfullah Ağa, Kiber Yogi), Tahrir ve Vergi Kâtipleri (Mehmed Emin Efendi, Hafız Mehmed Efendi), Sandık Emni (İzzi Efendi), Orman Memuru (Mehmed Efendi), Orman Kâtibi (Hidayet Fikri Efendi), Nüfus Memuru (Tahsin Efendi), Nüfus Kâtibi (Mehmed Efendi), Jurnal Kâtibi (Said Efendi), Düyûn-ı Umûmiye³³ Memuru (Mehmed Sadık Efendi), Düyûn-ı Umûmiye Kâtibi (Mikail Efendi), Boğaz Memuru Ahmed Fethi

³⁰ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def'a 7, Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, 1293, s.61-62.

³¹ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def'a 12, Fırıncızade Matbaası, Bursa, 1301, s. 262.

³² Mahkeme-i Bidâyet, davanın ilk defa ve re'sen görüldüğü mahkeme olup kazalarda ve kaza hükmünde olan yerlerde görülmektedir. Bunun üstünde istinaf ve onun da üstünde temyiz mahkemeleri bulunmaktadır. Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 282.

³³ Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'yla birlikte dış borç almaya başlamıştır. Kısa sürede alışkanlık haline gelen dış borçlanma anlayışı ile 1874 yılına kadar 15 dış borçlanma anlaşması imzalamıştır. 1875 yılında iflasını açıklayan Osmanlı Devleti, borçlarını ödeme çabasına girmişse de Sırbistan Savaşı yüzünden 1876'da borç ödemelerini durdurmuştur. Cafer Çiftçi, "Hudâvendigâr Vilâyetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiye İdâresi'nin Rolü" **Bellekten**, TTK Yayınları, C. LXXVI, S. 227, Aralık 2012, s. 906-907; Osmanlı'dan alacaklı olanlar 1876'dan Muharrem Karârnamesi'nin uygulanmaya başlamasına kadar bütün girişimlerine rağmen alacaklarının ödenmesi konusunda bir sonuç alamamışlardır. Bu gelişmeler sonucunda büyük boyutlara ulaşan Osmanlı borçlarının Avrupalı alacaklılara geri ödenmesini denetlemek üzere '*Muharrem Karârnamesi*' ile '*Düyûn-ı Umûmiye İdâresi*' kuruldu. Düyûn-ı Umûmiye İdâresi, Osmanlı Hükümeti'nin bir müessesesi gibi işlem görmesine rağmen, hükümete karşı değil, kendi hissedârlarına karşı sorumluydu. İngiliz, Fransız, İtalyan, Avusturya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan Düyûn-ı Umûmiye İdâresi, devletin hükümlerini haklarını zedeleyen, mâli kaynaklarını kontrol altına alan uluslararası bir idare şekli idi ki; adeta devlet içinde başka bir devlet niteliği taşıyordu. 20 Aralık 1881'de II. Abdülhamid tarafından onaylanan Muharrem Karârnamesi ile Osmanlı'nın bütün borçları birleştirilmiş ve bu borçlarda bir miktar indirim yapılmıştır. Ancak kuruluşundan I. Dünya Savaşı'na kadar olan sürede Osmanlı Devleti'nin gelirlerinin önemli bir kısmı, dış borç ödemeleri için kullanılmak üzere Düyûn-ı Umûmiye İdâresi'ne bırakıldı. İsmail Yıldırım, "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. XI, S. 2, Elazığ, 2001, s. 320.

Efendi, Rüsumat Memuru (Eşref Efendi), Rüsumat Kâtibi (Hüseyin Efendi), Karantina ve Liman Reisi (Aziz Efendi), Telgraf Memuru (Sabri Efendi), Muhabere Memuru (Hüseyin Efendi), Tapu ve Evkâf Memuru (Abdulgani Efendi) bulunmaktadır³⁴.

Daha sonraki yıllarda kaza merkezinde yer alan devlet örgütlenmesinin hızlı bir şekilde geliştiği ve yeni kurum, komisyon ve kalemlerin kurulduğu görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında sadece kazanın gelişmesinin değil, II. Abdülhamid döneminde yapılan düzenlemelerin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreçte sâlnâmelerde yer alan idari yapılanmadan anlaşıldığı üzere, Mihaliç'te oluşturulan yeni kurumlar arasında; Ticâret Odası, Düyûn-ı Umûmiye İdâresi, Reji İdaresi, Ziraat Bank Şubesi, Tadilat Komisyonu, Arazi Kalemi, Mihaliç Boğaz Rüsumat İdaresi ve Çiftlikât-ı Hümâyûn İdaresi zikredilebilir³⁵.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde de idari anlamda değişiklikler meydana gelmiştir. İlk defa halk bu dönemde Türk Tarihi'nde çok partili hayata geçilmiştir. Tanin Gazetesi yazarı Ahmet Şerif II. Meşrutiyet'in İstanbul dışında yapmış olduğu etkiyi gözlemek ve incelemelerde bulunmak üzere Anadolu'ya gönderilmiştir. Ahmet Şerif gözlemlerinde; halkta bir uyanış devrinin etkisinin başladığını ancak cahillik hastalığının, uzun çalışmalar sonunda tedavi edilecek yaralar açtığını ifade etmektedir. Rejim değişikliğinin, halkta bir moral etkisi yaptığını, Meşrutiyet'e güven olduğunu fakat yapılan değişikliklerin buralarda kendini göstermemesi, idare mekanizmasının yine aynı eller tarafından kullanılmasının, başta oluşan tatlı emellerin, çekici ümitlerin sönmesine neden olduğunu ifade etmektedir³⁶.

Ahmet Şerif, taşrada Gayrimüslim halk ile Müslüman halk arasında bir problem olmadığını, birbirleriyle iyi geçindiklerini ifade etmektedir. Ancak Rum papazının, kaza hükümeti ve memurların adaletli olmadığı şeklinde konuştuğundan bahsetmektedir. Ahmet Şerif, hükümet memurlarının yetersiz olduğunu, düşündükleri tek şeyin kendilerine uygulanacak düzenleme ve girecekleri sınav olduğunu belirtmektedir³⁷.

³⁴ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def'a 12, Matbaa-i Vilâyet, 1302, s. 506-507.

³⁵ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310, s. 154-157.

³⁶ Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin**, C. I/II, haz. Mehmet Çetin Börekçi, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 3.

³⁷ Ahmet Şerif, a.g.e., s. 4.

2. Coğrafi Yapı

H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmede Mihaliç Kazası'nın coğrafi konumu belirtilirken; batıda Manyas, güneyde Kirmasti (Mustafakemalpaşa), doğuda Apolyond (Uluabad) Gölü ve kuzeyde Marmara dağlarıyla sınırlı olduğu ifade edilmektedir. Mihaliç'in ticareti, genellikle Mihaliç Boğazı yoluyla İstanbul'a yapılmaktadır. Mihaliç'e ise üç saat mesafede bulunan İskele karyesi üzerinden gelmektedir. Merkez liva ve vilâyet olan Bursa'ya ulaşım ise Canbalı ve Uluabad köprüsünden geçilerek Çatalağıl karyesi içinden veya Görükle ve Apolyond (Gölyazı) içinden geçilerek sağlanmakta bazen de kayıklarla Apolyond'dan Akçalar üzerinden gidilmekte olduğu belirtilmektedir. Sâlnâmede kaza arazisinin 596.880 dönüm hububat mezruası ve 2100 dönüm bağ ve 2305 dönüm bağçe ve bostan ve 13.250 dönüm meradan müteşekkil olduğu belirtilmektedir. Kazada 94 karye ve 4892 hane, 422 dükkân, 10 han, 2 hamam, 92 cami, 20 kilise, 86 mektep bulunmaktadır. Sâlnâmede Mihaliç halkının cüsselerinin, kametlerinin, zekâ ve çalışmalarının orta seviyede olduğu, dil olarak çoğunluğun Türkçe konuştuğu, az bir kesimin anadilini konuştukları ifade edilmektedir³⁸.

Kâmûsu'l-A'lâm'da Mihaliç'le ilgili özetle şu bilgiler yer almaktadır: “Kazada ilk Osmanlı sultanlarının hayratından değişik camiler, 2 medrese, rüştiye mektebi, birkaç Rum mektebi, bir suyolu bezistanı, birkaç han, birkaç ipekhane ve etrafında güzel bağlarıyla geniş dutluklar vardır. Bataklıklar sebebiyle havası yazın ağır olsa da nehrin mecrası az bir masrafla açılarak bu durum düzeltilebilir ve nehir de seyrü sefere açılabilir. Böylelikle hem kasabanın havası düzelir, hem de kazanç kapısı açılır. Mihaliç, Miletopolis harabeleri üzerinde kurulmuş olup yakınında Lopadyum şehri bulunmaktadır ki şimdi Uluabad ismiyle bir karye halindedir ve burada bazı antik eserler mevcuttur. Kâmûsu'l-A'lâm'da ayrıca kaza dâhilinde, 92 cami ve mescid, 20 kilise, 86 mektep, 2 medrese, 2 hamam, 10 han, 422 dükkân bulunduğu belirtilmektedir ki bu bilgiler 1302 tarihli sâlnâme ile tutarlılık göstermektedir. Aleksis Komnenes'in Osmanlı'ya karşı yaptığı Lopadyum şehri kalıntıları üzerindeki Uluabad kale ve surları hala mevcuttur. Bunlar o civarda bulunan Miletopolis şehrinin kalıntılarıyla yapılmıştır³⁹.”

³⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1302, s. 494.

³⁹ Şemseddin Sami, Kâmûsü'l-A'lâm, C. VI, Mihran Matbaası, İstanbul, 1314, s. 4504-4405.

H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmede, kazada yetiştirilen başlıca ürünler, buğday, arpa ve yulaf gibi hububat ile pamuk, zeytin, afyon, boya olup sebze ve meyve Kirmasti, Bursa, Aydıncık (Edincik), Erdek ve Mudanya taraflarından getirilmektedir. Ticari ürünler olarak koyun, zahire, yapağı ve mensucat bulunmaktadır. Aynı sâlnâmede kaza kuzeyden güneye yaya olarak on saat ve doğudan batıya on beş saat olup toplamda 3750 kilometrekaredir. Kazanın etrafı nehirler ve göller ile çevrili iken kasabada su lezzetli olmayıp kuyuların acı sularıyla idare olunduğu ve içmek için 15 dakika mesafeden su taşımak gerektiği belirtilmektedir. Kazada bulunan büyük ağaçlı Karadağ ve Kurşunlu Dağı gibi büyük ormanlar olduğu buralarda gürgen, ıhlamur, kestane, meşe, erik, armut, ahlat gibi ağaçlar bulunduğu ve bu ormanların toplamının 955.000 dönüm olduğu kayıtlıdır⁴⁰.

Şemseddin Sami'nin de ifade ettiği gibi Mihaliç'in coğrafi konumundan dolayı bölge topraklarının yağışların arttığı dönemde sular altında kaldığı bundan dolayı tarıma çok fazla uygun olmadığı anlaşılmaktadır⁴¹. Daha sonra göçmenlerin yerleştirilmeye başlanmasıyla özellikle bataklıkların kurutularak tarım alanlarının genişletilmesi yönünde merkezi idarenin emirler yayınladığı görülmektedir⁴².

a. Köy Adları

Osmanlı taşrasındaki yerleşim birimlerinden olan köy (karye) kendine özgü bir toplumsal karakter taşır. Köylü ailelerden oluşan halkın; ortak tasarrufları, yani ortak mer'ası, ortak ormanı, ortaklaşa kullanılan çayırı, harman yeri, mezarlığı ve suyu sivil bir birliktelik oluşturmaktadır. Köylerde "imece" usûlüyle yürütülen üretim de bu toplumsal yapıyı kuvvetlendirmektedir⁴³.

19. yüzyıl ikinci yarısında Osmanlı'nın elinde kalan toprakların hepsinde olduğu gibi Mihaliç'te de yeni köyler kurulduğu, köy nüfusunun göçlerle birlikte arttığı

⁴⁰ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 495.

⁴¹ Emekli Hakim Hüseyin Kâmil Ertur'un da hatıralarında, 1890 yılı Ocak ayında Karacabey'e gelişini anlatırken "kış, soğuk, yağmurlardan dereler taşmış.." şeklindeki tasvirinden, Hotanlı Köyü'ne gidişinde de "Karşıda bir köy görünüyor. Ancak köyün çevresi su taşkını içinde" şeklindeki ifâdelerinden Mihaliç'in çukur yerlerinin yağış alan dönemlerde sular altında kaldığı anlaşılmaktadır. Esat K. Ertur, **Tamu Yelleri (Emekli Yargıç Hüseyin Kâmil Ertur'un Anıları)**, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 30.

⁴² BOA, Y. PRK. HH (Yıldız Perakende Evrâkı Hazine-i Hassa Nezâreti Maruzâtı), no. 6/51, 22 L 1297/27 Eylül 1880.

⁴³ Yusuf Oğuzoğlu, **Osmanlı Devlet Anlayışı**, Eren Yayınları, İstanbul, 2000, s. 149-150.

görülmektedir. 1876 yılında Mihaliç'te 13 Mahalle ve 62 karye (köy) bulunmakta iken⁴⁴, 1884 yılında Mihaliç'teki karye (köy) sayısı 94'e ulaşmıştır⁴⁵. 1892 yılında ise kazanın mahalle sayısının 20, karye sayısının ise 80 olduğu görülmektedir. Bu karyeler şunlardır:

Hamtanlı (Hotanlı), Kedikaya, Gelence, Emre, Hayırlı (Hayırlar), Teferrüc, Fazlı Konağı, Yarış, Örencik, Okçu, Karaçalık, Şahmelek, Küçük karaağaç, Karayani (Sultaniye), Akhisar, Kelisan, Bulgar, Beylik, Ova İsemeni, Bey, Okçugölü, Ümidili, Göbel, Doğa, Aksakal, Ergili, Köse Resul, Çevikli, Divilme, Sağırcı, Çavuş, Danişmend, Tophisar, Kirazlı, Şahin, Karasu, Keşlik, Doğla, Hacetpınarı, Arız, Dağkadi, Keçiler (Keçidere/Yeşildere), Dedeoba, Çakıl, Ballukaya, Yenice, Mahbubeler, Gölecik, Karaklar, Karadut Tekyesi, Dağisemeni, Akçakoyun, Taşlık, Kulakpınarı, Çarık, Akçasıgırlık, İskele, İtmekci Mer'ası, Panayırdere, Yeniköy, Kurşunlu, Mağara, Arapçiftliği, Çaşnigir, Çamlıca, Canbaz, Kirmikir (Harmanlı), Seyran, Subaşı Ağılı, Karakoca, Kemberbend, İkizce, Çatalağıl, Karacaoba, Baş, Büyük, Karaağaç, Uluabad, Makri (Bakırköy), Dutorye, Amrudalanı karyeleridir⁴⁶. 1902 yılında ise Mihaliç'te karye sayısının 73'e düştüğü görülmektedir⁴⁷. Bu azalmada, Mihaliç'e bağlı karyelerin bir kısmının Mihaliç'ten ayrılan Kirmasti'ye bağlanması etkili olmuştur.

b. Yollar

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda, ticaretteki canlanmanın ve teknik alandaki gelişmelerin etkisiyle demiryolu ve karayolu yapımına büyük önem verilmiştir. Özellikle kış aylarında kervanların faaliyetlerini kolaylaştırmak amacıyla, önemli şehirler arasındaki ulaşımın sağlanmasına öncelik verilirken bunun yanı sıra şehirler arası ulaşımın sağlanması amacıyla yol yapımına önem verilmektedir.

H. 1311 (M. 1893-94) tarihli sâlnâme'ye göre Bursa-Mihaliç (Karacabey) arasında 65 kilometrelik yolun yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Mihaliç'ten Mustafakemalpaşa'ya kadar (Uluabad üzerinden) olan 22 kilometrelik yolun 10.700 metrelik kısmı tamamlanmış, 11.300 metrelik kısmı ise yapılmaya devam edilmektedir⁴⁸.

⁴⁴ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1293, s.139.

⁴⁵ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s.399.

⁴⁶ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1310, s.331-332.

⁴⁷ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def'a 25, Matbaa-i Vilâyet, 1316, s.286-288.

⁴⁸ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def'a 20, Matbaa-i Vilâyet, 1311, s.312.

Mihaliç-Kirmasti yolunun ilk kısmının yapımında, önceleri Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağlı Melde Çiftliği'nden ve Karadağ'dan taş çıkarılacağı ifade edilmektedir. Yol için gerekli olan 3824 m² taşın 2694 m²'si Karadağ'dan, 1130 m²'si Melde Çiftliği'nden temin edilecektir. Yol yapımı için yaklaşık m²'si 20 Mecidî kuruşdan 60.320 kuruş müteahhid vekili Mösyö Riketeli'ye verilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Ancak çiftlikte taş çıkarılacak yerin hayvanların geçtiği yol üzerinde olması ve başka nedenlerden dolayı Melde Çiftliği'nden taş ihracına izin verilmemiştir. Yol yapımının gecikmesine fırsat vermemek amacıyla gerekli taşın Karadağ'dan getirilmesi gerektiği ifade edilmiş ve bunun için de müteahhide yaklaşık 40.000 kuruş verilmesi gerektiği Ticaret ve Nafia Nâzırı tarafından 10 Ocak 1897 tarihli yazı ile sadrazama arz edilmiştir⁴⁹. 15 Ocak 1897 tarihli Şûra-yı Devlet kaydında da durum özetlenerek gündeme alınmıştır⁵⁰.

c. Geçim Kaynakları

1890'lı yıllara ait Tarih ve Coğrafya Lügâti'nde, Mihaliç'te sanayi ve ticaretin gelişmiş olduğu, pekçok dükkân bulunduğu ve ipek çarşısının olduğu ifade edilmektedir. Kasabanın etrafının üzüm bağları ve meyve ağaçları ile çevrili olduğu belirtilmektedir. Verimli topraklarının bulunduğu ve hayvancılığın gelişmiş olduğu belirtilmektedir⁵¹. Kazada yetiştirilen başlıca ürünler; buğday, arpa ve yulaf gibi hububat ile pamuk, zeytin, afyon, boya olup sebze ve meyve Kirmasti, Bursa, Aydıncık (Edincik), Erdek ve Mudanya taraflarından getirilmektedir. Ticarî ürünler olarak koyun, zahire, yapağı ve mensucat bulunmaktadır⁵². Ayrıca kazara Karaağac-ı Kebîr, Çamlıca, Çaşnigir, Subaşı Ağılı karyeleri sınırı içinde büyük ve zengin bir 'malta taşı' madeni olduğu belirtilmektedir⁵³.

3. Eğitim

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde her alanda olduğu gibi eğitim alanında da ıslahatlar yapılmaya başlanmıştır. II. Mahmud döneminde İstanbul'da erkek çocuklar için

⁴⁹ BOA, Y. PRK. HH, no. 6/51. Yine Hazîne-i Hassa Defterleri'nde Kadri adıyla bilinen yerden taş çıkarılması hakkında Kirmasti yolu müteahhidi tarafından Hudâvendigâr Vilâyeti'ne yazı yazıldığı görülmektedir. Yine aynı defterde taşın Çiftlikât-ı Hümâyûn için gerekli olduğu belirtilerek geri verilmesi taahhüd edilmedikçe Çiftlikât-ı Hümâyûn arâzisinden taş ihracına izin verilmemesi gerektiği ifade edilmektedir. BOA, HH d (Hazine-i Hassa Defterleri), no. 2787, s. 14, 27 Haziran 1310.

⁵⁰ BOA, ŞD (Şûra-yı Devlet), no. 1203/6.

⁵¹ Ali Cevâd, Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügâti, Mahmûd Bey Matbaası, Dersaâdet (İstanbul), 1313, s. 801-802.

⁵² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1302, s. 495.

⁵³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1310, s. 333.

ilköğretim zorunlu hale getirilmiştir. 1869’de yayınlanan Maarif-i Umûmiye Nizâmnamesi’nden sonra, devlet, ilköğretim alanında tereddüt etmiş olsa da şu siyaseti takip etmiştir: 1. Yapılacak yenilikleri kolayca uygulamak için, sıbyan mektepleri dışında ibtidai (ilkokul) okullar açmak. 2. Sıbyan mekteplerini tedricen ve muhafazakâr zümrelerin dikkatini çekmeden usûl-i cedid (yeni usûl) üzere ders veren bir duruma getirmek⁵⁴. Takip edilen siyasetten anlaşılacağı üzere eğitim alanında yapılan ıslahatlarda da belli bir zümrenin tepkisinden çekinildiği görülmektedir.

1879’da Maarif Teşkilatı’nda yapılan değişiklikte Maarif Nezâreti içinde “*Mekâtib-i Sıbyâniye Dâiresi*” nin kurulması artık devletin ilköğretim meselesini ciddi olarak ele aldığını göstermektedir. Bu ilginin sebebi ise, orta ve yüksek dereceli okulların kurulması ve geliştirilmesinin ilköğretimin nicelik ve nitelik yönünden belirli bir seviyeye ulaşmasına bağlı olduğu gerektiğinin anlaşılmasıdır. Yine bu dönemde, ilköğretim iki kısma ayrılmıştır. Birincisi “*Mekâtib-i Sıbyâniye*” olup bu okullar, ‘*usûl-i atike*’ denilen eski, yani geleneksel eğitime devam ediyordu. İkincisi ise “*Mekâtib-i İbtidaiye*”dir. Tanzimatçıların eskiye dokunmadan yenisini yapmak siyasetine uygun olarak daha 1863’lerde sıbyan okulları seviyesinde iptidai namıyla yeni okulların açılması fikri ortaya atılmıştır⁵⁵. 1882’den sonra Maarif Nezâreti bu ikiliği kaldırmak için, ağırlığı iptidai okullarına kaydırmaya başlamıştır. İlköğretim siyasetinde diğer önemli bir değişiklik de, Müslüman halkın ilköğretim ıslahatlarına iştirak ettirilmesidir. İlk defa II. Abdülhamid döneminde pek çok vilâyet merkezinde Darümuallimin ve bunun yanında öğretmen açığını kapatmak için kısa süreli kurslar açıldığı görülmektedir⁵⁶.

Sıbyan mekteplerinde, özellikle II. Abdülhamid döneminde eğitim müfredatları yeni usûle çevrilmiş ve pek çok yeni ilkokul açılmıştır. H. 1303 (M. 1885-86) tarihli sâlnâmede Mihaliç’te bir ibtidai bulunmakta olup öğrenci sayısı 101’dir⁵⁷. 1893’te Mihaliç’te yeni usûle göre eğitim veren ibtidaiyenin öğrenci sayısının 300 olduğu görülmektedir⁵⁸. 1894’te ibtidaiyenin öğrenci sayısının 59’a düştüğü görülmektedir⁵⁹. H. 1324 (M. 1906-07) tarihli sâlnâmeğe göre Mihaliç kaza merkezi ve karyelerinde 73 sıbyan mektebi ve ilkokul olup, bu okullarda toplam 2473 öğrenci eğitim görmektedir.

⁵⁴ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, 2.b., TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 67.

⁵⁵ Kodaman, a.g.e., s. 67-68.

⁵⁶ Kodaman, a.g.e., s. 69.

⁵⁷ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def’a 13, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.35.

⁵⁸ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1311, s.309.

⁵⁹ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1312, s.363.

İbtidailerde öğrencilere (ilkokul) Elifba, Kuran-ı Kerim, tecvid, ilmihal, Türkçe, matematik (hesap), coğrafya, tarım (malumat-ı ziraiye), ahlak, kıraat ve Osmanlı Tarihi dersleri verildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır⁶⁰.

Sultan II. Mahmud devrinde sıbyan okullarının üstünde, “*rüştiye*”ler açılmıştır. 1867’ye kadar rüştiyelere sadece Müslüman talebe alınmakta iken bu tarihten itibaren Osmanlılık mefkûresi gereği Hıristiyan çocuklarının da bu okullara alınması prensip olarak kabul edilmiştir⁶¹. 1878 yılından itibaren rüştiyelerin ıslahına ve yenilerinin açılmasına başlanmış ve sayıları 1877-78 Osmanlı Rus savaşından önceki seviyeye ulaşmıştır. 1880’lerden sonra idadîlerin açılmasıyla rüştiyeler ikinci plana itilmiştir. Nitekim 1889 tarihli bir irâde ile idadî bulunan yerlerdeki rüştiyelerin kapatılmasına karar verilmiştir⁶². İdadilerin içinde rüştiye kısımları oluşturularak burada eğitimler sürdürülmüştür. Özellikle vilâyet ve sancaklarda bulunan idadîlerin rüştiye kısımlarında Fransızca gibi yabancı dil eğitimi verilen dersler de okutulmaktadır.

1885 yılında Mihaliç’te dört sınıflı bir rüştiye (ortaokul) olduğu görülmektedir. Okulun birinci sınıfında 33, ikinci sınıfında 7, üçüncü sınıfında 5, dördüncü sınıfında 6 olmak üzere toplam 51 öğrencisi bulunmaktadır⁶³. 1893 yılında rüştiyenin öğrenci sayısının 54’e yükseldiği görülmektedir⁶⁴. 1894’te rüştiyenin öğrenci sayısının 58 olduğu belirtilmektedir⁶⁵. 1897-98 eğitim öğretim yılında rüştiye mektebinin 68 öğrencisi bulunmaktadır⁶⁶. Aynı eğitim yılında kasabada bulunan Rumlara ait rüştiyede ise 110 erkek öğrenci bulunmaktadır⁶⁷. Bu durum kasabada nüfus yoğunluğu olarak az bulunan Rumların Türklere ve Ermenilere oranla eğitime daha çok önem verdiklerinin göstergesidir.

Rüştiyede tecvid, Kuran-ı Kerim ve dini ilimlerin yanında Türkçe, ahlak, Arapça, Farsça, malumat-ı ziraiye, sıhhiye (sağlık), hesap (matematik), hendese (geometri),

⁶⁰ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1324, s.591-592.

⁶¹ Bayram Kodaman, “II. Abdülhamid Devrinde Eğitim”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. 12/14, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, s. 466-467.

⁶² Kodaman, a.g.m., s.468.

⁶³ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1303, s.35.

⁶⁴ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1311, s.306.

⁶⁵ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1312, s.359.

⁶⁶ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1316, s.434.

⁶⁷ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1316, s.436-437. Ayrıca sâlnâmede yer alan bilgilere göre okulun 1303 yılında kurulduğu ve 1 Teşrinievvel 1311’de ruhsat aldığı belirtilmektedir.

coğrafya, tarih, hüsnü hat ve resim dersleri verilmektedir⁶⁸. 1903 yılında Mihaliç Rüştüyesi'nde 68 öğrencinin eğitim gördüğü belirtilirken⁶⁹, 1906'da bu sayı 56'ya düşmüştür⁷⁰.

4. Sosyal Kurumlar

a. Medrese, Cami ve Mescitler

1880'lerde Mihaliç kaza merkezinde; Abdullah Paşa Mahallesi'nde İmaret (Karacapaşa) Camii, İzzice Mahallesi'nde Murad Hudâvendigâr Vakfı'na ait Cami-i Kebîr (Ulucami) bulunmaktadır ancak harap olmuştur, Çire Pazarı'nda Mirahor Ağa vakfına ait Yeni Cami bulunduğu ancak sâlnâmenin ifadesine göre bir yıl önce yandığı belirtilmektedir. Yine Abdullahpaşa Mahallesi'nde Abdullah Paşa'nın Tekke Camii ve Runkuşpaşa (Çayönü) Mahallesi'nde Runkuş Camii ve Nasrullah Paşa'nın Na'ibendler Camii, Hanlar önünde Hacı Hoş Kadem'in Çarşı ve Yenice Mahallesi'nde Hacı Halil Ağa'nın Hacı Haliloğlu Camileri'nin bulunduğu belirtilmektedir.

1884 yılında, İzzice Mahallesi'nde önceleri Lütfullah Ağa Medresesi bulunurken medrese binası harap olduğu için halkın yardımı ile dönemin hükümet binası yakınında bu medresenin yerine yeni bir medrese yapıldığı belirtilmektedir⁷¹. Kâmûsu'l-Alâm'da kazada 2 adet medresenin bulunduğu kaydedilmektedir⁷². 1892 yılında kaza merkezinde 4 adet mescit bulunduğu belirtilmektedir⁷³. Tekke olarak İzzice Mahallesi'nde Hafız Hacı Osman Ağa'nın Kadirî Dergâhı bulunmaktadır. Mihaliç'in Salmaslı Mahallesi'nde mezarlık yanında Karaca Ahmed Paşa ve Hamidiye (İmaret) Mahallesi'nde İmaret Camii haziresinde Karacabey Türbesi ve İsemeni Karyesi'nde İsmail Baba Mescidi yanında İsmail Baba türbesi ve Karadut Tekkesi karyesinde Güğüm Baba Türbesi bulunmaktadır⁷⁴.

b. Kilise ve Havralar

Osmanlı Devleti'nin farklı kültürleri bir potada eritme düşüncesinin bir sonucu olarak devletin çoğu yerinde olduğu gibi kozmopolit bir yapıya sahip olan Mihaliç'te karyeleriyle birlikte 20 kilise bulunduğu H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmeden

⁶⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1324, s.588-589. İdadilerin rüştiye kısmında ise tarım ve sağlık dersleri olmayıp bunun yerine Fransızca dersi verilmektedir.

⁶⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 30, Matbaa-i Vilâyet, 1321, s. 356.

⁷⁰ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1324, s.590.

⁷¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1302, s. 396-397.

⁷² Şemsettin Samî, Kâmûsu'l-A'lâm, C. 6, Mihran Matbaası, İstanbul, 1314, s.4504-4405.

⁷³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1310, s.330.

⁷⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1302, s. 397.

anlaşılmaktadır⁷⁵. 1890'larda ise kaza merkezinde 5 kilisenin ve 1 havranın bulunduğu belirtilmektedir⁷⁶. Kâmûsu'l-A'lâm'a göre kazada 16.000 Rum, 3000 Ermeni ve 600 kadar Yahudi bulunmakta olup bu kiliseler ve havra bunlara hizmet vermektedir⁷⁷.

5. Nüfus ve Göçmenler

93 harbi sonrasında Balkanlardan ve Kafkaslardan Anadolu'ya pek çok göçmen gelmiştir. Bu dönemde Mihaliç kazasındaki mahallelere ve köylere Rumeli ve Kafkaslardan gelen muhacirlerden 3120 hane ve 13.310 nüfus yerleştirilmiştir⁷⁸. H. 1310 (M. 1892-93) sâlnâmesinde Mihaliç'in nüfusunun 31.548 olduğu belirtilmektedir⁷⁹. Kâmûsu'l-A'lâm'da kaza 81 karyeden oluşup 63.842 nüfusu bulunmaktadır, bunların 16.000'i Rum, 3000'i Ermeni 600 kadarı Yahudi kalanı ise Müslüman ve Türk'tür⁸⁰.

Tablo 1 1878-1908 Yılları Arasında Mihaliç'in Nüfus Dağılımı

	Müslüman		Rum		Ermeni		Yahudi		Toplam		GENEL TOPLAM
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
1870-71	6.689				4.573				11.262		11.262
1873-74	6.332				4.541				10.873		10.873
1876-77	5.234				4.235				9.469		9.469

⁷⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1302, s.394.

⁷⁶ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1310, s.330.

⁷⁷ Şemsettin Samî, a.g.e., s.4504-4405.

⁷⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1303, s.81-82.

⁷⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1310, s.333.

⁸⁰ Şemsettin Samî, Kâmûsü'l-A'lâm, Cilt 6, İstanbul: Mihran Matbaası, 1314, s.4504-4405.

1879-80	4.112		4.159		445				8.716		8.716
1883-84	11.730		3511						15.241		15241 ⁸¹
1884-85	10.833	9.243	3.860	3.379	390	366	40	31	15.503	13.295	28.798 ⁸²
1892-93	21.843		7.814		756		78				31.548 ⁸³
1893-94	13.914	12.519	4.159	3.794	409	451	51	41	18.800	16.890	35.690 ⁸⁴
1894-95	13.328	16.432	4.318	3.879	497	477	51	41	18.282	16.432	34.714 ⁸⁵
1898-99	9.982	9.140	4.481	3.971	404	398	48	37			28.781 ⁸⁶
1903-04	22.012		8.248		908		80		31.312		31.312 ⁸⁷
1906-07	24.973		9.279		887				18.496	16.743	35.239
1915	24.724		9.850		1.025		42				35.641
1915	24.653		12.693		174		42				37.562

Kaynaklar: 1287, 1290, 1293, 1297, 1301, 1302, 1310, 1311, 1312, 1316, 1321, 1324, 1325 tarihli Hudâvendigâr Vilâyet Sâlnâmeleri; Turgay Akkuş.

1909 yılından itibaren bölgede gayr-i müslim nüfus sayısının azalmaya başladığı görülmektedir. Bu sayının azalmasında, II. Meşrutiyet döneminde çıkarılan bir kanunla Gayrimüslimler'in askere alınmaya başlanması etkili olmuştur. Trakya ve Batı Anadolu'daki genç Rumların askerlik yapmamak için Yunanistan'a kaçtıkları görülmektedir. Bunları daha sonra göç eden gençlerin akrabaları takip etmiştir⁸⁸. Ayrıca Balkan Savaşları'nın ittihâd-ı anâsır duygusunu zayıflatması da bölgeden göçlerin yapılmasında etkili olmuştur. 1914 ortalarında Apolyond Gölü civarındaki Rum köylülerin

⁸¹ 1287, 1290, 1293 ve 1297 sâlnâmelerindeki nüfus sayılarında sadece erkek nüfus yer almaktadır. **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1287, s. 150; **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def'a 4, Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, 1290, s. 119; **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1293, s. 140; **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def'a 11, Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, 1297, s. 173; **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1301, s. 348.

⁸² H. 1302 tarihli sâlnâmede Mihaliç'te Müslüman, Ermeni, Rum ve Yâhûdi nüfustan başka 48 Protestan (22 erkek, 26 kadın), 426 Bulgar (247 erkek, 179 kadın), 150 Kıpti (79 erkek, 71 kadın) ve 33 yabancı bulduğu belirtilmektedir. Müslüman nüfusun 7394'ünün (4002 erkek, 3392 kadın) kazanın eski sâkini, 12.682'sinin ise muhâcir olduğu yine sâlnâmede yer almaktadır. **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s.394.

⁸³ H. 1310 tarihli sâlnâmede Mihaliç'te Müslüman, Ermeni, Rum ve Yâhûdi nüfustan başka 48 protestan nüfus olduğu belirtilmektedir. **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1310, s.330.

⁸⁴ H. 1311 tarihli sâlnâmede Mihaliç'te tabloda belirtilenden başka 67 protestan (31 Erkek, 37 kadın), 33 Bulgar (15 Erkek, 18 kadın), 251 yabancı (221 erkek, 30 kadın) nüfus olduğu belirtilmektedir. **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1311, s.306.

⁸⁵ H. 1312 tarihli sâlnâmede Mihaliç'te tabloda belirtilenden başka 70 protestan (31 erkek, 39 kadın), 39 Bulgar (17 erkek, 22 kadın), 44 yabancı (40 erkek, 4 bayan) nüfus olduğu belirtilmektedir. **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def'a 21, Matbaa-i Vilâyet, 1312, s.371.

⁸⁶ H. 1316 tarihli sâlnâmede Mihaliç'te Müslüman, Ermeni, Rum ve Yâhûdi nüfustan başka 55 Protestan (25 Erkek, 30 Kadın) ve 265 Kıpti (131 erkek, 134 kadın) nüfus olduğu belirtilmektedir. **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1316, s. 285.

⁸⁷ H. 1321 tarihli sâlnâmede Mihaliç'te tabloda belirtilenden başka 52 Protestan ve 12 Bulgar nüfus bulunduğu ve toplamda 6642 hâne olduğu belirtilmektedir. **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1321, s. 369.

⁸⁸ Mehmet Yılmaz, "Balkan Savaşı'ndan Sonra Türkiye'den Yunanistan'a Rum Göçleri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 10, Konya, Güz 2001, s. 13.

Müslümanlar tarafından bölgeyi terk etmeye zorlandıkları yönündeki haberler İstanbul'a ulaşmıştı⁸⁹. Durumun farkına varan Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, göçlerin Yunanistan tarafından propaganda malzemesi yapılmasının önüne geçmek amacıyla, göçü engelleyecek tedbirler almıştır. Yunanistan ise bir yandan Osmanlı'nın Rumları tehcire tabi tuttuğunu söylerken, diğer taraftan da Rumları kendisi göçe teşvik ederek, kendi ülkesine iskân etmiştir. Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi üzerine ise Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra, Wilson prensiplerine göre Batı Anadolu'yu almak için yeniden geriye göç ettirmiş, bu ise yeni sorunların çıkmasına neden olmuştur⁹⁰. 5 Haziran 1330 tarihli Tanin gazetesinin haberinde, Karacabey'deki Rumların akın akın Mudanya'ya doğru ilerledikleri, Tirilye'den itibaren Rumların hâkim noktaları ele geçirdikleri, telefon ve telgraf tellerini kestikleri ve kendilerinden başka kimsenin buralardan geçmesine izin vermedikleri belirtilmektedir. Hükümetin bu durumu engellemek amacıyla yeterli miktarda jandarma ile muhacereti engellemek için bir gambot göndereceği ve birkaç güne kadar bölgede huzurun sağlanacağı ifade edilmektedir⁹¹.

6. Mihaliç'ten Karacabey'e

Orhan Gazi döneminde fethi gerçekleşen kasabaya fetihten evvel kasabanın hâkimi olan Mihaliç'in adından dolayı Mihaliç ismi verilmiş ve bu isim 19. yy başlarına kadar herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Daha sonra kasaba meclisinin isteği ile kaza ve kasabanın ismi H. 5 Cemaziyelahir 1331 (12 Mayıs 1913) tarihli irâde ile Karacabey şeklinde değiştirilmiştir. İsim değişikliği ilk olarak Mihaliç kaymakamlığı tarafından Hudâvendigâr Vilâyeti'ne yazılan dilekçe ile belirtilmiştir. Dilekçe'de kasabanın isminin fetihten evvel kullanılan kendi kültürümüze uzak bir isim olduğu, bunun yerine kendi adına camisinin de bulunduğu kasabada medfun şehit Karacabey* ismine çevrilmesi Hudâvendigâr Vilâyeti'nden talep edilmiştir. Kasabalının bu isteği Hudâvendigâr Vilâyeti tarafından daha sonra H. 19 Cemaziyelevvel 1331 (26 Nisan 1913) tarihli arzuhalde

⁸⁹ Turgay Akkuş, "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa'da Sevk ve İskân Uygulamaları ve Sonuçları", **OTAM Dergisi**, S. 23, Ankara, 2008, s. 8.

⁹⁰ Mehmet Yılmaz, a.g.m., s. 13.

⁹¹ **Tanin**, 5 Haziran 1330/18 Haziran 1914, no. 1971, s. 4.

* Baba adı Abdullah olan Karacabey, II. Murad zamanında Varna Savaşı'nda kahramanlığıyla temayüz etmiştir. Fatih Sultân Mehmed döneminde kendisine vezirlik payesi verildi. Rumeli Hisarı'nın kalelerinden biriyle zaviyelerinden birini yaptırdı. Kendisi İstanbul fethinde de büyük yararlıklar göstermiştir. Daha sonra Rumeli Beylerbeyliği göreviyle Belgrat kuşatmasında şehit düşmüştür. Naaşı Mihaliç'e getirilerek orada defnedilmiştir. Kâmil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, C. III, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, Eylül 2009, s. 12-14.

Dâhiliye Nezâreti'ne arz edilmiştir. Dâhiliye Nezâreti tarafından Mihaliç kaza ve kasaba isminin değiştirilmesi talebi H. 23 Cemaziyülevvel 1331 (30 Nisan 1913) tarihli arzda Sadârete iletilmiştir. Son olarak 12 Mayıs 1913 tarihli irâde-i seniyye ile Mihaliç isminin Karacabey olarak değiştirilmesine onay verilmiş ve bunun gerçekleştirilmesi için Dâhiliye Nezâreti görevlendirilmiştir⁹².

C. KURTULUŞ SAVAŞI'NDA KARACABEY

Bulgarların 30 Eylül 1918'de Selanik'te İtilaf Devletleri'yle bir ateşkes imzalamaları Osmanlı Devleti'ni zor duruma düşürdü. Bu sırada, Kutü'l-Amare'de esir alınan İngiliz Generali Towshend, 15 Ekim 1918'de mütareke için arabuluculuk yapabileceğini bir mektupla Hüseyin Rauf (Orbay) Bey'e bildirdi. Ancak, İngiltere, Fransa ve İtalya başkanları daha önce, 7 Ekim 1918'de Osmanlılarla yapılabilecek ateşkesin şartlarını önceden belirlemişlerdi. Bu şartları kabul ettirmek amacıyla, İngilizlerin Filo Komutanlığı görevini yapan Amiral Calthorpe, Townshend aracılığı ile Osmanlı Devleti tarafından istenilen ateşkes teklifini kabul etmişti⁹³.

Padişah Vahidüddin, Mondros'a gidecek olan kurula Damat Mehmed Ferit'in başkanlık etmesini istiyordu. Sadrazam İzzet Paşa, padişahın bu isteğini çılgınlık olarak nitelmiş, kabineye de danıştıktan sonra Bahriye Nâzırı Hüseyin Rauf Bey'i kurula başkan olarak atamıştı⁹⁴. 27 Ekim 1918'de Limni (Midilli) Adası'nın Mondros Limanı'nda Agememnon zırhlısında Amiral Calthorpe ile Hüseyin Rauf (Orbay) Bey başkanlığındaki Türk heyeti arasında başlayan görüşmeler sonunda ateşkes şartları belirlenmiş ve antlaşma 30 Ekim 1918'de imzalanmış, ertesi gün de yürürlüğe girmiştir⁹⁵.

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Bursa'ya İstanbul Hükümeti tarafından Milli Mücadeleye karşı olan kişilerin atandığı görülmektedir. Önce Bursa Vali Vekilliği'ne Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi olan Gümülcineli İsmail Hakkı Bey atanmıştır. Partizanca bir tavır takınan İsmail Hakkı Bey döneminde, Bursa'da 72 tane Hürriyet ve İtilaf Fırkası açılmış, göreve başladıktan sonra Türk Ocağı ve Avcılar Kulübünü kapatmış, İttihatçı

⁹² BOA, **İ DH (İrâdeler, Dâhiliye)**, no. 1499/1331.

⁹³ Yücel Özkaya, **Milli Mücadele Tarihi**, ATAM Yayınları, Ankara, 2005, s. 27.

⁹⁴ Salahi R.Sonyel, **Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s. 3; Lord Kinross, **Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1990, 161-162.

⁹⁵ Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. IX, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 559.

olarak bilinen kişileri ise şehirden sürmüştür. Önceleri halkın düşmana karşı silaha sarılması fikrini savunmuşsa da İstanbul Hükümeti'nin politikasının belli olması üzerine Milli Mücadele karşısında tavrı almıştır. BMM tarafından görevlendirilen Bekir Sami Bey'in Bursa'ya gelmesi üzerine de başına gelecekleri düşünerek İstanbul'a kaçmıştır⁹⁶.

İsmail Bey'in kaçması üzerine Bursa Vali Vekilliği'ne, İtilafçı olduğu bilinen ve daha sonra 1918'de kurulan Kürt Teali Cemiyeti başkanı olan Nemrut (Kürt) Mustafa Paşa atanmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Askeri Nihayban ve Kızıl Harçerliler Cemiyeti'nin anlaşmasıyla Cemiyet-i Ahmediye adıyla kurulan örgüt Bursa'da yönetimi ele geçirdikten ve haberleşmeyi kestikten sonra Anzavur ile birleşecekti. "*Kuva-yı Ahmediye Umum Kumandanlığı*"na da Nemrut Mustafa Paşa getirilecekti. Bursa harekâtına Karacabey'den de katılım olacaktı ve harekâtı Gostivarlı İbrahim Bey'le Çerkez eşkiyasından Davut idare edecekti. Bunların maiyyetinde Çerkezler ve Arnavutlar vardı. Topçu Yüzbaşısı Ziya Bey Karacabey'e gelmiş İbrahim Bey'le birleşmiştir. Karacabey kaymakamı Tefik Nevzat Bey de bunlara katılmıştır⁹⁷.

Özellikle Milli Mücadele'nin bölge merkezi konumuna gelen Bursa, iç ve dış mihraklar tarafından hedef alınarak burada karışıklık ve isyan çıkarılmaya çalışılmıştır. Bursa'da bulunan 56. Tümen komutanı Albay Bekir Sami Bey'in ifadelerine göre özellikle Karacabey ve Kirmasti taraflarında Çerkez-Arnavut uyuşmazlığı tahrik edilerek olaylar çıkarılmaya çalışılmaktaydı.

Alaylı bir jandarma subayı iken, saray tarafından kendisine paşalık verilen Ahmet Anzavur, padişahın ve İtilaf Devletlerinden direktif ve yardım almış, Kuva-yı Muhammediye adı ile birlikler teşkil ederek milli kuvvetlere karşı çıkmıştır. Birinci Anzavur Ayaklanması, Ekim 1919'da Manyas, Susurluk, Gönen, Kirmasti ve Karacabey taraflarında başlamıştır⁹⁸. Anzavur'un takip edilmesi ve zararlı çalışmalarına engel olmak amacıyla, 3 Kasım 1919'da Bursa'dan 174. Alay Komutanı Yarıbay Rahmi Bey komutasında 6 subay, bir doktor, 169 erden oluşan bir müfreze gönderilmiştir. Müfreze, 4 Kasım sabahı Karacabey'e girmiş ve çevrede bulunan Şah İsmail ve Çerkez Davut çeteleriyle çatışmış ve çete mensupları kaçmıştır. 5 Kasım'da Uluabat'taki telefon hattını

⁹⁶ Saime Yüceer, **Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci (8 Temmuz 1920-11 Eylül 1922)**, UÜ Yayınları, Bursa, 2001, s. 17-18.

⁹⁷ Yüceer, a.g.e., s. 19.

⁹⁸ Hamza Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1990, s. 146-147.

tamir etmek için gönderilen 1 subay ve 25 erden oluşan bir müfreze ile buradaki asi Çerkezler arasında çatışma yaşanmış ve müfreze komutanı ile birkaç er şehit düşmüştür⁹⁹.

5 Kasım'da Ahmet Anzavur'u isyandan vazgeçirmek amacıyla Edremit Kaymakamı Köprülü Hamdi Bey Manyas'a gitmiş, Anzavur kendisinin aldatıldığını ifade ederek cephede kendisine de bir görev verilmesini istemiştir. Hamdi Bey'i bu şekilde kandırdıktan sonra Anzavur teşkilatını daha da genişletmeye çalışmıştır. Bu sırada Şah İsmail, Kirmastili Zafer 70 kadar maiyetiyle birlikte Yarbey Rahmi Bey'in Karacabey'de ellerinden aldığı hayvanları geri vermediğini bahane ederek Ahmet Anzavur'a katılmıştır¹⁰⁰. 14 Kasım'da Karacabey'de bulunan 174. Alay müfrezesi Kolordu emriyle Bandırma'ya doğru yola çıkarılmışken Albay Kazım (Özalp) Bey'in emriyle yönünü değiştirerek Susurluk'a doğru yönelmiştir. Ayrıca Yarbey Rahmi Bey aldığı bir emirle aynı gün 125 piyade, 35 süvari ile Karacabey'den Susurluk'a yönelmiştir. 16 Kasım'da Albay Kazım Bey ve Yarbey Rahmi Bey kuvvetlerinin arasında kalan Anzavur kısa bir çarpışmadan sonra topları ve cephaneleri bırakarak kaçmıştır¹⁰¹.

Daha sonra bölgeyi tamamen isyancılardan arındırmak amacıyla Çerkez Ethem görevlendirilmiş ve Yarbey Rahmi Bey'in yardımcısı olarak göreve başlamıştır ve takip harekâtı bir ay kadar sürmüştür. Anzavur 22 Kasım'da, Gönen'de telgrafhaneyi ele geçirerek Yusuf İzzet Paşa ve Çerkez Ethem'e tehdit telgrafları çekmiştir. Anzavur 25 Kasım'da, Gönen'e gelen Çerkez Ethem'le çatışmaya girmeden Bayramiç taraflarına kaçmıştır. 27 Kasım'da Yarbey Rahmi Bey kuvvetleri Aksakal istasyonunda 50 kadar atlıyla çatışmaya girmişlerdi. İsyancılar daha sonra Karacabey'e kaçmış ve Çerkez Ethem'in Karacabey'e gelmesi üzerine Ahmet Anzavur burada da tutanamayarak Kirmasti'ye sığınmak istedi. Ancak Kirmasti'ye da giremeyerek Kirmasti'nin 12 km kadar doğusunda bulunan Söğütalan Köyü'ne sığınmıştır. Anzavur yakalanamamış olsa da yanında pek kimse kalmadığından dolayı isyan sona ermiştir¹⁰².

Ahmet Anzavur, 16 Şubat 1920'de, Biga'da Edremit Kaymakamı Hamdi Bey tarafından tutuklanan Kara Hasan isimli eşkıyanın kurtarılması amacıyla isyan eden grubun Biga'yı ele geçirmesi üzerine yeniden ortaya çıkarak, 20-30 kadar adamıyla isyanın başına

⁹⁹ Orhan Hülâgü, **Milli Mücadelede Bursa**, Emre Yayınları, İstanbul, 2001, s. 65-66.

¹⁰⁰ Hülâgü, a.g.e., s. 67-68.

¹⁰¹ Hülâgü, a.g.e., s. 70.

¹⁰² Hülâgü, a.g.e., s. 71-72.

geçmiş ve Biga'da yönetimi ele geçirmiştir. Bu durum üzerine Kirmasti'deki 172. Alaydan 100 kişilik bir taburun ve 4 makineli tüfeğin Bandırma'ya gönderilmesi istenmiştir¹⁰³. Ancak istenilen kuvvet, araç-gereç ve cephane eksikliğinden dolayı 4 gün sonra 20 Şubat'ta Karacabey'den hareket ettirilmiştir¹⁰⁴. Bu sırada Karacabey Kaymakamı Nevzat Bey ile 172. Alay komutanı Yarbay Osman'ın arasında anlaşmazlık olduğu Bekir Sami Bey'le yapmış oldukları muhaverelerden anlaşılmaktadır¹⁰⁵.

İsyancılar 4 Nisan 1920'de Yarbay Rahmi Bey komutasındaki askerlerin silah kullanmadan kaçmaları üzerine Gönen'i işgal etmişlerdir. 5 Nisan'da 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa, Bandırma'daki karargâhını Bursa'ya taşımıştır. Bu durum üzerine Anzavur, hiçbir direnişle karşılaşmadan Bandırma'yı işgal etmiş ve Damat Ferit Paşa ile irtibata geçmiştir. Daha sonra Ahmet Anzavur, 5000 kişilik bir kuvvetle, Bandırma tarafından gelerek Karacabey ve Kirmasti'yi işgal etmiştir. Bu başarılarından sonra Anzavur, Cuma namazını çinili camide (Yeşil Camii) kılacağını söyleyerek Bursa ve Balıkesir'i tehdit etmeye başlamıştır¹⁰⁶.

Ahmet Anzavur İsyanı'nın, Damat Ferit Paşa Hükümeti ve İngilizlerin desteğiyle giderek yayılmaya başlaması üzerine Temsil Heyeti tarafından bölgede sert tedbirler alınmaya başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye adına yazmış olduğu telgrafta İstanbul ile haberleşmenin kesilmesini istemiştir. Ayrıca yayınlamış olduğu genelgede, Bursa'da 56. Tümen Komutanı Bekir Sami Bey'e, Balıkesir'de 61. Tümen Komutanı Kazım (Özalp) Bey'e tüm Kuva-yı Milliye, askeriye ve diğer ilgililere karşı kargaşaları önlemek amacıyla azletme, hapsedme ve idam etme dâhil her türlü cezayı uygulamak için olağanüstü yetkiler verilmiştir¹⁰⁷.

İsyanın bastırılması amacıyla Salihli cephesinden Çerkez Ethem kumandasında 2000 kişilik bir kuvvet, Demirci Mehmet Efe'nin Aydın Cephesi'nden 600 atlı, Akhisar cephesinden bir müfreze, Balıkesir'den Keçeci Hafız Emin Bey idaresinde bir milli süvari müfrezesi, Soma cephesinden Selahattin Efendi komutasında bir müfreze, İvrindi ve

¹⁰³ Muhattin Ünal, **Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları**, 2.b., Cem Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 280.

¹⁰⁴ Hülâgü, a.g.e., s. 79.

¹⁰⁵ Ünal, a.g.e., s. 283.

¹⁰⁶ Hülâgü, a.g.e., s. 82-83.

¹⁰⁷ Ünal, a.g.e., s. 346-347.

Ayvalık bölgelerinden de önemli kuvvetler gelerek Balıkesir’de toplanmıştır¹⁰⁸. 15 Nisan sabahı Susurluk-Kirmasti arasında Yahyaköy sırtlarında Çerkez Ethem komutasındaki birliklerle Anzavur kuvvetleri karşılaşmış, 5 saat süren çarpışma sonucunda isyancılar tamamen dağıtılmıştır¹⁰⁹. Neye uğradığını şaşırان Anzavur emrindeki kuvvetleri terk ederek Bandırma’ya doğru kaçmıştır. Anzavur kuvvetlerini takip eden milli kuvvetler Karacabey, Kirmasti ve daha sonra Bandırma’yı kurtarmışlar ve iki kola ayrılarak bir kolu Gönen üzerine yürürken, diğeri Karabiga üzerinden Biga’ya yönelmiştir¹¹⁰. 20 Nisan’da Çerkez Ethem, Ali Fuat Paşa’ya çekmiş olduğu telgrafta; Anzavur isyanının başarıyla bastırıldığı, Anzavur’un 19 Nisan günü yaralı olarak bir vapura binip kaçtığı, isyan mıntikasının yer yer temizlenmesine başlandığı bildirilmiştir¹¹¹.

İsyan sırasında Ahmet Anzavur ve Gâvur İmam çetelerinden bir grubun Karacabey’e gelip her tarafı talan ettiği ve bazı kadın ve kızlara tecavüz ettikleri bilgisi Askerlik Şubesi Başkanı Binbaşı Refik Bey tarafından bildirilmektedir. Daha sonra Çerkez Ethem, Tevfik Bey, Selim Bey ve Sarı Efe Edip Bey komutasındaki birliklerin isyancıları darmadağın ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca yazışmalarda Karacabey halkının Kuva-yı Milliye karşıtı olduğu ve bundan dolayı burada fazla kuvvet bulundurulması gerektiği belirtilmektedir¹¹².

Anzavur İsyanı’nın bastırılmasından sonra tekrar bölgesine dönen Albay Osman Bey (Kasap Osman), Karacabey ve havalisi komutanı sıfatıyla, Anzavur’a sempati duyan kişileri ipe çekirmiş, her gün cami ve hükümet avlusunda 8-10 kişiyi astırmıştır. Etrafına topladığı 40-50 kişilik sivil bir çete ile Karacabey’de bulunan Çiftlikât-ı Hümâyûn’larda bulunan koyun sürülerinden binlercesini müsadere ederek, bir kısmını kendi alayının levazımına resmen satmış, diğeri kısmını da civar kazalarda el altından sattırmıştır. Böylece hem Alay komutanı olarak kalmış, hem de çetecilik yapmıştır. Albay Osman Bey, daha sonra boşandığı karısını İstanbul’da öldürttüğü suçu ile İstiklal Mahkemesi’ne çıkarılmış ve Ankara’da asılmıştır¹¹³.

¹⁰⁸ Hülâgü, a.g.e., s. 86-87.

¹⁰⁹ Ünal, a.g.e., s. 355.

¹¹⁰ Hülâgü, a.g.e., s. 89.

¹¹¹ Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2000, s. 394.

¹¹² Ünal, a.g.e., s. 356.

¹¹³ Hülâgü, a.g.e., s. 91-92.

Mondros'tan sonra Anadolu'nun değişik bölgelerinde olduğu gibi Bursa ve Karacabey taraflarında Kuva-yı Milliye örgütlenmesinin başladığı görülmektedir. Karacabey'de Osman Bey komutasındaki Kuva-yı Milliye birlikleri; İsmail Kaptan, Emin Kaptan komutasındaki 4 bölükten oluşmaktaydı. Osman Bey komutasında Jandarma binbaşısı Tahir Bey'le, İsmail, Emin ve Arif kaptanlar emrindeki adamlarla birlikte topladıkları ganimetle 5 Mayıs 1920'de Bursa'ya geldiler, bunlar dinlendikten sonra tekrar Karacabey'e dönmüşlerdir. 20 Mayıs 1920 tarihli yoklamaya göre Karacabey'de bulunan Akıncı müfrezesi 1 komutan, 1 hesap memuru, 14 subay, 11 küçük subay, 10 er olmak üzere toplam 37 kişiden oluşmaktaydı¹¹⁴.

San Remo Taslağı'nı kabul ettirmek amacıyla 22 Haziran 1920'de genel taarruza geçen Yunan kuvvetleri 6 tümenlik bir kuvvetle birkaç koldan Anadolu içlerine doğru işgallerine başlamışlardır. Anzavur ayaklanmasından dolayı bölge savunması için yeterli sayıda asker bulunmadığından Yunan kuvvetleri, 2 Temmuz 1920'de Kirmasti ve Karacabey'i kolayca işgal etmişlerdir¹¹⁵. 50 Yunan süvarisinin Kirmasti ve Karacabey'i işgal ettiği ifade edilmekte olup, sadece 50 askerin buraları kolayca işgalinde düşmanın içerdeki adamlarının yapmış oldukları propagandanın etkili olduğu ve düşman gelmeden Kirmasti ve Karacabey'in boşaltıldığı Saruhan (Manisa) Milletvekili Mustafa Necati Bey tarafından ifade edilmektedir¹¹⁶.

Yunan işgalinden sonra bölgedeki telgraf haberleşmesine konulan kısıtlamaların 16 Ağustos 1920'den itibaren kaldırılmakta olduğu Yoldaş Gazetesi'nde belirtilmekte olup, Kirmasti Postanesi'ndeki telgraf haberleşmesinin serbest bırakılması için de o dönem için Bergama'da bulunan Yunan Kolordusu Komutanlığı'ndan izin istenmişti¹¹⁷.

İki yıldan fazla düşman işgali altında kalan ilçenin merkezinde ve köylerinde büyük sıkıntılar ve acılar yaşandı. Büyük Taarruz'dan sonra hızla çekilen Yunan ordusunun barbarlığından en çok etkilenen yerleşim yerlerinin başında gelen Karacabey, 14 Eylül 1922 günü Türk ordusu tarafından kurtarıldığında kasaba hemen hemen tümüyle yakılıp yıkılmış bulunmaktaydı. Ayrıca Dağkadı, Karasu, Doğla, Hotanlı, İkizce, Başköy,

¹¹⁴ Yüceer, age, s. 56-57.

¹¹⁵ Yüceer, age, s. 69.

¹¹⁶ Yılmaz Akkılıç, **Kurtuluş Savaşı'nda Bursa: İkinci Kitap/İşgalden Kurtuluşu**, Nilüfer Akkılıç Kütüphânesi Yayınları, Bursa, 2008, s. 402.

¹¹⁷ Akkılıç, İşgalden Kurtuluşu, s. 431.

Şahinköy, Taşlık, Bakırköy, Arız, Seyran, Harmanlı, Büyükkaraağaç, Karacaoba ve Subaşı köyleri ya tamamen, ya da büyük bir bölümü yakılıp yıkılmış durumdaydı¹¹⁸.

Yunanlıların yapmış olduğu katliamlar 17 Eylül 1922'den itibaren görevliler tarafından incelenmiştir. Görevliler ilk olarak Apolyond (Uluabat) Köyü'ne ulaşmışlar ve yapmış oldukları incelemeler sonucunda; 197 hanelik köyde üç ev haricinde bütün binaların yakıldığını, köy ahalisinin çevredeki köylere kaçtığını tespit etmişlerdir. Yunanlılar köy halkına zarar vermemiş olsa da Uluabat Köprüsü'nün kullanılamaz hale getirerek yoldan geçen 100'den fazla insanı tutukladıktan sonra mitralyözle vurmuşlardır. Ayrıca köyden 4 kişinin kayıp olduğu ve 1 yaşlı kadının Yunanlılar tarafından doğrandığı köylülerin verdiği ifadelerden anlaşılmaktadır¹¹⁹.

İşgal döneminde 20.000* nüfusa sahip olduğu belirtilen Karacabey tamamen yakılmış, halk hunharca katledilmiş, malları ve paraları yağmalanmış, kadın ve kızlara tecavüz edilmiş, emsaline az rastlanır bir zulüm yapılmıştır. Hazırlanan raporlarda Yunan işgali sırasında Karacabey'de 79 kişi şehit edilmiştir¹²⁰. Yunanlılar kaçarken 22 mahalleyi, 4200 haneyi, 1200 mağaza ve dükkânı, 14 cami ve 8 hanı yakmışlardır¹²¹. Kazada toplamda 923 darp, hapis, sürgün, yaralama ve ırza geçme hadisesi kaydedilmiştir¹²². Yunanlıların yapmış oldukları yakıp yıkma işleminden dolayı meydana gelen zararlar da tespit edilmiştir. Buna göre; resmi ve dini kurumlarda 696.401 liralık bir zarar görülürken, 10.656.680 liralık menkul, 8.120.137 liralık gayrimenkul zararı tespit edilmiştir¹²³.

Karacabey'de Yunanlılar kaza merkezinden başka pekçok köy ve çiftliği de yakıp yıkmışlardır. Yunanlılar, Karacabey merkezi ile Okçukulu, Dağkadı, Kızıllar, Orhaniye, Hacetpınarı, Şahin, Hotanlı, Uluabat, Başköy, Karacaoba, Çatalağıl, İkizce, Kerembent, Hacıköyü, Eminağa, Yunusağa köylerini tamamen yakmışlar; Mahbubeler, Karasu, Doğla,

¹¹⁸ Akkılıç, "Karacabey", s. 1002.

¹¹⁹ Canip Bey (derleyen), **Bursa'da İşgal Günlüğü (Bursa Vilâyetinde Yunan Fecayii) 1920-1922**, yay. haz. Turgay Gündüz, Düşünce Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 20-21.

* Bu rakamın daha fazla olabileceği Karacabey'in daha önce verilen nüfus dağılımına bakılarak düşünülmektedir.

¹²⁰ Canip Bey, age, s. 190-196.

¹²¹ Hülagü, a.g.e., s. 321.

¹²² Canip Bey, age, s. 197-198.

¹²³ Canip Bey, age, s. 199-200.

Taşlık, Makri (Bakırköy), Arız, Seyran, Kirmikir (Harmanlı), Büyükkaraağaç, Subaşı, Karaköy Çiftliği, Çimendere (Camandıra) köylerini kısmen yakmışlardır¹²⁴.

II. KİRMASTİ'NİN (MUSTAFAKEMALPAŞA) TARİHİ, COĞRAFİ, İDARİ VE SOSYAL YAPISI

A. OSMANLI'DAN ÖNCE KİRMASTİ

MÖ 3000'lerden itibaren yerleşime açık olan bölgeye, MÖ 7. yüzyılda Trakya'dan Bithyn'lerle akrabaları Tynhi'ler gelmişlerdir. İskit saldırılarından dolayı kendilerine yeni bir yurt arayışına giren bu topluluklar sonunda karşı kıyıya geçerek ulaştıkları bu bölgeye Bithynia adını verdiler. Kısa sürede ülkenin sınırlarını genişlettiler ancak MÖ 561'de büyük ve güçlü bir orduya sahip olan Lidyalıların hâkimiyetine girdiler. MÖ 546'da Lidya Kralı Kroisos, Pers orduları karşısında mağlup olunca bölge, iki yüzyıl kadar Pers İmparatorluğu sınırları içinde kaldı.

Daha sonra Makedonya İmparatoru İskender, bu bölgeler üzerinde ölünceye kadar söz sahibi oldu. Ölümünden sonra yapılan paylaşımında Anthigonos, Bitinya ve küçük Asya topraklarının bir bölümünün sahibi oldu. Bu sırada Büyük İskender'in komutanları arasındaki kavgadan yararlanan Bithynia krallığı yeniden kurulmuştur. Bithynia'nın Prusa (Bursa), Apameia (Mudanya), Cius (Gemlik), Aniocheia (Yalova), Nicea (İzmit), Nicomedia (İzmit) ve Kalkhedonia (Kadıköy) adlarında önemli şehirleri bulunmaktaydı¹²⁵.

Miletopolis, Mustafakemalpaşa'nın 5 km kuzeybatısında, yeni İzmir-Bursa yolunun kenarında Melde yöresinde bulunmaktadır. Türkçe bir kelime olmayan Melde isminin Miletos – Meletos – Melde şekline dönüşümünün sonucu olduğu tahmin edilmektedir. Strabon tarafından bölgede üç göl olduğu belirtilmektedir: Lacus Apolloniatis (Ulubat Gölü), Lacus Dasklitis (Daskyleion/Manyas Gölü) ve Lacus Miletopolis (Miletopolis/Melde Gölü). Bu göllerden ikisi bu dönemde Türkiye haritalarında bulunmasına rağmen Miletopolis gölü bulunmamaktadır¹²⁶. Bu gölün varlığını Osmanlı'nın son dönemlerine kadar devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Arşiv kayıtlarında

¹²⁴ Canip Bey, age, s. 201.

¹²⁵ Engin Özendes, **Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa**, Kültür Bakanlığı-YEM yayın, İstanbul, Temmuz 1999, s. 20.

¹²⁶ İbrahim Hakan Mert, "Kirmasti Bölgesinin Arkeolojik Önemi", **Mustafakemalpaşa (Kirmasti) Sempozyumu**, Bursa, 2011, s. 208.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı Melde Çiftliği arazisi içinde bir göl bulunduğu ve bu göldeki balık avlama işinin kiraya verildiği belirtilmektedir¹²⁷.

Miletopolis kenti konum olarak antik çağ kuzeybatı Anadolusunun önemli bir kavşak noktasındadır: Bir yandan önemli bir liman kenti olan Daskyleion veya Apollon diğer yandan Kyzikos (Karacabey) ve sonrasında Troia'ya uzanan antik yol üzerindedir. Bu yol ayrıca bir yandan önemli Bithynia merkezleri olan Nicea (İzmit), Nicomedia (İzmit)'ya, buradan Anadolu'nun batı kıyılarına uzanırken, diğer yandan Kyzikos-Bergama arasındaki antik karayolunun kavşak noktasındadır. Bunun yanı sıra kentin kenarında o dönemde de bulunduğu düşünülen göl ve bunu besleyen nehirle bir iç liman kimliğindedir. Çünkü nehirle, Apollonia ve Daskyleion üzerinden denize yolculuk yapılabilmektedir. Sonuç olarak Miletopolis, Kuzeybatı Anadolu'da konum olarak ticari, politik ve sanat yönerinden dönemin belli başlı önemli kentleri arasındaki yollar üzerindeki kavşak noktasında olması itibariyle önemli bir merkezdir. Bu bölgede bulunan mezar stellerinin Miletopolis'te fazla olması aynı zamanda kentin ticari zenginliğinin de bir göstergesidir¹²⁸.

Miletopolis kentinin ilk kuruluşu ile ilgili yazılı kaynaklar yok denecek kadar azdır. Strabon kentin kurucuları olarak, Trakya kökenli Dolionlar ve Mygdonlar'ı gösterse de¹²⁹, son yıllardaki yaygın kanı kentin MÖ 7. yüzyılda Milet'in kolonisi olarak kurulduğudur. Efsanevi kurucusu ise Miletopolis'tir. Ancak bu durumu kanıtlayan herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Kentin varlığı ile ilgili ilk yazılı kaynak Attik Tribut listeleridir; buna göre kent ilk olarak MÖ 410-409'da Atinalı tacirler için yeni bir pazar olmuştur. Bu konudaki diğer bir kaynak festival takvimleridir. Kentin bu dönemdeki varlığını gösteren bir diğer ipucu ise Agesilaus'un Daskyleion seferi esnasında MÖ 395'te kente karşı düzenlediği başarısız saldırıdır¹³⁰.

Bölgeye daha sonra Romalılar gelmiş ve Mustafakemalpaşa'nın da içinde bulunduğu Bithynia toprakları Roma hâkimiyetine girmişti. Roma İmparatorluğu'nun

¹²⁷ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 21, 8 R 1312/9 Ekim 1894.

¹²⁸ Mustafa Şahin, **Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları**, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 2-3.

¹²⁹ Strabon, **Coğrafya: Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV)**, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1987, s. 73.

¹³⁰ Şahin, a.g.e., s. 18.

doğusunda kalan bölge Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye ayrılmasıyla birlikte Doğu Roma'nın payına düşmüştü¹³¹.

B. OSMANLI DÖNEMİNDE KIRMASTI

Orhan Gazi döneminde Karesioğulları üzerine H. 737 (M. 1336-37) yılında düzenlenen sefer sırasında Kirmasti Kalesi, kalenin hakimesi Kirmestorya'dan ve Mihaliç Kalesi, kardeşi Mihaliçe'den Uluabad ve Edincik (Aydıncık) ile birlikte alınmıştır¹³². Mihaliç ve Kirmasti toprakları Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren Osmanlı sarayının et ve süt ürünleri ihtiyacını karşılamak amacıyla oluşturulan padişah haslarına sahip bulunmaktadır.

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Kirmasti'den bahsederken, buranın Mihaliç gibi 150 akçelik kaza olduğunu, serdarı, kethüdâ yeri, muhtesibi, ayanı bulunduğunu belirtmektedir¹³³. 18. yüzyıl başlarında Kirmasti'de bulunan hasların miri bostanlar olarak kullanıldığı kaydedilmektedir. Buradan elde edilen ürünler sarayın ihtiyaçlarının giderilmesinde kullanılmaktadır. Ayrıca Kirmasti'deki miri bostanlar için yıllık Mihaliç Mukataası mahsulünden 50.000 akçe verildiği belirtilmektedir¹³⁴.

Önceleri, Mihaliç ve Kirmasti'deki derelerin taşması sonucu oluşan bataklıklar nedeniyle, bölgenin tarım ve yerleşime uygun olmaması nedeniyle fazla bir nüfus yoğunluğunun olmadığı gözlenmektedir. Kentin gelişiminde, Mihaliç'te olduğu gibi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaybedilen topraklardan gelen Kırım, Kafkas ve Balkan muhacirlerinin buralara yerleştirilmesi, bölgenin demografik ve ekonomik gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

1. İdarî Yapı

19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Kırım, Kafkaslar ve Rumeli'den Anadolu topraklarına gelen muhacirlerin yerleştirilmesiyle Kirmasti'de de idari, ekonomik ve sosyal anlamda önemli değişiklikler meydana geldiği ve hızlı bir büyüme ve gelişme sürecine

¹³¹ Özendes, a.g.e., s. 21.

¹³² **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1324, s. 136. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Kirmasti'nin fetih tarihi H. 735 (M. 1334-36) olarak belirtilirken, H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmede ise H. 736 (M. 1335-36) olarak belirtilmektedir.

¹³³ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 293.

¹³⁴ BOA, **MAD. d.**, no. 7148, 15 N 1023/19 Ekim 1614.

girildiği gözlenmektedir. Kirmasti, ilk sâlnâmelerde nahiye olarak görülmekte olup, önce Bursa Sancağı'na bağlı gözükürken daha sonraları Mihaliç Kazası'na bağlı olarak görülmektedir¹³⁵. 1875'lerde Sincan'la birlikte nahiye olarak görülen Kirmasti müdür tarafından idare edilmektedir. Nahiyede müdür başkanlığında bir meclis, Emlâk Komisyonu ve Menâfi Sandığı yer almaktadır¹³⁶. H. 1301 (M. 1883-84) tarihli sâlnâmeye göre Kirmasti'nin kaza statüsüne yükseltildiği görülmektedir¹³⁷.

H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmeye kazanın yöneticisi olarak Kaymakam Osman Sıdkı Efendi (sâlise) görülürken, yardımcılığını Kadı Mehmed Raci Efendi yapmaktadır. Kasabanın bir müftüsü (İbrahim Hilmi Efendi), Mal Müdürü (Ali Şevki Efendi), Tahrirat Kâtibi (Remzi Efendi), Metropolit (Pavli Efendi) bulunmaktadır¹³⁸. Sâlnâmeye göre bu tarihte Kirmasti'de İdare Meclisi, Mahkeme (Mahkeme-i Bidayet), Belediye Dairesi (Reis Mustafa Efendi) bulunmaktadır. Kazada görevli memurlar arasında Aşar Memuru (Hüseyin Hüsnü Efendi), Başkâtib (Arif Efendi), Kâtib-i Sâni (Halil Efendi), Anbar Memuru (Osman Efendi), Baş Tahsildar (İsmail Hakkı Efendi), 3 süvari, 2 piyade, Tahrir ve Vergi Kâtibi (Hafız İbrahim Efendi), Eytam Müdürü (Hüseyin Efendi), Sandık Emni (Mehmed Nuri Efendi), Tapu Memuru (Vekil Hafız Süleyman Efendi), Orman Memuru (Tevfik Efendi), Orman Kâtibi (Hidayet Fikri Efendi), Nüfus Memuru (Refik Efendi), Kâtib (Ahmed Tahir Efendi), Zabtiye Bölük Ağası (Abdi Ağa), Posta Memuru (Yusuf Efendi), Rüştüye Muallimi (Ramazan Efendi) ve Ruk'a Muallimi (Salim Efendi) bulunmaktadır¹³⁹.

Daha sonraki yıllarda kaza merkezinde yer alan devlet örgütlenmesinin hızlı bir şekilde geliştiği ve yeni kurum, komisyon ve kalemlerin kurulduğu görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında sadece kazanın gelişmesinin değil, II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilen idari reformların da etkili olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu süreçte sâlnâmelerde yer alan idari yapılanmadan anlaşıldığı üzere Kirmasti'de oluşturulan yeni kurumlar arasında; Mahkeme-i Şer'iyeye Kalemi, Mal Kalemi, Maarif Encümeni (Komisyonu), Ticaret Odası, Nüfus Kalemi, Tapu Kalemi, Telgrafhane (Telgraf ve Posta

¹³⁵ **Hudâvendigâr Vilâyet Sâlnâmeleri**, 1287, s.60; Def'a 2, Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, 1288, s. 52; Def'a 3, Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, 1289, s. 51.

¹³⁶ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, Def'a 6, Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, 1292, s. 65.

¹³⁷ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1301, s. 262.

¹³⁸ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 516.

¹³⁹ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 516.

İdaresi), Düyûn-ı Umûmiye İdâresi, Reji İdaresi, Ziraat Bank Şubesi, Ziraat Odası, Orman İdaresi, Evkâf Komisyonu, Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriye Komisyonu, Nafia Komisyonu, Tahsilat Komisyonu, Vergi Komisyonu, İstatistik Komisyonu ve Muhacirun Komisyonu zikredilebilir¹⁴⁰.

2. Coğrafi Yapı

Kirmasti kazasının coğrafi konumu H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmede belirtilirken; *“batıda Susurluk, güneyde Gökçedağ nahiyeleri doğuda Keşişdağı (Uludağ) ve kuzeyde Mihaliç kazasıyla sınırlı”* olduğu ifade edilmektedir¹⁴¹. Sâlnâmede kazayla ilgili şu bilgiler verilmektedir: *“Kazanın güneyinde yüksek bir yerde askerî tabur merkezi bulunmaktadır. Kirmasti'nin ticareti Mihaliç yolu ve boğazı vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Kaza kuzeyden güneye ve doğudan batıya yaya olarak, 18 saat mesafe olup, toplamda 8100 kilometre karedir. Kasabanın güzel bir havası bulunmaktadır. Suları Keşişdağı (Uludağ) pınar ve derelerinden gelen ve kasaba ortasından geçen nehir (Atronos=Orhaneli Çayı) ile kuyulardır”*¹⁴².

Yine aynı sâlnâmede kazanın güneyinde Dereköy, Kayıkcı, Çatalca, Köse Arus taraflarına kadar Turka, Kozağaç, Burhandağı, Karyağmaz isimli ormanlarda büyük ak, kara ve kızılçam, meşe, gürgen, ihlamur, sanavber (çam fıstığı), alıç, ardıç çınar, kızılağaç, akkavak, dişbudak, karaakçe ağaçları yanında yer yer yabani erik, kiraz, armut, ceviz, kızılıçık bulunmakta olup bu ormanların tamamı 1.203.460 dönümdür. Karadere ve Paşalar Deresi'nin bazı yerlerinde tahta bıçkıları bulunmaktadır.

En meşhur meraları Dereköy civarında 500 dönüm, Alayaylak ve Çatalca civarında 1000 dönüm ve Karakaş adlı yerlerdir. Kereste, odun ve kömür indirilen, doğu bölgesinde Sincan Nahiyesi'nin Emir Ali Dede ve Ömeraltı adlı yerlerinde büyük çam ağacı ve Şehrihan karyesiyle Bozağaç'ta meşe ağaçları bulunmaktadır. Buralarda yer alan Hamamderesi ve Kocadere bıçkılarında çam tahtası biçilmektedir. Şehrihan ve Kızılelma taraflarından çıkarılan kereste, odun ve kömür Akçapınar yanında bulunan Apolyond (Uluabat) Gölü iskelesine nakl edilmektedir. Kasabanın kuzey kısımları düz geniş

¹⁴⁰ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1310, s. 159-163.

¹⁴¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1302, s.398.

¹⁴² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1302, s.399.

ovalıklardır. Dağlarda ve ovalarda yabani hayvanlardan; karaca, canavar (kurt), tavşan, sülün, ördek, kaz, kuğu, üveyik, keklük bol miktarda bulunmaktadır¹⁴³.

a. Köy Adları

1876 yılında nahiyede 45 karye (köy) bulunmakta iken¹⁴⁴, 1885 yılında yeniden kaza statüsüne kavuşan Kirmasti'deki karye (köy) sayısı 127'ye ulaşmıştır¹⁴⁵. 1890 yılında ise kazanın karye sayısı 93 harbi sonrasında gelen muhacirler yerleştirilmesiyle oluşturulan karyelerle birlikte 139'a kadar yükselmiştir. Bu karyeler şunlardır:

Kayabaşı, Hamidiye, Demirdere, Minber, Kavaklı, Derecik, Güllüce, Neş'etiye, Rahva, Eski Mezarlık, Kusva, Çeltikci, Çatallar maa İhsâniye-i Sagîr, Torumtay maa İhsâniye-i Evsat, İhsâniye-i Kebîr, Dümberiz, Sarıbey, Sarıbey-i Cedid, Güney, Demircikli, Madam, Sevenlik, Dallı Mezarlık, İhsâniye, Paşalar, Bostanlık maa Rüşdiye, Hantepe, Karaburçak, Dere-i Kebîr, Karapınar, Tokuşlar, Karaköy, Yusuf İzzeddin, Boğazlık maa Hayriye, Kayıkcı, Taşköprü, Ada, Koşu Boğazı, Lütfiye, Kavak Çeşme, Ekinlik, Tütünlük, Alayayla, Sarnıc ve Ahmedcik, Kepsud Çiftliği, Kalfa, Behram, Üçbeyli, Demirili, Arılık, Keltaş, Çördek, İnadlar, Garipçe Tekke, Seyyid Ali, İyas Paşa, Yavili, Doğancı, Yemanlı, Tepecik, Voyvoda, Orman Kadı, Kum Kadı, Azatlı, Özgür Çiftliği, Hamidiye Dere (Kömürcü), Kadı Çiftliği, Gögeç Dere maa Kamile, Bahariye, Kömürcü Kadı, Şabcı, Karaorman, Hisaraltı, Milk, Çardak Beleni, Hacı Ali, Dumluk, Çemandar, Akhisar, Çavuş, Köse Arus, Yeni Balçık, Yonca ağaç (Sırasöğüd), Deveci Konağı, Bük, Gündoğdu, Yenice, Alpagot, Güğüm, Sığırcık, Çakallar, Oda, Mecidler, Delice, Karyağmaz, Hacı Ahmed, Alacaat, Barutca Aktaş, Bali-i Zir, Bali-i Bala, Çöplüçam, Kara Kedi, Eski Balçık, Kurşunlu, Karacalar, Çaltılı Bük, Kızıl Elma Cedid, Kestelik, İlyascılar, Göleler, Çamlıca, Kabil Baba, Karakilise, Çömlekçi, Şehriman, Kızıl Elma Atik, Ömeraltı, Sarnıc, Ali Bey Yurdu, Koca Koru, Menayo, Hırsız Pınarı, İnce Ali Pınarı, Görekem, Toğul Alanı, Unçukuru, Ayva, Fadıllı, Akçapınarı, Onac, Durak, Değirmendere, Karaoğlan, Kadir Çeşme, Söğütalanı, Kapaklıçeşme, Akarca, Fethiye, Fındıcık, Erikli Yaylası, Soğukpınar, Tekfur Çiftliği, Kelek¹⁴⁶.

¹⁴³ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s.400-401; **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1310, s.337.

¹⁴⁴ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1293, s.139.

¹⁴⁵ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s.399.

¹⁴⁶ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1310, s.335-337.

Kazaya bağı önceleri Sincan Nahiyesi bulunurken daha sonra bu nahiyenin köy haline dönüştüğü görülmektedir. H. 1316 (M. 1898-99) tarihli sâlnâmeye göre, kazaya bağı karyelerden Bük ve Akçapınar köylerinin nahiye yapılacağı şeklinde bir bilgi yer almaktadır¹⁴⁷.

b. Yollar

Osmanlı Devletinde 19. yüzyılda, ticaretteki canlanmanın ve teknik alandaki gelişmelerin etkisiyle demiryolu ve karayolu yapımına büyük önem verilmiştir. Özellikle kış aylarında kervanların faaliyetlerini kolaylaştırmak amacıyla, önemli şehirler arasındaki ulaşımın sağlanmasına öncelik verilirken bunun yanı sıra şehirlerarası ulaşımın sağlanması amacıyla yol yapımına önem verilmektedir.

1890'lı yıllarda Bursa-Mihaliç (Mihaliç) arasında 65 kilometrelik yol tamamlanmış olup, Mihaliç'ten Mustafakemalpaşa'ya kadar Uluabat üzerinden olan 22 kilometrelik yolun yarısının tamamlandığı yarısının ise yapılmaya devam edildiği belirtilmektedir¹⁴⁸. Mihaliç'ten gelen bu yolun Susıgırlık'a (Susurluk) kadar ulaştığı, Kirmasti Susıgırlık arasındaki yolun uzunluğunun 20 km ve genişliğinin 6 metre olduğu belirtilmektedir¹⁴⁹.

c. Geçim Kaynakları

Bölgede temel geçim kaynakları olarak, tarım ve hayvancılık faaliyetleri yapılmaktadır. Burada bulunan miri bostanlarda Osmanlı sarayının ihtiyaç duyduğu sebzeler üretilmekteydi. Burada yetiştirilen ürünler arasında; buğday, arpa, mısır, yulaf, çavdar, darı, üzüm, tütün, ceviz, susam, nohut, fasulye, mercimek, patates, pancar, soğan, sarımsak gibi ürünler bulunmaktadır¹⁵⁰. Kirmasti'de orman köylerindeki köylülerin kerestecilik yaptığı kaydedilmektedir¹⁵¹.

¹⁴⁷ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1316, s.288.

¹⁴⁸ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1311, s.312.

¹⁴⁹ Emrah Çetin, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Hudâvendigâr Vilayetinde Karayolu Yapım Çalışmaları", **Turkish Studies**, Vol. 8/ 7, Ankara, 2013, s. 77.

¹⁵⁰ Yusuf Oğuzoğlu, "Tarih İçinde Mustafakemalpaşa (Kirmasti)", **Mustafakemalpaşa (Kirmasti) Sempozyumu**, Bursa, 2011, s. 30.

¹⁵¹ Raif Kaplanoğlu, "1844 Yılında Temmettuat Defterlerine Göre: Kirmasti/Mustafakemalpaşa'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı", **Mustafakemalpaşa (Kirmasti) Sempozyumu**, Bursa, 2011, s. 169.

3. Eğitim

1885 yılında Kirmasti’de yeni usûle göre eğitim veren 101 öğrencisi olan bir mekteb-i ibtidaiye (ilkokul) bulunmaktadır¹⁵². 1893’te ibtidaiyede öğrenci sayısının 75’e düştüğü görülmektedir¹⁵³. 1894 yılında ibtidaiyenin öğrenci sayısında bir önceki yıla göre 2 katına yakın bir artış olmuş, okulun öğrenci sayısı 145’e yükselmiştir¹⁵⁴. 1906 yılında kazada 147 sıbyan mektebi ve ilkokullarda 4541 öğrenci bulunmaktadır. İbtidaide (ilkokul); elifba, Kuran-ı Kerim, tecvid, ilmihal, Türkçe, matematik (hesab), coğrafya, tarım (malumat-ı ziraiye), ahlak, kıraat ve Osmanlı Tarihi dersleri verilmektedir¹⁵⁵.

Osmanlı’da ilk Rüştüye, okulun açılmasını planlayan II. Mahmud’un ölümünden sonra İstanbul’da açılmıştır¹⁵⁶. Ve daha sonra rüştiyeler ilerleyen yıllarda memleketin her tarafında açılmaya başlanmıştır. Kirmasti’de de 1885 yılında dört sınıflı bir rüştiye (ortaokul) olduğu görülmektedir. Okulun birinci sınıfında 16, ikinci sınıfta 16, üçüncü sınıfta 12, dördüncü sınıfta 9 olmak üzere toplam 53 öğrencisi bulunmaktadır¹⁵⁷. 1893 yılında rüştiyenin öğrenci sayısının 78’e yükseldiği görülmektedir¹⁵⁸. 1894 yılında ise rüştiyenin öğrenci sayısının 70 olduğu kaydedilmektedir¹⁵⁹. R. 1313-14 (M. 1897-98) eğitim öğretim yılında rüştiye mektebinin 80 öğrencisi bulunmaktadır¹⁶⁰. Aynı eğitim yılında kasabada bulunan Rumlara ait rüştiyede ise 95 öğrenci bulunmaktadır¹⁶¹. Bu durum kasabada nüfus yoğunluğu olarak az bulunan Rumların Türklere ve Ermenilere oranla eğitime daha çok önem verdiklerinin göstergesidir. 1906 yılında Kirmasti Rüştiyesi’nde 70 öğrenci bulunmaktadır¹⁶².

¹⁵² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1303, s.35.

¹⁵³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1311, s.309.

¹⁵⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1312, s. 369.

¹⁵⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1324, s.591-592.

¹⁵⁶ Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. XV/XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 44-60.

¹⁵⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1303, s.35.

¹⁵⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1311, s.306.

¹⁵⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1312, s.359.

¹⁶⁰ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1316, s.434.

¹⁶¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1316, s.436-437. Ayrıca sâlnâmede yer alan bilgilere göre okulun H. 1234 (M. 1818) yılında kurulduğu ve 1 Teşrinievvel 1311’de (13 Ekim 1895) ruhsat aldığı belirtilmektedir.

¹⁶² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1324, s.590.

4. Dinî ve Sosyal Kurumlar

a. Medrese, Cami ve Mescitler

Kirmasti kaza merkezinde, Lala Şahin Paşa'nın¹⁶³ ve Züferbey Mahallesi'nde Züfer Bey'in ve Müftü mahallesinde Şeyh Müftü Efendi'nin inşa ettirmiş oldukları camiler ve Lala Şahin Paşa medresesi bulunmaktadır¹⁶⁴. Lala Şahin Paşa Mahallesi''nde bulunan bir kısmı harap olan medresenin ve Lala Şahin Paşa Camii'nin kale duvarı tarafında bulunan kısmı yeniden inşa edilmiştir¹⁶⁵. 1892 yılında kazada cami sayısının 6'ya ulaştığı ve ayrıca 7 adet mescit bulunduğu belirtilmektedir¹⁶⁶.

b. Kilise ve Havralar

Osmanlı Devleti'nin farklı kültürleri bir potada eritme düşüncesinin bir sonucu olarak devletin çoğu yerinde olduğu gibi kozmopolit bir yapıya sahip olan Kirmasti'de 1884 yılında kaza merkezinde bulunan 2 kilisenin 1839 Gayrimüslim ahaliye hizmet verdiği anlaşılmaktadır¹⁶⁷. Şemsettin Sami Kâmûsu'l-A'lâm'da kasabada 2 kiliseyle birlikte 1 havradan bahsetmektedir. Ayrıca kasabada 80 kadar bir Yahudi'nin olduğunu da belirtmektedir¹⁶⁸.

¹⁶³ Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda, Rumeli'deki fetihlerde büyük hizmeti geçen, değerli bir kumandan ve devlet adamı Lala Şahin Paşa'nın doğum tarihi ve yeri belli değildir. H. 746/M. 1348 tarihli vakfiyesinde babasının adının Abdülmuîn olduğu görülmektedir. Osmanlı Sultanı Orhân Hân ve Birinci Murâd Hân zamanlarında kahramanlıkları görülen Lala Şâhin Pâşâ, Sultân Birinci Murâd Hânın yetişmesiyle meşgûl olup, şehzâdeliğinde ona lalalık yaptığından dolayı Lala Şahin Pâşâ adıyla şöhret bulmuştur. Orhân Gazi'nin büyük oğlu Süleyman Paşa'nın vefatı üzerine Rumeli'ye gönderilen şehzâde Murad'la berâber fetihlere devam eden Lala Şahin Paşa, Orhân Gazi'nin de vefatıyla Sultân Murad'ın hükümdar olması üzerine ordu komutanı olarak faaliyette bulunmuş Edirne'yi ve daha sonra da Filibe ve Zağra'yı da almıştır. 1364'te Sırpsındığı denilen Çirmen mevkiine kadar gelen haçlı kuvvetlerine karşı komutanlarından Hacı İlbey'i göndermiş, onun yaptığı bir baskınla haçlılar perişan olduğundan Lala Şahin Pâşâ'nın bu zaferin bizzat kendisi tarafından elde edilememesinden dolayı Hacı İlbey'e haset ederek büyük hizmetine karşı bu değerli komutanı zehirlediği söylenir. Lala Şahin Pâşâ'nın vefat tarihi tam net olmamakla birlikte M. 1387 / H. 789 tarihinde Karaman seferinde bulunmadığına göre bu tarihlerden evvel vefat etmiştir; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. I/IX, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 572-573; Lala Şahin Pâşâ'nın hâtrasına Edirne'de bir ilçe ile Bursa'da bir mahalleye adı verilmiştir. İznik'te kurulan ilk medreseden sonra, Osmanlıların ikinci başkenti olan Bursa'da kurulan Bursa Medresesi de Orhân Bey tarafından, Lala Şahin Pâşâ'ya İznik'in fethinde gösterdiği yararlıktan dolayı bağışlanan ganimet mâlıyla Lala Şahin Pâşâ tarafından yaptırılmıştır. Esin Kahya, "On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirilmesi", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 14, Yıl: 2003/1, s. 11.

¹⁶⁴ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâme**, 1302, s.401.

¹⁶⁵ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâme**, 1312, s.353.

¹⁶⁶ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâme**, 1310, s.334-335.

¹⁶⁷ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâme**, 1302, s.399.

¹⁶⁸ Şemsettin Sami, **Kâmûsü'l-A'lâm**, C. 5, Mihran Matbaası, İstanbul, 1314, s.3848.

c. Kaphıcalar

1302 tarihli sâlnâmede verilen bilgilerde, kasabaya yaya olarak iki buçuk saat uzaklıkta suyu ve havası güzel, orman içinde Dunbulduk (Tümbüldek) ılıcası bulunmaktadır. Yakınlarında ise karbonatlı hatta Çitli suyuna benzer, hazmı kolaylaştıran bir maden suyu bulunmaktadır ki halk arasında Ekşisu denmektedir. Aynı yerde Akarca denilen bir ılıca daha bulunmaktadır. Hem Kirmasti hem de Mihaliç ahalisinden yaz aylarında buraya tenezzüh için yani gezip dolaşıp eğlenmek için gelenler olmaktadır¹⁶⁹.

5. Nüfus ve Göçmenler

93 harbi sonrasında Balkanlardan ve Kafkaslardan Anadolu'ya pek çok göçmen gelmiştir. Bu dönemde Kirmasti Kazası'ndaki köylere ve mahallelere Rumeli'den gelen muhacirlerden 3963 hane ve 16.197 kişi yerleştirilmiştir¹⁷⁰. 1892'de kazadaki hane sayısı 9026, dükkân sayısı ise 538 olarak görülmektedir. Kazadaki karye adedi ise 139'a ulaşmıştır¹⁷¹. Kazaya 1883 yılına kadar yoğun bir şekilde muhacir yerleştirildiği belirtilmekte olup, 1884 yılında 394 muhacir daha yerleştirilmiştir¹⁷².

Tablo 2 1878/1908'de Kirmasti'nin Nüfus Dağılımı

	Müslüman		Rum		Ermeni		Yahudi		Toplam		GENEL TOPLAM
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
1870-71	3433		690						4123		4123
1874-75	3367		680						4047		4047
1876-77	3367		680						4047		4047
1879-80	4002		344		246				4592		4592
1884-85	13.517		1599								15.116¹⁷³
1885-86	30.914		1839								32.753
1892-93	20.662	19.088	548	514	409	404					41.625
1893-94	21.124	19.073	540	514	409	411			22.073	19.998	42.071
1894-95	20.994	19.056	525	515	407	405			21.926	19.976	41.902
1898-99	21.611	20.125	540	514	409	404	4	4	22.564	21.047	43.611

¹⁶⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1310, s.334-335; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1302, s.400-401.

¹⁷⁰ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1303, s.79-81.

¹⁷¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1310, s.333.

¹⁷² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1310, s.334-335.

¹⁷³ 1287, 1291, 1293, 1297 ve 1301 tarihli sâlnâmelerde sadece erkek nüfus yer almaktadır. Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1287, s. 150; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 6, Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, 1291, s. 148; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1293, s. 140; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1297, s. 173; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1301, s. 354..

1906-07	53.718	1324	915	159	29.116	27.000	56.116
---------	--------	------	-----	-----	--------	--------	--------

Kaynaklar: 1287, 1291, 1293, 1297, 1301, 1302, 1310, 1311, 1312, 1316, 1324, 1325 tarihli Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmeleri.

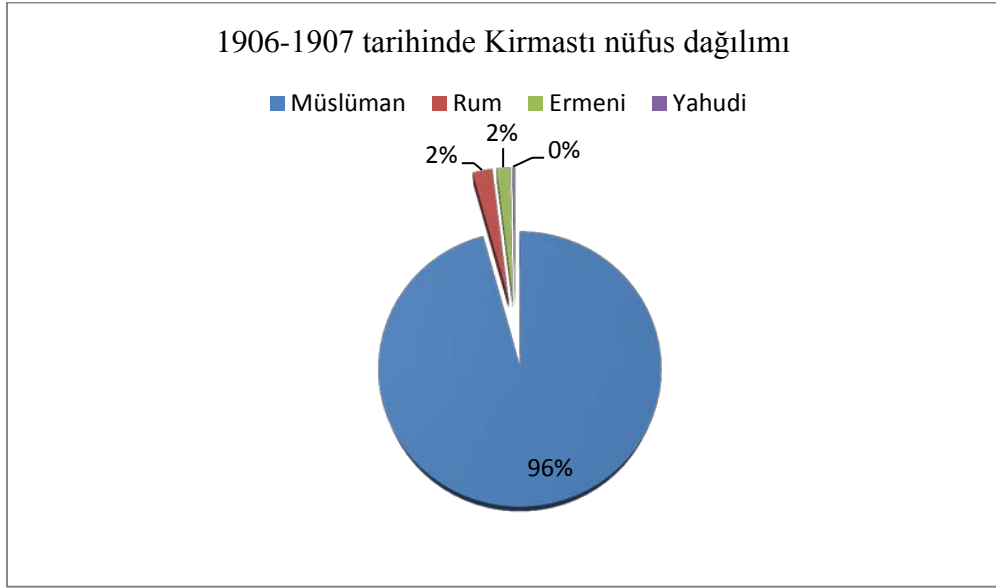
Yukarıdaki tabloda yer alan verilere bakıldığında Kirmasti'nin 19. yüzyıl sonlarından itibaren demografik açıdan hızlı bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Sâlnâmelerde 1885 yılına kadar daha çok erkek nüfus belirtilmekte olup, bunların doğum ve ölümlerinin de belirtilmesinden herhangi bir yaş sınırının alınmadığı görülmektedir. Buradan hareketle erkek sayısı kadar kadın nüfusa sahip olduğu düşünülebilir. Bu şekilde yapılacak hesaplamalara göre 1870'li yıllarda 8-9 bin civarlarında olan kazanın nüfusunun 1900'lü yıllarda 50.000'in üzerine çıktığı görülmektedir. Bu rakamlara bakıldığında 1870'lerde Bursa'ya bağlı İnegöl, Gemlik, Yenişehir, Mihaliç gibi önemli kazalardaki sayılara göre daha az bir nüfusa sahip olan Kirmasti'nin 1900'lerde bu kazalardan daha fazla bir nüfusa ulaştığı görülmektedir.

Tabloda da görüleceği üzere Kirmasti'deki nüfus artışında 93 harbi sonrasında yapılan göçlerin etkili olduğu görülecektir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde göçmenlerden hem boş toprakların şenlendirilmesinde, hem de onların gelmiş oldukları yerlerdeki maharetlerini Anadolu'ya yaymalarında istifade edilmiştir. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde, yabancılar tarafından toprakların satın alınmasını engellemek amacıyla yaygınlaştırılan çiftlikât-ı hümâyûn topraklarına göçmenler yerleştirilmiş ve bunların tarım alanındaki tecrübelerinden de yararlanılmaya çalışılmıştır.

Tablo 3 1879/80'de Kirmasti'de Nüfusun Unsurlara Göre Dağılımı

Nüfus dağılımından anlaşılacağı üzere Osmanlı topraklarının çoğunluğunda olduğu gibi Kirmasti'de da kozmopolit bir yapının bulunduğu görülmektedir. Müslüman, Ermeni ve Rum'ların bulunduğu kazaya daha sonraları Yahudi nüfusun yerleştiği görülmektedir. 1870'lerde nüfusun % 13'ünü oluşturan Gayrimüslimlerin oranı 1907'lere geldiğinde sayıları artmalarına rağmen genel kaza nüfusu içindeki oranları % 4'e düşmüştür.

Tablo 4 1906/1907'de Kirmasti'de Nüfus Dağılımı



C. KURTULUŞ SAVAŞI'NDA KİRMASTİ

Mondros Ateşkes Antlaşması'yla I. Dünya Savaşı'ndan ayrılan Osmanlı Devleti bu antlaşma ile fiilen sona ermiştir. Bu dönemde özellikle İstanbul'a yakın konumundan dolayı Osmanlı'daki her türlü değişim ve gelişim Bursa ve ilçelerinde hızlı bir şekilde görülmekteydi. Milli Mücadele'nin başladığı dönemlerde Bursa ve çevresi genel itibariyle İstanbul Hükümeti ve Padişaha bağlı bir politika sergilemekte ve bölgedeki yerel yöneticiler teslimiyetçi bir politika izlemekteydiler.

1. Mondros'tan Sonra Bölgede Durum

Mondros'tan sonra Bursa Vali Vekilliği'ne atanan, İsmail Hakkı Bey ve Nemrut Mustafa Paşa, kozmopolit bir yapıya sahip olan bölge halkını Milli Mücadeleye karşı örgütlemişlerdir. İttihatçılıkla suçladıkları Milli Mücadeleye karşı Kirmasti ve Karacabey'deki Çerkez, Gürcü, Boşnak, yerli ve muhacir Türklerle Rum, Ermeni ve

Yahudi gibi Gayrimüslim unsurları kışkırtarak kullanmışlar, bölgede karışıklık çıkarmışlardır¹⁷⁴.

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti yöneticilerinde bağımsız yaşama arzusu bile iflas etmiş görünüyordu ve siyasal tartışma bağımsızlığın nasıl olacağı ile Amerikan ve İngiliz mandasından hangisinin daha iyi olduğu noktasında toplanıyordu. Ümide gerçekten pek az yer vardı. Hemen hemen sekiz yıllık sürekli bir savaşla bitkinleşmiş, bir zamanların büyük Osmanlı Devleti, yenilerek sırt üstü yere serilmiş, başkenti işgal edilmiş, liderleri firarda idi. Ülke parçalanmış, yoksullaşmış, nüfusu azalmış ve maneviyatı kırılmıştı. Yenik ve şevki kırılmış Türk halkı, galiplerin hemen hemen bütün isteklerini kabule hazır görünüyordu.

Bu şekilde düşünmeyen az da olsa bir grup vatansever bulunmaktaydı. Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgaliyle Türklerin içinde küller altında bulunan kor alevlenmişti. Diğer İtilaf Devletleri'nin geçici olduklarını düşündükleri işgalleri sineye çekilebilirdi ancak Osmanlı'nın eski tebaası ve ilhak amacıyla hareket eden Yunanlıların Anadolu'daki işgalleri katlanılmaz bir tehlike ve utanç olarak görülmekteydi¹⁷⁵. İşgalden hemen sonraki günlerde gerek İstanbul'da, gerekse Anadolu'nun çeşitli yerlerinden İtilaf Devletleri delegelerine, sadârete işgali kınayan telgraflar çekilmesi, İstanbul ve Anadolu basınında İzmir'in işgalini protesto eden makalelerin yayınlanması, halkın bağımsızlık noktasında toplanmasına yardımcı olmuştur¹⁷⁶. İzmir'in işgali ayrıca Türk İstiklal Harbi'nin gerçek cephesini ve savaşılacak asıl düşmanı tayin etmiştir¹⁷⁷.

Türk Milleti, Milli Mücadele döneminde sadece işgal güçleriyle savaşmamış, düşmanın içerdeki kukla ve işbirlikçilerinin kışkırttığı, aldattığı kendi öz kardeşleri ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır¹⁷⁸. Bu tür kışkırtmalar sonucunda Anadolu'nun değişik yerlerinde isyanlar çıkmıştır. Bölgede çıkarılan bu türden ayaklanmalar içerisinde en etkili Ahmet Anzavur'un ayaklanması olmuştur. Birinci Anzavur ayaklanması, 1 Ekim 1919'da Manyas, Susurluk, Gönen, Kirmasti ve Karacabey taraflarında başlamıştır¹⁷⁹. Bu

¹⁷⁴ Yüceer, age, s. 20.

¹⁷⁵ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 240.

¹⁷⁶ Yücel Özkaya, "İzmir'in İşgali", **Milli Mücadele Tarihi**, C. I., yay. haz. uzm. Berna Türkdoğan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005, s. 76.

¹⁷⁷ Sebahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, I-II, C.I, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1987, s. 234.

¹⁷⁸ Orhan Hülagü, **Milli Mücadelede Bursa**, Emre Yayınları, İstanbul, 2001, s. 63.

¹⁷⁹ Hamza Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1990, s. 146-147.

sırada Şah İsmail, Kirmastili Zafer 70 kadar maiyetiyle birlikte Yarbey Rahmi Bey'in Karacabey'de ellerinden aldığı hayvanları geri vermediğini bahane ederek Ahmet Anzavur'a katılmıştır¹⁸⁰. Bölgeyi isyancılardan arındırmak amacıyla Çerkez Ethem, Yarbey Rahmi Bey'in yardımcısı olarak görevlendirilmiş ve takip harekâtı bir ay kadar sürmüştür. 25 Kasım'da Anzavur, Gönen'e gelen Çerkez Ethem'le çatışmaya girmeden Bayramiç taraflarına kaçmıştır. 27 Kasım'da Yarbey Rahmi Bey kuvvetleri Aksakal istasyonunda 50 kadar atlıyla çatışmaya girmişlerdi. İsyancılar daha sonra Karacabey'e kaçmışlardır. Çerkez Ethem'in Karacabey'e gelmesi üzerine Ahmet Anzavur burada da tutanamayarak Kirmasti'ye sığınmak istedi. Ancak Kirmasti'ye da giremeyerek Kirmasti'nin Söğütalan Köyü'ne sığınmıştır. Anzavur yakalanamamış olsa da yanında pek kimse kalmadığından isyan sona ermiştir¹⁸¹.

Ahmet Anzavur, 16 Şubat 1920'de Biga'da yeniden ortaya çıkarak burada yönetimi ele geçirmiştir. Bu durum üzerine Kirmasti'deki 172. Alaydan 100 kişilik bir taburun ve 4 makineli tüfeğin Bandırma'ya gönderilmesi istenmiştir¹⁸². İsyancılar 4 Nisan 1920'de Yarbey Rahmi Bey komutasındaki askerlerin kaçmaları üzerine Gönen'i ele geçirmişlerdir. Bundan sonra Anzavur, hiçbir direnişle karşılaşmadan Bandırma'yı da işgal etmiştir. Sonraki günlerde Ahmet Anzavur, 5000 kişilik bir kuvvetle, Bandırma tarafından gelerek Karacabey ve Kirmasti'yi işgal etmiştir¹⁸³.

Kirmasti'ye giren Anzavur kuvvetleri, kasabadaki Jandarma dairesindeki silahlarla birlikte Hacı Seyid'in evinde saklanan 172. Alaya ait 40 sandık cephaneye el koymuşlar ve kasabadaki lokantaları kendilerine yemek vermeye zorlamışlardır. Kirmasti'ye girişinde Anzavur, halkı hükümet binası önünde toplamış *“tenkil kumandanı görevi ile ve mir-i mirâlem rütbesiyle gönderilen Kuva-yı Muhammediye kumandanı Anzavur Ahmet benim. Elimde kılıç, göğsümde iman, koltuğumda Kur'an, abdest almadığım çeşme, namaz kılmadığım ağaç gölgesi, dolaşmadığım dağ tepesi kalmadı. İşte ben böyle bir Ahmet*

¹⁸⁰ Hülagü, a.g.e., s. 67-68.

¹⁸¹ Hülagü, a.g.e., s. 71-72.

¹⁸² Muhattin Ünal, **Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları**, 2.b., Cem Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 280.

¹⁸³ Hülagü, a.g.e., s. 82-83.

Paşa'yım.” söylemleriyle halkın dini duygularını istismar ederek taraftar bulmaya çalışmıştır¹⁸⁴.

Ahmet Anzavur İsyanı, Damat Ferit Paşa Hükümeti ve İngilizlerin desteğiyle giderek yayılmaya başlaması üzerine Temsil Heyeti tarafından bölgede sert tedbirler alınmaya başlamıştır¹⁸⁵. 15 Nisan sabahı Susurluk-Kirmasti arasında Yahyaköy sirtlarında Çerkez Ethem komutasındaki birliklerle Anzavur kuvvetleri karşılaşmış şiddetli çarpışmalar sonucunda isyancılar tamamen dağıtılmıştır¹⁸⁶. Neye uğradığını şaşırان Anzavur, emrindeki kuvvetleri terkederek Bandırma'ya doğru kaçmıştır. Anzavur kuvvetlerini takip eden milli kuvvetler Karacabey, Kirmasti ve daha sonra Bandırma'yı kurtarmışlar ve iki kola ayrılarak bir kolu Gönen üzerine yürürken, diğeri Karabiga üzerinden Biga'ya yönelmiştir. Ahmet Anzavur ise önce Karabiga'ya oradan da deniz yoluyla İstanbul'a kaçmıştır¹⁸⁷.

İkinci Anzavur ayaklanmasının bastırılmasından sonra Kirmasti'ye gelen Çerkez Ethem, daha önce Anzavur kuvvetlerine katılmış olan Jandarma merkez karakol kumandanı Başçavuş Abdullah, oğlu Mehmet ve Ormankadı köylü Küçük Mehmet'i, çıkardığı müfreze ile ele geçirerek kasabadaki taşköprünün üstünde astırdı¹⁸⁸. Çerkez Ethem, İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin Kirmasti'deki şubesini kuran emekli Kaymakam Hasan Bey ile Çerkez Hakkı'yı huzuruna çağırıp nasihat etmiş, ancak yaptığı nasihatların fayda vermediğini görünce Hasan Bey'i de taşköprüde idam ettirmiştir¹⁸⁹.

Anzavur ve Çerkez Ethem'in bölgeden ayrılmasından sonra Kirmasti'ye dönen 172. Alay Kumandanı Osman Bey, “*Kuva-yı Te'dibiye*” kumandınılığını üzerine alarak, 3 kişilik bir Divan-ı Harb oluşturmuş ve Anzavur kuvvetlerine hizmet edenleri cezalandırmaya başlamıştır. Bunlardan Karacabeyli Hacı Cerrah ile arzuhalci Hamdi'yi taşköprünün üzerinde idam ettirmiştir¹⁹⁰.

¹⁸⁴ Gürhan Korkmaz, “Milli Mücadele’de Kirmasti (Mustafakemalpaşa)”, **Mustafakemalpaşa (Kirmasti) Sempozyumu**, Bursa, 2011, s. 311.

¹⁸⁵ Ünal, a.g.e., s. 346-347.

¹⁸⁶ Korkmaz, a.g.m., s. 312; Ünal, a.g.e., s. 355.

¹⁸⁷ Hülagü, a.g.e., s. 89.

¹⁸⁸ Korkmaz, a.g.m., s. 312.

¹⁸⁹ Hülagü, a.g.e., s. 90.

¹⁹⁰ Hülagü, a.g.e., s. 91.

2. Kirmasti'de Yunan İşgali

San Remo taslağını kabul ettirmek amacıyla 22 Haziran 1920'de genel taarruza geçen Yunan kuvvetleri 6 Tümenlik bir kuvvetle birkaç koldan Anadolu içlerine doğru işgallerine başlamışlardır. Anzavur ayaklanmasından dolayı bölge savunması için yeterli sayıda asker bulunmadığından Yunan kuvvetleri, 2 Temmuz 1920'de Kirmasti ve Karacabey'i kolayca işgal etmişlerdir¹⁹¹.

İstanbul Hükümeti, Milli Mücadele harekâtına işgal güçlerinden daha fazla tepkiliydi ve tam bir Kuva-yı Milliye karşıtı politika izliyordu. Anzavur'un en etkin olduğu 12 Nisan'da Kirmasti'ye kaymakam atanan Atabeyzade Ali Munis Bey 4 Ağustos'ta, Milli Mücadele'nin teşvikçisi ve kurucularıyla işbirliği yapmış olduğu anlaşıldığından, hakkında soruşturma açılmak üzere görevden alınmıştır. Ali Munis Bey, daha sonra bir yolunu bularak işgal bölgesinden kaçarak Ankara'ya gelmiş ve BMM hükümetinin emrine girmiştir¹⁹².

Kirmasti ve Karacabey'den sonra Yunan kuvvetleri, Uluabat gölünü kayıklarla geçerek Bursa'daki kuvvetlerin çekilmiş olmasından dolayı kolay bir şekilde 8 Temmuz 1920'de Bursa'yı işgal etmişlerdir. Böylece Orhan Gazi döneminde ele geçirilen ve Osmanlı'ya başkentlik yapan Bursa 637 yıl sonra fazla bir direnişle karşılaşmadan Yunan işgaline uğramıştır¹⁹³.

Yunan işgalinden sonra bölgedeki telgraf haberleşmesine konulan kısıtlamaların, 16 Ağustos 1920'den itibaren kaldırılmakta olduğu Yoldaş gazetesinde belirtilmekte olup, Kirmasti postanesindeki telgraf haberleşmesinin serbest bırakılması için de o dönem için Bergama'da bulunan Yunan Kolordusu Komutanlığı'ndan izin istenmiştir¹⁹⁴.

Yunan işgalinden sonra diğer bölgelerde olduğu gibi Yunanlılar, Kirmasti'de de zulümlerine devam etmişlerdir. Yunanlılar kendi güvenliklerini sağlamak ve daha rahat hareket etmek amacıyla, geceleri sokağa çıkma yasağı uygulamışlar, herkesin evinin önüne fener asma mecburiyeti getirmişlerdir. Yunanlılar şehre giriş çıkışta vize uygulaması yapmışlar, halka baskı ve zulümde bulunmuşlardır. Milli mücadele yanlısı olduğunu tespit

¹⁹¹ Yüceer, age, s. 69.

¹⁹² Akkılıç, **İşgalden Kurtuluşu**, s. 427.

¹⁹³ Hülagü, a.g.e., s. 135.

¹⁹⁴ Akkılıç, **İşgalden Kurtuluşu**, s. 431.

ettikleri kasaba halkına işkencelerde bulunmuşlar¹⁹⁵. Ayrıca Şeyh Müftü Camii'nin önünde bulunan Yunan birlikleri namaz vakitlerinde borular çalarak halkın dini vecibelerini yerine getirmelerini engellemeye çalışmışlardır¹⁹⁶. 25 Eylül 1920'de Kirmasti'de türeyen 10 kişilik bir Rum çetesi Fadıllı Köyü'ne baskın vererek silahlı tehditle köyde soygun yapmıştır¹⁹⁷. Yunanlılar işgal sırasında milli mücadeleye hizmet eden çeteleri ele geçirmek için Kirmasti kazasının Kömürçükadı ve Karapınar köyleri halkına milli mücadele yanlısı çetelerin nerelerde olduklarını sormuşlardı. Cevap alamayınca da halkı dövmüşler ve halkın karın ve göbeklerine kızgın yağ dökerek işkence etmişlerdir¹⁹⁸.

Yunanlılar işgallerinden sonra halktan kendileri için çalışan adamlarla anlaşarak bunlardan yararlanmaya çalışmışlardır Bunlar içinde Aziz Nuri işgal güçlerinin en güvenilir adamıydı. Aziz Nuri'ye Kirmasti bölgesini haraca kesen eşkıya Sünlüklü Çerkez Davut'un, yüklü miktarlarda para verdiği belirtilmektedir¹⁹⁹. Bursa'nın kurtuluşundan sonra Balıkesir'de tutuklanan Çerkez Davut yargılaması devam ederken Lozan'da varılan karşılıklı anlaşma gereği serbest bırakılmıştır. TBMM tarafından 150'likler* listesine alınan Çerkez Davut yurtdışına gönderilmiştir. 1938'de çıkarılan af yasasıyla, çevreye dehşet salan bu eşkıya reisi de ülkeye geri dönmüştür²⁰⁰.

Yunan işgali esnasında Kirmasti'de Milli Mücadele için çalışan insanlar da bulunmaktaydı. Bunlardan biri de 1 Ağustos 1921'de Belediye Başkanlığı'na getirilen Halit Efendi'dir. Düşmanın çeşitli isteklerine muhatap olmuş ve mali yönden ağır

¹⁹⁵ Hülagü, a.g.e., 245-246.

¹⁹⁶ Korkmaz, a.g.m., s. 313.

¹⁹⁷ Akkılıç, **İşgalden Kurtuluşu**, s. 435.

¹⁹⁸ Hülagü, 247-248.

¹⁹⁹ Akkılıç, **İşgalden Kurtuluşu**, s. 536.

* Kurtuluş Savaşı sırasında Milli Mücadele aleyhine çalışmalar yapanların sayıları çok fazladır. Bunların bir kısmı İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmış ve cezaları hemen uygulanmıştır. Bir kısmı ise hareketlerini Cumhuriyet'in ilanından sonra da devam ettirmişlerdir. TBMM'nin 1.6.1924 tarihinde aldığı bir kararla sayıları 150'yi bulan bu kişilerin yurtdışına çıkarılmaları kabul edilmiştir. Bu kişiler; padişahın yakınları, Kuva-yı İnzibatiye'ye dâhil olanlar, Sevr Antlaşması'nı imzalayanlar, Çerkez Ethem İsyanı'na katılanlar, Kurtuluş Savaşı aleyhinde yazı yazan gazeteciler, polisler, mülkî ve askerî amirler, değişik meslek ve görüşten insanlardan oluşmaktadır. Ancak daha sonra çıkarılan bir kanunla bunların suçları bağışlanmış, padişah ve ailesi dışındakilerin yurda dönmelerine izin verilmiştir. Murat Yümlü, "Yüzellilikler Meselesi, Mesud Fani ve Risalesi Üzerine Bir İnceleme", **History Studies**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Vol. 2/3, 2010, s. 334-335.

²⁰⁰ Akkılıç, **İşgalden Kurtuluşu**, s. 540.

külfetlere katlanmış olan Halit Efendi, düzenli ordunun taarruza hazırlandığı günlerde Kuva-yı Milliye'nin ihtiyaçlarını, gönderilen pusulalarla ücretsiz olarak karşılamıştır²⁰¹.

Yunanlıların Sakarya Meydan Muharebesi'nde yenilmeleri üzerine Ankara Hükümeti'ne karşı üç proje üzerinde çalışılmıştır. Bunlardan birincisi Batı Anadolu'da Rumların yoğun yaşadığı yerlerde güvenliklerini sağlamak amacıyla İonia (İyonya) Devleti kurma girişimi. İkincisi Bursa'nın batı bölgelerinde, Kirmasti, Manyas ve Bandırma çevrelerinde Çerkez ayrılıçılığını teşvik etme projesi. Üçüncü ise merkezi Bursa olmak üzere, sultana bağlı özel statüde bir Özerk Anadolu Devleti kurma projesi. Bunlardan özellikle ikincisi Kirmasti'yle doğrudan ilgili olduğundan konumuz açısından önem arz etmektedir.

Çerkezler yukarıda belirtilen projelerini gerçekleştirmek amacıyla Sakarya Savaşı'ndan sonra 1921 yılının Ekim ayında İzmir'de bir "*Çerkez Kongresi*" düzenlenmiştir. Bu kongrede Çerkezlerin, Şark-ı Karib Çerkezleri Temin-i Hukuk Cemiyeti (Yakındoğu Çerkezleri Haklarını Koruma Cemiyeti) adı verilen bir örgüt çatısı altında toplanmasını sağlamak amacıyla çalışılması kararına varılmıştır. Kongrenin bu kararı, Çerkez Milletinin Düvel-i Muazzama ve Âlem-i İnsâniyet ve Medeniyete Umumi Beyanname (Çerkez Ulusunun Büyük Devletlere ve İnsanlık ve Uygarlık Âlemine Genel Bildirgesi) başlıklı metinle duyurulmuştur. Kongreye Balıkesir, Bandırma, Erdek, Gönen, Biga, Kirmasti, Karacabey, Bursa, İnegöl, Yenişehir, Aydın, Manisa, İzmir, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, İzmit, Adapazarı, Hendek, Düzce, Bolu ve çevresindeki Çerkez halkının temsilcilerinin katıldığı açıklanmaktaydı. Çerkez Kongresi'nce yayınlanan bildirme, Kirmasti Belediyesi'nin düzenlediği bir açık hava toplantısında halka okunmuştur. Muhtemelen bildirme, Çerkezlerin yaşadığı diğer ilçelerde de (Yenişehir, İnegöl, Karacabey gibi) belediyeler tarafından okunmuştur²⁰².

3. İşgalin Sona Ermesi ve Kirmasti'den Mustafakemalpaşa'ya

Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin kazanılmasından sonra taarruza geçen Türk ordusu karşısında fazla tutunamayan Yunan birlikleri kaçmaya başlamışlardır. Bunları gören Kirmasti'deki Yunan askerleri de 6 Eylül'de Danaçayı-Oğlaktepe istikametinden Bandırma yönünde geri çekilmeye başlamışlardır. Yunan işgalinin kalıcı

²⁰¹ Hülagü, a.g.e., 249.

²⁰² Akkılıç, *İşgalden Kurtuluşu*, s. 554.

olacağını zanneden Kirmasti'deki Ermeni ve Rumlar da mütareke döneminde yapmış oldukları zulümlerin cezasını çekme endişesinden dolayı 7 Eylül'den itibaren hazırlıksız bir şekilde kasabadan çekilmeye başlamışlardır²⁰³. 11 Eylül'de Bursa ve 12 Eylül'de Mudanya işgalden kurtarıldıktan sonra, 14 Eylül sabahı 3. Kolordu'nun Mürettep Süvari Tümeni, Nilüfer Çayı'nı geçip Kirmikir (Harmanlı)-Karacabey doğrultusunda yürüyüşe başladı. Kirmasti taraflarına gönderilen öncü kolu bütün sandalların tahrip edildiğini bildirdi. Saat 11.00 sularında Kirmikir'in güneybatısındaki geçitlerden geçen tümenin keşif bölüğü saat 11.15'te korkunç durumdaki Karacabey'e ulaşmıştır. Mürettep tümenin Kirmasti yönünde çıkarmış olduğu keşif kolu Azatlı dolaylarında Yunanlılarla işbirliği içerisinde bulunan Eşkîya Davut Çetesi'nin ateşiyle karşılaştı. Durumun tümene bildirilmesi üzerine keşif koluna destek amacıyla bir süvari bölüğü gönderildi. Davut Çetesi dağılarak güney kesimdeki dağlara kaçtı. Çetenin dağılması üzerine Yüzbaşı Sabri Bey komutasındaki süvari bölüğü akşam saatlerinde Kirmasti'ye girmiştir. Böylece Kirmasti (Mustafakemalpaşa) düşman işgalinden kurtarılmıştır²⁰⁴.

Bursa'nın işgale uğrayan diğer kazaları Yunanlılarca yakılmış veya büyük bir yıkıma uğramıştır. Yunan işgalinin en az zarar verdiği kaza Kirmasti'dir. İşgal boyunca dövülen, işkence edilen, ırzına geçilen ya da hapsedilen kasabalı sayısı çok azdır. Kasabada Şevkiye Mahallesi'nden Abdurrahim oğlu Salim ve Sarnıç Köyü'nden Koca Halil oğlu Ramazan olmak üzere 2 kişi şehit edilmiştir. Kirmasti kazasındaki mahalle ve köylerde meydana gelen zararların nakdi bedeli; menkul 849.768 lira, gayrimenkul 87.390 lira, resmi ve dini kurumların zararları ise 550 liradır. Kirmasti'de Dallı Mezarlık, Paşalar Yenimahalle, Paşalar Eskimahalle, Demirdere, Kosova, Koşuboğazı, Taşköprü, Yumurcaklı ve Karapeyker köy ve mahalleleri Yunanlılar tarafından kısmen yakılmıştır²⁰⁵.

Kirmasti'nin kurtuluşundan 15 gün sonra işgal döneminde düşmana yardım eden ve halka zulmedenleri cezalandırmak amacıyla Kemalettin Sami Paşa Kirmasti'ye gelmiş ve 3 kişilik bir hakem heyeti oluşturarak Yunanlılara hizmet eden 72 kişiyi Debboy Bayırı yakınlarındaki Ağa Bağı'nda kurşuna dizmiştir. Ayrıca Karacabey'de Yunanlıların yapmış oldukları zulümden kaçan Karacabeyli göçmenler evleri yakıldığı için Kirmasti'deki Ermeni ve Rumların evlerine yerleştirilmiştir.

²⁰³ Korkmaz, a.g.m., s. 314-315.

²⁰⁴ Hülâgü, a.g.e., s. 304-305; Akkılıç, **İşgalden Kurtuluşa**, s. 625.

²⁰⁵ Canip Bey, age, s. 206-209.

İşgalin sona ermesinden sonra Belediye Meclisi'nin ortak kararıyla kasabanın adının Lalaşahinpaşa, Karakilise Mahallesi'nin isminin Işıklar olarak değiştirilmesi gündeme gelmiş ancak halk tarafından bu isimlere çok fazla sıcak bakılmamıştır. Ayrıca Lalaşahinpaşa isminin Edirne'de bir kasabaya da verilmiş olmasından dolayı Kirmasti'nin adının Mustafakemalpaşa, Karakilise adının da 14 Eylül'de Kirmasti'ye giren Türk askerlerinin komutanı olan Sabri Bey'e ithafen Sabribey Mahallesi olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştır²⁰⁶.

²⁰⁶ Korkmaz, a.g.m., s. 315.

İKİNCİ BÖLÜM

MİHALİÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU ve İDARESİ

I. TARİHSEL ARKAPLAN

Fetihten sonra Mihaliç'te bulunan bazı çiftliklerin, Köse Mihal tarafından Orhan Gazi'ye hediye edildiği rivayet edilmektedir. Orhan Gazi de buradaki çiftliklerde hem ordunun ve sarayın binek hayvanı ihtiyacını, hem de sarayın et, süt, yün, tereyağı gibi ihtiyaç duyduğu ürünlerin karşılanmasını istemiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde burada yapılan çalışmalar daha organize ve modern şekillerde yapılmaya başlanmış, hayvancılık ve tarım alanlarında önemli girişimlerde bulunulmuştur.

Mihaliç'te bulunan Padişah hasları önceleri amil ünvanı verilen bir görevli tarafından idare edilmekteydi. Fatih döneminde buradaki haslarla ilgili Mihaliç Kanunnâmesi olarak da bilinen bir kanunnâme çıkarılmıştır. Kanunnâme'nin çıkarılmasında, özellikle hasların yönetiminden sorumlu Hamza isimli görevlinin elinde hüküm bulunmadığı için "*beytûlmâl, yave ve kaçkun*" tabir edilen durumların meydana gelmesi karşısında kendisinin bir şey yapamadığını belirterek nasıl hareket etmesi gerektiğini padişahıtan sorması etkili olmuştur. Bunun üzerine Mihaliç Kanunnamesi olarak bilinen fermân-ı hümayûnda özetle şu konularda emir verilmiştir:

- 1) Haslarda varisi olmayan birinin vefat etmesi üzerine onun metrukâtında bulunan topraklara (tereke) kadı aracılığıyla el konulsun.
- 2) Bahsedilen metrukât için varis olmadığı durumda, kadı ve âmil tarafından birlikte iki defter hazırlansın. Bir defter kadıda, bir defter amilde duracak şekilde altı ay kadar güvenli bir yerde tutulsun. Eğer altı aya kadar varisi çıkıp gelirse, defter mucibince metrukât, varise teslim edilecek. Ancak altı aya kadar varis gelmezse metrukât "*bey'-i men yezid*" ile satılsın ve ücreti âmil tarafından alınıp tasarruf

edilsin. Varis altı ay sonra gelir ve varisliğini isbat ederse, varise defter mucibince, metrukâtın ücreti eksiksiz olarak kadı tarafından verilsin, kimseye zülm edilmesin.

- 3) Ve buyurdum ki, o vilayette herkes 10.000 akçeye kadar olan beytûlmâli tasarruf etsin, eğer fazla tasarrufu olan varsa kadılar oralara benim için el koysunlar. Üç yıldan sonra beytûlmâl topraklarının sahibi çıkıp gelirse ve toprağın kendine ait olduğunu ispat ederse, âmilden alsın, benden herhangi bir talepte bulunmasın.
- 4) Kaçak esir yakalanırsa âmile haber verilsin, âmil kadıya gidip esirin nafakasını belirleyerek tarih yazıp üç aya kadar bir yerde emanete koysunlar. Eğer üç aya kadar sahibi gelip ispat ederse, adet üzere bir günlük yolda otuz, iki günlük yolda altmış, üç günlük yolda doksan akçe ve bundan fazla eğer bir aylık yolda tutulursa hemen yüz akçe muştuluk ve yediği nafakayı âmile verip kadı esiri sahibine teslim etsin. Eğer üç aya kadar esirin sahibi gelmeyecek olursa, kadı ve âmil birlikte “*bey’-i men yezid*” satsınlar, ücretini âmil alıp tasarruf etsin. Esirin sahibi satıştan sonra gelir ve sahibi olduğunu ispat ederse, kadı esirin ücretini âmilden alıp sahibine teslim etsin.
- 5) Her kim bir kadılıkta kendi yerine bir vekil tayin etse, varis şer‘ile varisliğini ispat etse vekil cevap versin, kadının kendisini talep etmeye ihtiyacı yoktur.
- 6) Ve buyurdum ki, o yerin sancak beyi, kadıları, subaşları, yerlerine duran adamları, mahalle kethüdâları, imamları ve ulu kişileri ihtiyat edip sakınsınlar, bana ait olan beytûlmâli gizlemesinler. Beytûlmâle gelip haber versinler, âmil dahi emrim mucibince kadı marifetiyle amel etsin, başka türlü hareket etmesinler. Her kim bana ait olan beytûlmâli gizleyecek olursa, âmil gelip bildirsin, bu gibilerin mansıplarını almakla bırakmayıp, büyük belaya uğrattırım, bilmiş olup ona göre hareket etsinler¹.

17. yüzyıl başlarında Mihaliç’te bulunan hasların yönetiminden sorumlu olarak “*havass-ı hümayûn emîni*” ünvanlı bir görevlinin bulunduğu görülmektedir. H. 1022 (M. 1613-14) yılında burada emîn olarak Hanıfzade Mustafa Çelebi’nin görev yaptığı görülmektedir. Daha sonra buraya Rumeli kazaskeri Mevlana Muhammed’in atandığı kaydedilmektedir².

¹ Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kânûnnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri**, C. I, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 615-616.

² BOA, **MAD d.**, no. 7148, s. 7, 9 Za 1024/30 Kasım 1615.

Evliya Çelebi, 1659 yılında Celalî kalıntılarının temizlenmesi amacıyla Anadolu'ya geçen ordu ile birlikte sefere çıkmıştır. Sefere dönemin padişahı IV. Mehmed ve sadrazam Köprülü Mehmed Paşa da katılmıştır. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Mihaliç'le ilgili gözlemlerinde, “*hass-ı hümâyûn emîni*” olan kişinin aynı zamanda 150 akçelik şerif kaza olan Mihaliç'in yöneticisi olduğunu ifade etmektedir³. Yine H. 1177 (M. 1763-64) yılında Mihaliç haslarının (Hasha-i Mihaliç) Seyyid Mustafa Ağa adında biri tarafından idare edildiği görülmektedir⁴.

19. yüzyılda devletin her alanda yapmış olduğu ıslah çalışmaları neticesinde toprak sisteminde de değişiklikler meydana gelmiştir. Havass-ı hümâyûnlar Maliye Hazinesi'ne devredilmiş, padişaha ait topraklar büyük oranda azalmıştır. Bir kısım toprak ve mülk haricinde padişahlık makamına ait bir emlâk kalmamıştır. Padişahlık makamına ait olarak kalan bu mülklerden biri de modern bir yönetime kavuşturulan Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'dur. Bir müdür tarafından idare edilen çiftlikte çağın gerekleri doğrultusunda hayvancılık ve tarım alanlarında önemli çalışmalar yapıldığı, bu alanlarda yapılan çalışmaların bazı konularda Osmanlı çiftçisi ve Osmanlı ülkesi için örnek teşkil ettiği görülmektedir.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda, Osmanlı ülkesinde hayvan cinslerinin ıslah ve çoğaltılmasında, özellikle koyun, sığır ve at yetiştiriciliğinde önemli çalışmalar yapmıştır. Ayrıca tarımın geliştirilmesi amacıyla sanayi bitkilerinin yetiştirilmesinde, modern tarımın gelişmesinde çiftlik toprakları numune çiftliği gibi kullanılmıştır. Osmanlı'da kullanılmaya başladıktan kısa bir süre sonra modern tarım aletleri Çiftlikât-ı Hümâyûn'da kullanılmaya başlanmıştır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da teknolojik gelişmelerden mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde yararlanılmaya başlandığı görülmektedir. Osmanlı'da kullanılmaya başlanmasından kısa bir süre sonra 1914 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'a telefon ve elektrik tellerinin döşendiği kayıtlardan anlaşılmaktadır⁵.

³ Burusa sancağında olup hâkimi hass-ı hümâyûn emindir. 150 akçelik şerif kazadır. Evliya Çelebi, a.g.e, s. 193.

⁴ BOA, D. BŞM. d. (Bâb-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemî Defterleri), no. 3731, 17 ra 1178/14 Eylül 1764.

⁵ BOA, HH d, no. 4795, s. 76, 28 Mayıs 1330 / 10 Haziran 1914.

A. 19. YÜZYILDA TOPRAK SİSTEMİ'NİN DURUMU

Osmanlı toprak sisteminin oluşmasında kendisinden önce kurulmuş olan Türk İslam Devletleri'nin büyük etkisi bulunmaktadır. Osmanlı toprak sistemi büyük ölçüde bayrağı devr aldığı Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları'ndaki toprak sistemine benzemektedir. Bu devletlerde, toprağın mülkiyeti Osmanlı'da olduğu gibi genel itibarıyla devlete ait olup, ikta, vakıf ve mülk olarak üç kısma ayrılmaktaydı. Anadolu Selçuklu Devleti'nde tımar ve zeamet tabirleri resmi olarak kullanılmayıp, ikta tabiri kullanılmaktaydı⁶.

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde arazi beş kısma ayrılmaktadır. Bunlar; Arazi-i Memlûke, Arazi-i Miriyye, Arazi-i Mevkûfe, Arazi-i Metrûke ve Arazi-i Mevat'tır⁷. Birinci kısım; **mülk arazi** (arazi-i memlûke) olup rakabe (çıplak mülkiyet) ve tasarruf hakkının kayıtsız şartsız aynı şahsa ait olduğu arazidir. Osmanlı Devleti'nde toprağın mülkiyetinin uzun süre şahıslar elinde kalmadığı görülmektedir. Devletin üniter yapısını tehdit edeceği endişesinden dolayı devlet mülk topraklar üzerindeki otoritesini korumak amacıyla her padişah değişikliğinde mülk toprak sahipleri beratlarını yenilemek zorunda kalmıştır⁸. Osmanlı Devleti'nde mülk topraklar bir tasnife göre 4 gruba ayrılmaktadır: Köy ve kasaba dâhilinde bulunan araziler, temlik-i sahihle miri araziden ayrılarak temlik edilen topraklar, arazi-i öşriyye⁹ ve arazi-i haraciyye¹⁰.

İkinci kısım; **mirî arazi** (arazi-i miriyye) olup rakabesi (çıplak mülkiyeti) beytül mâle ait bulunan ve tasarruf hakkı devlet tarafından mutasarrıflara ihale ve tefvîz edilen tarla, çayır, yaylak, kışlak, koru ve benzeri yerlerdir¹¹. Mülkiyeti ve tasarruf hakkı devlete ait olan mirî araziye devlet bizzat işletmez belki yerli halka sınırsız süreli bir kira

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, TTK Yayınları, 4.b., Ankara, 1988, s. 112.

⁷ **Düstûr**, "Kânunnâme-i Arazi", I. Tertip, C. I, s. 165; Sadık Albayrak, **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1973, s. 62.

⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, I. b., Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 282.

⁹ Devletin elde edilen üründen 1/10 oranında vergi aldığı arazidir. Toprağın Müslüman sahipleri tarafından ödenmesi gereken bu oran, toprağın sulanma şekline göre 1/10'la 5/10 (%10-%50) arasında değişebilmektedir. Ömer Lütfi Barkan, "Öşür", **İslam Ansiklopedisi**, C. IX, MEB Yayınları, İstanbul, 1964, s. 488.

¹⁰ Arazi üzerinden alınan haraç, harac-ı muvazzafa ve harac-ı mukaseme şeklinde ikiye ayrılmaktadır: Harac-ı muvazzafa (çift resmi, nim çift resmi, zemin, ekinli bennâk resmi, ispenç resmi) ya maldan ya şahıstan alınan sabit bir vergi olmasına mukabil harac-ı mukaseme, toprak mahsullerinden alınan ve mahsulün nevine, az veya çok oluşuna göre değişen bir vergidir. Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar", **AHFD**, C. II, S. 1, Ankara, 1944, s. 74.

¹¹ **Düstûr**, "Kanunnâme-i Arazi", I. Tertip, C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1289, s. 166.

akdiyle veya ödünç verme suretiyle tasarruf hakkını devreder (tefviz eder)¹². Osmanlı Devleti'nde, toprak derebeylere veya toprak zenginlerine ait olmaktan çıkarılarak, merkezîyetçi ve teşkilatlı bir devletin mülkü kabul edilmiştir. Geniş topraklar üzerinde yaşayan çiftçi sınıflar, eski dönemlerde görülen kısıtlamalar ve engellemelerden kurtarılmıştır¹³.

Mirî topraklar değişik gruplara ayrılmaktadır. Uzunçarşılı mirî toprakları verilmiş şekline veya kullanımına göre 25'e ayırmaktadır¹⁴. Halil İncılık ise; Osmanlı Devleti'nde mirî toprak sahipliğini bir yandan askerî-idarî {Timar (Dirlik) Sistemi}, diğer yandan hukukî-malî olarak ikiye ayırmaktadır¹⁵. Mirî topraklar içerisinde en geniş toprakları daha çok timar adıyla da bilinen dirlik toprakları oluşturmaktadır. En sade tanımıyla dirlik, devlet görevlilerine hizmetleri karşılığında, belli bir bölgenin vergi toplama yetkisinin devredilmesi anlamına gelmektedir¹⁶. Dirlik sistemindeki topraklardan ilki, padişah ve ailesinin tasarrufunda bulunan, geliri devlet hazinesine aktarılan, *havass-ı hümâyûn*lardır ki bunların Yükselme Dönemi'nde, toprakların yaklaşık % 20'sini oluşturduğu görülmektedir¹⁷. İkincisi vezirlere, beylerbeyilere ve diğer yüksek rütbeli devlet adamlarına verilen yıllık geliri 100.000 akçeden fazla olan *haslar* olup, devlet adamlarına görevleri devam ettiği sürece verilmektedir¹⁸. Üçüncü dirlik çeşidi *zeamet* olup, 20.000-100.000 akçe arası gelire sahiptir. Bunları tasarruf edenler genellikle orta dereceli devlet görevlileri ve sipahi komutanlarıdır¹⁹. Sonuncusu ve en yaygın olanı ise *timarlar* olup, geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, belirli bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsiline izin verilerek tahsis

¹² Ahmed Akgündüz – Said Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, OSAV Yayınları, İstanbul, 1999, s. 501.

¹³ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 132.

¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, 5.b., C. III/II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 308.

¹⁵ Halil İncılık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)**, 2.b., C. I, Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s. 182.

¹⁶ Fatma Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", **Türkler**, C. 9/21, Ankara, 2002, ss. 889-908, s.906.

¹⁷ Havass-ı Hümâyûn denilen padişaha ait topraklardan elde edilen gelirler Canik Sancağı'nda XV ve XVI. yüzyıllarda ortalama %20'ler civârındadır. Mehmet Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 130.

¹⁸ Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, 3. b., sad. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 132.

¹⁹ Mustafa Oflaz, "Osmanlı Dirlik Sistemi", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 10, Ankara, 2002, s. 702

edilmiş, senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan olan dirliklerdir²⁰. Bunlardan başka mirî topraklar arasında; fetih döneminde bazı komutanlara hizmetlerine karşılık verilen *yurtluk* ve *ocaklıklar*, padişah hanım ve kızlarına verilen *paşmaklıklar*, geliri doğrudan hazineye aktarılan ve merkeze uzak eyaletlerde bulunan *mukataa* topraklar, devlet adamlarına göstermiş oldukları yararlıklar neticesinde verilen *malikâneler* bulunmaktadır²¹.

Osmanlı toprak sisteminde üçüncü kısım *vakıf arazi* (arazi-i mevkûfe) olup bazen gelirinin bazen tasarruf hakkının bazen de her ikisinin birden belli bir amaç için vakf edildiği mülk ve mirî topraklardır²². Dördüncü kısım olan *arazi-i metrûke*, kamu kullanımındaki yollar, sokaklar ve caddelerde boş bırakılan yerler ile yolculara ait özel konak alanları ile halkın tamamına terk edilen mera, yaylak, kışlak gibi yerler de arâzi-i metrûke dâhilindedir. Beşinci kısım olan *arazi-i mevât* ise, kimsenin tasarrufunda olmayan, mera, kışlak, yaylak gibi herhangi bir ihtiyaca binaen halka terk olunmamış, yerleşim merkezlerinin işitilmeyecek kadar uzağında bulunan ve üzerinde hiçbir imar izi taşımayan arazilerdir²³.

Klasik dönem Osmanlı toprak sisteminde 17. yüzyıldan itibaren değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Özellikle bu dönemde ağır vergiler ve Celali İsyanları'nın²⁴ oluşturduğu güvensizlik nedeniyle reaya, topraklarını terkederek çiftbozan olmuş ve bir kısmı da eşkıyalığa başlamıştır. Padişah tekrar reayayı eski topraklarına döndürmek amacıyla adaletlanemeler yayınlamıştır. Ancak reyanın çoğu eski topraklarına dönme cesaretini kendilerinde bulamamışlardır. İşte bu durum üzerine köylünün terkettiği bu

²⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", **İslam Ansiklopedisi**, 2. b., C. 12/1, MEB Yayınları, İstanbul, 1979, s. 286; Mehmet Emin Şen-Mehmet Ali Türkmenoğlu, "Avrupa Feodalitesi ile Osmanlı Tımar Sistemi Üzerine Bir Mukayese", **International Journal of Social Science**, Volume 5, Issue 4, August 2012, ss. 189-204, s. 195.

²¹ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, C. XII, İstanbul, 1993, s. 372.

²² Mustafa Oflaz, "İskender Paşa Vakıfları", **Sosyal Bilimler Dergisi**, ss. 75-91, s. 76; Ahmed Akgündüz, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, 2.b., OSAV Yayınları, İstanbul, Eylül 1996, s. 192-193; Bâhâeddin Yediyıldız, "İslam'da Vakıf", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. XIV/XV, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 19-68, s. 30-31; Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 109.

²³ Selda Sert, **Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümayun: Basra Örneği (1876-1909)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006, s. 6.

²⁴ Mustafa Akdağ, özellikle 1603'ten sonra çıkan isyanlar için "*celali isyanları*" adının verilmesinin çok doğru olmadığını belirtmekte olup, IV. Murad dönemindekilere (1623-1640) dendiği gibi "*zorba isyanları*" denmesinin daha doğru olacağını ifade etmektedir. Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"**, Barış Yayınları, Ankara, Nisan 1999, s. 455.

topraklar askerî sınıftan nüfuzlu kişilerin kontrolüne geçmiştir²⁵. Faroqhi'ye göre bu nüfuz sahibi kişiler genellikle nüfusun az olduğu köy yerleşimleri arasında kalan açık alanlardaki toprakları gasp etmeye başlamışlardır. Güç sahibi biri vergi defterlerinde değirmen veya koyun ağılı gibi masum görünümlü bir yeri ele geçirdikten sonra hizmetindekiler reayayı topraklarını terkedinceye kadar rahatsız ederek bölgedeki arazileri kontrolleri altına alıyorlardı²⁶.

19. yüzyılda, çıkarılan arazi kanunnâmeleriyle birlikte Osmanlı toprak sisteminde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Önceleri toprağın mülkiyetinin büyük bir kısmı devlete ait iken 19. yüzyıldan itibaren tarım ürünleri ihracının artırılması amacıyla topraklarda özel mülkiyet yaygınlaştırılmaya başlanmıştır. Müslüman ve Gayrimüslim halkın toprak sahibi olmasının yanında yabancılara dahi Osmanlı ülkesi sınırları içerisinde mülk sahibi olma hakkı tanınmaya başlanmıştır.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu civarında da Gayrimüslim halkın ve yabancıların mülk sahibi oldukları görülmektedir. 2 Kasım 1855 tarihli kayıttan anlaşıldığı üzere, Çiftlikât-ı Hümâyûn yakınlarında bulunan merhum Hasan Paşa'ya ait olduğu ifade edilen Doğanlı Çiftliği, Ankaralı Torosoğlu Begos adında bir kişi tarafından satın alınmıştır. Ayrıca merhum Hacı Ali Paşa'ya ait olduğu ifade edilen Kepsut Çiftliği'nin de İngiliz vatandaşı Con (John) isminde bir yabancı tarafından satın alacağı belirtilmektedir²⁷.

19. yüzyılda arazi kanunlarında yapılan değişikliklerden bir tanesi mîrî arazinin intikali meselesidir. Önceleri sadece babadan oğula intikal eden miri arazinin H. Cemaziyelahir 1274'te (M. 1858) çıkarılan bir hatt-ı hümâyûn ile 9 dereceye kadar olan kişilere intikaline izin verilmiştir. Bunlar sırasıyla; 1) Baba ve ana veya baba bir erkek kardeşlere 2) baba ve ana veya baba bir kız kardeşe 3) oğlunun oğlu ile oğlunun kızına 4) zevc ile zevceye 5) ana bir erkek ve kız kardeşe 6) kızının oğlu ile kızının kızına 7) mülk

²⁵ Halil İncalcık, **Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I (Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim)**, 10. b, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, Haziran 2009, s. 329.

²⁶ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", **Osmanlı Tarihi'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C. II, 2.b., ed. Halil İncalcık-Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul, 2006, s. 581.

²⁷ "Mihaliç'de kâin Çiftlikât-ı Şâhâne'ye hemhudûd olan çiftliklerden müteveffa Hasan Pâşâ'nın Doğanlı nâm çiftliğini geçenlerde Burusa'da mütemekkin Ankaralı Torosoğlu Begos aldığı ve müteveffa Hacı Ali Pâşâ'nın Kepsut nâm çiftliğini dahi İngiltere devlet-i fehimesi teb'asından Con (John) nâm bir tacir alacağı mesmu'ları olub..." BOA, **HR. MKT (Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemi Belgeleri)**, no. 130/33, 21 S 1272/2 Kasım 1855.

bina ve ağaç intikal eden mirasçıya 8) ortak ve arkadaşına 9) karye ahalisinden ihtiyacı olanlardan ehl-i vukufun takdir ettiklerine tapu-yı misil ile sırasıyla teklif edilerek taliplisine verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak taliplisi olmazsa müzayede ile talip olan kişilere tefviz edilmesi gerektiği belirtilmiştir²⁸.

1867 yılında çıkarılan bir kanunla muamelatı kolaylaştırmak, ziraati geliştirmek, umumi ve ferdi serveti artırmak amacıyla miras hakları bugünkü miras hukukuna yaklaştırılmıştır. Yine aynı düşüncelerle 1910 yılında ikinci bir kanun çıkarılarak mirasla intikal hakkı son derece genişletilmiş ve miri arazi, miras rejimi bakımından pek az farklarla bugünkü anlamda özel mülk haline getirilmiştir.

Yine 1888 tarihli irâde ile miri arazi mülk arazi gibi ölünceye kadar bakmak şartıyla şahıslara bırakılmıştır. 1910 tarihli bir kanunla miri arazinin ipotek edilebilmesi kabul edilmiş ve 1911 yılında çıkarılan başka bir kanunla da mutassarıfın fiili ve hukuki tasarruflarına ait kısıtlamalar kaldırılmıştır. Yapılan bu değişikliklerle rakabenin devlete ait olduğu prensibine dokunulmamış olsa da, mirasla intikal edecek kişi sayısının artırılması ve arazinin boş bırakılması halinde devlete intikal etmesinin kaldırılmasından sonra, devlet bu arazileri geri alma hakkını kaybetmiştir²⁹.

Bir dönem Hazîne-i Hassa Nezâreti Emlâk-i Hümâyûn Komisyonu'nda çalışmış olan Taha Bey'in, Emlâk-i Devlet adlı kitabında Osmanlı Devleti'nde topraklar "*Emlâk-ı Emîriyye*" ve "*Emlâk-ı Umûmiyye veya Metrûke*" şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Emlâk-ı Emîriyye ise irad getirmeyenler ve irad getirenler şeklinde ikiye ayrılmıştır. İrad getirmeyenler arasında, saray-ı hümâyûnlar, devâir-i emiriyye (devlet daireleri), sūfûn ve alat-ı harbiyye (gemiler ve savaş aletleri), mefruşât, kaleler ve istihkâmlar bulunmaktadır. Taha Bey, İrad getirenleri de kendi arasında ikiye ayırmaktadır. Bunlar "*İrâd-ı Maksûd-ı Bizzat Olanlar*" ve "*İrâd-ı Maksûd-ı Bizzat Olmayanlar*" şeklinde ikiye ayrılmaktadır. İradı maksud-ı bizzat olmayanlar arasında; askerî fırın ve fabrikalar, tersane, tophane, barut ve darbhane inhisarları, matbaalar, sanayi mektepleri, ziraat numune tarlaları ve bazı inhisarlar yer almaktadır.

²⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukûku Tarihinde Tanzîmat ve 1274 (1858) Tarihli Arâzi Kânûnnâmesi", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 329.

²⁹ Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, 2.b., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 290.

İrad-ı Maksud-ı Bizzat Olanlar da kendi arasında “*Akar Sûretinde Kullanılan*” ve “*İrad-ı Rüsûm Şeklinde Alınan*” olarak ikiye ayrılmaktadır. Akar şeklinde kullanılanlar; bazı akarat, çiftlikler, seyr-i sefain idâreleri, şimendiferler, kaplıca ve sairelerle bazı inhisarlar şeklinde ayrılmaktadır. İrad-ı rüsûm şeklinde alınanlar ise, Ormanlar, madenler, taş ocakları, arazi-i emiriyye, bazı miyah-ı cariye ve rakid şeklinde ayrılmaktadır.

Taha Bey Emlâk-i Umumiyye veya Metruka’yı, “*hususa metrûk*” ve “*intifa’ı umûma metrûk*” şeklinde ikiye ayırmaktadır. Hususa metrûk topraklar; harman yerleri baltalıklar, meralar, menabi ve mesireler olarak belirtilmektedir. İntifa’ı umûma metrûk topraklar ise; turuk-ı amme (yol), enhar-ı mubaha (nehirler), meydanlar, pazar ve panayır yerleri, büyük göller ve enhar-ı mübaha, kanallar, fenerler, mektebler, kütüphaneler, müzeler ve köprülerdir³⁰.

B. HAZİNE-İ HASSA NEZÂRETİ ve PADİŞAH ÇİFTLİKLERİ

Padişahların şahsi varidât ve masraflarına ait işlerle ilgilenen teşkilata Hazine-i Hassa adı verilmektedir. Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda “*beytülmâl*” denilen ve defterdâr tarafından kontrolü sağlanan Hazine-i Hassa’ya, sonraları “*hazine-i padişahî*”, “*hazine-i hümayûn*”, “*hazine-i devlet*”, “*hazine-i maliye*” gibi isimler verilmiştir. Savaş ve sair masraflara karşı bir “*ihtiyat hazinesi*” olmak ve varidâtı, havass-ı hümayûn hasılatı, ganimetlerin 1/5’i ve komşu devletlerden gelen hediyeler ve saireden oluşan “*iç hazine*” ve “*Enderun Hazinesi*” oluşturulmuş, daha sonraları gelir ve hasılatın çeşitlerine göre hazineler de kurulmuştur³¹.

İlk dönemlerde padişah haslarından oluşan çiftliklerin gelirleri Hazine-i Hassa’ya bağlı Ceyb-i Hümayûn Hazinesi’ne gönderilirken, 19. yüzyıla gelindiğinde buralar ekonomik açıdan Darphane-i Âmire tarafından kontrol edilmeye başlamıştır. Daha sonra çiftliklerin gelirleri 1850’de kurulan Hazine-i Hassa Nezâreti’ne devredilmiş ve çiftlikler bu birimce yönetilmeye başlanmıştır.

³⁰ Zübeyda Akbal, **Taha Bey Ve “Emlâk-i Devlet” İsimli Eserinin Transkripsiyon Ve Değerlendirmesi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007, s. 59.

³¹ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 3.b., C. I/III, MEB Yayınları, İstanbul, 1983, s. 788.

Çiftlikât-ı Hümâyûn İdaresi'nin daha iyi anlaşılabilmesi için Osmanlı maliyesi hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar mali yapı, mîrî hazine veya dış hazine ile iç hazine ve Enderun Hazinesi'nden oluşmaktaydı³². Ancak, Enderun Hazinesi³³ yedek hazine olduğu için bu devri tek hazineli dönem olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. İç hazine, çeşitli adlarla anılan, bir kısmı farklı fonksiyonları olan hazinelerden meydana gelmişti. Bunlar, Hasoda, Bodrum, İfraz, Çilhane, Raht (veya Has Ahur), Hil'at (veya Enderun Dış Hazinesi) ve Ceyb-i Hümâyûn Hazineleri idi³⁴. Tamamen padişahın şahsi masraflarını karşılamak üzere ayrılan ve “*ceyb-i hümâyûn akçesi*” adı verilen gelirler Ceyb-i Hümâyûn (Harem-i Hümâyûn) Hazinesi'ne girerdi. Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi'nin gelirleri;

- a) Havass-ı Hümâyûn (padişaha ait haslar) adı altında emlâk gelirleri,
- b) Bazı sultan vakıflarının gelirleri,
- c) Mısır irsaliyesi,
- d) Darphane faizleri (darphane hakkı, ücreti, kârı),
- e) Caize ve hediyeler,
- f) Müsadere ile elde edilen muhallelfat gelirleri,
- g) Yıllonunda dış hazinede oluşan fazlalıklar,
- h) Gerektiğinde kesilen yeni sikkeler.

Her yıl Mısır'dan gönderilen “*Mısır İrsaliyesi*”, Enderun Hazinesi'nin ağırlıklı gelir kaynağıdır. Bu gelirlerin her ay belli bir miktarı padişaha verilmiştir³⁵. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere klasik dönemde Mihaliç ve Kirmasti'de yer alan padişah haslarının gelirleri de İç Hazine'de bulunan Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi'ne gönderilmektedir.

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, 3b., TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 319.

³³ Enderûn Hazinesi'nin bugün Topkapı Sarayı'nda Harem'de bulunan kutsal emanetler içinde bulunduğu Telhisü'l-Beyân'da ifade edilmektedir. Burada kutsal emanetlerin yanısıra diğer devletlerden gelen değişik mücevherat, ziynet ve hediyelerinde bulunduğu belirtilmektedir. Özellikle bayramlarda burası ziyaret edilerek daha önce bunlara sahip olanların şimdi toprak altında olduğunu padişahların tefekkür ederek hallerine şükrettikleri belirtilmektedir. Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhisü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, haz. Sevim İlgürel, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s. 62-63.

³⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1994, s. 523-524.

³⁵ Erdoğan Öner, **Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare**, 2.b.,T.C. Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s.177.

Osmanlı Devleti'nde 18. yy. ikinci yarısında, İç Hazine içinde yer alan Darbhane'nin hüviyetinde bazı değişiklikler meydana gelmiş, 1773-74'ten itibaren Hazine-i Âmire'nin yedeği vazifesini görmeye başlamıştır³⁶. O yıl Darbhane kendi kasasında mevcut olan paranın bir kısmını sefer masraflarına harcanmak üzere ayırmıştı. İleriki yıllarda Darbhane'nin bu gibi parasal yardımları daha da artmıştır. 1787 Rus-Avusturya Savaşı'nın arefesinde sefer hazırlıkları için harcanmış olan paraların toplamı 1300 keseyi bulmuştu. Bu harcamalar sonunda Darbhane'nin mevcut fonları 7000 keseye düşmüştü. Fakat bu azalmalara rağmen, 1787'den sonraki savaş yıllarında da Darbhane, Hazine-i Âmire'nin giderlerine yardımcı ve ortak olmaya devam etmiştir³⁷.

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla kurulan Asâkir-i Mansûre'nin giderlerinin karşılanması için Osmanlı Devleti'nde mali kaynak arayışı baş göstermiş ve Darbhane'nin gelirlerinin buraya aktarılması en iyi çözüm olarak görülmüştür. Bünyesinde yapılan değişikliklerden sonra Darphane-i Âmire'nin, Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi'nden başka geliri kalmamıştır. Bu düzenlemelerden sonra Ceyb-i Hümâyûn tarafından zabtedilen emlak-ı hümâyûn hâsılatı da nasibini almış ve bu gelirler Asâkir-i Mansûre giderlerine aktarılmıştır³⁸. 1835 yılına gelindiğinde tek başına Darbhane'den yardım almadan varlığını devam ettiremeyen ve iyi idare edilemeyen Hazine-i Âmire, devletin esas hazinesi olma özelliğini de kaybettikten sonra Darphane ile birleştirilmiştir³⁹. Ancak bu yeni müessese pek uzun ömürlü olmadı, 1838'de yeniden ikiye bölündü⁴⁰.

Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı maliyesinde köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Osmanlı devlet adamları merkeziyetçi bir yönetim uygulamaya başlayarak, tek hazine ve tek bütçe sistemine dönmüşlerdir. Bu yeni yapılanma sonrasında sağlıklı bir bütçe oluşturmak için devletin gelir ve giderleri tekrar gözden geçirilmiş ve incelemenin sonucunda padişahlık makamına ait gelirlerin, masrafları karşılayamadığı ortaya çıkmıştır. Neticede Tanzimat'ın getirdiği merkeziyetçi sisteme uygun bir çözüm bulunmuş ve birkaç istisna dışında padişaha ait bütün gelirler devletin esas hazinesine aktarılmıştır. Şöyle ki: havass-ı celile, mukataat ve emlak-ı hümâyûndan Ayazağa, Kandilli, Yapağıcı, Bahşayış

³⁶ Kütükoğlu, a.g.m., s. 526.

³⁷ Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalm Ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 99.

³⁸ Arzu T. Terzi, **Hazîne-i Hassa Nezâreti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 16.

³⁹ Ahmed Lütfî, **Ez Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye (Ez Tarih-i Ahmed Lütfî)**, C. V, Mahmûd Bey Matbaası, Dersâdet (İstanbul), 1302, s. 17.

⁴⁰ Kütükoğlu, a.g.m., s. 530.

ve İzzeddin çiftlikleri dışındaki bütün emlak, çiftlikler ve sair bazı varidatın idareleri Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir⁴¹.

Yukarıda verilen bilgileri destekleyecek şekilde, Tanzimat Dönemi'nde R. 1263 (M. 1847) yılında Mihaliç ve Kirmasti'de bulunan Çiftlikât-ı Şâhâne'ye ait çiftliklerin vergi gelirlerinin Darhane-i Âmire tarafından, Maliye Hazinesi'ne ödenmesinden Mihaliç ve Kirmasti'deki padişah çiftliklerinin gelirlerinin Maliye Hazinesi'ne aktarıldığı anlaşılmaktadır. Kirmasti'de bulunan çiftliklerden vergi olarak; 2200 kuruş Orta, 360 kuruş Çörekli, 1200 kuruş Göni, 800 kuruş Kayseri çiftlikleri olmak üzere toplam 4560 kuruş verginin Maliye Hazinesi'ne ödenmektedir⁴². Çiftlikât-ı Hümâyûn'un toplam R. 1263 (M. 1847-48) yılı vergi geliri Mihaliç'teki çiftliklerden alınan 4690 kuruşla birlikte 9265 kuruş etmektedir. Bu vergi gelirlerinin dört yıllık toplamı olan 37.016 kuruş toplu olarak Kirmasti ve Mihaliç mal sandıklarına teslim edildiği ve kaza meclislerinden alınan mazbatalarla ilgili Maliye Nâzırı Nafiz Paşa'ya tezkire ile durumun bildirildiği belirtilmektedir⁴³. Daha sonraki yıllarda bu vergilerin arttığı görülmektedir⁴⁴.

Maliye Hazinesi'nin kurulması üzerine padişah ve saraya ait harcamaların tamamının ödenmesi için ise, Maliye Hazinesi'nden her ay verilmek üzere padişaha maaş bağlanmasına karar verilmiştir. H. 1256 senesi Muharremi (Mart 1840) başından itibaren varidat-ı şâhâne olarak Maliye Hazinesi'nden Hazine-i Hassa'ya her ay 12.500 kese akçe* verilmesi uygun görülmüştür⁴⁵. Ceyb-i Hümâyûn tabiri 1260'lı yıllardan itibaren asli işlevinden dolayı Hazine-i Hassa tabiri ile birlikte kullanılmaya başlanmıştır. H. 1266 (M. 1850) yılında Darphane Nezâreti yerine Hazine-i Hassa Nezâreti adı kullanılmaya başlamıştır⁴⁶.

Tahsisât-ı seniyye ve beş Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan ibaret olan Hazine-i Hassa gelirleri zamanla saraya ait masrafların aşırı bir şekilde artması sebebiyle yetersiz hale

⁴¹ Terzi, a.g.e., s. 18.

⁴² BOA, **HH d**, no. 66, s. 26.

⁴³ BOA, **HH d**, no. 72, s. 112.

⁴⁴ BOA, **HH d**, no. 72, s. 112.

* Osmanlı Devleti'nde, XIX. yüzyıl ortalarında bir kese akçe 500 kuruş etmekteydi. Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, C. II/III, s. 248.

⁴⁵ Terzi, a.g.e., s. 18.

⁴⁶ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey (Vol. II: Reform, Revolution, and Republic, the Rise of Modern Turkey), 1808-1907**, 8. b., Cambridge University Press, New York, 2002, s. 75; Terzi, a.g.e., s. 21.

gelmiştir. Gün geçtikçe artan borçlar altında ezilen Hazine-i Hassa'yı ferahlatmak amacıyla alınan ilk tedbir tahsisât-ı seniyyeye zam yapmak olmuş ve aylığı 20.000 kese akçeye çıkarılmıştır. Ancak bu tedbir hazineyi rahatlatmaya yetmemiştir. Tanzimat sonrası alınan kararın hilafına, tahsisât-ı seniyyenin yanında Hazine-i Hassa'ya bir takım gelir kaynakları ilave edilmeye başlanmıştır. Bunlardan ilki bazı fabrika ve kuruluşlardan sağlanan gelirlereydi. Başlangıçtan itibaren Hazine-i Hassa'ya verilen tahsisât-ı seniyyenin bir kısmı ekonomik gelişmeye dönük bir takım Fabrika-yı Hümâyûnlar için harcanmıştı. Bunlar arasında; İzmit Çuha Fabrikası, Bursa İpek Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Ziraat Talimhanesi, Zeytinburnu Demir Fabrikası, Veli Efendi Basma Fabrikası, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, İncirkuyu İspirmeçet Fabrikası bulunmaktadır⁴⁷.

Sultan Abdülaziz'in 30 Mayıs 1876'da tahtan indirilmesiyle birlikte tahta çıkan V. Murad'ın⁴⁸, 2 Haziran 1876'da ilan edilen Hatt-ı Hümâyûnu'nda devlet işleriyle ilgili meselelerin yanı sıra Osmanlı Hanedanı'na ayrılan tahsisâttan da bahsedilmektedir. Hatt-ı Hümâyûn'da, Hazine-i Hassa'ya ait tahsisâtın 60.000 kese azaltıldığı ve Ereğli Kömür Madenleri'yle birlikte diğer bazı madenlerin ve fabrikaların idare ve hâsılatının Maliye Hazinesi'ne devr edildiği ifade edilmektedir⁴⁹. Daha sonra 8 Haziran 1876 tarihli irâde-i seniyye'de, Hazine-i Hassa'dan Maliye Hazinesi'ne devredilen Ereğli Kömür Madeni ile birlikte diğer maden ve Fabrika-yı Hümâyûnlar'ın durumunun görüşülmesi amacıyla bir komisyon kurulması istenmektedir⁵⁰. Komisyon azalığına Defter-i Hakânî Nâzırı Yusuf Paşa, Nafia Müsteşarı Odyan Efendi, Meclis İcraat Azası Kuyumcuyan Bedros Efendi, Maden Meclisi Reisi Talat Bey, Sadullah Bey, Mirliva Said Paşa, Mirliva Hakkı Bey, Mucur Maden Mühendisi atanmıştır⁵¹.

⁴⁷ Terzi, a.g.e., s. 85.

⁴⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, 5.b., C. VII, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 352.

⁴⁹ "Hazîne-i Hassamıza âid tahsisâtdan bu def'a altmış bin kese tenzîl ve kezalik hazîne-i mezkûreye merbût Ereğli Madenleri'yle meâden-i sâire ve ba'zı fabrikaların idâre ve hasılâtı hazîne-i mâliyyeye terk olunmuş olmağla sâir cihâtdan dahi bu yolda ta'dilât ve tasarrufâtla muvâzene-i umûr-ı mâliyenin teshîli husûsuna i'tinâ olunması..." BOA, **İ. DH**, no. 824/66401, s.2, 9 Ca 1293/2 Haziran 1876.

⁵⁰ "Hazîne-i Hassa-i Şâhâne İdâre-i Celîlesi'nde bulunub bu kere şerefsâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı hazret-i mülûkâne menût-ı münîfi üzre Mâliye Hazîne-i Celîlesi'ne terk ve ihsân buyurulan Ereğli Kömür Madeni ile sâir meâdin ve fabrikalar hakkında iktizâ-yı hâli tezekkür ve mütâlâa itmek üzre bir komisyon yapılması lâzım ve mühimm olduğundan işbu komisyonun heman teşkîli..." BOA, **İ. DH**, no. 824/66401, s. 3, 15 Ca 1293/8 Haziran 1876.

⁵¹ BOA, **İ. DH**, no. 824/66401, s. 1.

II. Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra 8 Ekim 1876 tarihli arz ile Mihaliç ve Re'sü'l-'ayn çiftliklerinin yaklaşık on yıllık gelirleri hesaplanıp üzerine 5000 altın* zam yapılarak bu çiftliklerin Maliye Hazinesi'nden padişah uhdesine verilmesi istenmektedir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun yıllık geliri 2500 altın olarak gösterilirken, Re'sü'l-'ayn Çiftliği'nin yıllık geliri 2000 altın olarak gösterilmektedir⁵².

Daha sonra bahsi geçen Mihaliç ve Re'sü'l-'ayn Çiftlikleri'nin Maliye Hazinesi'nden Hazine-i Hassa Nezâreti'ne devri gerçekleşmiştir. Bu defa da gündeme çiftliklerin Maliye Hazinesi idaresinde bulunduğu sıradaki gelirlerinin Hazine-i Hassa'ya devredilmesi gelmiştir. 20 Şubat 1881 tarihli arzda çiftliklerin elde etmiş oldukları hâsıllardan masraflar çıkılarak kalan para ile çiftliklerdeki hayvan, demirbaş ve diğer eşyaların devri istenmektedir⁵³.

Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere Ereğli Kömür Madeni* ile diğer madenler ve fabrika-yı hümâyûnlar Hazine-i Hassa'dan Maliye Hazinesi'ne devr edilmiştir. Ancak Hatt-ı Hümâyûnda çiftliklerin Maliye Hazinesi'ne devriyle alakalı bir hüküm yer almamasına rağmen buraların da Maliye Hazinesi tarafından devr alındığı anlaşılmaktadır. II. Abdülhamid döneminde, başvekâlete yazılan 16 Şevval 1296 (3 Ekim 1879) tarihli yazıda V. Murad'a ait Hatt-ı Hümâyûnu'nun ilan edildiği dönemde Mabeyn-i Hümâyûn Müşîri olan Nuri Paşa'nın neye dayanarak çiftlikleri Maliye Hazinesi'ne devrettiği

* Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat dönemiyle birlikte altın lira ile gümüş kuruştan oluşan çift metalli bir düzene geçilmiş, 1844'teki tashih-i sikke işlemiyle yeni altın ve gümüş sikkeler, "1 altın lira = 100 gümüş kuruş" sabit değerleri üzerinden piyasaya sürülmüştür. Altın ve gümüş sikkelerin standartları 1922 yılına kadar bir daha değiştirilmemiştir. Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları (Seçme Eserler I)**, 3. b., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, Nisan 2010, s.130.

⁵² "Mukaddemân Hazîne-i Hassa-i Şâhâne'ye merbût iken Mâliye Hazînesi'ne terk olunan Mihaliç Çiftliği'nin on senelik vâridâtı itibâriyle yirmi beş bin liraya ve Beyrut Sancağı dâhilinde kâin Re'sü'l-'ayn çiftliğinin dahi kezalik on senelik vâridâtı hesabıyla metelik olarak yirmi yük guruşa bâliğ olan ve melfûf pusulada gösterilen bedellerine beş bin lira zammıyla bunların uhde-i hümâyûna intikâl muâmelesinin icrâsı ile iktizâ iden senedâtının seriân bi't-tanzîm irsâli ve meblâğ-ı mezbûrun tahsîsât-ı seniyyeden icrâ-yı mahsûbu husûslarının Mâliye Nezâreti'ne havâlesi emr ü fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i pâdişâhi iktizâ-yı aliyesinden olmağla olbâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 19 Ramazan 93 (8 Ekim 1876)". BOA, **İ. DH**, no. 790/64210.

⁵³ BOA, **İ. DH**, no. 824/66401, s. 6, 20 Ra 1298/20 Şubat 1881.

* Önceleri Darbhâne-i Âmire tarafından yönetilen Ereğli, Amasra ve diğer bölgelerdeki madenlerden beklenen fayda sağlanamayınca Sultân Abdülmecid döneminde, 7 Eylül 1848'de, Emlâk-ı Hümâyûn arâzisi içerisinde yer alan bu işletmeler Emlâk-ı Hümâyûn'a dâhil edilerek 30.000 kuruş veya daha fazla bir ücretle kömür kumpanyasına iltizama verilmesi kararlaştırılmıştır. Hamdi Genç, **Ereğli Kömür Madenleri (1840-1920)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007, s. 16-17.

sorulmaktadır⁵⁴. 2 Rebiülevvel 1298'de (2 Şubat 1881) Hazine-i Hassa'ya yazılan bir yazıda da yine çiftliklerin Hazine-i Hassa'ya devri noktasında Hazine-i Hassa Sergi Kalemi ketebesinde görevli Cemil Bey isminde birinin görevlendirildiği belirtilmektedir⁵⁵.

Sultan II. Abdülhamid zamanı, gerek teşkilatı yönünden ve gerekse sahip olduğu sorumlulukların öneminden dolayı Hazine-i Hassa Nezâreti'nin en fazla revaçta olduğu dönemdir. Nitekim II. Abdülhamid'in saltanatının ilk zamanlarında nezâret yeni baştan teşkilatlandırılmıştır. Saray ve kasr-ı hümâyûnların ihtiyaçlarını karşılamakla görevli birimler olan Ebniye-i Seniyye, Erzâk, Hatab, Hububât Anbarları, Istabl-ı Âmire, Kârhâne, Matbah-ı Âmire, Mefrûsat-ı Hümâyûn ve Tamirhâne-i Hümâyûn İdareleri Hazine-i Hassa'ya bağlı birer müdürlük haline gelmiştir. Hazine-i Hassa'da birtakım tasarruf tedbirlerinin alınması düşünülerek öncelikle Maliye Hazinesi'nden ödenen başta tahsisât-ı seniyye olmak üzere diğer tahsisâtlarda indirimle gidilmiştir. Nezâretin kendi idaresinde ise saray ve köşklere çalışan personele verilen tayinatların düzenlenerek kesintiye uğratılması, maaşlarda düzenleme yapılması, işe yaramayan memurların tasfiyesi, matbahların işleyişine bir düzen getirilmesi, gereksiz israfın önlenmesi, nezâretin bağlı birimlerinin harcamalarının sürekli kontrol altında tutulması gibi bir takım tedbirler alınmıştır. Ancak asıl ilginç olanı, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının sonuna kadar değişik zamanlarda benzer tasarruf tedbirlerine başvurulmasıdır ki; bu durum, tedbirlerin de pek fazla yarar sağlamadığını göstermektedir. Sultan Abdülhamid bu malî ortam içinde, Maliye Hazinesi'ne Tanzimat'la birlikte devrolunmuş Emlâk-ı Hümâyûn'un tamamının idaresini

⁵⁴ "...9 Cemaziyelevvel 93 tarihinde tasdir buyurulub bu kere sûreti Hazîne-i Hassa'ya celb olunmuş olan hatt-ı hümâyûnda ise çiftliklerin terkiine dâir işâret olmadığından pâşâ-yı müşârünileyhin tebliğ-i vâkiası ne esâsa müstenid ise bilinmek üzere bâb-ı âlice mevcûd ve mukayyed olması lâzım gelen tezkîre-i aliyyenin lüzûm-ı acile ve meclis-i idârenin ifâde-i vâkiasına mebnî lutfen buldurularak sûret-i musaddakasının müsâreaten irsâli husûsuna himem-i aliyye-i kerîmâneleri şâyân buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. 25 Şevval sene 96 ve 30 Eylül sene 95 (12 Ekim 1879)" BOA, **İ. DH**, no. 824/66401, s. 1.

⁵⁵ "...mezkûr çiftliklerin muaccele-i mukarrereleri tahsîsât-ı seniyyeden mahsûb olunmak üzere hazîne-i müşârünileyhâya terki muktezâ-yı irâde-i seniyyeden idüğü bâb-ı âli cânib-i resmîsinden evvelce emr ve iş'âr buyurulduğu kayden anlaşıldığından mezkûr muaccele hakkında icâb iden muâmele bâb-ı âliden istizân olunmasıyla alınacak cevâb mücibince icrâ-yı muktezâ-yı tabii görünerek fakat zikr olunan on dört milyon bu kadar bin guruşluk sergi pusulası tanzîm ve i'tâ kılınmış ise de mârû'z-zikr hülâsanın hîn-i tanzîminde ba'de tedkîkâtı icrâ ile tebeyyün idecek hâle göre icâbına bakılmak üzere te'diyât-ı vâkianın ba'zı kalemleri Hazîne-i Hassa-i Şâhâne muhâsebesince ilişkili görünerek tefrîk ve Hazîne-i Mâliye kaydınca musaddak olduğu halde ba'zı mebâliğ derc ve tezbîr olunmuş olub maamâfih bu bâbda görünen ilişiklerin hall idilüb beyne'l-hazînet hesabca mübâyenet ve ihtilâf vuku'una mahal bırakılmamış 12 ve 20 teşrînisânî 95 tarihlü iki kıt'a tezkîre ile Hazîne-i Celîle'ye iş'âr ve mezkûr hülâsa sûreti tesyâr kılındığı gibi tedkîkât ve tatbîkât-ı icâbiyesinin hîn-i icrâsında bulunmak için Hazîne-i Hassa Sergi Kalemi ketebesinde Ref'etlü Cemîl Bey dahi me'mûr ta'yîn ve i'zâm kılınmış olduğuna binâen..." BOA, **İ. DH**, no. 824/66401, s. 5, 2 Ra 1298/2 Şubat 1881.

Hazine-i Hassa Nezâreti'ne geri almıştır ki; bu, Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde başlayan bir sürecin neticesidir.

Sultan II. Abdülhamid bu devrolunan emlâk dışında memleket genelindeki pek çok emlâk ve araziyi kendi adına tapulayarak Hazine-i Hassa Nezâreti'nin idaresine dâhil etmiştir. Bu dönemde Emlâk-ı Hümâyûn malî ve siyasî yönden stratejik öneme sahip çok geniş sınırlara yayılmıştır. Nitekim döneme ait mevcut arşiv vesikalarında bu yerlerin, yabancıların eline geçmesinin önlenmesi ve bu sayede îmar edilerek verimli ve en iyi şekilde hizmet verecek bir hale getirilmesi amacıyla padişah adına tapulandığı belirtilmekte, yine aynı amaçla memleket dâhilinde bulunan maden çıkarma-işletme, vapur işletme ve sair imtiyazların da Emlâk-ı Hümâyûn'a dâhil edildiği ifade edilmektedir. Belki bu sebeple özellikle verimli ve gelir getiren kaynaklar Emlâk-ı Hümâyûn kapsamına alınmıştır. Nitekim devletin parçalanmaya yüz tuttuğu bir dönemde devlet veya saltanat makamına ait yerlerin her hangi bir işgal sırasında elden çıkmasına karşılık şahsi mülkiyetin muhafaza edilebileceği amaçlanmış olabilir. Diğer yönden tapudaki kayıta malın veraset usûlüyle oğulları ve kızlarına kalacağı yazılması da kayda değerdir. Ancak bu ibarelerin emlâk veya arazinin, herhangi bir devletin eline geçmesi halinde kişi mülkiyeti olduğunu ispat amacıyla kullanıldığı da düşünülebilir. *Burada önemle belirtilmesi gereken bir husus da Sultan Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa Nezâreti'nce idare edilen Emlâk-ı Hümâyûn'la, Hazine-i Hassa Nezâreti'nin gelir ve giderlerinin birbirine karıştırılmamasına özellikle dikkat edilmesidir*⁵⁶. II. Abdülhamid devlet hazinesine dokunmadan Hazine-i Hassa gelirleriyle memleketin her tarafında cami, okul, hastane, istasyon binaları, hükümet konağı, saat kulesi ve çeşme gibi yapılar inşa ettirmiştir. Bu binalar modernleşen devleti simgeleyen yapılar olmasının yanı sıra, tebaasının refahını ve iyi yaşamasını arzu eden bir padişahın hizmetleri olarak görülmektedir⁵⁷.

II. Abdülhamid döneminde, devlet içinde geniş bir sahaya yayılmış olan Emlâk-ı Hümâyûn'un idaresi için ayrı bir teşkilat tesis edilmiştir. Dolayısıyla burada çalışan personele yapılan harcamalar, Emlâk-ı Hümâyûn'un başta cami, okul, mescid inşa ve

⁵⁶ Arzu Tozdoğan Terzi, "Osmanlı Hazinesi", **Türkler Ansiklopedisi**, C. X/XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 899.

⁵⁷ Fatmagül Demirel, **Sultan II. Abdülhamid'in Mirası: İstanbul'da Kamu Binaları**, İTO Yayınları, İstanbul, 2011, s. 18.

tamiri olmak üzere her türlü imarları için sarf edilen meblağlar için de epey bir paraya ihtiyaç duyulacağı aşikârdır. Diğer yandan içinde bulunduğu malî darlık neticesinde yüklendiği borçlar ve bütçe açıklarına karşılık olarak Hazine-i Hassa'ya Emlâk-ı Hümâyûn'dan belirli bir tahsisât ayrılmış, zaman zaman borç karşılığında bir takım ödemeler yapılmıştır. Hatta dönemin sonlarına doğru emlâk-ı hümâyûndan olan maden ve vapur imtiyazlarının hasılatı da Hazine-i Hassa'ya tahsis edilmiştir.

Ancak alınan tasarruf tedbirlerine ve hazinenin Emlâk-ı Hümâyûn hasılatıyla da desteklenmesine rağmen Hazine-i Hassa'nın mevcut borçları ve bütçe açıkları kapatılamamış ve hazine iflasın eşiğine gelmiştir. Bu arada II. Meşrutiyet'in ilanından sonra padişahın irâdesiyle Emlâk-ı Hümâyûn'un bir kısmı, karşılığında Hazine-i Hassa'nın borçlarını karşılayacak belirli bir meblağın ödenmesi şart koşulmak üzere Maliye Hazinesi'ne devrolunmuştur. Ancak her ne kadar emlâk, hazinenin borçlarının ödenmesi karşılığında devrolunmuşsa da, bu ödeme hiç gerçekleşmemiş, yapılan az bir miktar avans ödemesi de faiziyle birlikte tahsisât-ı seniyyeden kesilmiştir. Kısa bir süre sonra Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve kendi saltanatı süresince edindiği tapuya bağlı emlâkin Maliye Hazinesi'ne devrolunması, Hazine-i Hassa Nezâreti'nin de hacim olarak küçülmeye başlamasına, sahip olduğu sorumluluklarının azaltılmasına vesile olmuştur⁵⁸.

Hazine-i Hassa Nezâreti, II. Abdülhamid'in hal'inden sonra yatırımlarına onun dönemindeki kadar olmasa da devam etmiştir. 1913-15 yıllarında yapılan, İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak şehirlerini kapsayan sanayi sayımında, 282 sanayi kuruluşu tespit edilmiştir. %55'inin İstanbul'da bulunduğu bu sanayi kuruluşlarının %3'lük bölümü Hazine-i Hassa idaresinde bulunmaktadır⁵⁹. Hazine-i Hassa Nezâreti, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1909 yılından itibaren Umum (Genel) Müdürlüğe indirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti döneminde ise Hazine-i Hassa'nın gelir kaynakları 3 Mart 1924'te halifelüğün kaldırılmasıyla "*millete intikal*" etmiştir⁶⁰.

⁵⁸ Terzi, a.g.m., s. 899.

⁵⁹ Beşir Atalay, "Osmanlı Sanayileşmesi Hakkında Düşünceler", **Türkler Ansiklopedisi**, C. XIV/XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 628.

⁶⁰ Ahmet Tabakoğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi", **Türkler Ansiklopedisi**, C. XIV/XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 212.

C. EMLÂK-I HÜMÂYÛN İDARESİ ve PADİŞAH ÇİFTLİKLERİ

İlk dönemlerden itibaren Osmanlı ailesinin mal varlığının varislere intikaline dair esaslar bilinmekteydi. Osman Gazi öldüğü zaman terekesi varislerine taksim edilmeyip yerine tahta geçmiş bulunan Orhan Gazi'nin tasarruf ve idaresine verilmişti. Bundan sonra da ölen padişahların mal varlıkları hep ilk örnekte olduğu gibi hükümdarlık makamına intikal etti. Aslında tüm ülke toprakları padişahın malı sayılırken, Tanzimat'ın getirdiği toprak hukukuna göre, Osmanlı Hanedanı'nın ve başında bulunan padişahın da özel birtakım mülkleri bulunması öngörülmüş, eski miri çiftlikler, maden havzaları, koruluklar; Emlâk-ı Hümâyûn, Emlâk-ı Şâhâne, Emlâk-ı Hâkâniye gibi adlarla padişah malı kabul edilmiştir⁶¹.

Vasfi Şensözen, Emlâk-i Şâhâne ve Emlâk-i Hâkâniye arasında farklılıklar olduğunu belirtmektedir. Emlâk-i Şâhâne, padişahların kendi soyları için edindikleri mülkler olup, bunlar tarım toprakları dışında arsa niteliğinde veya bina halinde yerler olup bunlara Emlâk-ı Hümâyûn da denilmektedir. 1874 yılına kadar arazi haricinde olan mülkler tapu usulüne tabi olmayıp mabeyn senedi, kadı hüccetleri gibi belgelerle tedavül ve tasarruf edilmişlerdi. Bunlar genelde Bursa ve Edirne taraflarında bulunan araziler olup, İstanbul'un fethinden sonra bu topraklar genişletilmiştir.

Emlâk-i Hâkâniye ise, bunlar saltanat makamının ayrılmaz ve dokunulmaz varlıkları halinde idi. İkinci Meşrutiyet'ten sonra Hazine-i Hassa malları Maliye Hazinesi'ne devredilirken makama bağlı olarak bırakılan ve Emlâk-ı Hâkâniye olarak belirtilen mülkler şunlardı:

- Dersaadet (İstanbul) ve Bilad-ı Selase'de (Galata, Üsküdü, Eyüp) bulunan arsa, dükkân, hane ve bostan, bahçe gibi Emlâk-i Kadime,
- Fenerbahçe ve tevabii ile Tokat Çiftlikât-ı Hümâyûnu ve Alemdağındaki Esenli Çiftlik-i Hümâyûnu ve tevabii,
- Balmumcu, Ayazağa, İzzetpaşa, Silahtarağa Çiftlikât-ı Hümâyûnu,
- Ayamama, Alembertos, Alibey, Yarımbergos, Tahtakale, Filyos çiftlikleri ile tevabii,
- İzmit Çiftlikât-ı Hümâyûnu,

⁶¹ Necdet Sakaoğlu, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 36.

- Mihaliç Çiftlik-i Hümâyûnu ile Bursa Harir (İpek) Fabrikası ve Cebel-i Keşiş'teki (Uludağ) yaylaklar,
- Suriye'de Re'sü'l-'ayn Çiftliği,
- Hereke Fabrika-yı Hümâyûnu,
- Kâğıthane ve civarında bulunan çayırlar,
- Veli Efendi ve civarında bulunan çayırlar,
- Safra'da Uzunköprü çayırı,
- Çatalca'da Dolap ve Levha çayırları ile tevabii,
- Kuşdili Çayırı, Uzunçayır, Beykoz Çayırı.

Bunların hiçbir şekilde elden çıkartılmamasına eskiden beri dikkat edildiği gibi 29 Mart 1328 (11 Nisan 1912) tarih ve 172 sayılı nizâmname ile de Emlâk-ı Kadime-i Hâkâniye'den olan bina, arazi ve sairenin hiçbiri devlet ve memleketçe ihtiyaç görülmedikçe veya Hazine-i Hassa tarafından gerekli şekilde istifade olunmadığı ortaya çıkmadıkça elden çıkarılamayacağı belirtilmiştir. Bu sebeplerin oluşması durumunda ise önce padişahın izin alındıktan sonra kurulacak komisyonca kıymeti belirlendikten sonra irâde ile satılabileceği belirtilmiş ve satış bedeliyle yine Emlâk-ı Hâkâniye arasına girecek bir mülk alınması kararlaştırılmıştır⁶².

Son dönemlerde ise Emlâk-ı Hâkâniye'nin idaresi Hazine-i Hassa tarafından yürütülmekteydi. Emlâk-ı Hümâyûn'un padişah çocuklarına tevarüs etmesi teamülden değildi. Bunun da bazı sebepleri vardı: Tevarüs ve intikalin kabulü halinde varisler Hazine-i Hassa'ya ait bütün varlıklar üzerinde hak talep edebileceklerdi. Bu da saltanatın gösterişine, şanına ve haşmetine zarar verebilecek bir uygulama olurdu. Öte yandan Hazine-i Hassa'nın kendine özgü bir hukuki yapısı vardı. "*Hazine-i Hassa hukukî olarak ne Hazine-i Maliye'ye ve ne eşhâs-ı sâireye mikyâs olmayıp bir husûsiyet-i tarihiye ve idarîye ile mümtaz-ı şahs-ı manevî hükmünde bir müessesesi-i kadîme*" idi. Bu hukuki yapı gereği padişah, sadece saltanatı süresince müessesenin idaresinden sorumluydu⁶³.

⁶² Vasfî Şensözen, **Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlâki**, TTK Yayınları, Ankara, 1982, s. 6-7; **Düstûr**, 2. Tertip, C. IV, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1331, s. 452.

⁶³ Cevdet Kırpık, "Anadolu'da Savaş, İstanbul'da Kânûn Hazırlığı ve Hânedân-ı Âl-i Osman Karârnamesi", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 19, Mayıs 2009, s. 6.

1. Tanzimat Dönemi'nde Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi

Tanzimat'ın ilanından sonra 14 Nisan 1840 tarihinde alınan bir kararla padişaha ait bütün gelir kaynakları Maliye Hazinesi'ne aktarılmıştı. Daha önce belirtildiği gibi bu gelir kaynakları havass-ı celile, Emlâk-ı Hümâyûndan Ayazağa, Kandilli, Yapağıcı, Bahşayış ve İzzeddin Çiftlikleri dışındaki bütün çiftlikler, emlak ve sair bazı varidât, Mısır irsaliyesi ve maden-i hümâyûn hasılatından meydana gelmekteydi. Yine ifade edildiği gibi bu gelirlerin yerine padişaha Maliye Hazinesi'nden her ay “*tahsisât-ı seniyye*” adıyla maaş ödenmesi kararlaştırılmıştı⁶⁴.

Tanzimat'tan önce havass-ı hümâyûn İstabl-ı Âmire'ye bağlı olarak idare edilirken, Tanzimat'tan sonraki dönemde de Emlâk-ı Hümâyûn'dan elde edilen gelirler İstabl-ı Âmire'ye bağlı olarak Maliye Hazinesi tarafından işletilmiştir. Bu gelirler üzerinden yapılan işlemlerin ve gelir kaynaklarının yazıldığı “*musakkafat defteri*” İstabl-ı Âmire'de muhafaza edilmiştir. İhaleye verilen emlakta dair herhangi bir problem yaşanması hâlinde Maliye Hazinesi'nde çözüm yolları aranır. İhale olarak verilen mülkler mülteziminin vefatı durumunda kimi zaman başkalarının tasarrufuna geçmiş, bunun önünü almak amacıyla böyle bir durumda hazineyi bilgilendirenlere binde on kuruş ihbariye ödenmiştir⁶⁵.

Bu dönemde emlaklara yenileri eklendiği gibi satışa çıkarılanları da olmuştur. 1849'da Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan merinos ve yerli koyunları için otlakların yetersiz olmasından dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn yakınlarındaki Karayani (Sultaniye) Çiftliği'nin satın alınması istenmiş ve daha sonra satınalma işlemi gerçekleştirilmiştir⁶⁶. Hazine borçlarından dolayı güçlük çekilen Tanzimat döneminde (6 Şubat 1860), padişahın kabulüyle Rumeli, Anadolu ve Arabistan taraflarında özellikle

⁶⁴ Terzi, a.g.e., s. 81.

⁶⁵ Terzi, a.g.e., s. 81-82.

⁶⁶ “Mihaliç ve havâlisinde kâin Çiftlikât-ı Şâhâne'de mevcûd olan merinoz ve yerlü ağnâmı te'sîr-i tevcihât-ı ekseriyât-ı cenâb-ı cihândârî ile teksîr iderek çiftlikât-ı merkûme mer'âsına sığışmamakda olduğundan civâr çiftlikâtında münâsib mahallin mübâyaası derece-i vücûbda görünmüş olduğuna binâen lede't-taharri Mihaliç'de vâki' Karayani Çiftliği çiftlikât-ı merkûme arâzisi civârında olub arâzi-i merbûtası ağnâm-ı merkûme ra'yine elvirişli olduğu hâlde vüs'atlice bulunmuş idüğünden mübâyaası ezher cihet muhessenâtı mücib olacağı cihetle sâhibi celb ile otuz bin guruş muaccele ile bey' ve şîrâsına irzâ olunmuş ve meblâğ-ı mezbûr zikr olunan çiftliğin değeri bâhâsı olduğu dahi erbâbı tarafından ifade kılınmış olmağla çiftlik-i merkûmun olmikdâr muaccele ile mübâyaası ve meblâğ-ı mezbûrun fabrika-i hümâyûnlar mâl sandığından i'tâsı haklarında ne vecihle emr ü fermân-ı kerâmetüvân hazret-i cihânbanî şerefefzâ-yı sūdûr buyurulur ise mücibince iktizâsının icrâsına ibtidâr olunacağı muhatilm-i sâmilere buyuruldukda olbâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. 27 Cemaziyelâhir sene 1265/20 Mayıs 1849”. BOA, **HH d**, no. 70, s. 94.

çiftlik, arazi gibi emlâklar satın alınmıştır. *Belirtilmesi gereken bir diğer konu da, Osmanlı hükümdarlarının Tanzimat'tan önce üzerlerine tapulu emlâkının olup olmadığına dair henüz herhangi bir kayda veya bilgiye rastlanılmamış olduğudur.*

Sultanlara ait olan tüm şahsî eşyalar ölümleri halinde hanedana döner ve sonuç olarak varisler bu topraklar üzerinde hak iddia edemezdi. Bir sultanın ölümünün ardından devlet yönetimi, ailenin her ferdine mevcut emlâkın bir kısmını tahsis ederdi. Hanedanın mülkî haklarına eklenmiş olan bu özellik, ne sultanın yaşadığı müddetçe emlâkını dilediği gibi elden çıkarma konusundaki özgürlüğünü ne de bu mülklerden elde ettiği kazancı dilediği gibi kullanmasını etkiliyordu⁶⁷.

Emlâk-ı Hümâyûn tarafından satın alınan yerlerin eski sahiplerinin Maliye Hazinesi'ne verdikleri icârelerin ve vergilerin Hazine-i Hassa tarafından Maliye Hazinesi'ne ödendiği görülmektedir. Emlâk-ı Hümâyûn'a dâhil olan yerler vakıf arazisi ise, bu durumda senelik kiralari Hazine-i Hassa'dan Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'ne ödenmekteydi. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na dâhil edilen Beyhan Sultan Evkâfı'ndan Canbaz ve Akçasıgırlık Çiftlikleri'nin yıllık kiralari Hazine-i Hassa tarafından Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'ne ödeniyordu⁶⁸.

Sonraki yıllarda, gün geçtikçe artan borçlar altında ezilen Hazine-i Hassa'yı rahatlatmak amacıyla bazı tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerden ilki, tahsisât-ı seniyyeye zam yapmak olmuş ve aylığı 20.000 keseye çıkarılmıştır. Ancak bu tedbir hazineyi rahatlatmaya yetmemiş, Sultan Abdülaziz ve V. Murad dönemlerinde hazinenin varidâtının artırılması amacıyla Tanzimat sonrasında alınan kararın aksine, tahsisât-ı seniyyenin yanında Hazine-i Hassa'ya bir takım gelir kaynakları daha ilave edilmeye başlanmıştır. Bunlardan ilki bazı fabrika ve kuruluşlardan sağlanan gelirlereydi. İlk dönemlerden itibaren

⁶⁷ Selda Sert, a.g.tz., s. 21.

⁶⁸ "Lâleli vakf-ı şerîfi mülhekâtından merhûm ve mağfûrün leha Beyhân Sultân tâben-i serâha hazretlerinin vakf-ı şerîfinden olub İzmid Fabrika-yı Hümâyûnu için mukaddeman taraf-ı işrâf hazret-i cihânânîden bi'l-mübâyaa emlâk-ı hümâyûn-ı mülûkâneye ilhâk buyurulan Mihaliç kazasında kâin Akçasıgırlık ve Canbaz Çiftlikleri'nin senevî altıbin sekizyüz on dört (6814) guruş icâreleri olduğundan ikiyüz altmış bir (h. 1261) senesi Muharremi guresinden Zilhicce gâyetine değin çiftlikât-ı merkûmenin bir senelik icâresi olan cem'an on üç bin altıyüz yirmi sekiz (13.628) guruş iki kıt'a zimmet pusulası mûcibince Ceyb-i Hümâyûn-ı Mülûkâne Hazînesi'nden Evkâf-ı Hümâyûn Hazînesi'ne tamâmen teslim olunmuş ve mezkûr zimmet pusulaları üzerine meblâğ-ı merkûmun masrafı için sûreti ve ilm ü haberi virilmek fermân buyurulmuş olmağın mûcibince kayd olunub meblâğ-ı merkûmun Ceyb-i Hümâyûn-ı Mülûkâne Hazîne-i Behiyyesi'ne masraf kayd olunması için sûreti virilmeğın keyfiyet ma'lûm olmak için Fabrika-yı Hümâyûn cerîdesine işbu ilm ü haber virildi. Fî 5 Rebiülâhir sene 1262 / 2 Nisan 1846". BOA, **HH d**, no. 66, s. 26.

tahsisât-ı seniyyenin bir kısmı ekonomik gelişmeye dönük bir kısım Fabrika-yı Hümâyûnların inşası için harcanmıştı. İzmit Çuha Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Ziraat Talimhanesi, Zeytinburnu Demir Fabrikası, Bursa İpek Fabrikası, Veli Efendi, Basma Fabrikası, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, İncirköyü İspermeçet Fabrikası bunlar arasındaydı⁶⁹.

Tanzimat öncesinde Darphane tarafından finanse edilen ve bu durumunu Tanzimat sonrasında da koruyan Feshâne-i Âmire, Hazine-i Hassa Nezâreti'nin oluşturulmasından sonra hazinenin idaresinde kalmayı sürdürmüştür. Bu dönemde Hazine-i Hassa'ya gelir sağlayan gelir kaynaklarının büyük çoğunluğunu Maliye Hazinesi'ne devr olunan İstanbul'un değişik yerlerinde bulunan dükkân, kahve, han, oda, gazino, bahçe icarları oluşturmaktadır⁷⁰. Bu durumdan da anlaşıldığı üzere Tanzimatla birlikte Maliye Hazinesi'ne devredilen Emlâk-ı Hümâyûn gelirlerinin bir kısmının yavaş yavaş tekrar Hazine-i Hassa'ya dâhil edildiği görülmektedir.

Tanzimat'tan sonra Emlâk-ı Hümâyûn gibi idaresi Darphane tarafından yapılan maden-i hümâyûnlar da Maliye Hazinesi'ne devredilmişti. Eğer madenlerden beklenenden fazla kâr edilmesi durumunda, buradan elde edilecek gelirlerin bir kısmının tahsisât-ı seniyyeye ilave edilmesi şart koşulmuştu. Daha sonra Emlâk-ı Hümâyûnlarda olduğu gibi maden-i hümâyûnların bir kısmı da Hazine-i Hassa'ya bağlanmıştı⁷¹. Nitekim Hazine-i Hassa Nezâreti'nin kurulmasından sonra hem Ereğli Kömür Madenleri, hem de madenler kumpanyasına dâhil olan vapurların muhasebelerinin yeniden düzenlenmesi Hazine-i Hassa Nâzırı'na havale edilmiştir⁷². R. 1269 (M. 1853) Martından itibaren bütün maden-i hümâyûnlar eskisi gibi Hazine-i Hassa tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Madenlerin yönetimi Hazine-i Hassa'ya devredilmiş ancak elde edilecek kar tahsisât-ı seniyyeye yapılacak ödemededen düşürülecekti. 27 Temmuz 1861'de Maliye Hazinesi için daha fazla yarar sağlayacağı düşüncesiyle maden-i hümâyûnlar yeniden Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir⁷³.

⁶⁹ Terzi, a.g.e., s. 85.

⁷⁰ Terzi, a.g.e., s. 86.

⁷¹ Terzi, a.g.e., s. 87.

⁷² Hamdi Genç, a.g.e., s. 21.

⁷³ Terzi, a.g.e., s. 88.

Hazine-i Hassa'nın bu dönemdeki bir diğer gelir kalemi ise Vapur Kumpanyası hasılatıydı. Vapur Kumpanyası'nın geliştirilmesi için ilerleyen dönemlerde yeni düzenlemeler yapılmış ve 1861 yılında vapurların sayısı 20'ye çıkarılarak ismi "*Fevaid-i Osmaniye*" olarak değiştirilmiştir. Sultan Abdülaziz döneminde "*Fevaid-i Osmaniye*" yeni kurulan "*Aziziye*" şirketi ile birleştirilmiştir. Aziziye Vapur Kumpanyası adı 1875'te İdare-i Mahsusa olarak değiştirilmiştir. Ayrıca Hazine-i Hassa Nezâreti, Şirket-i Hayriye Vapur Kumpanyası'nın da hissedarı olduğu için buradan da gelir elde etmekteydi⁷⁴.

2. II. Abdülhamid Dönemi'nden İtibaren Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi

Özellikle artan iç ve dış tehlikeler karşısında II. Abdülhamid'in devleti ayakta tutabilmek amacıyla geleneksel ve modern tedbirler aldığı görülmektedir. Bunlardan biri de özellikle stratejik öneme ait toprakları satın alarak kendi özel mülkü haline getirmesidir. Bu politikanın uygulandığı yerlerden biri de Filistin toprakları olmuştur. Almanya ve Avusturya'da artan Yahudi düşmanlığı üzerine Theodor Herzl tarafından 1897'de organize edilen Basel'deki I. Siyonist Kongresi'nde, onların kutsal toprakları (Holy Land) olarak gördüğü Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurulması planlanmıştır⁷⁵. Bu nedenle zaten Avrupalı devletlerin azınlık haklarını bahane ederek Osmanlı içişlerine karışmasından rahatsızlık duyan II. Abdülhamid diğer sorunların yanında bir de Yahudi Sorunu'yla uğraşmamak için Yahudilerin burada toprak satın almasını yasaklamıştır. Ve bizzat kendisi özellikle stratejik öneme sahip arazileri satın alarak, Filistin'deki toprakların %3'ünü mülkiyetine geçmiştir. Ve bu toprakların idaresiyle ilgili olarak Hazine-i Hassa'dan yararlanmışır. II. Abdülhamid izlemiş olduğu bu politika sayesinde, Osmanlı Devleti'nde en geniş mülk sahibi haline gelmiştir. Özel mülk toprakların hem işlenmesi hem de dış saldırılara karşı korunması amacıyla bu topraklara Balkanlar ve Kafkaslardan gelen göçmenler yerleştirilmiştir⁷⁶.

II. Abdulhamid Hazine-i Hassa hesaplarına bir düzen koymak için Osmanlı Bankası Genel Müdürü Foster'den eleman istediğinde, bu iş için Agop Efendi tavsiye edilmiştir. Bankanın başını ağrıtabilecek işlerine vakıf olan Agop Paşa'yı uzaklaştırmak için bu iyi bir

⁷⁴ Terzi, a.g.e., s. 89-90.

⁷⁵ Mîm Kemâl Öke, "The Ottoman Empire, Zionism, and the Question of Palistine (1880-1908)", **International Journal of Middle East Studies**, Cambridge University Press, Vol. 14, No. 3 (Aug., 1982), p. 239.

⁷⁶ Roy S. Fisco - Ruth Kark, "Sultân Abdülhamid II and Palestine: Private Lands and Imperial Policy", **New Perspectives on Turkey**, no. 39, İstanbul, 2008, s. 129.

fırsattı. Ya da Foster, Agop Paşa'yı tavsiye ederken başarılı bir bürokrat olacağı düşünülen bir elemanın burada görev almasının bankanın menfaatine olacağını düşünmüş olabilirdi. Her iki durumda hem istenmeyen bir eleman tasfiye edilmiş olacak hem de dolaylı yoldan bankanın menfaatlerini koruyacak bir bürokrat kazanılacaktı⁷⁷. Padişahın isteklerini iyi anlayan Agop Kazasyan, 11 kişilik bir idâre meclisi ve ayrıca 10 kişilik bir Emlâk-ı Hümâyûn heyeti oluşturmuştur. Agop Kazasyan, Maliye işlerine vakıf olmasından dolayı Hazine-i Hassa çalışanlarını çok iyi koordine etmiş ve hepsinden en üst seviyede verim almaya çalışmıştır. Hazine-i Hassa mal varlığını ve gelirlerini o kadar artırmıştır ki son dönemlerde artan Yıldız Sarayı'nın masrafının önemli bir kısmını Hazine-i Hassa gelirlerinden karşılamıştır.

Agop Paşa'nın ölümünden sonra yerine yine Ermeni bir devlet adamı olan Mikail Paşa (1842-1897) Hazine-i Hassa Nazırı olarak atanmıştır. Mikail Paşa, Babîâli tercüme odasında başladığı memuriyet hayatına Şura-yı Devlet Nafta Dairesi, Galata Gümrüğü Nezâreti, Beyrut Rûsumat Nezâreti'nde devam etmiş, Meclis-i Rûsumat ve Şura-yı Devlet üyeliklerinde bulunmuş, Cemiyet-i Rûsumiye başkanlığı yaptıktan sonra Maliye Nezâreti müsteşarı olmuştur. Mikail Paşa, 1888 yılında yeni kurulmuş olan Ziraat Bankası'nın genel müdürlüğüne getirildi. Burada göstermiş olduğu başarılar sayesinde Mikail Paşa, hükümetin ve sarayın dikkatini çekmiştir. Mülkiye Mektebi'nde de dersler vermekte olan Mikail Paşa, 1891 yılında Hazine-i Hassa Nazırlığı'na tayin edilmiştir⁷⁸. Abdülmecid döneminde Maliye Hazinesi'ne devredilen topraklar (emlâk-i müdevvere), Hazine-i Hassa gelirlerini artırmak amacıyla II. Abdülhamid döneminde tekrar geri alınmıştır. Emlâk-i Müdevvere'den başka boş topraklar, sahihsiz kalmış yerler, imar ve ihyaya müsait arazi, işletilecek madenler, liman ve rıhtım resimleri, gemi işletme imtiyazları gibi daha birçok gelir kaynağı Hazine-i Hassa'ya devr edilmiştir. Uygun araziler saraya arz olunarak çıkarılan irâdelerle hemen Emlâk-ı Hümâyûn'a ilhak olunuyordu. Bu şekilde bu dönemde oluşturulan çiftliklerin sayısının 150'yi bulduğu belirtilmektedir⁷⁹. Hatta bu gelişmeler sonucunda Hazine-i Hassa'nın Abdülhamid'in son dönemlerindeki net gelirinin bir buçuk

⁷⁷ Kaya Bayraktar, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Kökenli Bir Bürokrat: Agop Kazasyan", **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, S. 58, 2010, s. 65.

⁷⁸ Serkan Gül, "Osmanlı Devlet Yönetiminde Kültürler Arası İletişim Örnekleri: II. Abdülhamid'in Ermeni Devlet Adamları İle İlişkileri", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C. IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, Ocak 2007, s. 252.

⁷⁹ Şensözen, a.g.e., s. 41-42.

milyon altına ulaştığı belirtilmektedir⁸⁰. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere II. Abdülhamid döneminde vilayetlerde Emlâk-i Hümâyûn idarelerinin bulunduğu görülmektedir. Bölgedeki çiftlikât-ı hümâyûnların bunlara bağlı olarak faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır⁸¹.

3. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi

Rumeli İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından çıkarılan isyanın bu bölgede giderek yaygınlaşması üzerine II. Abdülhamid tarafından Meşrutiyet 11 Temmuz 1908'de ikinci kez ilan edilmiştir⁸². Meşrutiyet'in ilanından sonra, II. Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa'ya dâhil edilen Emlâk-ı Hümâyûnların ve bazı işletmelerin 26 Ağustos 1324 (8 Eylül 1908) tarihli irâde-i seniyye ile Maliye Hazinesi'ne devredilmek istendiği Düstûr'da yer almaktadır. Bu dönemde, özellikle Hazine-i Hassa Nezâreti'ne ait borçların ödenmesinde yaşanan sıkıntıların önemli bir yer teşkil ettiği görülmektedir. Hazine-i Hassa Nezâreti'ne ait olan 1.150.000 liralık borcun ödenemeyeceği belirtilerek, bu borçların tesviyesi şartıyla yıllık 400.000 liradan fazla geliri olan Emlâk-ı Hümâyûn'un Maliye Hazinesi'ne devredileceği belirtilmektedir. Hazine-i Hassa'nın borçlarını kapatabilmesi için Osmanlı Bankası ile görüşmeler yapıldığı ve buradan 1.000.000 liralık bir borç alınacağı yine Düstûr'da kaydedilmektedir⁸³.

Yukarıda bahsi geçen emlâkın 14 Nisan 1325 (27 Nisan 1909) tarihinde Maliye Hazinesi'ne devredildiği yine Düstûr'da yer alan kanundan anlaşılmaktadır. Kanunda II. Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa'nın; Evkâf Nezâreti, bazı bankalar, tüccar, esnaf, bahçıvan, aşçı gibi hizmetkârlara olan borçlarının Maliye Hazinesi tarafından oluşturulacak komisyon tarafından tesviye edilmesi istenmektedir. İkinci maddede ise, Hazine-i Hassa'dan meydana gelen küçülmeden dolayı çıkarılan hizmetliler ile emekli ve muhtaç kişilere 27 Nisan 1909'a kadar tahakkuk eden maaşlarının da oluşturulan komisyon tarafından incelenerek ödenmesi istenmektedir. Üçüncü maddede ise, gerek devredilen

⁸⁰ Şensözen, a.g.e., s. 54.

⁸¹ BOA, **HH Said d (Hazine-i Hassa Sicill-i Ahval Defterleri)**, no. 3-805, s. 707.

⁸² Abdurrahman Şeref Efendi, **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 11-12.

⁸³ "Vâridât ve mesârif-i aliyece husûl-i tevâzene fi'l-cümle medâr olmak ve akdi mutasavver olan istikrâzı teshîl itmek maksad-ı âlîsiyle Hazîne-i Hassa-i Şâhâne idâresinde bulunan ve müfferredâtı melfuf defterde muharrer olan senevî 400.000 lirâdan ziyâde irâd getirir arâzi ve Emlâk-i Hümâyûn'un Hazîne-i Celîle-i Mâliye'ye devr ve terki husûsuna irâde-i inâyet âde-i cenâb-ı hilâfetvekâlet şeref müteallik buyurularak...". **Düstûr**, II. Tertip, C. I, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet, 1329, s. 76.

Hazine-i Hassa arazisi dâhilinde veya gerek haricinde inşa edilmiş olup da maaş ve masrafları Hazine-i Hassa tarafından karşılanan mekteplerdeki muallim maaşları, cami hizmetlileri maaşı ve tekkelerin masraflarının 27 Nisan 1909 tarihine kadar tahakkuk eden kısmından doğan borçların da yine aynı komisyon tarafından incelenerek ödenmesi istenmektedir⁸⁴.

Bu kanunda yer alan 3. maddeden anlaşılacağı üzere, II. Abdülhamid'in Hazine-i Hassa'nın malvarlığını artırmasını, sadece kendi hırs ve mal edinme arzusuyla yaptığını söylemek çok insafli bir değerlendirme olmayacaktır. Özellikle eğitim alanında yapmış olduğu faaliyetler gözönünde bulundurulduğunda bunları gerçekleştirebilme adına böyle bir yolu tercih etmesi muhtemeldir. Belki Maliye Hazinesi'nden bu tür faaliyetler için ödenek istense devrin nazik durumundan dolayı bu yatırımlar gerçekleştirilemeyecekti. II. Abdülhamid, çok akıllıca bir siyaset izleyerek, devletin gelirlerine dokunmadan, yapılacak ıslahatlar için kendi döneminde kendine has bir kaynak oluşturmuştur. Belki bu yapılacak ıslahatlar için halktan herhangi bir vergi talep edilseydi, yapılmak istenen yeniliklere bakılmayacak, geçim derdinde olan halk tarafından tepkiyle karşılanıp, yapılan çalışmaların semeresiz kalmasına neden olabilecekti.

Hazine-i Hassa Nezâreti'nin mal varlığının azalması üzerine kurum 1909 yılında genel müdürlük seviyesine düşürülmüştür. Hazine-i Hassa'ya ait mal varlıklarının padişahların kendi isteklerinden ziyade, dönemin şartları veya kendi dönemlerinde etkili olan devlet adamlarının tesiriyle devredildiği görülmektedir. Abdülmecid döneminde, Emlâk-ı Hümâyûn Hazine-i Maliye'ye devredildikten sonra, Hazine-i Hassa masraflarının karşılanmasında ayrılan tahsisât-ı seniyye yeterli olmadığı için ek kaynaklar sağlanmaya çalışılmıştı. Aynen bunun gibi Sultan Mehmed Reşat döneminde de 29 Mart 1328 (11 Nisan 1912) tarihli Nizâmname ile Hazine-i Hassa idaresinde kalan Emlâk-i Hümâyûn'un herhangi bir ihtiyaç ve lüzum görülmedikçe veya Hazine-i Hassa tarafından yararlanılmadığı durumlar haricinde elden çıkarılmayacağı belirtilmiştir⁸⁵.

⁸⁴ **Düstûr**, II. Tertip, C. I, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet, 1329, s. 652.

⁸⁵ "Emlâk-i Kadîme-i Hâkâniye'den olan mebâni ve arâzi ve sâireden hiç biri devlet ve memlekete bir lüzûm ve ihtiyâç görülmedikçe yâhûd ala hâle durmasından Hazîne-i Hassa-i Şâhâne'ce hakkıyla istifâde olunmadığı tahakkuk itmedikçe ferâğ sûretiyle yâhûd suver-i sâire ile elden çıkarılamaz." **Düstûr**, II. Tertip, C. IV, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet, 1331, s. 252.

1918’de Sultan Mehmed Reşat’ın ölümüyle birlikte, Osmanlı tahtına Vahidüddin geçmiştir. Ancak yeni padişah döneminde, Mondros Ateşkes ve Sevr Barış Antlaşmaları imzalanarak devletin topraklarının önemli bir bölümü kaybedilmiştir. Sevr Antlaşması’nın imzalanmasından sonra daha önce Maliye Hazinesi’ne devredilen emlâkin 8 Kasım 1920 tarihli kararname ile yeniden Hazine-i Hassa’ya devredilmesi son Osmanlı Padişahı Vahidüddin tarafından irâde buyurulmuştur⁸⁶. Vahidüddin döneminde daha önce 1913 yılında çıkarılan Nizâm-nâme yerine, 1921’lerde Hanedan-ı Âl-i Osman Kararnâmesi’nin çıkarılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu kararname çıkarılmadan evvel emsal teşkil etmesi amacıyla Avrupa’daki hanedan kanunları da incelenmiştir. Kararnamede Emlâk-ı Hâkâniye ve Emlâk-ı Şahsiye arasındaki farklılıklara değinilmiştir. Emlâk-ı Hâkâniye’nin, Hazine-i Hassa’ya ait olup saltanat makamına ait olduğu belirtilirken, Emlâk-ı Şahsiye’nin şehzadelik dönemi ve sonrasında satın alınan mallar olduğu belirtilmektedir. Ve böylelikle II. Abdülhamid döneminde satın alınan emlâk üzerinde hanedan mensuplarının hak iddia edebilecekleri ifade edilmektedir. Böylelikle Sevr Antlaşması’na göre Osmanlı sınırı dışında kalan Emlâk-ı Şahsiye statüsündeki yerler üzerinde hak iddia edilmesine yasal zemin sağlanmaya çalışılmıştır⁸⁷.

I. Dünya Savaşı’ndan yenik ayrılan Osmanlı yönetiminin teslimiyetçi politikalar izlemesi üzerine Anadolu’da Milli Mücadele hareketi başlamış ve bu mücadelenin başarıyla sonuçlanması üzerine 1 Kasım 1922’de saltanat kaldırılmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra da 3 Kasım 1924’te halifelik kaldırılmış ve aynı kanunla Osmanlı Hanedanı’na mensup erkek, kadın ve damatlar ile bu kadınlardan doğmuş kimselerin yurtdışına çıkarılması kararlaştırılmıştır⁸⁸.

⁸⁶ “11 Eylül 1324 (24 Eylül 1908) ve 21 Nisan 1325 (4 Mayıs 1909) tarihli irâdât-ı seniyye mûcibince Hazîne-i Hassa-i Şâhâne’den bâdefter cihet-i mâliyyeye devr idilmiş bulunan emlâk ve arâzi ve çiftlikât ve müessesât ve imtiyâzât bi’l-âhâre cihet-i mâliyyece âhara fûrûht ve ferâğ ve muhâcirîne tevzî’ idilmiş bulunanlar müstesnâ olmak ve îadesi hukûk idenlerin muhâkeme hakk-ı mürâcaatları mahfûz kalmak üzere Hazîne-i Hassa-i Şâhâne’ye devr ve îade idilmiştir.” **Düstûr**, II. Tertip, C. XI, Evkâf Matbaası, Dersaadet, 1928, s. 561.

⁸⁷ Kırpık, a.g.m., s. 7-8.

⁸⁸ Şensözen, a.g.e., s. 78-79.

II. MİHALİÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU'NUN TANIMI, SINIRLARI VE BAĞLI ÇİFTLİKLER

Çiftlikât-ı Hümâyûn kavramı, daha önce padişahlık makamına ait bulunan havass-ı hümâyûn topraklarının büyük bir kısmının Tanzimat Dönemi'nde Maliye Hazinesi'ne devredilmesiyle birlikte padişahlık makamı elinde kalan topraklar için kullanılmaya başlanmıştır. Daha önce de bahsedildiği üzere bu dönemde padişahlık makamına ait olarak birkaç çiftlik kalmıştı. Ancak padişah ve sarayın masrafları için ayrılan tahsisat-ı seniyye ve birkaç mülkün giderleri karşılamada yetersiz kalması üzerine Abdülmecid döneminden itibaren padişahlık makamına ait Emlâk-ı Hümâyûnların ve bunlar içerisinde çiftlikât-ı hümâyûnların sayılarının arttığı görülmektedir. Bu artışın II. Abdülhamid döneminde daha sistemli ve planlı bir şekilde yapıldığı görülmektedir. II. Abdülhamid Hazine-i Hassa Nezâreti aracılığıyla toprak satın alarak bunları kendi üzerine tapulatmıştır. Bunlardan özellikle Filistin'de stratejik öneme sahip toprakların Yahudilerin eline geçmemesi amacıyla satın alınarak mülk hale getirildiği görülmektedir. Bunun yanında Irak'ta petrol kaynaklarının bulunduğu stratejik topraklar da satın alınarak tapulatılmıştır. Böylelikle bu topraklar kaybedilse bile Osmanlı Hanedanı bu topraklar üzerinde hak iddia ederek bu toprakları koruyabilecekti.

Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarından elde edilen gelirlerin, halktan ekstra vergi almadan ihtiyaç duyulan eğitim, sağlık ve kültür alanlarında yatırımların yapılmasında kullanıldığı görülmektedir. II. Abdülhamid, Hazine-i Hassa Nezâreti aracılığıyla elde edilen gelirlerle, memleketin her tarafında eğitim başta olmak üzere sağlık, ulaşım, dinî ve sosyal alanlarda yatırım yapmıştır. Böylelikle özellikle dış borçlarla sarsılan Osmanlı ekonomisine dokunulmadan, halkın tepkisine sebebiyet verilmeden bu yatırımlar Hazine-i Hassa tarafından gerçekleştirilmiştir.

Çiftlikât-ı Hümâyûnlar ekonomik yatırımların yapılmasına sundukları katkının yanı sıra, özellikle savaşlar sonucunda yapılan mecburi göçlerle evlerinden ayrılmak zorunda kalan muhacirlerin bir kısmının geçici bir süreyle de olsa yerleştirilmesi amacıyla kullanılmıştır. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere bu göçmenlerin Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarını terketmedikleri, buralarda yerleşmeye devam ettikleri görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûnların büyük bir bölümü II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tekrar Maliye

Hazinesi'ne devredilmiştir. Ancak Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Emlâk-ı Kâdime olarak ifade edilen topraklardan olduğu için Hazine-i Hassa'ya bağlı kalmıştır.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun tarihi XIII. yüzyıla kadar gitmektedir. Orhan Gazi döneminde kurulan ve daha sonra genişleyen çiftliğin ilk bölümüne Orta Çiftlik adı verilmiştir. Çiftliğe I. Murâd döneminde Gerdeme; I. Mahmud döneminde Kayseri, Kabağağaç; Abdülaziz döneminde Çörekli ve Harem Ağılı, II. Abdülhamid döneminde ise Göni, Çeribaşı ve Melde Çiftlikleri eklendiği⁸⁹ şeklinde bilgiler değişik kaynaklarda yer alsa da bunların arşiv kayıtlarında yer alan bilgilere göre tam olarak doğru olmadığı görülmektedir.

Çiftlikât-ı Hümâyûn arazisi olarak Hazine-i Hassa kayıtlarında 1846 yılında; Orta, Çörekli, Göni, Karağağaç (Kabağağaç), Gerdeme-i Kebîr ve Sagîr (Aşağı) , Melde, Kayseri, Canbaz ve Akçasıgırlık çiftlikleri ile Kepsud kazası dâhilinde çeltik arazilerinin bulunduğu görülmektedir. Abdülmecid döneminde Dar-ı Şûra-yı Askerî tarafından Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı çiftliklerin ölçümünü yapmak üzere, şura üyesi Mirliva Nesip Paşa'nın görevlendirildiği görülmektedir. Çiftliklerin ölçümünde Nesip Paşa ile Mihaliç Nâibi, çiftlik müdürü ve Mihaliç Meclisi'nden bir aza görevlendirilmiştir. Yapılan hesaplamalar sonucunda Çiftlikât-ı Hümâyûn'un 1846 yılında 24.112 dönümü tarla, 42.402 dönümü mer'a olmak üzere toplam 66.514 dönüm arazisinin bulunduğu belirtilmektedir⁹⁰. Bu çiftliklerden Çörekli, Göni, Kayseri ve Orta Çiftlik'in Kirmasti'de; Gerdeme, Melde, Akçasıgırlık, Canbaz ve Kabağağaç çiftliklerinin ise Mihaliç'te bulunduğu kaydedilmektedir⁹¹.

Canbazlı ve Akçasıgırlık çiftlikleri Beyhan Sultan* tarafından oluşturulan Laleli Vakfı müstemilatından olup Evkâf-ı Hümâyûn'dan kiralanmıştır. Bu iki çiftlik için Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu tarafından Evkâf-ı Hümâyûn'a toplamda 13.628 kuruş kira ödenmektedir. Değişik dönemlerde gerekli görülmesi halinde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu arazisinin genişletilmesi amacıyla çalışmalar yapıldığı, gerekli görülen yerlerin

⁸⁹ Karşılaştırmız: Aşkın Yaşar, "Osmanlı Dönemi'nde Çiftlikât-ı Hümâyûnlar (Haralar) ve Hayvancılık", **Osmanlı**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 616; Tigem (Karacabey Tarım İşletmesi Müdürlüğü) http://www.karacabey.com/Hay_tigem1.php, (09.11.2013).

⁹⁰ BOA, **HH d**, no. 65, s. 35, 16 L 1262/7 Ekim 1846.

⁹¹ BOA, **HH d**, no. 65.

* Burada bahsi geçen Beyhan Sultan III. Mustafa'nın kızı olup, Mustafa Paşa ile evlenmiştir. Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, C. V/VI, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 2552.

satın alındığı veya kiralandığı görülmektedir. Karayani (Sultaniye) Çiftliği'nin bu sebeplerden dolayı muhtemelen 1850'li yıllarda Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu topraklarına dâhil edildiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır⁹².

1851 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Ahmed Efendi, Çiftlikât-ı Hümâyûn yakınlarında bulunan Eski Bağdat Valisi Müteveffa Necip Paşazade Ahmed Efendi'ye ait çiftliğin kiracısı olan İmam namıyla tanınan kişinin uygunsuz ve sıkıntı veren hareketlerinden dolayı adı geçen çiftliğin satın alınarak Çiftlikât-ı Hümâyûn arazisine dâhil edilmesini talep etmiştir. Ancak Hazine-i Hassa Nezâreti, o dönem için bu çiftliğin satın alınamayacağını, ancak kiralanabileceğini ifade etmiştir⁹³. Daha sonra Hazine-i Hassa Nezâreti, Necippaşazade Ahmed Efendi'ye tezkire yazmış, Çörekli Çiftliği ile Rumiye Karyesi arasındaki çiftliklerinin önceki yıllara ait kira bedelini öğreerek buraların Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na kiralanması için çalışmalar başlatmıştır⁹⁴.

Ahmed Efendi, Hazine-i Hassa'ya yazmış olduğu cevapta, R. 1256 (M. 1840-41) yılına kadar ellerinde bulunan Çöngge ve Çefruz isimli çiftlikleri için yıllık 11.000 kuruş kira aldıklarını ifade etmektedir. Daha sonra Çörekli Çiftliği'nin Çiftlikât-ı Hümâyûn'a dâhil edilmesi üzerine Hamdi Paşa'ya ellerindeki çiftlikleri de Çiftlikât-ı Hümâyûn'a kiralamak için dilekçe yazdığını ancak kendisine cevap verilmediğini belirtmektedir. Necippaşazade Ahmed Efendi çiftliklerinin R. 1256 (M. 1840-41) yılından itibaren bir Gayrimüslim tarafından idare edilmekte olduğunu belirterek, oluşabilecek sıkıntılardan dolayı çiftliklerini ne birine iltizama, ne de başka birinin idaresine bırakmaktan kaçındığını ifade etmektedir. Ancak bir önceki sene Rumiye Karyesi imamı Hasan Efendi ismindeki bir şahsın kiraya talip olduğunu ve kendisine çiftliklerin kiralandığını belirtmektedir. Ahmed Efendi çiftlikleri kiralamasına rağmen henüz kiracıdan bir ücret alamamasından yakınmaktadır. Ahmed Efendi çiftliklerinin Çiftlikât-ı Hümâyûn için kullanılmasından çok

⁹²“Karayani Çiftliğinin henüz senedâtı ve zabıtnâmesi tarafınıza gönderilememiş ise de bend-i mezkûr gönderilmek üzere derdest tesviye bulunduğu ...” BOA, **HH d**, no. 72, 7 B 1267/9 Mayıs 1851.

⁹³“Bağdad Vâlisi Esbâk Müteveffa Necîb Pâşâzâde sa'âdetlü Ahmet Bey Efendi'nin çiftliğinin müste'ciri bulunan İmam nâm kimesnenin âdem-i imtizâc ve uygunsuzluğu cihetle çiftlik-i mezbûrun cânib-i mîrîden mübâyaa ve Çiftlikât-ı Şâhâne'ye ilave olunması tasrîh olunmuş ise de bu aralık mübâyaaşından sarf-ı nazarla fakat istîcâr sûretiyle kullanmak üzere bu tarafda mîr-i müşârünileyh ile mukâvele olunarak ba'de keyfiyet tarafınızdan iş'âr olunacağı...” BOA, **HH d**, no. 72, 7 B 1267/9 Mayıs 1851.

⁹⁴“... çiftlik-i âlileri ne mikdâr îcâre ile îcâr buyurulmakda ise sene-i sâbıkı vecihle Çiftlikât-ı Şâhâne'den istîcâr kılınmak üzere keyfiyetin taraf-ı 'âciziye iş'âr buyurulmak bâbında müteveffa Necib Pâşâzâde sa'âdetlü Ahmed Beyefendi hazretlerine tezkîre-i resmîye yazıldığı mukayyedir...” BOA, **HH d**, no. 72, 4 Za 1267/1 Eylül 1851.

memnun olacağını ve sadece çiftliklerinin değil tüm malının mülkünün padişahın olduğunu, nasıl arzu ediliyorsa o şekilde hareket edilebileceğini ifade etmiştir⁹⁵.

Yine 1851 yılında Çörekli Çiftliği yakınlarında bulunan boş bir meranın Çiftlikât-ı Hümâyûn için çok yararlı olacağı Çiftlikât-ı Hümâyûn kâtibi tarafından belirtilerek satın alınması tavsiye olunmuştur. Bunun üzerine bahsedilen meranın gerçekten ihtiyacı karşılayacağına kanaat getirilmesi halinde Mihaliç Meclisi tarafından buranın uygun bir fiyata satın alınabileceği ifade edilmektedir⁹⁶.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı çiftliklerin arazileri, 1880 yılında yapılan kira sözleşmesinde; 77.000 dönüm tarla, bağ ve bahçe, 10.000 dönüm orman 500 dönüm göl, 28.500 dönüm bataklıktan oluşmaktadır⁹⁷. 1881 yılında ise Çiftlikât-ı Hümâyûn arazilerinin 228 parça tarla, mera ve diğer yerlerle birlikte 87.936 dönüm olduğu belirtilmektedir. Burada göl ve bataklıkların çiftlik arazisine dâhil edilmediği görülmektedir. Bu yerlerin tahmini bedellerinin ise 2.788.850 kuruş olduğu belirtilmiştir⁹⁸.

Çiftliklerin aşağıdaki haritada da görüldüğü gibi belirli dönemlerde haritalarının çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Ve bu işler için mühendisler görevlendirilmiştir. 1914 yılında da Karacabey Kasabası ile Dönbe Karyesi arasında yer alan 600 dönümü geçkin arazinin haritasının çizilmesi için Ahmed Efendi isimli mühendise görev verilmiştir⁹⁹.

⁹⁵ "... değil çiftlik-i mezbûr cümle mâl ve emlâk-ı 'abidânem velini' met-i hakîkîmiz velini' met-i bî imtinân-ı pâdişâhîmiz pâdişâh-ı pâdişâhân efendimizin olduğundan gerek çiftlik-i mezbûr ve gerek mer'âsının Çiftlikât-ı Hümâyûn-ı hazret-i şehriyârî tarafından kullanılması emrinde her ne sûretle re'y-i âlileri isâbet-i edâ-yı sudûr buyurulur ise bi'l-iftihâr icrâ-yı muktezâsına müsâre'atı aynıyle farîza-i zimmet bileceğim muhat ilm ü âlileri buyuruldukda ol bâbda emr ve irâde hazret-i men lehü'l-emrindir..." BOA, **HH d**, no.72, 5 Za 1267/2 Eylül 1851.

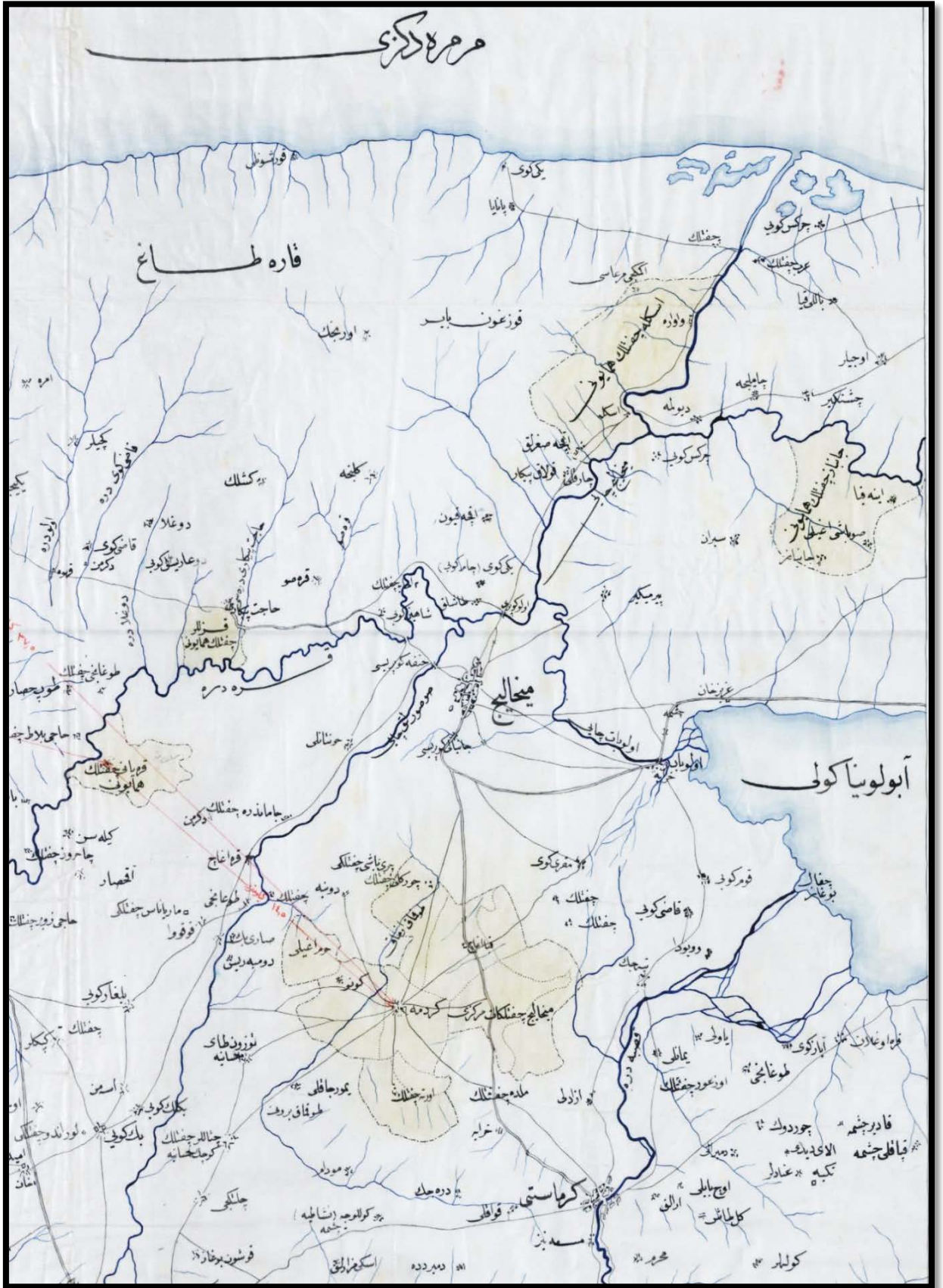
⁹⁶ "Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan Çörekli Çiftliği civârında kâin bir kıt'a mer'â-yı hâlîyenin mahlûl olub cânib-i mîriye lüzûmu olarak mübâyaa olunduğu hâlde çiftlikâtca menâfi-i vâfire müşâhede olunacağı çiftlikât-ı merkûme kâtibi efendi tarafından ifâde kılınmış olmaktan nâşî fi'l-vâki' çiftlikât-ı mezbûreye lüzûm-ı hakîkîsi olduğu sûrette meclis ma'rifetiyle mer'â-yı mezbûrun dûn ve ehvence bâhâ ile alınması mümkün olduğu taktîrde mübâyaaısıyla keyfiyetin izâhen bu tarafa iş'ârına dâir Çiftlikât-ı Şâhâne Müdürü fütüvvetlü Ahmed Efendi'ye tahrîrât yazıldığı mukayyedir. Fî 9 Receb sene 1267 (11 Mayıs 1851)." BOA, **HH d**, no. 72.

⁹⁷ BOA, **Y. PRK. HH**, no. 6/15.

⁹⁸ BOA, **Y. PRK. HH**, no. 8/46, 18 Teşrin-i Evvel 1297 / 30 Ekim 1881.

⁹⁹ BOA, **HH d**, no. 4795, s. 82, 4 Teşrin-i Evvel 1330/17 Ekim 1914.

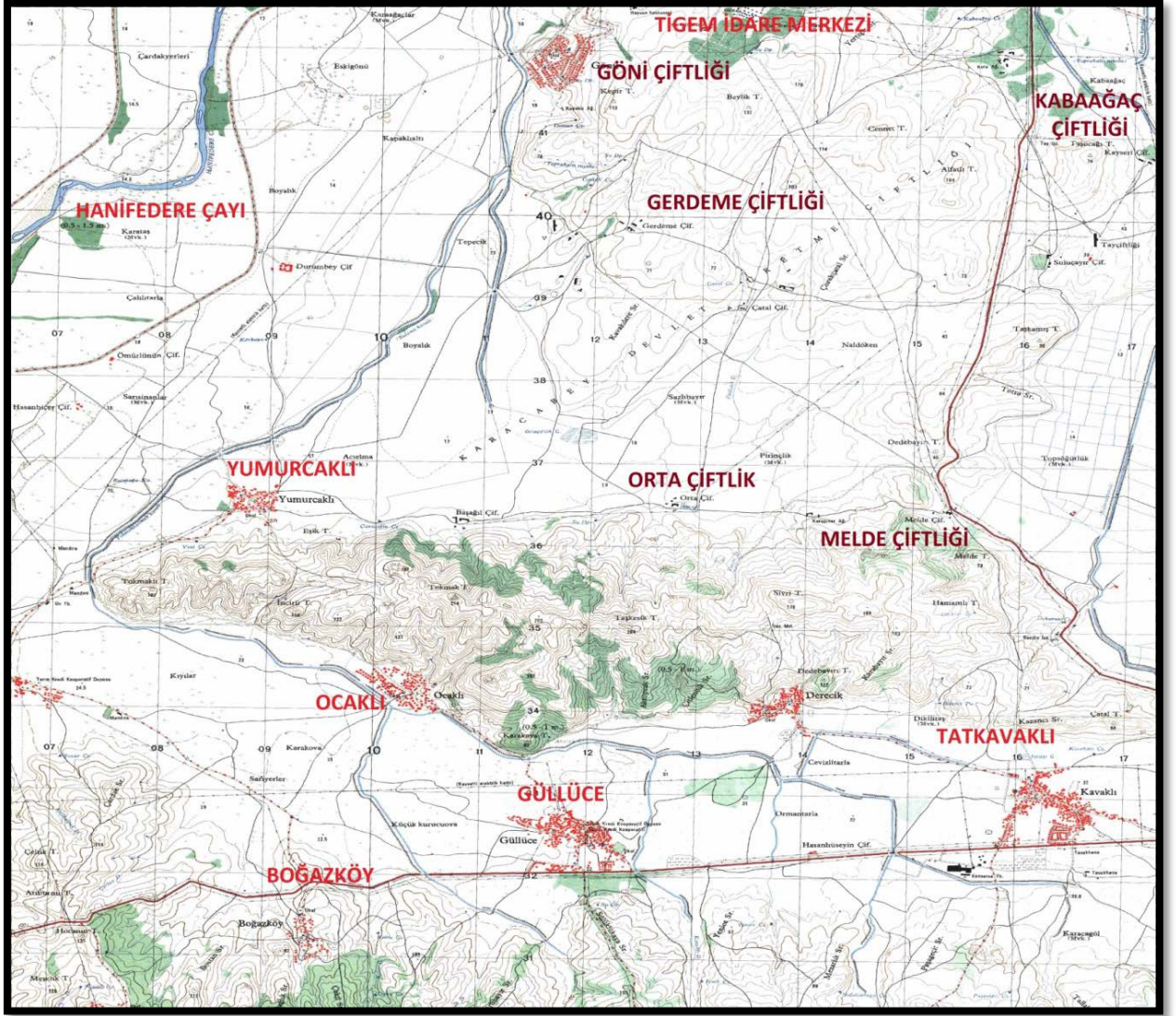
Resim 1 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na Bağlı Çiftliklerin Haritası (HH d 547)



A. GERDEME-İ KEBİR (BÜYÜK GERDEME) ÇİFTLİĞİ

Önceleri dışarıdan gelen çoban ve ırgatların büyük bir kısmının konakladığı, Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki koyunların büyük çoğunluğunun bulunduğu çiftlik olan Gerdeme, 1855 depreminde meydana gelen hasarlardan sonra başlayan yeniden yapılandırma projeleri doğrultusunda merkez çiftlik haline getirilmiştir. Depremden önce Orta Çiftlikte bulunan müdür ikametgâhlarının, daha sonra buraya taşınmasının istendiği görülmektedir. Buraya müdürlerin ikametleri için beş odalı bir selamlıkla beraber birinci ve ikinci müdürlerin aileleri için üçer odalı birer daire inşa ettirilmiştir.

Resim 2 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Arazisi Üzerinde Kurulan Karacabey Tarım İşletmeleri Dâhilinde Bulunan Çiftlikler (Melde, Gerdeme, Orta, Kabağağaç, Gönü ve Kayseri Çiftlikleri)



Depremden sonra, daha önceden burada yer alan iki taş değirmen ve fırının tamir edilmesi istenirken, zahire, erzak anbarı, kırkımhane, saman anbarı, büyük hayvan ahır, mandıra ve 4-5 odalı amale ve misafir odası ile çorbacı dairesinin ve amele ve çobanların yiyeceklerini koyacakları anbarların sıfırdan yapılması istenmektedir¹⁰⁰.

Gerdeme-i Kebîr Çiftliği'nin hem Mihaliç'te hem de Kirmasti sınırları içerisinde topraklarının olduğu anlaşılmaktadır. 21 Eylül 1908 tarihli kayıttan anlaşıldığı üzere bu çiftlik topraklarına Çerkez muhacirlerinin yerleştirilmiş olduğu görülmektedir. Muhacirler Gerdeme Çiftliği dâhilinde bulunan Gönü Karyesi'ne bağlı Kavak mevkiine yerleştirilmişlerdir¹⁰¹.

Tablo 5 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Gerdeme Çiftliği Aşarı¹⁰²

Ürün	1262 yılı			1263 yılı		
	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam
Buğday(Hınta)	110	12	1320	81.5	15	1222,5
Arpa (Şair)	92	6	552	114	7	798
Alaf	71	3,5	248,10	96	6	576
Burçak	17,5	8	140	20	10	205
Nohut	1,5	13	19,10	0,5	15	7,5
Bakla				5	10	55
(?)				6	20	120
	Kıyye	Birim fiyat (para)	2280			2984
Soğan	400	4	40	207	10	51,30
Duhan-ı A'la	75,5	100	188,10	125	120	375
Duhan-ı Evsat	11,5	60	17,10			
Sarımsak				100	40	100
			2526			3510,30

Gerdeme-i Kebîr ve Aşağı (Küçük) Gerdeme çiftliklerinin 1846 yılında hesaplanan arazisinin, 24 parçadan oluşan 6685 dönüm tarla ve 4500 dönüm mera olmak üzere toplam 11.185 dönüm olduğu belirtilmektedir¹⁰³. Gerdeme'deki tarım arazisinin diğer çiftliklere göre daha fazla olduğu görülmektedir. H. 1302 (M. 1884-85) yılına ait sâlnâmeye göre ise, Büyük ve Küçük Gerdeme Çiftlikleri'nde 4500 dönüm mer'a 6925 dönüm tarla olmak üzere toplam 11.425 dönüm arazisinin bulunduğu belirtilmektedir¹⁰⁴. Bu rakamlardan

¹⁰⁰ BOA, **HH d**, no. 70, s. 96, 7 B 1271/26 Mart 1855.

¹⁰¹ BOA, **DH. MKT (Dâhiliye Nezâreti, Mektûbi Kalemi)**, no. 1299/4.

¹⁰² BOA, **HH d**, no. 66, s. 27-30.

¹⁰³ BOA, **HH d**, no. 65, s. 32.

¹⁰⁴ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 397.

anlaşıldığı kadarıyla çiftliğin tarım topraklarının daha önceki yıllara göre arttığı anlaşılmaktadır. Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere çiftlik topraklarında buğday, arpa, yulaf, burçak, nohut, bakla, soğan, sarımsak ve tütün yetiştirildiği görülmektedir.

B. ÇÖREKLİ ÇİFTLİĞİ

Çörekli Çiftliği'nin h. 1256 (1840-41) yılında satın alınarak Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu topraklarına dâhil edildiği tahmin edilmektedir¹⁰⁵. 1855 yılındaki deprem sonrasında burada yeni yapılar yapılması istenmiştir. Yapılacak binalar arasında amele için 4-5 oda, bir samanlık, mandıra, büyük bir zahire anbarı, çorbacı dairesi, ahır ve çift damı inşa edilmesi gerekli görülmektedir. Çiftlikte enkazın fazla olmasından dolayı yeni eşyalar alınması gerektiği de ifade edilmektedir¹⁰⁶.

Önceleri Kirmasti'ya bağlı gösterilen Çörekli Çiftliği'nin, 1846 yılında hesaplanan arazisinin, 22 parçadan oluşan 3626 dönüm tarla ve 8374 dönüm mera olmak üzere toplam 12.000 dönüm olduğu belirtilmektedir¹⁰⁷. H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmeye göre, Çörekli Çiftliği'nin hem Kirmasti, hem Mihaliç'te topraklarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Mihaliç kazasında çiftliğin 3200 dönüm mera ve 2980 dönüm ziraat arazisi olduğu belirtilmektedir¹⁰⁸. Çiftliğin kalan topraklarının Kirmasti'de bulunduğu anlaşılmaktadır. Çiftlikte aşağıda yer alan tablodan anlaşıldığı üzere buğday, arpa, yulaf, burçak, soğan ve tütün yetiştirildiği görülmektedir.

Tablo 6 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Çörekli Çiftliği Aşarı¹⁰⁹

Ürün	1262 yılı			1263 yılı		
	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam

¹⁰⁵ "... çiftlik-i mezkûr elli altı tarihine gelinceye kadar onbir bin guruş bedel ile dâhil-i mukata'ât olduğu hâlde sene-i merkûmeden sonra emsâli misüllü taraf-ı nîgâneme terk olunmasıyla kaza-i mezkûr ahâlîsinden Sâlisli (?) nâm çorbacı ma'rifetiyle idâre itdirilmekte idi Çörekli Çiftliğinin mübâyaasına rağbet-i seniyye sezâvar buyuruldukda ..." BOA, **HH d**, no. 72, s. 111, 5 Za 1267/2 Eylül 1851.

¹⁰⁶ BOA, **HH d**, no. 70, s. 95, 7 B 1271/26 Mart 1855.

¹⁰⁷ "Çiftlikât-ı Hümâyûn-ı mezkûrun müstakilan hâvî olduğu mer'âsının bir tarafı Mihaliç'den gelen Uluyol'dan Kâşane kuyusuna andan Dutye karyesinden Kabağağaç'a giden yola andan Kumlar nâm mahalden Karacalı'ya andan Hârem Ağılı Çiftliği'ne doğru gidüb Sürekliidere'ye andan Kasaba yolunca Kabağağaç Çiftlik-i Hümâyûnu mer'âsından Büyüktarla önüne andan Başterazi'ye, andan Karagoka'dan Marmara Kabristânı'na andan Mihaliç'e giden kasaba yoluna andan Oyduz Kabristânı'na andan Uluyol'da müntehî olduğu mer'â dönüm 8374." BOA, **HH d**, no. 65, s. 31.

¹⁰⁸ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 397-401.

¹⁰⁹ BOA, **HH d**, no. 66, s. 27-30.

Buğday (Hinta)	39	12	468	72	15	1080
Arpa (Şair)	69	6	414	60,5	7	423,5
Alaf	83	3,5	290,5	66	6	396
Burçak	6,5	8	52	17	10	175
Nohut				1,5	15	22,5
	Kıyye	Birim Fiyat (para)	1224,5	Kıyye	Birim Fiyat (para)	2097
Soğan	382	4	38,8	90	10	22
İyi Tütün	90	100	225	65,5	120	196,5
Orta Tütün	5	60	8,10			
			1495,18			2316

C. KARAAĞAÇ (KABAAĞAÇ/KAYAAĞAÇ) ÇİFTLİĞİ

Günümüzde Kabağaç olarak isimlendirilen yer, Karacabey'in yaklaşık 10 km güneyinde TİGEM arazisinde bulunmaktadır. Karacabey'e bağlı Uluabat Gölü'nün kuzeyinde Eski ve Yenikarağaç olmak üzere iki Karağaç isimli köy daha bulunmaktadır. Ancak bu köyler çiftlikât-ı hümâyûn arazilerinin bulunduğu bölgelere uzak kaldığından buralar padişah çiftliği değildir. Karağaç Köyü'nün önceleri Orhan Gazi vakfına ait altı köyden biri olduğu Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 928 tarihli evkâf defterinde yer almaktadır. Bu tarihlerde köyde Gayrimüslim ve Müslüman reaya bulunmaktadır. Bu tarihlerde Karağaç Köyü'ndeki reyanın 4 gruba ayrıldığı görülmektedir: Birincisi, hububattan kesim veren Hristiyan vakıf oğlanları; ikincisi, balıkçılık yaptıkları için kesimlerini nakit olarak verenler ki bunlar muhtemelen günümüzde bu bölgede bulunmayan o dönem bölgede yer alan Melde Gölü'nde balıkçılık yapanlar; üçüncüsü, azat edilmiş Hristiyanlar ve dördüncüsü ise Müslüman reyadır¹¹⁰.

1844 tarihli temettuat defterlerinde, karyede 16 Müslüman hane bulunmaktadır. Karyede geçim kaynağı olarak tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Tarım ürünleri olarak tahıl ve sebze üretiminin yanısıra üzüm yetiştiriciliği de yapıldığı kaydedilmektedir. Yetiştirilen hayvanlar daha çok manda ve sığır gibi büyükbaş hayvanlardır¹¹¹. Karyede ayrıca, Hüseyin Paşa'ya ait 1000 dönümü ziraat arazisi olmak üzere toplam 2662 dönüm arazi bulunmaktadır. Bu arazilerde tarım ve

¹¹⁰ Ömer Lütfi Barkan, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 697-698.

¹¹¹ BOA, **ML. VRD. TMT. d.**, no. 9066, s. 2-9.

hayvancılık faaliyetleri yapılmakta olup, manda, sığır, at ve koyun gibi hayvanlar yetiştirilmektedir¹¹².

Çiftliğin 1846 yılında hesaplanan arazisinin, 6 parçadan oluşan 2050 dönüm tarla ve 4000 dönüm mera olmak üzere toplam 6050 dönüm olduğu belirtilmektedir¹¹³. 1302 tarihli sâlnâmede Kayağaç ismiyle yazılan çiftliğin 4000 dönüm mera ve 900 dönüm tarım arazisi bulunduğu kaydedilmektedir¹¹⁴. Kabağaç Çiftliği'ndeki yapıların 1855 depreminde tamamen yıkıldığı anlaşılmaktadır. Bu yıkılan binaların yerine yeniden büyük bir çift damı, büyük bir samanlık, bir ahır, bir mandıra, bir çorbacı dairesi ile çoban ve ırgatlar için 4-5 oda yapılması ve bunların gereken tefrişatının yapılması istenmektedir¹¹⁵.

D. KAYSERİYE (KAYSERİ) ÇİFTLİĞİ

Kirmasti kazasına bağlı gözüken Kayseri Çiftliği'nin 1846 yılında hesaplanan arazisinin, 10 parçadan oluşan 1772 dönüm tarla ve 4528 dönüm mera olmak üzere toplam 6300 dönüm olduğu belirtilmektedir¹¹⁶. Bugün Karacabey TİGEM sınırları içinde bulunan çiftlik Melde, Kabağaç (Karağaç) ve Gerdeme çiftlikleri arasında bir yerde bulunmaktadır. Kayseri Çiftliği yakınlarında Küçük Kayseriye Çiftliği şeklinde ifade edilen kuyumculukla uğraşan Kırkor isimli bir Gayrimüslim'in elinde bulunan çiftliğin Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Halil Efendi döneminde tahmini 7500 kuruş bedelle satın alınması tavsiye edilmektedir¹¹⁷. Buranın satın alınmasıyla ilgili kesin bir bilgiye rastlanılmamakla beraber burası daha sonraları Çiftlikât-ı Hümâyûn'a dâhil edilmiştir.

Kayseriye Çiftliği'nde 1851 yılında bir tamirat yapılacağı kayıtlarda yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. Ancak nezâretten gönderilen yazıda bu tamirat işinden şimdilik kaçınılması istenmektedir. Yıkılan binalardan çıkarılacak kullanılabilir durumdaki kereste, kiremit, cam, çerçeve gibi eşyanın güzelce muhafaza edilmesi ve gerektiği takdirde

¹¹² BOA, **ML. VRD. TMT. d.**, no. 9066, s. 10.

¹¹³ BOA, **HH d.**, no. 65, s. 34.

¹¹⁴ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 397.

¹¹⁵ BOA, **HH d.**, no. 70, s.95, 7 B 1271/26 Mart 1855.

¹¹⁶ BOA, **HH d.**, no. 65, s. 32.

¹¹⁷ "Kayseri Çiftliği ebniyesi ittisalinde olup üçyüz kilelik mezraa ile etrâf-ı selasesi Melde ve Kabağaç ve Gerdeme çiftlikâtı mer'âları ve taraf-ı râbî'i Mihal karyesi hudûdu olan ma'lûmü'l-mikdâr mer'âyı hâvi sarraf tâifesinden Kırkor nâm zımmının mutasarrıf olduğu Küçük Kayseriye çiftliği mer'âsı dahi ağnâm-ı mezbûre ra'yine şâyeste olarak merkûmun yedi bin beşyüz guruş kadar vireceği mesmû'u olduğu beyânıyla bunun dahi mezkûrü'l-mikdâr bedel ile mübâyaası lâzımgeldiği." BOA, **HH d.**, no. 65, s. 61.

kullanılması tavsiye edilmektedir¹¹⁸. Bu tamirat 1855 yılında meydana gelen büyük depremle artık zorunlu hale gelmiştir. Özellikle at, manda ve sığır gibi büyükbaş hayvan yetiştirildiği kayıtlardan anlaşılan Kayseriye Çiftliği için büyük bir sundurma, büyük bir samanlık, büyük bir ahır ile birlikte çoban odalarının da yeniden inşa edilmesi istenmektedir. Daha önceden kalan malzemelerle birlikte bu yapılar için gerekli malzemelerin bol miktarda olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Binaların içlerine konulacak eşyalar noktasında ise, depremin yıkımıyla artan masrafları azalmak amacıyla az miktarda eşya kullanılması istenmektedir¹¹⁹.

Tablo 7 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Kayseriye Çiftliği Aşarı¹²⁰.

Ürün	1262 yılı			1263 yılı		
	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam
Buğday (Hinta)	33	12	396	37	15	555
Arpa (Şair)	13	6	78	26	7	182
Alaf	15	3,5	52,5	13	6	78
Burçak	3,5	8	27	7	10	70
Bakla	25	10	250	10	10	100
Nohud				4	10	40
Mısır Darısı	6,5	8	52			
	Kıyye		856,5	Kıyye		1025
İyi Tütün	31,5	2,5	78,10	173	3	516
Orta Tütün	7	1,5	10,5			
			945,10			1541

E. MELDE ÇİFTLİĞİ

Melde Çiftliği ilkçağda bölgenin önemli şehirlerinden biri olan Miletopolis kalıntılarına sahip olan bir yerdir. 1844 yılına ait temettuat kayıtlarında Mihaliç'e bağlı olduğu anlaşılan karyede, bu tarihlerde 8 Müslüman hane bulunduğu ifade edilmektedir. Karyede tarım, hayvancılık, arıcılık ve tütün yetiştiriciliği yapıldığı temettuat defterinden anlaşılmaktadır. Özellikle manda ve sığır gibi büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yaygın olduğu görülmektedir¹²¹. Hazine-i hassa kayıtlarında Mihaliç'e bağlı gözüken çiftliğin

¹¹⁸ "...Kayseri Çiftlik-ı Hümâyûnu ta'mîrinden şimdilik sarf-ı nazarla izaa ve telef olacağı anlaşılan ebniye-i mevcûdesinin inhidâmıyla kâbil-i isti'mâl bulunan keraste ve kiremid ve çarçeve ve cam misüllü eşyâ-yı mevcûdenin güzelce muhâfazasıyla icâb-ı takdîrinde kullanılması..." BOA, **HH d**, no. 72, 7 B 1267/8 Mayıs 1851.

¹¹⁹ BOA, **HH d**, no. 70, s.95, 7 B 1271/26 Mart 1855.

¹²⁰ BOA, **HH d**, no. 66, s. 27-30.

¹²¹ BOA, **ML. VRD. TMT. d**, no. 8879 B, s. 1-6.

1846 yılında hesaplanan arazisinin, 26 parçadan oluşan 2523 dönüm tarla ve 6000 dönüm mera olmak üzere toplam 8523 dönüm olduğu belirtilmektedir¹²²

Tablo 8 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Melde Çiftliği Aşarı¹²³

Ürün	1262 yılı			1263 yılı		
	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam
Buğday	37,5	12	450	33,5	15	502,5
Arpa	15,5	6	93	38,5	7	269,5
Alaf	5	3,5	17,5			
Burçak	2	8	16	2,5	10	25
Bakla	18,5	10	185	20	10	200
Nohut	1,5	13	19,5	1	15	15
Susam	1	20	20			
...	2,5	15	37,5			
Ürün	Kıyye	Birim Fiyat (para)	838,5	Kıyye	Birim Fiyat (para)	1012
Soğan				215	10	53,30
İyi Tütün	108	2,5	270	124	120	403,20
Orta Tütün	16,5	1,5	24,10			
Sarımsak				24	40	24
			1133,10			1493,10

1855 Bursa depreminde enkaza dönen yerlerden biri olan Melde Çiftliği'ne koyunlar için büyük bir kışlık ağıl, bir mandıra, birkaç amele odası, bir samanlık yapılması ve bunların içlerinin tefriş edilmesi istenmektedir¹²⁴. H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmede de Melde Çiftliği'nin 6000 dönüm mera ve 2725 dönüm ziraat arazisine sahip olduğu belirtilmektedir¹²⁵.

Melde Çiftliği içerisinde, günümüzde kaybolmuş olan ancak ilkçağdan itibaren var olduğu belirtilen bir göl bulunduğu arşiv kayıtlarında ifade edilmekte ve bu gölde balık avlama işinin kiraya verildiği anlaşılmaktadır. R. 1305 (M. 1889-90) yılı için göl 1600 kuruş bedel ile kiraya verilmiştir¹²⁶. Gölden avlanan balıkların satışının genel itibariyle Kirmasti çarşısında yapıldığı yine kayıtlardan anlaşılmaktadır¹²⁷. Bu göl ile birlikte Kirmasti'de bulunan nehir ve ırmaklardaki balık avlama işinin bir mültezime verilmesiyle

¹²² BOA, **HH d**, no. 65, s. 33.

¹²³ BOA, **HH d**, no. 66, s. 27-30.

¹²⁴ BOA, **HH d**, no. 70, s.95, 7 B 1271/26 Mart 1855.

¹²⁵ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 494.

¹²⁶ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 32, 31 Mart 1305/12 Nisan 1889.

¹²⁷ "Melde Gölü'nden sayd idilüb satılmak üzere Kirmasti çarşusuna gönderilen balıklara dâir." BOA, **HH d**, no. 2787, s. 7, 3 Mayıs 1310/15 Mayıs 1894.

ilgili Hazine-i Hassa Nezâreti'nden gelen yazıda, bu işten elde edilecek gelirin % 62,5'inin Hazine-i Hassa'ya, % 37,5'inin Maliye Hazinesi'ne verilmesinin uygun görüldüğü belirtilmektedir¹²⁸. Melde Gölü hâsılatından Düyûn-ı Umûmiye İdâresine de pay verildiği kayıtlarda belirtilmektedir¹²⁹. Daha sonraki günlere ait bir kayıttan anlaşıldığı üzere Hazine-i Hassa Nezâreti, Melde Gölü mülteziminin bir an evvel Düyûn-ı Umûmiye İdâresinin talep ettiği vergiyi ödemesi gerektiğini belirtmektedir¹³⁰. Hazine-i Hassa Nezâreti, Melde Gölü'nün R. 1310 (M. 1294-95) senesi için 11,5 Osmanlı lirası (1150 kuruş) bedel ile taliplisine ihale edilmesini istemektedir¹³¹.

Kirmasti Kasabasının Hamidiye Mahallesi'nde bulunan kabristanın korunması amacıyla etrafının hendekle çevrilmesine çalışılmıştır. Ancak hendeğin kazılmasının çok zaman alması, zahmetli ve masraflı olmasından dolayı etrafının karaçalı ile çevrilerek korunması düşünülmüş ve bunun için de Hazine-i Hassa Nezâreti'ne başvurularak Kirmasti'ye yakın konumdaki Melde Çiftliği arazisinden ihtiyaçları kadar çalı dikeni kesilmesi için izin istenilmiştir. Daha sonra Hazine-i Hassa Nezâreti tarafından izin verilerek Çiftlikât-ı Hümâyûn idaresinden gereğinin yapılması istenmiştir¹³².

Melde Çiftliği antik buluntulara sahip olmasından dolayı tarihi öneme sahip bir yerdir. Çiftliğin bulunduğu topraklarda, 1975 yılında Bursa-İzmir karayolunun yol yapım çalışmalarını sürdürülürken tanımlanamayan antik yapı kalıntıları açığa çıkarılmıştır. Kesin olmasa da buranın antik Miletopolis kenti ile bağlantılı olduğu değerlendirilmektedir¹³³.

F. AKÇASIĞIRLIK ÇİFTLİĞİ (AKÇASUSURLUK)

Günümüzde Karacabey'in kuzeyinde ilçeye 11 km uzaklıkta olup Susurluk Çayı'nın kenarında kurulmuştur 1530 tarihli tahrir defterinde köyde 4 hane bulunmaktadır¹³⁴. 376 numaralı mufassal defterde Mihaliç'te bulunan padişah hasları

¹²⁸ “Melde Gölü ile Kirmasti nehr ve ırmakları saydiesinin bir mültezime ihâlesi ve hâsılatından dörtde iki buçukunun Hazîne-i Hassa'ya ve bir buçukunun mâliyyeye tefriki münâsib görüldüğüne dâir.” BOA, **HH d**, no. 2787, s. 16, 16 S 1312/19 Ağustos 1894.

¹²⁹ “Düyûn-ı Umûmiye'nin nehir ve ırmaklardan senevî almakda olduğu hâsılat ile Melde Gölü hâsılatına dâir.” BOA, **HH d**, no. 2787, s. 17, 21 Temmuz 1310/2 Ağustos 1894.

¹³⁰ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 19, 9 Ra 1312/10 Eylül 1894.

¹³¹ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 21, 8 R 1312/9 Ekim 1894.

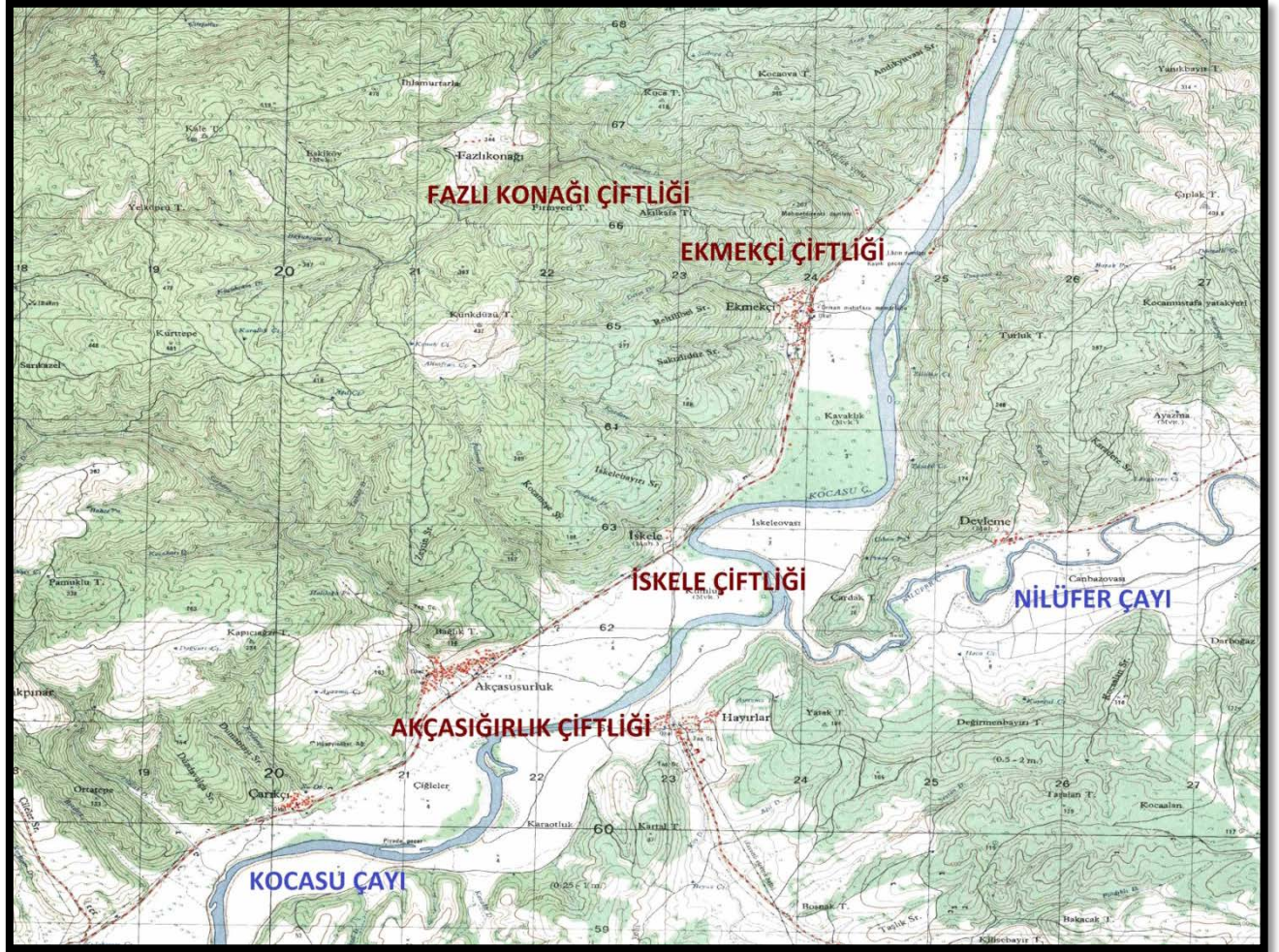
¹³² BOA, **HH d**, no. 2787, s. 5, 31 Mart 1310/12 Nisan 1894.

¹³³ Turhut H. Zeyrek, “Mustafa Kemâl Pâşâ'dan (Miletopolis) Bronz Bir Heykel: Apollon”, **Anadolu Araştırmaları Dergisi**, S. 17/1, İstanbul, 2004, s. 95.

¹³⁴ Kaplanoğlu, a.g.e., s. 14

içinde yer alan 23 köy arasında bulunan Akçasıgırlık, sığır yetiştirmekle mükellef olan 13 köy arasında bulunmaktadır. Akçasıgırlık'ta “Hudâvendigâr'ın kâfirleri” olarak adlandırılan sığır yetiştirmekle görevli sığircı kullar bulunmakta olup, karyede 75 adet sığır bulunduğu kayıtlarda yer almaktadır¹³⁵.

Resim 3 Akçasıgırlık, Ekmekçi, İskele, Fazlı Konağı Çiftliği ve Çarık Karyesi'nin Günümüzdeki Toprakları



Akçasıgırlık Çiftliği, maliyeden müdevver defterde yer alan bilgilerden anlaşıldığı üzere önceden de havass-ı hümâyûn toprakları içerisinde bulunmaktadır. Defterde önceleri Mihaliç ve çevresinde bulunan Kirmasti ve Manyas kazalarındaki havass-ı hümâyûnların cizyehane sayılarının 354 iken bu sayının 250'lere kadar düştüğü ve bu hanelerin yeniden sayılarak havass-ı hümâyûn topraklarının şe'nlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Ve

¹³⁵ Ömer Lütfi Barkan, “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I”, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 631-632.

daha sonra yapılan tahrir ile birlikte bu sayının 361 haneye ulaştığı görülmektedir. Bu cizyehaneler içerisinde Akçasığırlık'ta da 5 hane bulunduğu kayıtlarda yer almaktadır¹³⁶.

1844 yılına ait temettuat kayıtlarında, hane sayısının 3 olduğu ve burada yaşayanların yörük oldukları ifade edilmektedir. Çiftlikte yaşayanların ziraat arazisi olmadığından dolayı hayvancılıkla uğraştıkları anlaşılmaktadır. Temettuat kaydında, önceki dönemlerde olduğu gibi burada sığır yetiştiriciliği yapılmakta olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra vergi mükelleflerinin elinde at cinsinden önemli miktarda hayvanların bulunduğu görülmektedir. Ayrıca bir hanede ise yaklaşık 40 sağmal keçi bulunduğu belirtilmektedir¹³⁷.

Akçasığırlık Çiftliği arazisinin Canbaz Çiftliği ile beraber Hazine-i Hassa kaydında Laleli Vakfı mülhekatından olan III. Mustafa'nın kızı Beyhan Sultan hazretlerinin vakfından olduğu belirtilmektedir. Bu çiftliğin İzmit Çuha Fabrikası gibi yerlerin yapıtı ihtiyacını karşılamak amacıyla koyun yetiştirmek için yeniden satın alınarak emlak-ı hümayûna dâhil edildiği anlaşılmaktadır. İlk dönemlerde buranın kira bedeli Ceyb-i Hümayûn Hazinesi'nden karşılanmaktadır¹³⁸. Buradan da anlaşılacağı üzere havass-ı hümayun topraklarının padişah tarafından verildiği ve bu toprakların Beyhan Sultan tarafından kurulan vakfa irad kaydedildiği anlaşılmaktadır.

R. 1267 (1851-52) yılında Fabrika-yı Hümayûnlar Mesârifat Defteri'nde yer alan bilgilerden anlaşıldığı üzere bu çiftlik için Evkâf-ı Hümayûn Hazinesi'ne 6814 kuruş kira bedeli verildiği kaydı yer almaktadır¹³⁹. Çiftliğin, 1846 yılında hesaplanan arazisinin, 3 parçadan oluşan 700 dönüm tarla ve 4500 dönüm mera olmak üzere toplam 5200 dönüm olduğu belirtilmektedir¹⁴⁰.

Tablo 9 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Akçasığırlık Çiftliği Aşarı¹⁴¹

Ürün	1262 yılı	1263 yılı
------	-----------	-----------

¹³⁶ BOA, MAD., no. 1498, 13 Ra 1101/25 Aralık 1689.

¹³⁷ BOA, ML. VRD. TMT. d., no. 8889 A, s. 2-3.

¹³⁸ "Lâleli vakf-ı şerîfi mülhekatından merhûm ve mağfûrün leha Beyhân Sultân tâben-i serâha hazretlerinin vakf-ı şerîfinden olub İzmid Fabrika-yı Hümayûnu için mukaddeman taraf-ı işrâf hazret-i cihânâniden bi'l-mübâyaa emlak-ı hümayûn-ı mülûkâneye ilhâk buyurulan Mihaliç kazasında kâin Akçasığırlık ve Canbaz çiftliklerinin ..." BOA, HH d, no. 66, 5 Ra 1262/2 Nisan 1846.

¹³⁹ BOA, HH d, no. 561. 6 Ca 1267/10 Mart 1851.

¹⁴⁰ BOA, HH d, no. 65, s. 33.

¹⁴¹ BOA, HH d, no. 66, s. 27-30.

	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam Fiyat	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam Fiyat
Buğday (Hinta)	82,5	12	990	28,5	15	427,5
Arpa (Şair)	21,5	6	129	29	7	273
Alaf	13,5	3,5	47,10	11	6	66
Burçak	0,75	8	6	3	10	30
Bakla	7,5	10	75	1	10	10
Mısır				3	10	30
	Kıyye	Birim Fiyat (kuruş)	1247	Kıyye	Birim Fiyat (kuruş)	836,5
Duhan-ı A'la	58,5	2,5	146,10	3	3,5	10,5
Duhan-ı Evsat	1,5	2,1	3,10			
Arpacık Soğan				10	1	10
Bedel-i Bostan						17
			1397			874

Akçasıgırlık Çiftliği'nin yukarıda belirtilen vergisinin mültezime verilmesinden buranın bir mültezim tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır¹⁴². Akçasıgırlık Çiftliği'nde bulunan han ve ahırlar için de 750 kuruş kira verildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Daha sonra Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağlı diğer yerlerle birlikte Akçasıgırlık'taki han ve ahırların kirasının 800 kuruşa çıkarılmak istendiği Hazine-i Hassa Nezâreti'ne iletilmiştir¹⁴³. Akçasıgırlık Çiftliği'ne 93 harbi sonrasında muhtemelen Kafkaslardan Anadolu'ya gelen Çerkez muhacirlerinin yerleştirildiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır¹⁴⁴.

G. CANBAZ (CAMBAZ/CANBAZLI) ÇİFTLİĞİ, İSKELE-İ KEÇİ VE ÇARIK KARYELERİ

Günümüzde Karacabey'e bağlı ilçenin 22 km doğusunda görülen çiftlik eski bir yerleşim yeridir¹⁴⁵. Canbaz veya Canbazlı adıyla kayıtlarda yer alan çiftlik 1804 (17 Ra 1219) yılında III. Selim tarafından mülkname ile Beyhan Sultan'a verilmiştir. Beyhan Sultana verildikten sonra bu topraklar Yeşillizade Sarayı olarak bilinen Hatice Sultan Sarayı'nın karşısında yer alan mektebin yeniden yapılması ve bazı giderlerinin

¹⁴² "... Canbazlı ve Akçasıgırlık çiftliklerinin mahallinde mültezimine aynen verilmiş olan a'sâr esmânî bâ tenzil dokuz bin sekizyüz seksan dört buçuk (9884,5) guruş on altı (16) parenin darbhâne-i âmireden hazîne-i merkûmeye i'tâsi husûsuna mevâdd-ı sâire ile berâber bi'l-istîzân irâde-i seniyye-i cenâb-ı şâhâne müteallik buyurulmuş ..." BOA, **HH d**, no. 66, 27 S 1263/14 Şubat 1847.

¹⁴³ "... Akçasıgırlık Çiftliği için isticâr olunmakta olan hân ve ahûrlar bedeli olan yediyüz elli guruş dahi yüz guruş bi'z-zam sekizyüz (850 kuruş olması lâzım) guruşa iblâğı münâsib olacağı..." BOA, **HH d**, no. 66, 4 Ca 1264/9 Nisan 1848.

¹⁴⁴ "İtmekçi ve Akçasıgırlık mer'âsına mukaddeman iskân idilmiş olan Muhâcirîn-i Çerakise hakkında yazılan tahrîrâtın henüz cevâbı vürûd itmediği Hudâvendigâr Vilâyet-i Celîlesi'nden te'kîd idilmekte olduğunun keyfiyeti serian iş'ârına dâir" BOA, **HH d**, no. 2787, s. 5, 17 L 1311/24 Nisan 1894.

¹⁴⁵ Raif Kaplanoğlu, **Bursa Ansiklopedisi I (Yer Adları)**, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul, Eylül 2001, s. 54.

karşılanması için vakfedilmiştir¹⁴⁶. Daha sonra Canbazlı Çiftliği satın alınarak Emlâk-ı Hümâyûna dâhil edilmiştir. Çiftliğe ait demirbaş eşyaların sayılarak Çiftlikât-ı Hümâyûn'a devredilmesi için Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Ahmed Sabit Efendi'ye görev verilmiştir¹⁴⁷. Çiftlik için yıllık Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'ne 6814 kuruş kira verilmektedir¹⁴⁸.

1844 tarihli temettuat defterlerinde Canbaz Karyesi'nde hem Müslüman hem de Rumların yaşadıkları belirtilmektedir. Müslümanların 9 hane ve 10 vergi mükellefinden müteşekkil olduğu kayıtlıdır. Rumlar ise 21 hane ve 22 vergi mükellefinden oluşmaktadır, ancak bunlardan ikisinin karyede olmadıkları kayıtlarda belirtilmektedir. Geçim kaynağı olarak daha çok tarım, hayvancılık ve ipekçilik yapılmaktadır. Karyede, sığır ve manda cinsi hayvan yetiştirildiği bunun yanında binek ve yük taşıma gibi ihtiyaçlar için at yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Karyede bunların yanı sıra üzüm, soğan yetiştiriciliği ve bir kişi tarafından da arıcılık yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır¹⁴⁹. Karyede ayrıca Rumelili 9 yabancı çoban bulunduğu ve bunların koyun yetiştiriciliği yaptıkları kaydedilmektedir¹⁵⁰. Bu yabancıların, Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Filibe ve Pazarcık taraflarından getirilen Bulgarlardan olmaları muhtemeldir.

Tablo 10 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Canbazlı Çiftliği Aşarı¹⁵¹

Ürün	1262 yılı			1263 yılı		
	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam
Buğday (Hinta)	47	12	564	34	15	510
Arpa (Şair)	4,5	6	27	10	7	70
Alaf	7	3,5	24,5	3,5	6	21
Burçak	1	8	8	3	10	30
Çavdar	14,5	8	116	1	10	10
Mısır darısı				20	10	200
Ürün	Kıyye	Birim Fiyat (para)	739,5	Kıyye	Birim Fiyat (para)	1012
Soğan	550	4	55	143,5	10	35
Duhan				3,5	120	10,25
Bostan bedeli						48,20
			794,5			795,15

¹⁴⁶ BOA, **BEO (Bâb-ı Âli Evrâk Odası)**, no. 4531/339770, 20 Za 1336 / 27 Ağustos 1918.

¹⁴⁷ BOA, **C. SM (Cevdet Saray)**, No. 110/5531, 26 Ra 1259/26 Nisan 1843.

¹⁴⁸ BOA, **HH d.**, no. 66, 5 R 1262/2 Nisan 1846.

¹⁴⁹ BOA, **ML. VRD. TMT. d.**, no. 8918 A, s. 2-18.

¹⁵⁰ BOA, **ML. VRD. TMT. d.**, no. 8918 A, s. 19.

¹⁵¹ BOA, **HH d.**, no. 66, s. 27-30.

Canbaz Çiftliği'nin, 1846 yılında hesaplanan arazisinin 38 parçadan oluşan 1603 dönüm tarım arazisi olduğu belirtilmektedir¹⁵². Canbaz Çiftliği'nde H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmede ise, 4500 dönüm mera ve 129 dönüm ziraat arazisi olduğu belirtilmektedir¹⁵³. Sâlnâmede tarım arazisinin çok az gösterildiği, meranın ise fazlaştığı görülmektedir. Bu durumda ya bilgilerden birinde bir yanlışlık var veya kullanılan arazilerin işlevlerinde değişiklik meydana geldiği tahmin edilmektedir. Canbaz Çiftliği'nin R. 1304 (M. 1888-1889) tarihine ait kayıttan 15.000 kuruşa kiralandığı anlaşılmaktadır. Bu rakamın 6.000 kuruşu tahsil edilmiş olup kalan 9.000 kuruş sonraki aya devretmiştir¹⁵⁴.

1894 yılında Canbaz Çiftliği'nin izinsiz olarak bölgedeki halk tarafından ekildiği anlaşıl原因 bunlarla ilgili dava açılmayıp sadece gerekli olan işlemlerin Çiftlikât-ı Hümâyûn idaresi tarafından yapılmasını Hazine-i Hassa Nezâreti tavsiye etmiştir¹⁵⁵. Daha sonra burada ziraat yapan Canbaz, Çaşnigir ve Dolama karyeleri ahalisinden ücret talep edilmiş, ancak Çerkez Mehmet ve Ömer Bey isimli şahısların halkı ücret vermemeleri noktasında kışkırtmasından dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarında ziraat yapan şahısların ücret vermedikleri ve bundan dolayı bu kişiler hakkında dava açılacağı ifade edilmektedir¹⁵⁶.

Canbaz Çiftliği yakınlarında bulunan Çarık ve İskele adı verilen yerlerde ipek yetiştiriciliği yapıldığı Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Hacı Osman Ağa'nın soruşturmasından anlaşılmaktadır. İskele Çiftliği merasında haymenişin Yörük tائفesinin yerleştirildiği ve her yıl bunlardan vergi olarak tereyağı alındığı belirtilmektedir¹⁵⁷. Ayrıca Mihaliç İskelesi'nde Çiftlikât-ı Hümâyûn idaresine bağlı odaların bulunduğu görülmektedir. Bu odaların kiraya verildiği ve bunlardan iki yıllık kira olarak 171 kuruş alındığı kaydedilmektedir¹⁵⁸.

¹⁵² BOA, **HH d**, no. 65, s. 34.

¹⁵³ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 397.

¹⁵⁴ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 26, 30 Teşrînisânî 1304/12 Aralık 1888.

¹⁵⁵ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 20, 18 Ra 1312/19 Eylül 1894.

¹⁵⁶ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 22, 23 Ağustos 1310/4 Eylül 1894.

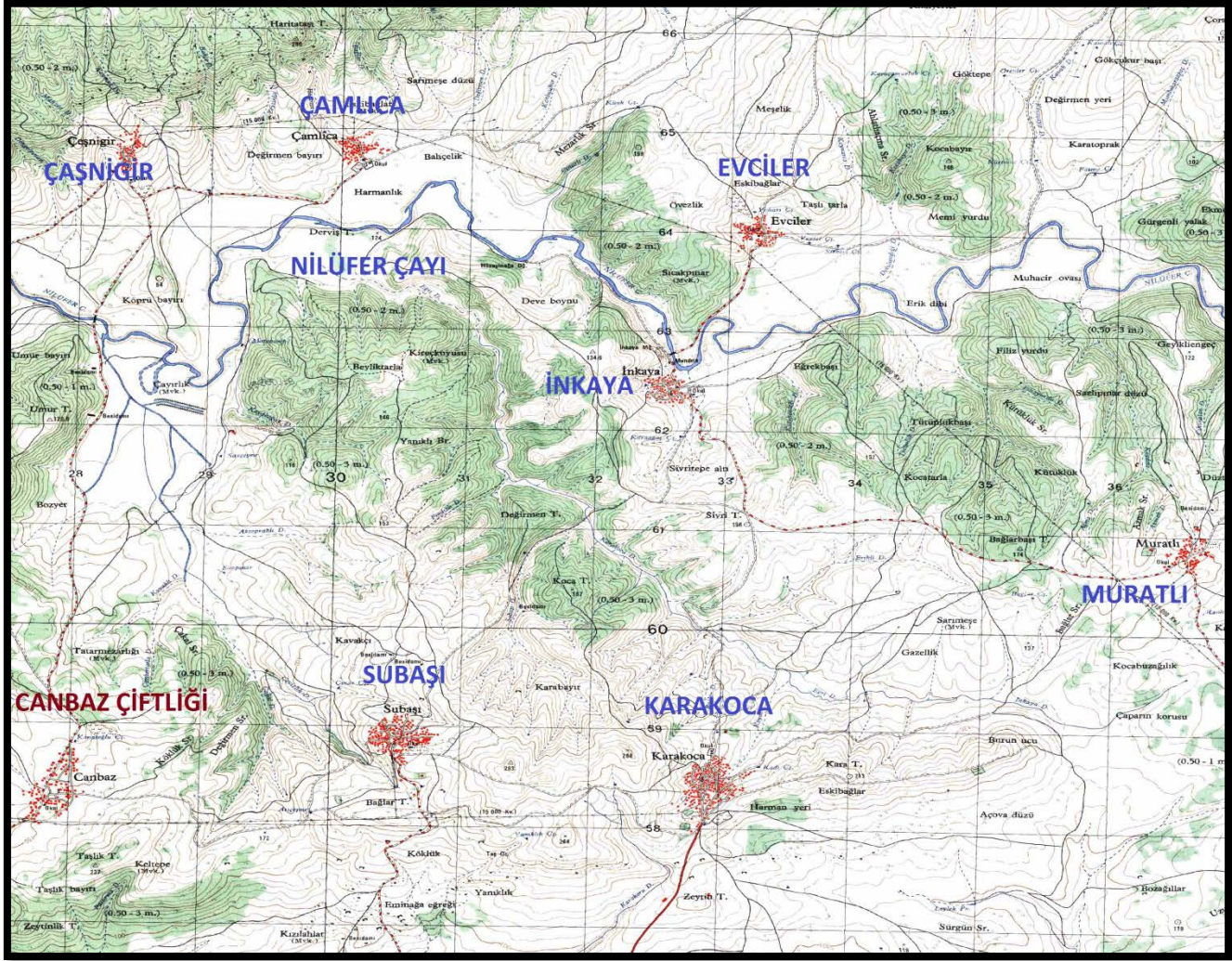
¹⁵⁷ "İskele Çiftlik-i Hümâyûnu mer'asında iskân iden haymenişin yörük tائفesinin beher sene mu'tad virecekleri revgan-ı sâde yetmiş üç senesine mahsûben dahi tâife-i merkûme tarafından otuz üç buçuk kıyye olarak ifâ olunmuş ise de deftere idhâl olunmamış olduğundan bunun tahkîki. On beş kıyyesini aldım.

On beş kıyyesini aldım.

Mutasarrıf olduğu on beş kıyye revgan-ı sâde irâd kaydı ve bakıyyesinin dahi bi't-tahsîl irâd kayd olunması iktizâ ideceği ma'lûm-i âli buyurulmak için şerh virildi." BOA, **HH d**, no. 25085.

¹⁵⁸ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 26, 30 Eylül 1305/12 Ekim 1889.

Resim 4 Canbaz Çiftliği'nin Günümüzde Bulunan Toprakları



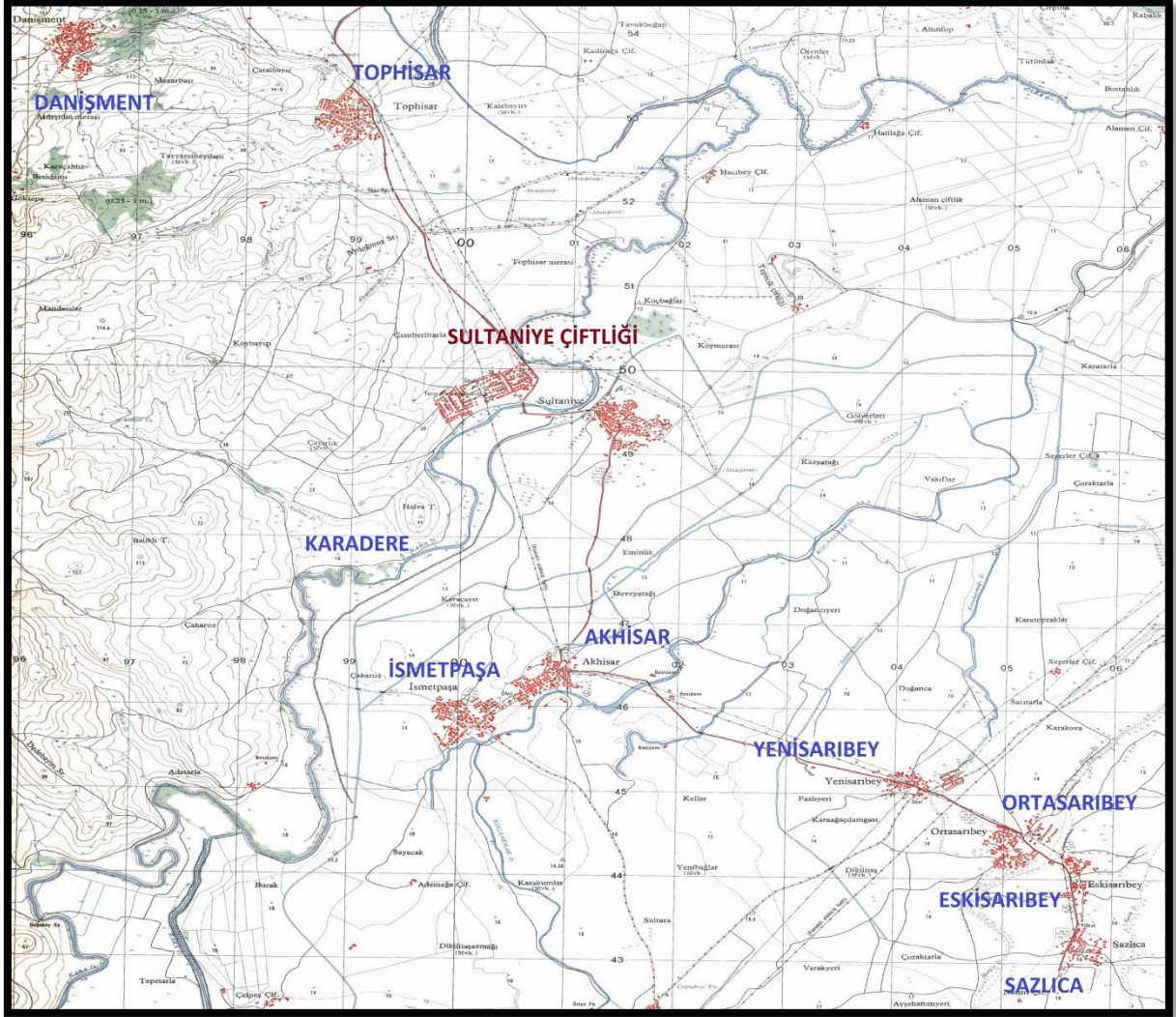
H. KARAYANI (SULTANIYE) ÇİFTLİĞİ

Günümüzdeki ismi Sultaniye olan çiftlik Karacabey'in batısında ilçeye 27 km uzaklıktadır. 1530 tarihli tahrirat defterinde köy Uluabat'a bağlı gözükmetedir. Defterde ellici olarak kaydedidilen köylülerin Hristiyan olduğu görülmektedir¹⁵⁹. 1844 tarihli temettuat defterinde, karyede 9 müslüman hane bulunduğu, bunların geçimlerini ziraat ve hayvancılıktan sağladıkları görülmektedir. Daha çok manda, inek gibi büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yapılmakta olup, bunun yanısıra koyun ve at yetiştirildiği, arıcılık yapıldığı

¹⁵⁹ Kaplanoğlu, Yer Adları, s. 258.

da temettuat kayıtlarında bulunmaktadır. Ayrıca Nafiz Paşa isimindeki birinin de bu karyede toprağı olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁰.

Resim 5 Günümüzde Karayani (Sultaniye) Çiftliği Arazisi



Karayani Çiftliği'nin, 1849'da Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan yerli ve merinos koyunlarının sayısının artmasıyla otlak ihtiyacı doğması sonucunda satın alınmasının teklif edildiği görülmektedir. Çiftliğin koyun otlatmaya uygun, geniş bir yer olduğu aynı kayıta yer alan ifadeden anlaşılmaktadır. Çiftlik sahibinin, çiftlik için 30.000

¹⁶⁰ BOA, ML. VRD. TMT. d, no. 8911.

kuruş muaccele istediği belirtilirken, bu meblağın ehil kişiler tarafından da çiftliğin bahası olarak kabul edildiği ifade edilmektedir¹⁶¹.

Çiftliğin satın alınması teklifine karşı verilen cevapta, talep padişah tarafından kabul edilmiş ve gerekli paranın Fabrika-yı Hümâyûnlar mal sandığından verilmesini irâde buyurmuştur¹⁶². 1851 yılına ait kayıttan anlaşıldığı üzere bu arazinin satın alındığı Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Ahmed Efendi'nin çiftliğin satın alınmasıyla ilgili senetleri ve tutanağı nezâretten talep etmesinden anlaşılmaktadır¹⁶³. Mihaliç kazası sınırları içerisinde yer alan Karayani Çiftliği'nde H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmeye göre 3000 dönüm ziraat arazisi bulunmaktadır¹⁶⁴.

Karayani Çiftliği'nin R. 1304 (M. 1888) tarihli kayıttan anlaşıldığı üzere 15.000 kuruş ücret ile kiraya verildiği görülmektedir. Bu rakamın 7500 kuruşunun Teşrin-i Sâni 1304'te (M. 1888) tahsil edildiği kalan 7500 kuruşun ise daha sonraki aya devredildiği görülmektedir¹⁶⁵.

İ. GÖNİ (GÖNÜ) ÇİFTLİĞİ

Günümüzde Karacabey'e bağlı olan köy Karacabey'in en güneyinde ilçeye 16 km mesafede bulunmaktadır¹⁶⁶. 1844 tarihli temettuat defterinde karyede 8 hane bulunduğu belirtilmektedir. Burada bulunan hanelerin tamamı Müslüman olup tarım ve ziraatla uğraşmaktadırlar. Daha çok manda ve sığır gibi büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yapıldığı

¹⁶¹ “Mihaliç ve havâlisinde kâin Çiftlikât-ı Şâhâne'de mevcûd olan merinoz ve yerlü ağnâmı te'sîr-i tevcihât-ı ekseriyat-ı cenâb-ı cihândârî ile teksîr iderek çiftlikât-ı merkûme mer'âsına sığışmamakda olduğundan civâr çiftlikâtında münâsib mahallin mübâyaası derece-i vücûbda görünmüş olduğuna binâen lede't-taharri Mihaliç'de vâki' Karayani çiftliği çiftlikât-ı merkûme arâzisi civârında olub arâzi-i merbûtası ağnâm-ı merkûme ra'yine elvirişli olduğu hâlde vüs'atlice bulunmuş idüğünden mübâyaası ezher cihet muhassenâtı mücib olacağı cihetle sâhibi celb ile otuz bin guruş muaccele ile bey' ve şîrâsına irzâ olunmuş ve meblâğ-ı mezbûr zikr olunan çiftliğin değer-i bâhâsı olduğu dahi erbâbı tarafından ifâde kılınmış olmağla çiftlik-i merkûmun olmkdâr muaccele ile mübâyaası ve meblâğ-ı mezbûrun fabrika-i hümâyûnlar mâl sandığından i'tâsı haklarında ne vecihle emr ü fermân-ı kerâmetünvân hazret-i cihânbâni şeref efzâ-yı sūdûr buyurular ise mücibince iktizâsının icrâsına ibtidâr olunacağı muhatilm-i sâmilere buyuruldukda olbâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. 27 Cemaziyelâhir sene 1265 (20 Mayıs 1849).” BOA, **HH d**, no. 70, s. 94.

¹⁶² “... zîb tevkîr olan işbu tezkîre-i behiyyeleri meşmul nigâh-ı meâli iktinâh-ı hazret-i şâhâne buyurulmuş ve iş'âr-ı vâlâları vecihle çiftlik-i mezkûrun olmkdâr muaccele ile mübâyaası ve meblâğ-ı mezkûrun fabrika-i hümâyûnlar mâl sandığından i'tâsı sâniha zîb sūdûr buyurulan emr ve irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriyârî icâb-ı celilinden bulunmuş olduğu rehîn-i ilm ü vâlâları buyuruldukda olbâbda irâde efendimindir. 12 Muharrem sene 66 (28 Kasım 1849).” BOA, **HH d**, no. 70, s. 94.

¹⁶³ “... Karayani Çiftliğinin henüz senedâtı ve zabıtnâmesi tarafınıza gönderilememiş ise de bend-i mezkûr gönderilmek üzere derdest tesviye bulunduğu ...” BOA, **HH d**, no. 72, 7 B 1267/9 Mayıs 1851.

¹⁶⁴ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 397.

¹⁶⁵ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 26, 30 Teşrinisâni 1304/12 Aralık 1888.

¹⁶⁶ Kaplanoğlu, **Yer Adları**, s. 119.

görülmektedir. Ayrıca karyenin Mihaliç karyeleriyle çevrili olmasından dolayı, vergisinin Kirmasti kazasına verildiği, öşrünün ise Mihaliç kazasına dâhil edildiği ifade edilmektedir¹⁶⁷. Hazine-i hassa kayıtlarında Kirmasti kazası topraklarına bağlı görülen Göni Çiftliği'nin, 1846 yılında hesaplanan arazisinin, 9 parçadan oluşan 822 dönüm tarla ve 4000 dönüm mera olmak üzere toplam 4822 dönüm olduğu belirtilmektedir. Hazine-i hassa kaydında çiftlik topraklarının sınırlarının ayrıntılı olarak verildiği görülmektedir¹⁶⁸.

Tablo 11 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Göni Çiftliği Aşarı¹⁶⁹

Ürün	1262 yılı			1263 yılı		
	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam
Buğday (Hinta)	63	12	756	47,5	15	712,5
Arpa (Şair)	48,5	6	291	30	7	213,5
Alaf	16	3,5	56	8	6	48
Burçak	3,5	8	28	1	10	10
Sisam	4	20	80			
Çavdar	1,5	8	12			
...	6	15	90	2,5	20	50
Bakla	27	10	270	15,5	10	155
Nohud				0,5	15	7,5
			1583			1196,5
	Kıyye	Birim Fiyat (kuruş)		Kile	Birim Fiyat (para)	
Duhan-ı A'la	129	2,5	322			
Duhan-ı Evsat	8,16	1,5	12,10			
Sarımsak				33	40	33
Soğan				155	10	38,30
			1918,10			1268,30

Bir dönem Gerdeme Çiftliği'ne bağlı olduğu belirtilen Göni Çiftliği'nin de 1855 depreminde diğer çiftlikler kadar olmasa da zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Çiftliğin gerektiği şekilde tamiri lazım gelen kısımlarının tamir edilmesi, tamiri mümkün olmayan kısımlarının da az bir masrafla yeniden inşa edilmesi istenmektedir¹⁷⁰. H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmede; Orta, Kayseriye, Çörekli ve Harem Ağılı ile beraber Kirmasti sınırları içerisinde yer alan çiftliklerde toplamda 13.066 dönüm ziraat arazisi ve 23.402

¹⁶⁷ BOA, **ML.VRD.TMT.d**, no. 8510.

¹⁶⁸ “Çiftlik-i Hümayûn-ı mezbûrun müstakilen hâvî olduğu mer'âsının bir tarafı Gerdeme Çiftlik-i Hümayûn altından Acem çeşmesinin kemerinden Tokmaklı Azmağı ile Dorumbey (Torumtay) Karyesi'nden Kirmasti Kasabası'na giden yola andan Karagüllük nâm mevzie andan Mihalic Caddesi'nden Laz kuyusuna andan Yakuboğlu tarlasından hallac yerine andan yerlerine andan Keşeler tabir olunan yolca doğru mezkûr kemerde muntehî olduğu mer'â dönüm 4000.” BOA, **HH d**, no. 65, s. 32.

¹⁶⁹ BOA, **HH d**, no. 66, s. 27-30.

¹⁷⁰ BOA, **HH d**, no. 70, s. 95, 7 B 1271/26 Mart 1855.

dönüm mera bulunduğu kayıtlıdır¹⁷¹. Göni Çiftliği'nde ipek üretiminin de yapıldığı müdür Hacı Osman Ağa'nın soruşturmasından anlaşılmaktadır¹⁷².

J. ORTA ÇİFTLİK

Orta çiftlik, adından da anlaşılacağı üzere önceleri coğrafi olarak havass-ı hümayûnlara bağlı çiftliklerin ortasında yer almaktaydı. Bundan dolayı burası 1855 Bursa depremine kadar müdürlerin ikamet ettiği merkez çiftlik konumundadır¹⁷³. Depremden sonra müdürlerin ikamet yeri olarak, irâde-i seniyye doğrultusunda Filibe ve Pazarcık taraflarından gelen çoban ve ırgatların yerleştirildiği Gerdeme Çiftliği yapılmıştır. Çiftliğin 1846 yılında hesaplanan arazisinin, 14 parçadan oluşan 3489 dönüm tarla ve 6500 dönüm mera olmak üzere toplam 9989 dönüm olduğu belirtilmektedir¹⁷⁴.

Tablo 12 R. 1262-63 (1846-47/1847-48) Yıllarına Ait Maliye Hazinesi'ne Verilecek Orta Çiftlik A'şarı¹⁷⁵

Ürün	1262 yılı			1263 yılı		
	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam Fiyat	Kile	Birim Fiyat (kuruş)	Toplam Fiyat
Buğday (Hinta)	71,5	12	858	118	15	1770
Arpa (Şair)	37,5	6	225	104	7	728
Alaf	92	3,5	322	111	6	666
Burçak	14	8	112	24	10	245
Sisam	1,5	20	30	5	40	200
Mısır darısı	3	8	24			
Bakla	1,5	10	15	18	10	180
Nohut				2	15	30
	Kıyye	Birim Fiyat (para)	1586	Kıyye	Birim Fiyat (para)	3819
Sarımsak	87,5	40	87,20	42	40	43
Soğan	382	4	38,08	220	10	55
Duhan-ı A'la	55	100	137,20	120	120	360
Duhan-ı Evsat	11	60	16,20			
			1865,28			4277

Orta çiftlikte depremden sonra enkazdan elde edilecek malzemelerle ihtiyaç duyulan büyük ahırlar, büyük samanlık, büyük mandıra, büyük bir zahire anbarı, amale ve çorbacı için dört odanın inşa edilmesi istenmektedir¹⁷⁶. H. 1302 (M. 1884-85) tarihli

¹⁷¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1302, s. 401.

¹⁷² BOA, HH d, no. 25085.

¹⁷³ “Çâkerleri hâkpâ-yı âlilerine bi'l-ifâde geçen hafta Çiftlikât-ı Şâhâne muâyenesine azîmet olunmuş idi çiftlikât-ı mezkûre müdürü Halil Efendi'nin makarını bulunan Orta Çiftliğe binnet-i te'âla vüsûlü...” BOA, HH d, no. 65, s. 61.

¹⁷⁴ BOA, HH d, no. 65, s. 34.

¹⁷⁵ BOA, HH d, no. 66, s. 27-30.

¹⁷⁶ BOA, HH d, no. 70, s. 95, 7 B 1271/26 Mart 1855.

sâlnâmede Orta Çiftlik topraklarının Kirmasti kazası sınırları içerisinde bulunduğu belirtilmektedir¹⁷⁷.

K. DİĞER ÇİFTLİK, MERA VE YAYLAKLAR

Çiftlikât-ı Hümâyûn için gerekli olan otlakların temin edilmesi amacıyla Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu arazisinin zamanla sınırlarının genişletildiği görülmektedir. 1847 yılı yazında o sene doğan kuzulardan dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki meraların yetmediği ifade edilmektedir. Bundan dolayı Uludağ eteklerinde ve yukarılarında koyun otlatmak için uygun otlakların bulunduğu belirtilmekte ve bu otlakların Türkmen taifelerine kiralandığı ifade edilmektedir. Bundan sonraki süreçte bu otlakların Türkmenlere kiralanmayıp Çiftlikât-ı Şâhâne için kiralanmasının daha uygun olacağı belirtilmektedir. Bu işin hızlı bir şekilde halledilmesi amacıyla ehil kişilerin incelemelerde bulunarak bu işi sonuçlandırmaları gerektiği ifade edilmektedir. Koyunlar için gerekli meraların temini noktasında bu hususta ihtisas sahibi olduğu ifade edilen Ziraat Talimhanesi'nde Rusça tercümanı olan Agaton Efendi'den yararlanılabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Avrupa'da olduğu gibi çayır tohumu ekilmesi de gündeme gelmiş, bunun için de Agaton Efendi'ye durumun sorulması tavsiye edilmiştir¹⁷⁸. Görüldüğü üzere özellikle otlak ihtiyacının karşılanması amacıyla değişik çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bunlar için de Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarının genişletildiği anlaşılmaktadır.

1. Kepsud Çiftliği

Bugün Balıkesir'e bağlı bir ilçe olan Kepsut'a bağlı bazı arazilerin Osmanlı'nın son dönemlerinde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı bir çiftlik olarak anıldığı görülmektedir. Kepsud'a bağlı çiftliklerde, 1846 yılında hesaplanan arazisinin 11 parçadan oluşan 843 dönüm tarladan oluştuğu belirtilmektedir¹⁷⁹. Kepsud Çiftliği'nde özellikle pirinç yetiştiriciliği yapıldığı kayıtlarda yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1302, s. 401.

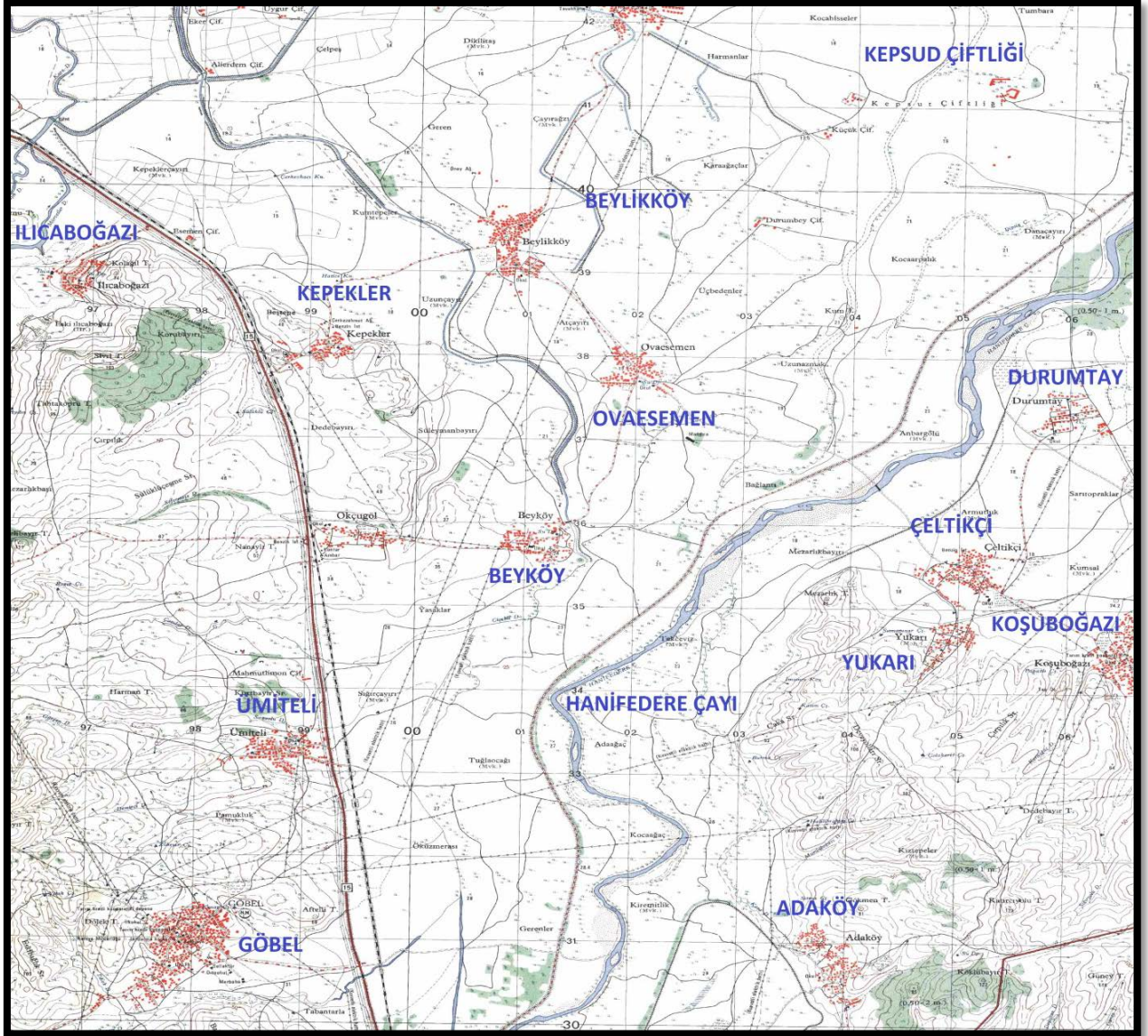
¹⁷⁸ "Mihaliç ve havâlisinde kâin Çiftlikât-ı Şâhâne mer'âları bu sene tevellüd itmekde olan kuzulardan dolayı ağnâm-ı mevcûdeye kifâyet itmeyerek icrâ-yı tedârîki ihtârına dâir..." BOA, HH d, no. 66, s. 28, 24 B 1263/8 Temmuz 1847.

¹⁷⁹ BOA, HH d, no. 65, s. 33.

¹⁸⁰ Kepsud çiftliğinde çeltük döğer iken sirkat olunan kısrak nasıl öldüğünün tahkiki. BOA, HH d, no. 25085.

Kepsud Çiftliği'nin R. 1304 (M. 1888) yılında işletilmek üzere kiralık olarak verildiği kayıtlardan anlaşılmakta olup buradan 10.925 kuruş kira alınmaktadır¹⁸¹. 1894 yılında, çiftliğin kırk elli dönümlük bir kısmına Abacı Pedonco isimli bir zımminin müdahale etmesinden dolayı, kiracının rahatsızlık duyduğu kayıtlardan belirtilmektedir¹⁸².

Resim 6 Kepsud Çiftliği'nin Günümüzde Bulunduğu Topraklar



¹⁸¹ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 26, 30 Teşrînisânî 1304/12 Aralık 1888.

¹⁸² “Taht-ı isticâresinde bulunan Kepsud'da vâki' arâziden kırk elli dönüm kadar mahalle Abacı Pedonco nâm kimse müdâhale itmekde olduğu Mehmed Raşid mühriyle i'tâ olunan istid'anâmede beyân olunmuş olduğuna dâir.” BOA, **HH d**, no. 2787, s. 12, 5 M 1312/9 Temmuz 1894.

2. Harem Ağılı Çiftliği

Harem Ağılı denilen bölgede yer alan çiftliğin hayvan sayılarında meydana gelen artış ve bundan dolayı otlaklara duyulan ihtiyacın artması üzerine Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Halil Efendi döneminde satın alınması tavsiye edilmiştir. Buranın zaten Çiftlikât-ı Hümâyûn tarafından özellikle Rumeli'den gelen çobanlar tarafından kullanıldığı ve yıllık 3000 kuruş buraya kira verildiği yine aynı kayıttan anlaşılmaktadır. Buranın Finkaloğlu Süleyman adı verilen sahibinden 30-35 bin kuruş tahmini ücretle satın alınması teklif edilmiştir¹⁸³. Çiftliğin daha sonraları Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Derviş Bey döneminde 1872 yılında satın alındığı görülmektedir. Satıştan evvel bu toprakların sınırlarının ve ölçülerinin 3 Şubat 1872'de belirlendiği kaydedilmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a dâhil edilen 9 parça tarlanın toplamı 3723 dönüm civarındadır. Satın alınan 9 parça toprağın vakıf olduğu, bunların büyük bir kısmının Hundi Hatun vakfına ait olduğu belirtilmektedir. 1 parça tarlanın Mihrişah Valide Sultan* vakfına ait olduğu görülürken, 3 parçasının ise Hundi Hatunla birlikte, Şah Huban ve Hatice Sultan vakıflarına ait olduğu kaydedilmektedir.

Günümüzde çiftliğin ismiyle anılan herhangi bir yer bulunmamaktadır. Çiftliğin satın alınırken belirtilen sınırlarına ve Osmanlı dönemine ait haritalara bakılarak Susurluk Çayı'nın doğusunda Gönü, Çörekli ve Çeribaşı çiftliklerinin batısında olduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁴. Harem Ağılı Çiftliği'nin Kirmasti topraklarında yer aldığı H. 1302 (M. 1184-85) tarihli sâlnâmede ifade edilmektedir¹⁸⁵.

3. İtmekçi/Ekmekçi /İtmekçibaşı Çiftliği

1844 yılına ait temettuat defterlerinde İskele yakınındaki İtmekçi mer'asında 4 hane yörükân bulunduğu belirtilmektedir. Geçim kaynağı olarak hayvancılık yapıldığı, ziraat arazisi bulunmadığı kaydedilmektedir. Yetiştirilen hayvanlar sığır, at ve keçi cinsleridir¹⁸⁶. Yine 1844 tarihli temettuat defterinde, İtmekçi mer'asında Akçakoyun cemaati

¹⁸³ “bu hususun icâbât-ı hâlîyesi müdürü Halil Efendi ile erbâb-ı vukûfdan lede'l-istifsâr zikr olunan mer'anın vüs'at ve münâsebet-i ittisâliyesinden başka ağnâm-ı mezkureyi ra'ya şâyeste mer'â olarak şiddet-i lüzûmu olduğuna binâen sâye-i merhametvâye-i zât-ı tâcidârîde hem müdür-i mumaileyh gadirden ve hemde ağnâm-ı mezkûre müzayakadan vikâyeten çiftlik-i mezbûrun otuz otuz beşbin (30.000-35.000) guruş bedel-i muhammen ile mübâyaa olunarak nâm-ı nâmi-i hazret-i pâdişâhiye kayd” BOA, **HH d**, no. 65, s. 61.

* Mihrişah Valide Sultan, III. Mustafa'nın zevcelerindendir.

¹⁸⁴ BOA, **HH d**, no. 65, s. 63.

¹⁸⁵ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 401.

¹⁸⁶ BOA, **ML. VRD. TMT. d.**, no. 8889 A, s. 3-5.

yörükânından 11 hane ve 14 vergi mükellefi bulunmaktadır. Genel olarak Akçakoyun yörükânının hayvancılıkla uğraştığı kaydedilmekte olup daha çok sığır ve at yetiştiriciliğinin bütün vergi mükellefleri tarafından yapıldığı görülmektedir. Birer vergi mükellefi ise koyun yetiştiriciliği, tütün yetiştiriciliği ve sebze (bostan) yetiştiriciliği yapmaktadır¹⁸⁷. Ekmekçi Çiftliği'nde H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmede 12.500 dönüm mera ve 2500 dönüm ziraat arazisi bulunduğu belirtilmektedir¹⁸⁸.

Çiftliğe 93 harbi sonrasında Çerkez muhacirlerinin yerleştirilmiş olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Akçasığırlık Çiftliği ile Ekmekçi Çiftliği'ne H. 1296 (M. 1878-79) yılında yaklaşık 200 hane muhacir yerleştirildiği belirtilmektedir. Bunlardan 90 hane mahalli hükümet tarafından, 110 hane *Anadolu Ciheti İskân-ı Muhacirun Memuru* Ahmed Hamdi Paşa tarafından istendiği zaman başka bir yere yerleştirilmek koşuluyla ve senet alınarak yerleştirilmiştir. Mahalli hükümetin yerleştirmiş olduğu 90 hane başka yerlere yerleştirilmiş, ancak bunlar birer ikişer tekrar geri dönerek Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarına yerleşmişlerdir. 1883 yılına ait kayıtlardan bu muhacirlerin yerleştirilmeleri için Arap Çiftliği arazisinin uygun olduğu teklif edilmiştir¹⁸⁹. Ancak 1890 yılındaki arşiv bilgilerinden buradaki muhacirlerin en azından tamamının uygun görülen arazilere yerleştirilemediği anlaşılmaktadır¹⁹⁰. Günümüzde bu köyde halen Çerkez muhacirleri yaşamaktadır.

4. Kızıllar Çiftliği

Kızıllar Çiftliği'nin özellikle Berlin Antlaşması'yla bağımsız olan Karadağ'dan gelen Nikşik Muhacirleri tarafından şe'nlendirildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Daha önceleri İstanbul ve ardından Draç'a sevk edilen, ancak buranın havasına uyum sağlayamayınca Kosova'nın Berane kazasına gönderilen¹⁹¹ muhacirlerin daha sonraları Anadolu'da İstanbul'a yakın bir yere iskân edilmeleriyle ilgili Dâhiliye Nezâreti'ne tezkire yazılmıştır¹⁹². Değişik yerlerin teklif edilmesinden sonra nihai olarak 1893 Kasımında, muhacirlerin vekillerinin daha önce gördükleri, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı

¹⁸⁷ BOA, **ML. VRD. TMT. d.**, no. 8889 A, s. 5-12.

¹⁸⁸ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 397.

¹⁸⁹ BOA, **Y. MTV**, no. 12/54, 1 Z 1300 / 3 Ekim 1883.

¹⁹⁰ Kemal Gurulkan ve diğerleri, **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012, s. 433-434.

¹⁹¹ Nedim İpek, "Kosova Vilâyeti Dâhilinde Gerçekleşen Göçler", **History Studies**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Vol. 2/1, 2010, s. 69.

¹⁹² BOA, **DH. MKT**, no. 75/2, s. 1/1, 8 Z 1310/23 Haziran 1893.

Kızıllar Çiftliği'nin muhacirlerinin iskânı için uygun olduğu belirtilmiştir¹⁹³. 29 Aralık 1903 tarihli irâdeden anlaşıldığına göre yerleştirilen muhacirler için evler inşa edilmesi, tarım araç ve gereçleri ile yemeklik ve tohumluk bedellerinin karşılanması için, muhacirlere ayrılan tahsisâtta para ödenmesi istenmektedir¹⁹⁴.

Kızıllar Çiftliği'ne 1900 yılında bir ev inşa edildiği evi yapan müteahhit Osman Ağa'nın talep ettiği 5640 kuruşluk ücretten anlaşılmaktadır¹⁹⁵. Muhtemelen bu bina bu çiftlikteki toprakların idaresinden sorumlu görevlinin, kethüdanın ikameti için inşa ettirilmiştir. Kızıllar Çiftliği Büyük Taarruz'dan sonra kaçan Yunanlıların yaktıkları köyler arasında bulunmaktadır¹⁹⁶.

5. Çeribaşı Çiftliği

Bu çiftliğin toprakları önceleri Eski Bağdat valisi merhum Necip Paşa soyundan gelen Ahmed Efendi'nin tasarrufunda bulunmaktaydı. Fakat burayı Ahmed Efendi'den kiralayan İmam namındaki kişinin geçimsiz ve sıkıntı veren hareketlerinden dolayı bu çiftliğin Hazine-i Hassa tarafından satın alınması teklif edilmişti. Fakat teklif edilen dönem için satın almaya sıcak bakılmamış, kiralanabileceği ifade edilmiştir. Daha sonra mutasarrıf Ahmed Efendi ile 1851 yılında yapılan yazışmalar neticesinde Ahmed Efendi büyük bir memnuniyetle bu toprakları Çiftlikât-ı Hümâyûn'a kiraya verebileceğini ifade etmişti. Çiftliğin R. 1269 yılı ruz-i kasımından yani 8 Kasım 1852'den itibaren 1000 kuruş bedelle üç yıllığına kiralandığı anlaşılmaktadır¹⁹⁷.

Üç yıllık kira sözleşmesi sırasında, ilk yılın kirası olan bin kuruş ödenmiş ancak H. 1270 (M. 1853-54) yılı kirası Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Ahmed Efendi'nin vekili olan Kürt Yusuf Ağa'nın vefat etmesi, Çeribaşı Çiftliği mutasarrıfı Necippaşazade Ahmed Ağa'nın vekili olan Ali Rıza Ağa'ya ulaşılamamasından dolayı ödenememiştir. Kiranın ödenmemesinden dolayı çiftliğin başka bir kimseye kiraya verildiği haberinin gelmesi

¹⁹³ BOA, **DH. MKT**, no. 75/2, 17 Ca 1311/26 Kasım 1893.

¹⁹⁴ BOA, **İ. HUS (İrâdeler, Husûsî)**, no. 112/1321, 16 Kânûniyevvel 1319/29 Aralık 1903.

¹⁹⁵ BOA, **HH d**, no. 2856, s. 112, Ağustos 1318 / Ağustos 1902.

¹⁹⁶ Canip Bey, a.g.e, s. 201.

¹⁹⁷ Mihaliç kazasında kâin mutasarrıf oldukları Çeribaşı nâm çiftlik yeriyle mer'â ve tarla-yı âlileri Ali Rızâ Ağa bendeleri ma'rifetiyle altmış dokuz senesi rûz-i kasımından yetmiş bir senesi rûz-i kasımı duhûlüne değin senevî biner guruşdan üç senelik üçbin guruş bedel ile Çiftlikât-ı Hümâyûn-ı cenâb-ı şehriyârî müdürü Ahmed Efendi bendelerinin kaza-i merkûmede sâkin vekili Kürd Yusuf Ağa nâmına olarak ağnâm-ı şâhâne ra'y olunmak üzere çiftlikât-ı merkûme idâresi cânibine bâ zabitnâme îcâr olunmak... BOA, **HH d**, no. 72, s. 114-115, 3 S 1271/25 Ekim 1854.

üzerine özellikle Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan merinos koyunlarının yetiştirilmesine verilen önemden dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn yakınında bulunan bu çiftliğin başkasına kiraya verilmesinin uygun düşmeyeceği ve padişahın da bu durumdan hoşnut olmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca kira süresinin bitiminden sonra da çiftliğin yine kiralanabileceği arşiv kaydında yer alan bilgidен anlaşılmalıdır. Daha sonra ise yapılan yazışmalar neticesinde kira süresi bitimine kadar çiftliğin başkasına kiralanmayacağı şeklinde şerh düşüldüğü görülmektedir¹⁹⁸.

Çeribaşı Çiftliği'nde H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmeye göre 9600 dönüm mera ve 459 dönüm ziraat arazisi bulunduğu kaydedilmektedir¹⁹⁹. Çeribaşı Çiftliği'nin bulunduğu bölgede bulunan Susurluk Irmağı'nda balık avalama işinden kira alındığı anlaşılmaktadır. 1889 yılında ırmakta yapılacak balıkçılık için Mart başından Mayıs sonuna kadar 3 aylığına 500 kuruş kira alındığı görülmektedir²⁰⁰.

Çeribaşı Çiftliği sınırında bulunan Camandıra Çiftliği mutasarrıfı ile Çiftlikât-ı Hümâyûn arasında arazi ihtilafının bulunduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. İlk olarak 1894 yılında ortaya çıkan arazi anlaşmazlıklarında Çeribaşı Çiftliği sazlığına Camandıra mutasarrıfı tarafından müdahale edildiği, Çiftlikât-ı Hümâyûn idaresi tarafından Hazine-i Hassa Nezâreti'ne şikâyet edilmektedir²⁰¹. Daha sonra Camandıra Çiftliği mutasarrıfına araziye tecavüz etmesinden dolayı dava açmak için Hazine-i Hassa Nezâreti'nden vekâlet senedi, hududname ve Çeribaşı Çiftliği'nin tapusu talep edilmiştir²⁰². Camandıra Çiftliği mutasarrıfının daha sonra Mihaliç'ten gittiği, yerine vekil olarak bıraktığı Mehmet Efendi'nin sınırın belirlenmesinde kendisinin yetkili olmadığını ifade ettiği

¹⁹⁸ "... zât-ı şevketmeâb hazret-i pâdişâhînin mülk ve mâl-i mergûbları olduğu hâlde arâzi-i mezbûrenin âhara icârına rızâ-yı âlileri lâhik olmayacağı bedîhî bulunmuş idüğünden beyân-ı hâl ile âhara icârdan sarf-ı nazarla şimdilik zabıtname-i mezbûr mücibince inkızâ-i müddet-i mezkûreye kadar müteveffa-yı merkûm nâmına olarak veyâhûd nâm-ı idâreye tahvil kılınarak cânib-i idâre-i mezbûrede ibkâsı icâbının icrâsına müsaâde-i âliyeleri sezâdâr ve ba'del-inkızâ sûret-i mümkineye rabt olunmak üzere keyfiyetin savb-ı 'âciziye iş'âr buyurulması ifâdesine dâir meclis-i vâlâ a'zasından Necîbpâşâzâde sa'âdetlü Ahmed Bey Efendi hazretlerine tezkîre-i mahsûsa-i veliyyünni' me yazıldı Fi 3 Safer sene 1271 (25 Ekim 1854)". BOA, **HH d**, no. 72, s. 115.

¹⁹⁹ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 397.

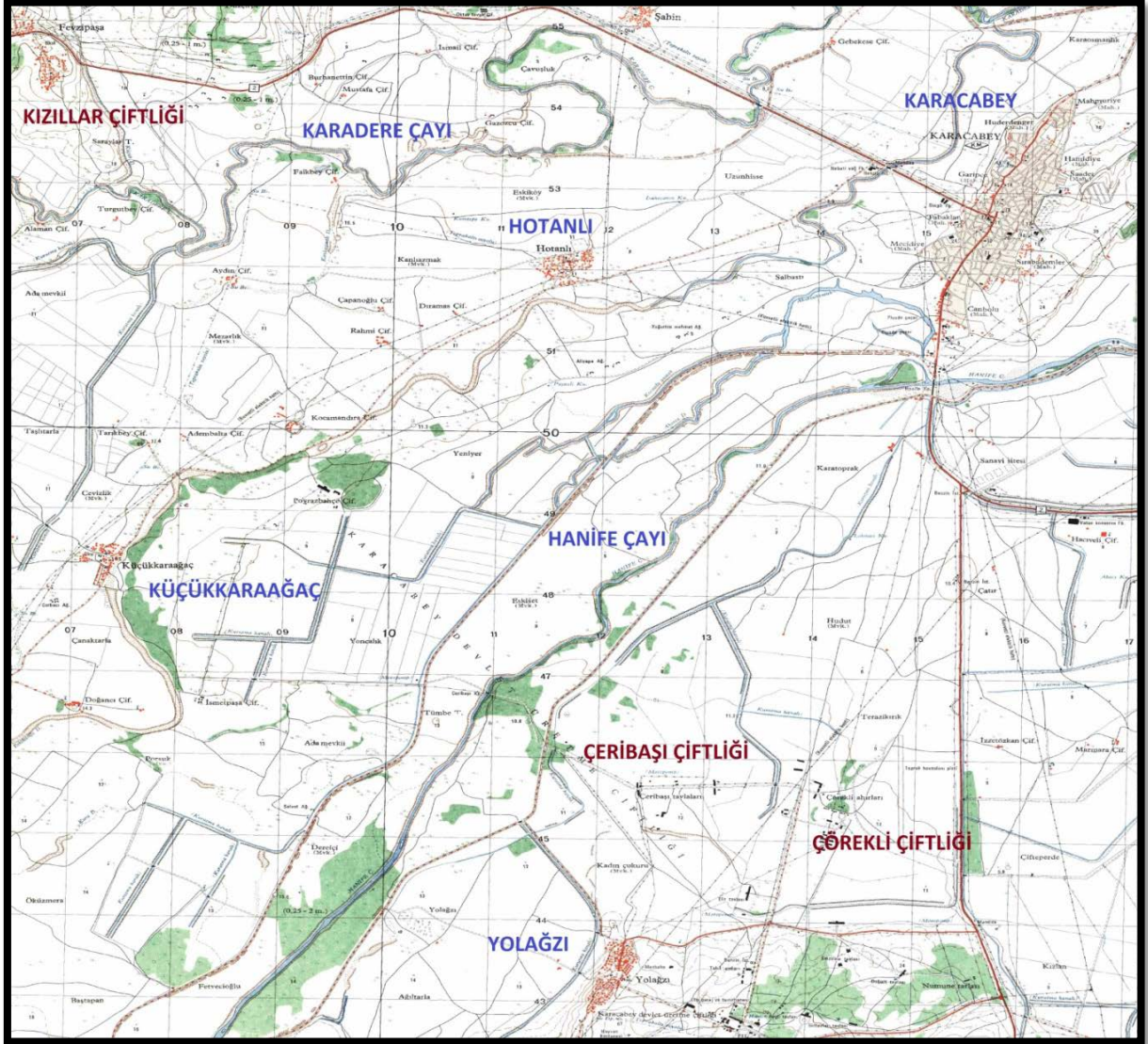
²⁰⁰ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 32, 31 Mart 1305/12 Nisan 1889.

²⁰¹ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 16, 12 Temmuz 1310/24 Temmuz 1894.

²⁰² BOA, **HH d**, no. 2787, s. 20, 11 Ağustos 1310/23 Ağustos 1894.

belirtilmektedir²⁰³. Günümüzde de Camandıra Çiftliği'nin bir işletme olarak devam ettiği görülmektedir.

Resim 7 Çörekli, Çeribaşı ve Kızıllar Çiftliği'nin Günümüzde Bulunduğu Topraklar



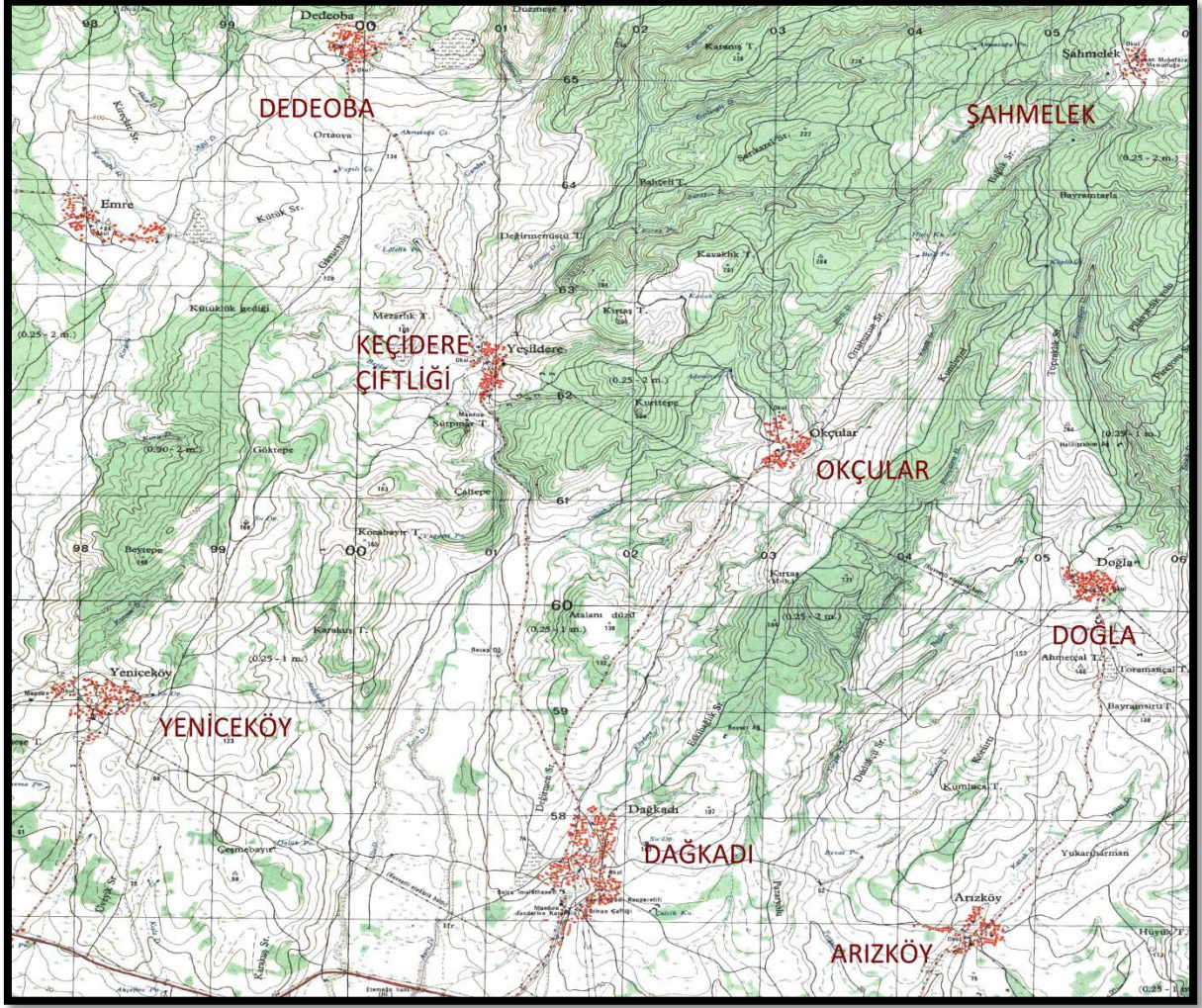
6. Gerdeme-i Sagîr (Küçük/Aşağı Gerdeme) Çiftliği

Gerdeme Çiftliği önceleri tek isimle anılırken daha sonraları kebîr ve sagîr/aşağı isimleriyle ayrı olarak anılmaya başlanmıştır. 1855 depreminde yıkım yaşanan çiftlikte çift damı, samanlık, amele ve kethüdâ için beş oda, ahır ve mandıra yapılması ve yapılacak bu binaların donatılması için gerekli malzemelerin temin edilmesi istenmektedir²⁰⁴.

²⁰³ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 28, 11 Teşrînisânî 1310/23 Kasım 1894.

²⁰⁴ BOA, **HH d**, no. 70, s.95, 7 B 1271/26 Mart 1855.

Resim 8 Keçidere (Keçiler/Yeşildere) Çiftliği'nin Günümüzdeki Toprakları



Bu çiftlikler haricinde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı olarak; Keçidere Çiftliği, Fazlı Konağı Çiftliği, Kirmikir Çiftliği gibi çiftlikler yer almaktadır. Keçidere Çiftliği'nin III. Selim'in harem ağası Kasım Ağa'dan 1855 yılında satın alındığı ancak, bir süre sonra Tophane-i Âmire mümeyyizi Halil Efendi'nin bu toprakları kendi mülkiyetine geçirdiği belirtilmektedir. Bu durumun anlaşılması üzerine bu topraklar 1873 yılında tekrar Çiftlikât-ı Hümâyûn'a dâhil edilmiştir²⁰⁵. Keçidere Çiftliği'nin Karacabey'in batısında ilçe merkezine 19 km uzaklıkta bulunan Yeşildere (Keçiler) Köyü olduğu anlaşılmaktadır.

²⁰⁵ BOA, HH d, no. 66, s. 63.

7. Meralar

Çiftlikât-ı Hümâyûn hayvanlarının otlak ihtiyacının karşılanması amacıyla çiftliklere yakın bölgelerde bulunan meralar kiralanmıştır. Bunlar arasında Harem Ağılı Mer'ası, Kayseri Çiftliği yakınlarında Küçük Çiftlik Merası, Dute Karyesi Merası, Ada Karyesi Merası gösterilebilir²⁰⁶. H. 1302 (M. 1884-85) tarihli sâlnâmede Çiftlikât-ı Şâhâne çiftlikleri arasında gösterilen Çam Ağılı'nda 3715 dönüm ziraat arazisinin bulunduğu belirtilmektedir²⁰⁷. Ayrıca arşiv kayıtlarında muhtemelen Göni Çiftliği yakınlarında Taşköprü ve Sarıbey meralarının da Çiftlikât-ı Hümâyûn sınırlarında yer aldığı anlaşılmaktadır²⁰⁸.

8. Yaylaklar

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu çiftliklerindeki meraların çiftlik hayvanları için yeterli olmamasından dolayı özellikle koyunların Uludağ eteklerindeki yaylalara otlatmak için götürüldüğü arşiv kayıtlarında yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. İnegöl taraflarında ağnam-ı şâhâne otlatılması için ayrılan otlaklar olduğu ve bunların İnegöl Emlâk-i Hümâyûn İdaresine bildirildiği R. 1310 (M. 1894-95) tarihine ait “*Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Müdüriyeti*” defterindeki bilgilerden anlaşılmaktadır²⁰⁹. Yaylaklara koyunların sıcaklar bastırmadan nisan mayıs ayları gibi götürüldükleri arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu yaylaklarda koyunların barınmaları için çoban ve kalfalar tarafından ağıllar yapıldığı ve bunun için hazineden para talep edildiği görülmektedir²¹⁰.

III. ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN İDARESİ ve GELİŞİMİ

Çiftlikât-ı Hümâyûn İdâresi bazı dönemlerde farklı isimlerle de anılmakta ve farklı kurumlara bağlı gözükmektedir. Fabrika-yı Hümâyûnlar ve Çiftlikât-ı Şâhâne Nâzırı olarak, 1849-1854 yılları arasında Selim Bey'in görev yaparken 1854'ten itibaren bu görevi Ali Bey üstlenmiştir²¹¹. 1860'larda Çiftlikât-ı Hümâyûn İdaresi “*Fabrika ve Çiftlikât-ı Cenab-ı Mülükane*” şeklinde arşiv kayıtlarında yer almaktadır.

²⁰⁶ BOA, **HH d**, no. 66, s. 29.

²⁰⁷ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 397.

²⁰⁸ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 32, 31 Mart 1305/12 Nisan 1889.

²⁰⁹ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 5.

²¹⁰ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 7, 10 Nisan 1310/22 Nisan 1894.

²¹¹ BOA, **HH d**, no. 70, s. 95.

Hazine-i Hassa Nezâreti'ne bağılı olarak Çiftlikât-ı Şâhâne Kalemi'nin bulunduğu 1877 yılına ait kayıttan anlaşılmaktadır. Kaleme bağılı bir müdür, bir müfettiş, bir müdür muavini, bir mümeyyiz, 10 kâtip ve 2 mülazımın görev yapmaktadır²¹².

Tablo 13 Çiftlikât-ı Şâhâne Kalemi Memurları ve Maaş Çizelgesi

Memuriyet	İsim	Maaş
Müdür	Amasyan Efendi	5000
Müfettiş	Hafız Ahmed Efendi	1850
Müdür Yardımcısı	Feyzi Bey	925
Mümeyyiz	Tevfik Bey	1500
Kâtip	Şekib Bey	500
Kâtip	Rıza Efendi	845
Kâtip	Emin Bey	450
Kâtip	Rasim Efendi	580
Kâtip	Hidayet Efendi	155
Kâtip	Hüseyin Vehbi Bey	25
Kâtip	Rıza Bey	430
Kâtip	Hüseyin Efendi	140
Kâtip	Refik Efendi	400
Kâtip	Mehmed Ali Bey	20
Mülazım	Mehmed Ziya Efendi	
Mülazım	Galib Efendi	
TOPLAM		16.820

Kaynak: BOA, HH d, no. 623.

Çiftlikât-ı Hümayûnların yönetiminin, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra Hazine-i Hassa Müdürlüğü'nden İl Defterdârlıklarına verildiği görülmektedir. Bu dönemde Çiftlikât-ı Hümayûn Müdürü bulunan Mehmed Emin Bey Sicill-i Ahvâl Kâlemi'nde bulunan kayıtlarını, devirden dolayı İl Defterdârlığı'na teslim etmek için talep etmektedir²¹³.

Osmanlı Devleti'nde, II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında önemli çiftlikler arasında; Mihaliç Çiftlikât-ı Hümayunu'nun yanısıra Hekimbaşı, Alemdağı, Tokat, İzmit, Çavuşbaşı, Alembertos, Filyoz (Kilyoz), Alibey Çiftlikleri bulunmaktadır²¹⁴. Daha sonra

²¹² BOA, HH d, no. 623, 8 Za 1294 / 14 Kasım 1877.

²¹³ BOA, HH SAİD MEM (Hazine-i Hassa Nezâreti Me'mûr Sicil Zarfları), 18/2, s. 9, 1 Şubat 1339 / 1923.

²¹⁴ BOA, HH d, no. 1294, 1 C 1294/12 Haziran 1877.

bu çiftliklerin sayısının II. Abdülhamid'in yapılacak ıslah çalışmaları için kaynak oluşturma politikası gereği hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir.

A. MİHALİÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU GÖREVLİLERİ

Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlileri arasında önceleri müdür ve kâtibin görev yaptığı görülürken ilerleyen dönemlerde çiftliklerde çalışan memurların sayısı artmıştır. Bunlar arasında muhasebeci, baytar, ambar kâtibi, ağnam kâtibi, tahsildar, ziraat memuru, kâhya, korucu gibi görevliler bulunmaktadır. Memurlar haricinde Çiftlikât-ı Hümâyûn'da çalışan çoban, ırgat ve işçilerin olduğu görülmektedir. Özellikle 1840'lı yıllardan itibaren Çiftlikât-ı Hümâyûn'da hayvancılık ve ziraatten anlayan çoban ve ırgatların Filibe ve Pazarcık taraflarından bir yıl süreyle çalışmak üzere getirildiği görülmektedir. Bunların özellikle ruz-i kasım olarak ifade edilen 8 Kasımdan evvel, yani kış başlamadan önce Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gelerek görevlerine başlamaları istenmektedir. Bu çobanların Filibe ve Pazarcık taraflarından getirilmesinde özellikle bu bölge insanının hayvancılık ve ziraat hususunda bilgili ve tecrübeli olmalarının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca çoban ve ırgat ihtiyacının Mihaliç ve Kirmasti kazalarından karşılanamamasında bölgedeki nüfus yoğunluğunun az olması da etkili olabilir. İlerleyen yıllarda Filibe ve Pazarcık taraflarından bu şekilde taleplerin artık yapılmadığı görülmektedir. Bu durumda, özellikle Kırım Savaşı ve 93 Harbi sonrasında Kafkas ve Balkan topraklarından Anadolu'ya yapılan göçlerle hem gerekli işgücünün temin edilmesi, hem de buralardan gelen muhacirlerin tarım ve hayvancılık alanında ehil olması etkili olmuştur.

1. Müdür

Hazine-i Hassa Nezâreti kurulduktan sonra, Emlâk-i Hümâyûnlar arasında yer alan çiftlikât-ı hümâyûnların yönetilmesi amacıyla müdür tayin edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde müdürlük kavramı muhtemelen Tanzimatla birlikte ortaya çıkan bir kavramdır. Tanzimat Dönemi'nde yapılan ıslahatlardan bir tanesi de kaymakam ve müdür yetiştirmek amacıyla Mülkiye Mektebi'nin açılmasıdır. Tanzimat ile beraber yeni bir düzen kurma çabası ve bu düzeni işletecek, yürütecek kalifiye eleman gereksinimini karşılamak amacıyla, ilk sivil yükseköğretim kurumu olan Mekteb-i Mülkiye 1859'da açılmıştır²¹⁵.

²¹⁵ Sedat Bingöl, "Mekteb-i Mülkiyenin Bir Şubesi: Bosna'dan Sabah Mektebinin Açılışı ve Kuruluş Talimatları", *Mülkiye Dergisi*, C. XXV, S. 229, Ankara, Temmuz-Ağustos 2001, s. 342.

Müdürler Mihaliç'te bulunan beylik müdür konağında ikamet etmektedirler. 14 Mayıs 1846 tarihli irâdede yer alan bilgiye göre beylik müdür konağı bir süreden beri tamir edilmediğinden iki tarafın duvarıyla iki odanın tamir edilmesi için yapılan keşifte 6000 kuruş masraf çıkacağı ifade edilmektedir²¹⁶.

a. Müdürün Görevleri

Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürlerinin, Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarının idaresi, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da görevli memur, işçi ve çobanların koordinesi, merkez ile iletişim ve meydana gelen sorunların merkeze bildirilmesi gibi değişik görevleri olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra müdürlerin Çiftlikât-ı Hümâyûn için gerekli olan arazilerin nezârete bilgi vererek satın alınmasında etkili olduğu görülmektedir. 1851 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Ahmed Efendi, Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarına yakın bir yerde bulunan Eski Bağdat Valisi Necip Paşazade Ahmed Efendi'nin kiracısı olan İmam namı birinin uygunsuz ve uyumsuz hareketlerinden dolayı bu toprağın satın alınmasını talep etmektedir. Ancak nezâret satın almanın mümkün olamayacağını ancak bu arazinin kiralanabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Ahmed Efendi Mihaliç İskelesi yakınlarında bulunan bir bahçe ile yıllık 250 kuruş gelir getiren bir hanın satın alınması noktasında merkezi bilgilendirmiş, nezâret tarafından bu işin takibi noktasında da Ahmed Efendi'ye yetki verilmiştir²¹⁷.

b. Müdürlerin Ödüllendirilmesi ve Cezalandırılması

Osmanlı Devleti'nde, devlet memurlarına rütbe ve nişan verildiği görülmektedir. Devlet memurlarıyla halktan bazılarına verilen paye ve ünvanlara rütbe adı verilmektedir. Osmanlılarda rütbe yeniçeri teşkilatıyla meydana gelmiş, sonradan mülkiye sınıfına ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde de ulemaya intikal etmiştir. Mülkiye rütbeleri ilk zamanlarda üç dört dereceye münhasır idi. Onlar da hocalık, kapıcıbaşılık, mîr-i mirânlık ve vezirlikten ibaretti. Mülkiyede rütbenin bir silsile halinde uygulanması H. 1248 (M. 1832-33) senesinde başlamıştır. Önceleri memuriyete mahsus olmak üzere ûlâ, sâniye, sâlise, rabia rütbeleri oluşturulmuştur. Kethüdâlık, defterdârlık, reisülküttaplık, mukataat

²¹⁶ BOA, **İ DH**, 146/7523.

²¹⁷ "Mihaliç iskelesi nezdinde kâin kırk dirhem harîr tohumu isti'âb ider bir kıt'a bağçe ile senevî ikiyüz elli guruş irâd getirür mücedded olarak üç bâb odayı şâmil bir aded hânın ikibin beşyüz guruş kıymet ile alınacağı vâki' ve sihhate makrûn ise vusûl-i şukkamızda hân ve bağçe-i mezkûrun mübâyaasına teşebbüs olunmak ve husûsât-ı muharrerinin icrâ-yı icâbına mübâderet olunmak için Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü fütüvvetlü Ahmed Efendi'ye tahrîrât yazıldığı mukayyedir." BOA, **HH d**, no. 72, 7 B 1267 / 8 Mayıs 1851.

nâzırlığı ûlâ; çavuşbaşılık, tersane ve tophane eminliği gibi makamlar sâniye; beylikçilik, mektupçuluk, amedcilik gibi Bâb-ı Âli memurlarıyla Bâb-ı Âli'nin dışındaki önemli memuriyetler sâlise; zecriyye, cizye muhassıllıklarıyla tütün gümrükçülüğü gibi mansıplar rabia itibar edildi. Daha sonra Divan-ı Hümâyûn hâceganından ve kalemlerin önemli halifelerinden kalem makamları gibi hizmetlere atananlar için hamise rütbesi oluşturulmuştur²¹⁸. Rütbenin yanı sıra II. Mahmud döneminden itibaren her alandaki yararlılık ve başarıların devlet tarafından ödüllendirilmesini amaçlayan onur belgesi ve takı olan nişan uygulamasına geçilmiştir. 1832'de çıkarılan ilk nişandan sonra Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde yeni nişanlar çıkarılmıştır²¹⁹.

Müdürlerin görevlerinde göstermiş oldukları başarılı çalışmalar nedeniyle taltif edildiği görülmektedir. 24 Nisan 1847 tarihli irâdede Çiftlikât-ı Hümâyûn için gerekli olan değirmenin yapılmasında keşif fiyatının yaklaşık üçte bir meblağla inşa ettirilmesi ve koyunlarda hastalığın tedavisinde göstermiş olduğu gayretten dolayı Fabrika-yı Hümâyûnlar Nâzırı Ziver Efendi tarafından Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Halil Efendi'ye Hocalık payesinin verilmesi istenmektedir²²⁰. 1 Haziran 1867'de Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu müdürlerinden Derviş Bey'e dördüncü rütbeden mecidi nişanı zişanı verildiği görülmektedir. Maliye Nezâreti'nden nişanın üretilmesi istenmiştir²²¹. 27 Nisan 1895 tarihli irâde ile Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Kaymakam Şevki Bey'e dördüncü dereceden Nişan-ı Ali-i Osmani verildiği görülmektedir²²². 9 Rebiülahir 1314 (1896) tarihli irâde ile hüsn-i hizmetinden dolayı rütbesinin bir derece artırıldığı seraskerlik makamına bildirilmiştir²²³.

²¹⁸ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III/III, 3.b., MEB Yayınları, İstanbul 1983, s. 68-69.

²¹⁹ Sakaoğlu, **a.g.e.**, s. 99.

²²⁰ "Mihaliç kazası civârında kâin Gerdeme Çiftlik-i Hümâyûnu derûnunda müceddeden inşâsı lâzım gelen değirmenin mesârif-i inşâiyesi on bir bin üçyüz seksen altı buçuk (11.386,5) guruş keşif olunmuş ise de Çiftlikât-ı Şâhâne müdürü Halil Efendi değirmen-i mezkûru dörtbin üçyüz yetmiş dokuz (4379) guruş mesârifle inşâ itdirmiş ve geçen sene çiftlikât-ı mezkûrede bulunan ağnâma âriz olan hastalığın emr-i tedâvi ve müdâfaasına gayret iderek bu cihetle şâyân-ı mükâfât-ı seniyye bulunmuş olduğundan taziyâne-i şevket ve gayreti olmak üzere efendi-i muma ileyh uhdesine Hocalık rütbe-i mu'teberesi inâyet ve ihsân buyurulması fabrika-i hümâyûnlar nâzırı sa'âdetlü Ziver Efendi hazretleri tarafından inhâ ve iltimâs olmasıyla olvecihle muma ileyh rütbe-i mezkûrenin tevcih ve i'tâsı husûsuna emr ve irâde-i mekar-ı meâde-i cenâb-ı pâdişâhi müteallik ve şerefsunûh buyurulmuş olmağla iktizâ iden ruus-ı hümâyûnun bat estir arz ve takdîm buyurulması bâbında emr ve fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir." BOA, **İ. DH**, no. 160/8336, 8 Ca 1263/24 Nisan 1847.

²²¹ BOA, **A.} MKT MHM (Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı)**, no. 383/70, 28 M 1284/1 Haziran 1867.

²²² BOA, **İ. TAL (İrâdeler, Taltifat)**, no. 77/32, 2 Za 1312/27 Nisan 1895.

²²³ BOA, **İ. TAL**, no. 103/73, 9 R 1314/17 Eylül 1896.

Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürlerinin görevleri sırasında; görevi kötüye kullanma, çıkar sağlama, çiftlik imkânlarını kendileri için kullanma, yanlış uygulamalar, ihmal ve suiistimallerinden dolayı cezalandırıldıkları görülmektedir. Bu konuyla ilgili bilgiler ilerleyen bölümlerde ayrıntılı bir şekilde verileceğinden burada fazla değinilmemiştir.

c. Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürleri

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda ilk müdür olarak Hazine-i Hassa kayıtlarında yer alan ilmûhaber defterlerinde H. 1259 ve 1260 (1843-1845) yıllarında Sabit Efendi'nin görev yaptığı yer almaktadır²²⁴. Daha sonra 5 Mayıs 1846 tarihli kayıttta Halil Efendi'nin Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürlüğü görevini yapmakta olduğu görülmektedir²²⁵. Halil Efendi göstermiş olduğu başarılı performans neticesinde Ereğli Kömür Madenleri'ne 6 Ekim 1850'de müdür tayin edilmiş ve 1853 yılında bu görevden ayrılmıştır²²⁶.

Halil Efendi'den sonra, Mahmud Efendi'nin R. 1265 (M. 1849) senesi Teşrin-i Sâni başından R. 1266 (M. 1850) senesi Nisan sonuna kadar 6 ay müdürlük yaptığı görülmektedir²²⁷. Mahmud Efendi'den sonra R. 1266 (M. 1850) Mayıs ayı başından itibaren müdürlüğe Ahmed Efendi'nin getirildiği görülmektedir. Ahmed Efendi döneminde Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürlüğü makamına – şahsa değil – beşinci dereceden rütbe verilmiştir²²⁸. Ahmed Efendi'nin 1855 yılına kadar Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürlüğü yaptığı kayıtlardan anlaşılmaktadır²²⁹. Daha sonra müdürlüğe atanan Hacı Mehmed Ağa 1272 Teşrin-i Sâni (13 Kasım 1856) başına kadar müdürlük yaparken, bu tarihten 1273 Eylül

²²⁴ BOA, **HH d**, no. 66, s. 25.

²²⁵ BOA, **HH d**, no. 66, s. 23, 9 Ca 1262 / 5 Mayıs 1846.

²²⁶ Hamdi Genç, a.g.e., s. 269.

²²⁷ "... Mihaliç ve havâlisinde kâin çiftlikât-ı bâhîretü'l-berekât cenâb-ı mülûkânenin müdür-i sâbıkı Mahmûd Efendi kûllarının bidayet-i me'mûriyeti olan ikiyüz altmış beş senesi teşrînisânîsini ibtidâsında selefi Halil efendi kûllarından devr olunmuş ve vakt-i mezkûrdan altmış altı senesi mâh-ı nisanın gâyetine kadar müddet-i idâresi bulunan altı mah zarfında ..." BOA, **HH d**, no. 70, 5 Ra 1268 / 29 Aralık 1851.

²²⁸ "Çiftlikât-ı Şâhâne'nin hüsn-i rü'yet ve idâresi zımnında taziyâne-i şevk ve gayretlerini mücib olmak üzere bu def'a avâtîf-ı aliyye-i ve avârîf-ı seniyye-i cenâb-ı cihândârîden zât-ı şerîflerine rütbe-i refia-i hâmise nişân-ı zîşân-ı inâyet ve ihsân buyurulmuş ise de nişân-ı ali zatınıza mahsûs olmayub me'mûriyete mahsûs olarak ber muktezâ-yı kadr hîn-i inîşâlinizde hâlefen an selef devr ve teslîm olunmak üzere nişân-ı ali mezkûr âdeminiz Veli Ağa'ya teslîmen tarafınıza gönderilmiş olmağla vusûlünde kemâl-i ta'zim ve tekrîm ile ta'lik-i giriban-ı mefhâretleri kılınarak vusûlünün sür'at-i iş'ârına dâir Çiftlikât-ı Şâhâne müdürü fütüvvetlü Ahmed Efendi'ye tahrîrât yazıldığı mukayyedir Fî 7 Cemaziyelâhir sene 1267" (9 Nisan 1851). BOA, **HH d**, no. 72.

²²⁹ BOA, **HH d**, no. 72, 9 Recep 1271/28 Mart 1855.

sonuna (12 Ekim 1857) kadar Hacı Osman Ağa'nın Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürlüğünde bulunduğu kendisi hakkında yapılan soruşturmadan anlaşılmaktadır²³⁰.

Resim 9 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu İdari Bina ve Misafirhane(Sağdaki Yapı).



Hacı Osman Ağa'dan sonra müdürlüğe, muhtemelen Hüseyin Efendi'nin getirildiği h. 1275 (1859) yılına ait kayıtlardan anlaşılmaktadır²³¹. Hüseyin Efendi hakkında meydana gelen zimmet iddiaları sonucunda Hüseyin Efendi görevden alınarak yerine h. 1276 (1860) yılında Ahmed Rıfat Efendi'nin getirildiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır²³². Müdürlük görevine Avrupa'da hayvancılık ve tarım alanında meydana gelen gelişmelerden yararlanmak amacıyla yurtdışından yabancıların da getirildiği görülmektedir. Bu düşünceyle 1884 yılında Almanya'dan Mösyö Mayer isimli biri getirilmiştir.

²³⁰ “72 senesi Teşrînisânî ibtidâsından sene 73 Eylül'ü nihâyetine kadar on bir mah zarfında müdür-i mumailiyh Hacı Osman Ağanın Mihaliç Sandığı'ndan 323.137 guruş...” BOA, **HH d**, no. 25085.

²³¹ BOA, **İ. MVL (İrâdeler, Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri)**, no. 525/23557, s. 9, 24 Za 1275/25 Haziran 1859.

²³² BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 16, 21 Z 1276/10 Temmuz 1860.

Tablo 14 Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürleri

Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürleri		
Hicrî	Miladî	İsim
1259-1262	1843-12 Mayıs 1846	Ahmed Sabit Efendi
1262-1265	13 Mart 1846-12 Kasım 1849	Halil Efendi
1265-1266	13 Kasım 1849-12 Nisan 1850	Mahmud Efendi
1266-1271	13 Nisan 1850-28 Mart 1855	Ahmed Efendi
1271-1273	29 Mart 1855-12 Kasım 1856	Hacı Mehmed Ağa
1273-1274	13 Kasım 1856-12 Kasım 1857	Hacı Osman Ağa
1275-1276	1858-1860	Hüseyin Efendi
1279-1281	1862-1865	Ahmed Rifat Efendi
1282-1285	1865-1867	Derviş Bey
1285-1286	1867-12 Ocak 1870	Hayri Efendi
1286-1287	13 Ocak 1870-12 Mart 1871	Emin Bey
1287	1870-1871	Ali Şevket Bey
1288-1289	1871 - Ocak 1873	Mehmed Emin Bey
1289-1296	Ocak 1873-1880	Mustafa Nami Efendi
1297-1300	1880-1882	Tahir Efendi
1299-1301	Mart 1882-Ocak 1884	Nuri Efendi
1301-1304	1884- Haziran 1887	Almanyalı Mösyö Mayer
1302-1305	1884-1888	İris Efendi (Vekil)
1306-1308	1888-1890	Mazhar Bey
1308-1310	1890-1893	İris Efendi
1310	1892-1893	Münhal
1312-1316	1894-1898	Miralay Mehmed Şevki Bey
1318-1322	1900-1904	Sa'di Efendi
1323-1332	1905-1914	Hüseyin Hüsnü Efendi
1336-1341	24 Ağustos 1918-1923	Mehmed Emin Efendi

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Müdürlüğü görevini en son yapan kişinin uzun yıllar burada baytarlık görevinde de bulunmuş olan Mehmed Emin Bey olduğu görülmektedir. Yunan işgali sırasında Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü olan Emin Bey'in Büyük Taarruz'dan sonra kaçmaya başlayan Yunanlılar tarafından Mihaliç kasabasının önde gelen görevlileri ile birlikte tutuklandığı görülmektedir. Tutuklama bahanesi olarak ise bölgede eşkıyalık yapan Çerkezler ve Yağcı Mehmet kuvvetleri ile yapılacak çarpışmalar sırasında canlarını güvence altına almak istediklerini ifade etmişlerdi. Ancak asıl sebep Yunanlıların kaçarken yapacakları katliamları rahat bir şekilde yapmak istemeleridir²³³.

²³³ Canip Bey, a.g.e., s.

d. Müdür-i Sâni (İkinci Müdür) ve/veya Müdür Muavini (Yardımcısı)

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da müdür-i evvel ve müdür-i sâni olmak üzere iki müdürün görev yaptığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. 5 Ağustos 1865 tarihli kayıta bu makamın lağv edildiği ifade edilmektedir. İkinci müdürlük görevini yapan Esseyid Ahmed Efendi dört yıl yapmış olduğu bu görevden makamın lağvedilmesi üzerine işsiz kaldığını ifade etmektedir. Görevini layığıyla yaptığını ve zimmetinde her hangi bir şey kalmadığını ifade eden Ahmed Efendi dört çocuğu ile birlikte fakr û zaruret içinde olduğunu, geçimini sağlamak için evini sattığını belirtmektedir. Bu sebeplerden dolayı kendisinin uygun bir kazaya müdür olarak tayin edilmesini dilekçesinde ifade etmektedir. Yapılan soruşturma sonucunda, Ahmed Efendi'nin görevi esnasında dikkatsiz davrandığı için azledildiği belirtilmektedir. Ancak buna rağmen Hazine-i Hassa tarafından verilen bilgide zimmetinde bir şey kalmadığı belirtilmiştir²³⁴.

Müdür-i sânielik görevinin yerine ilerleyen dönemlerde müdür muavinliği (yardımcılığı) görevinin ihdas edildiği görülmektedir. Mihaliç isminin Karacabey'e çevrildiği dönemde müdür muavinliği görevini yapan Mehmed Emin Efendi'nin maaşının 1916 yılında 250 kuruşluk zamlı 1750 kuruşa çıkarıldığı görülmektedir²³⁵.

e. Müdürlük Görevinin Devir ve Teslimi

Müdürlerin görevlerini başka müdüre devretmeleri sırasında özellikle muhasebe kayıtları, gelir-giderler, hayvan sayıları, zimmet kayıtları konularında defter tutulduğu görülmektedir. Zimmetlerinde olan para veya mal nedeniyle pek çok müdürün istintaka tabi tutulduğu arşiv kayıtlarında yer almaktadır. Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürlerinin görevlerini devirleri sırasında makamlarına ait olup şahıslarına ait olmayan nişanlarını yeni müdüre devretmeleri gerektiği de yine arşiv kayıtlarında yer almaktadır. Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürlerinden Halil Efendi farklı bir yere tayin olup görevi sona erdikten sonra, zimmetinde bulunan nişanı teslim etmiştir. Bunun için Darbhane-i Âmire Nâzırı Şefik Bey'den Halil Efendi'yi nişanı teslim etmesi ve muhasebesinin görülmesi için çağırması talep edilmiştir²³⁶.

²³⁴ BOA, MVL (Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri), no. 478/29, 14 Ra 1282/5 Ağustos 1865.

²³⁵ BOA, HH SAİD MEM, no. 18/2, 20 S 1334 / 8 Mart 1916.

²³⁶ "Mihaliç ve havâlisinde kâin Çiftlikât-ı Şâhâne Müdür-i Esbek Halil Efendi bendeleri vukû'-ı infisâlinde kable'l-muhâsebe der-i âliye gelmiş olub der-i âliyede dahi muhâsebesi rû'yet olunmaksızın taraf-ı

2. Memurlar

Önceleri Çiftlikât-ı Hümâyûn'da sadece müdür-i evvel, müdür-i sâni ve kâtibin bulunduğu, arşiv kayıtlarında padişaha sunulduğu ifade edilen rapordan anlaşılmaktadır. Baytar-ı Umûmiye Müfettişi Mehmed Ali Bey'in bu göreve atandıktan sonra 1895 yılında yapmış olduğu teftiş sonucunda hazırlanan raporda; Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki memurların sayısının yeterli olmadığı belirtilerek, her çiftlik için bir nâzır ve bir kâtip atanması tavsiye edilmektedir²³⁷. Bu tarihlerden itibaren Mehmed Ali Bey'in ifade ettiği şekilde olmasa da, Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki memur sayısının arttığı görülmektedir. Yukarıda sayılan görevlilerin yanısıra ilerleyen dönemde, muhasebeciler, baytar, ağnam ve anbar kâtipleri, ziraat memuru ve tahsil memuru gibi görevlilerin atandığı görülmektedir.

a. Muhasebeci

Osmanlı Devleti'nin uzun süre varlığını geniş topraklar üzerinde devam ettirmesinde, askerî gücün yanında özellikle oluşturmuş olduğu teşkilatlı yapısının önemli bir yeri bulunmaktadır. Devletlerin varlıklarını devam ettirmesinde en önemli faktörlerden birisi olan ekonomik yapı Osmanlı döneminde de büyük önem arz etmekteydi. Osmanlı Devleti, ekonomik yapıyı kontrol etmek amacıyla özellikle tahrir defterleri vasıtasıyla devletin ekonomik ve toplumsal yapısını irdeleyerek ona göre çalışmalarda bulunmuştur. Osmanlı arşivlerinden bugüne miras kalan 95 milyon belge ve 360.000 defter bulunduğu ve bu belgelerden 15 milyonunun, defterlerden de 180.000 bininin muhasebe kayıtları ile ilgili olduğu düşünülürse Osmanlı'nın ekonomiye verdiği önem anlaşılmaktadır²³⁸.

Osmanlı Devleti'nde, mali yapı içerisindeki muhasebe denetimi siyasi kontrolün sağlanmasında da etkili bir yöntemdi. Devletin ekonomik sahayı tamamen denetlemesi

sâmilerinden me'mûren Ereğli nâm mahalde vâki' kömür madeni üzerine ta'yîn ve ağrâm buyurulmuş olduğundan merkûmun müddet-i müdürlüğünde vâki' olacak muhâsebesinin rû'yet ve tesviyesiyle mine'l-kadîm Çiftlikât-ı Şâhâne müdürlerine demirbaş hükmünde mahsûs olub müddet-i müdürlüklerinde hâmil ve hîn-i infisâllerinde hâlefen an selef devr ve teslîmi icâb eden bir kıt'a nişân-i zîşân-ı merkûmun vuku'u infisâlinde hâlefine teslîm olunmayarak zimmetinde kalmış olmakdan nâşi salîfüzzikr rû'yet-i muhâsebesi keyfiyetinin tesviyesiyle nişân-ı mezkûrun müdür-i lâhik bendelerine gönderilmek üzere muvakkaten bu tarafa celb olunması bâbında bir kıt'a tahrîrât-ı nezâretpenâhîlerinin ısdâr ve tesyârıyla efendi-i mumaileyhin celbi husûsuna dâir Darbhâne-i Âmire nâzır atufetli Şefik Bey Efendi hazretlerine tezkîre yazıldı. Fî 23 Safer sene 1267 (28 Aralık 1850)". BOA, **HH d**, no. 72.

²³⁷ BOA, **HH d**, no. 23419, s. 4, 5 Mart 1311/12 Mart 1895.

²³⁸ Cemal Elitaş ve diğerleri, **Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi**, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s. 189-190.

yöneticilerin siyasi güçlerini ve otoritelerini sağlamlaştırılmaları açısından önemlidir²³⁹. Osmanlı Devleti'nde sancak ve eyaletlerin merkez tarafından kontrolünü sağlayan muhasebe sistemi olarak 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde, merdiven usulü denilen yöntem uygulanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise muhasebe usulü olarak, çift yanlı kayıt sistemi uygulanmaya başlanmıştır²⁴⁰.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda ilk muhasebe memurunun R. 1304 (M. 1888-89) tarihine ait Hazine-i Hassa defterinde İbrahim Efendi olduğu kayıtlıdır²⁴¹. H. 1310 (M. 1892-93) yılına ait Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nde de yine muhasebe memuru olarak İbrahim Efendi görülmektedir. R. 1310 (M. 1884-85) yılına ait, "*Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Müdüriyeti*" defterinde yer alan bilgilere göre İbrahim Efendi dönemine ait hesaplar Hazine-i Hassa tarafından istenmiştir²⁴². Aynı defterde, İbrahim Efendi'den sonra muhasebecilik görevine Osman Efendi'nin atanmış olduğu belirtilmektedir. Osman Efendi'den sonra ise Ali Galip Efendi'nin göreve başladığı ifade edilmektedir. Defterde, Osman Efendi dönemine ait hesaplar incelenerek, üç nüsha muhasebe defteri düzenlenmiştir. Defterin bir nüshası Hazine-i Hassa Nezâreti'ne gönderilirken, bir nüshası Çiftlikât-ı Hümâyûn idaresinde kalmış, bir nüshası ise Osman Efendi'nin kendisine verilmiştir²⁴³. Halefi Ali Galip Efendi'ye Çiftlikât-ı Hümâyûn'a tayin edildikten sonra terfi rütbesi verildiği kaydedilmektedir²⁴⁴. Ali Galip Efendi'ye 27 Nisan 1895 tarihli irâde ile de 'rabia' rütbesi verilmiştir²⁴⁵.

Ali Galip Efendi'den sonraki dönemde Muhasebe kâtibi olarak atanan ve daha sonra Muhasebe başkâtibi olan Hüseyin Hüsnü Efendi'ye 2 Aralık 1900'de hüsn-i hizmetinden dolayı dördüncü rütbeden mecîdî nişânı verildiği bilgisi kayıtlarda yer almaktadır²⁴⁶. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da H. 1323-24 (M. 1905-1907) yıllarında görev yapan İbrahim Edhem Efendi'ye 21 Eylül 1906 tarihli irâde ile sâlise rütbesi verilmiştir²⁴⁷.

²³⁹ Temel Öztürk, "Osmanlılarda Mâlî Denetim Aracı Olarak Muhâsebe İcmâl Defterleri: Trabzon Örneği", **Bilig**, S. 56, Ankara, Kış 2011, s. 213.

²⁴⁰ Elitaş ve diğerleri, a.g.e., s. 568.

²⁴¹ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 41.

²⁴² "Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûn müdür-i sâbıkı izzetlü İris ve muhâsebe me'mûr-i atfiki İbrâhim Efendilerin devr-i muhâsebelerinin serian irsâli hakkında." BOA, **HH d**, no. 2787, s. 3, 19 L 1311/25 Nisan 1894.

²⁴³ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 3, 22 N 1311 / 29 Mart 1894.

²⁴⁴ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 18, 28 Temmuz 1310 / 9 Ağustos 1894.

²⁴⁵ BOA, **İ. TAL**, no. 77/32, 2 Za 1312 / 27 Nisan 1895.

²⁴⁶ BOA, **İ. TAL**, no. 235/6, 9 Ş 1318 / 2 Aralık 1900.

²⁴⁷ BOA, **İ. TAL**, no. 607/26, 2 Ş 1324 / 21 Eylül 1906.

b. Baytar

Arapça'da baytar, batır, mübeytır ve biyatr şekillerinde de görülen baytar ve "baytarlık" anlamında kullanılan baytara kelimelerinin menşei tartışmalıdır. Arap lugaçları eski baytarların, hayvanların yara ve hastalıklarını daha çok kan almak suretiyle tedavi etmelerini göz önünde tutarak bu kelimeleri batr (yarmak) köküne bağlamaktadırlar. Batılı araştırmacılar ise baytarın özellikle eski Arapça kaynaklardaki biyatr şeklini ele alarak aslının Grekçe ipiatros (at hekimi) olduğunu ve Arapça'ya, Arap panayırlarında gezginci nalbantlık yapan ve atları tedavi eden Bizans baytarları vasıtasıyla girdiğini ileri sürmektedirler²⁴⁸.

İslam ülkelerinde 9. ve 15. yüzyıllar arasında genellikle at yetiştiriciliği ve hayvan hastalıkları üzerine pek çok eser yazılmış olup, bu eserler çoğunlukla "Baytarname" olarak adlandırılırlar. Bu eserlerin yazarlarına, hayvanların beslenmesi, bakımı ve sağlıkları ile ilgilenen kişilere baytar adı verildiği belirtilmiştir. Türkiye'de uzun yıllar veteriner hekim terimi yerine "baytar" sözcüğü kullanılmıştır²⁴⁹. Müslümanlar tarafından baytarlıkla ilgili yazılan en önemli kitaplardan bir tanesi Ebu Yusuf Yakub İbn-i Ahi Hizam'ın atçılıkla ilgili yazmış olduğu 'Kitabü'l-Hayl ve'l-Baytara'sıdır²⁵⁰.

Osmanlı döneminde, hayvan hekimliğinin en iyi örneklerini yazma baytarnameler vermektedir. Bunların bir kısmı Türkçe yazılmış iken, bir kısmı da Arapçadan tercüme edilmiştir. Bunlara Osmanlı tarihinde ilk olarak 16. yüzyılda rastlanmaktadır²⁵¹. Ondokuzuncu yüzyıl başında Osmanlı Devleti'nde ivme kazanan eğitim reformları, veteriner hekimliği alanına da yansımış; Prusyalı Asker Veteriner Hekim Godlewsky tarafından 1842 yılında İstanbul'da başlatılan veteriner hekimliği öğretimi, 1849 yılında Harp Okulu bünyesinde yapılandırılmıştır²⁵². Bu eğitim faaliyetleri sonucunda daha çok askerî amaçlı veteriner yetiştirilmekteydi. Halk ise bunlardan çok fazla istifade edemiyordu. Özellikle salgın hastalıklar sebebiyle büyük kırımlar yaşandığından, Vasıta-i Servet adıyla dergi çıkaran Miralay Mehmed Ali Bey sivil bir baytar mektebi açmak için

²⁴⁸ Kasım Kırbıyık, "Baytarlık", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. V, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, s. 278.

²⁴⁹ Atilla Özgür, "Veteriner Hekim Terimi Üzerine Bir Araştırma", **AÜ Veteriner Hekimleri Dergisi**, C. 44, S. 1, Ankara, 1997, s. 99.

²⁵⁰ Nihâl Erk, **Veteriner Tarihi**, 2.b., AÜ Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s. 85.

²⁵¹ Erk, a.g.e., s. 199.

²⁵² Berfin Melikoğlu, Atilla Özgür, Şule Osmanağaoğlu, "Osmanlı Devletinde Veteriner Hekimliği Mezuniyet Belgeleri", **Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C. 18, S. 1, Kars, 2012, s. 8.

çalışmalarda bulunmuştur. 1888'de Nafia Nezâreti'ne bağlı Umûr-ı Baytariye Müfettişi Umûmiliği'ne atanınca, bunu gerçekleştirmek için daha uygun bir fırsat yakalamıştır. Mehmed Ali Bey'in de içinde bulunduğu bir komisyonun sunmuş olduğu rapor doğrultusunda Mülkiye Tıp Mektebi'nde veteriner yetiştirmek amacıyla bir sınıf açılması istenmiştir. 1889'da Mülkiye Tıp Mektebi'nde açılan bir sınıfa veterinerlik öğrencileri alınmıştır. İlk iki yılı burada okuyan öğrenciler üçüncü ve dördüncü sınıfı ise 1891'de Halkalı'da bulunan Ziraat Mektebi'nde yatılı olarak tamamlamışlardır. Mehmed Ali Bey 1892'de açılan Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi'ne müdür tayin edilmiştir. Sivil veteriner mektebi ilk mezunlarını 1893'te vermiştir. Bunlar arasında milli şairimiz Mehmet Akif Ersoy da bulunmaktaydı²⁵³.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda hayvanların sağlık ve sıhhatlerinin korunması amacıyla bugün veteriner olarak isimlendirdiğimiz eski adıyla baytarlar görevlendirilmiştir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da görevlendirilen baytarlar önceleri askerî sınıfa mensup iken daha sonra Mülkiye Baytar Mektebi mezunları arasından baytar görevlendirilmiştir.

1894 yılında baytar memuru olarak Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda İbrahim Halil Efendi'nin görev yaptığı görülmektedir. Daha önce Kirmasti Taburu'nda görev yaptığı anlaşılan İbrahim Halil Efendi daha sonra Seraskerlik tarafından Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na tayin edilmiştir²⁵⁴. Fransa'dan ithal edilen aygırlardan birinin hastalanması üzerine İbrahim Halil Efendi'nin uyguladığı tedavi başarılı olmamış ve aygır ölmüştür.²⁵⁵ İbrahim Halil Efendi Perşeron cinsi yağız aygırın hastalığını tedavi edemediği için kusurlu ve eksik görülmüş, yerine muktedir, bu alanda ehil birinin tayin edilmesi istenmiştir²⁵⁶.

İbrahim Halil Efendi'nin bunlardan başka sorunlarının da olduğu görülmektedir. İbrahim Halil Efendi'nin Önceki görev yeri olan 5. Ordu 28. Alay'da bulunduğu sırada ev kirası olarak usûlsüz bir şekilde aldığı 2754 kuruş paranın kendisinden tahsil edilerek

²⁵³ Erk, a.g.e., s. 215.

²⁵⁴ "Baytar Ref'etlü İbrâhim Halil Efendi'nin müddet ve ta'yınatının Kirmasti redif taburundan tesviyesi zımnında tanzîm itdirülüb makâm-ı seraskerîden irsâl olunan iki kıt'a ilm ü haberin gönderildiğine dâir." BOA, **HH d**, no. 2787, s. 11, 15 Z 1311 / 19 Haziran 1894.

²⁵⁵ "Perşeron cinsinden olan aygırın murd olduğuna ve baytar efendinin tedâvisinden bir netice hâsıl olunamamış olduğuna dâir." BOA, **HH d**, no. 2787, s. 17, 19 Temmuz 1310/31 Temmuz 1894.

²⁵⁶ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 22, 23 Ağustos 1310/4 Eylül 1894.

hazineye teslim edilmesi istenmektedir²⁵⁷. Muhtemelen Halil İbrahim Efendi kendisine tahsis edilen evi kiraya vererek buradan gelir elde etmeye çalışmıştır. Bu durum da Halil İbrahim Efendi'nin paraya karşı zaafı olan bir kişi olduğunu göstermektedir. Halil Efendi'nin daha önce de Şam'da görev yaptığı kayıtlarda yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır²⁵⁸.

Ziraat Nezâreti Baytar Müfettişi Mehmed Ali Bey'in Hazine-i Hassa Nezâreti'ne sunmuş olduğu layihada, çiftliğin baytarlık işleriyle de ilgili bir değerlendirmesi bulunmaktadır. Müfettiş bey çiftlik baytarı İbrahim Halil Efendi'nin görevini layıkıyla yapamadığını ifade etmekte, İbrahim Halil Efendi'yi uygulanan tedavi ve kullanılan ilaçlarla ilgili defter tutmamasından dolayı eleştirmektedir. Bu nedenle çiftlikteki havanların sıhhi durumları ile ilgili net bir istatistik çıkarılamamasından yakınmaktadır. Ayrıca çiftlikte tıbbî malzeme ve ilacın yeterli olmadığı, var olanların da iyi durumda bulunmadığını belirtmiştir. Gerek normal hastalıklar, gerekse bulaşıcı hastalıklara yakalanan hayvanlar için uygun mahaller ayrılmamıştır. Meydana gelen salgın hastalıklardan sonra koruyucu tedbir olarak ahırların hiçbirinde temizlik yapılmadığı için de İbrahim Halil Efendi'yi eleştirmiştir. İbrahim Halil Efendi'nin telef olan Perşeron atının ölmesine sebebiyet veren hastalığı ve baytar müfettişinin isteği üzerine hazırlamış olduğu vukuat defterindeki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere mesleki altyapısının yeterli olmadığı görülmektedir²⁵⁹.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da hayvancılık faaliyetlerinin incelenmesi amacıyla buraya değişik dönemlerde baştarlar ziyarete gelmişlerdir. 1894 yılında İstabl-ı Âmire baytarlarından Hakkı Bey'in Temmuz ayında Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Akköprü'den gelerek uğruyacağına dair bir bilginin alındığı görülmektedir²⁶⁰. Aynı yıl Fransa Baytar Mektebi öğretmenlerinden Mösyö Fornovit ile tercümanının da Çiftlikât-ı Hümâyûnu gezmelerine izin verildiği ve bunların gezmeleri sırasında kendilerine güzel bir şekilde refakat edilmesi istenmektedir²⁶¹.

²⁵⁷ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 25, 23 C 1312/22 Aralık 1894.

²⁵⁸ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 31, 30 Kânûnievvel 1310/11 Ocak 1895.

²⁵⁹ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 14, 5 Mart 1311/17 Mart 1895.

²⁶⁰ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 9, 26 Za 1311/31 Mayıs 1894.

²⁶¹ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 21, Selh-i Ra 1312/1 Ekim 1894.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na, İbrahim Halil Efendi'den sonra baytar tayin edilen Mehmed Emin Efendi'nin uzun yıllar baytarlık ve daha sonra da müdürlük görevinde bulunduğu görülmektedir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda önceleri askerî baytar mektebi mezunları görev alırlarken, ilk mülkiye baytar mektebi mezunu olarak Mehmed Emin Efendi görev yapmıştır. Mehmed Emin Efendi, Esseyid Mehmed Zaim'in müdürlük yaptığı Mülkiye Baytar Mektebi'nden 20 Kasım 1894 tarihli diploma ile mezun olmuştur²⁶². Mehmed Emin Efendi, İstiklal Marşı şairimiz Mehmed Akif Ersoy'un ilk mezunlarından olduğu bu okulun ikinci mezunlarından²⁶³.

Sicill-i Ahvâl kaydında, R. 1282 (M. 1866-67) tarihinde Manastır Vilâyeti'ne bağlı Serfice Sancağı'nda doğan Mehmed Emin Efendi'nin babasının Serfice Sancağı müftüsü olduğu belirtilmektedir. Mehmed Emin Efendi, Mülkiye Baytar Mektebi'nden mezun olduktan sonra 1000 kuruş maaşla 26 Haziran 1895 tarihinde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda göreve başlamıştır. 16 Kasım 1901'de kendisine göstermiş olduğu gayret ve başarılarından dolayı sâlise rütbesi verilmiştir²⁶⁴. Mehmed Emin Efendi II. Meşrutiyet döneminde müdür muavini olarak atanmış, 1918'de müdür yapılmış ve Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun son müdürü olmuştur.

c. Kâtipler

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da görevli memurlardan biri de kâtiplerdir. Burada görevli ilk kâtip olarak 1855 yılında Hamdi Efendi görülmektedir²⁶⁵. 1860'tan itibaren Hacı Hafız Mehmed Efendi bu göreve getirilmiştir²⁶⁶. Mehmed Efendi'den başka bu dönemde yine kâtip veya kâtiplerin bulunduğu Mehmed Efendi hakkında arşiv kayıtlarında kâtib-i evvel ifadesinin yer almasından anlaşılmaktadır²⁶⁷. Mehmed Efendi, dönemin Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Ahmed Rıfat Efendi'nin Kirmastî'de bulunan kuzuların telef olmasında kusuru olduğunu görmüştür. Ahmed Rıfat Efendi'nin Hazine-i Hassa Nezâreti'ni durumdan haberdar etmemesi üzerine, bizzat kendisi merkezi bilgilendirmiştir. Ahmet

²⁶² BOA, **HH SAİD MEM**, 18-2, s. 21, 8 Kasım 1310/20 Kasım 1894.

²⁶³ Çağrı Çağlar Sönmez-Aşkın Yaşar, "Veteriner Hekimliği Yönüyle Mehmet Akif Ersoy", **Sağlık Bilimleri Dergisi**, C. 20, S. 2, Kayseri, 2011, s. 145.

²⁶⁴ BOA, **HH SAİD MEM**, 18-2, s. 32, 15 Mart 1319/28 Mart 1903.

²⁶⁵ BOA, **HH d**, no. 25085, s. 2.

²⁶⁶ BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 14, 24 L 1276/15 Mayıs 1860.

²⁶⁷ "...rü'yet olunmakta olan muhâsebesiyle tatbîk olunmak üzere zât-ı âlînez ve müdür-i sâni ve kâtib-i evvelinin mühürleriyle memhûr olarak müfredât vecihle bir kıt'a pusulasının terkîmiyle irsâli niyâz-ı mahsûs-ı âcizidir efendim." BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 16, 21 Ca 1276/16 Aralık 1859.

Rıfat Efendi sonra müdür hakkında açılan soruşturma üzerine kendisinin de bilgisine başvurulmuştur²⁶⁸.

1873 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn kâtibinin istifa ettiği ve daha sonra bu göreve 26 Nisan 1873'te Hudâvendigâr Vilâyeti'nden Mehmed Tevfik Efendi tayin edilmiştir²⁶⁹. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da memur kadrosunda olmayıp da hademe olarak gösterilen yayla kâtibi ve yazıcı olarak isimlendirilen görevliler bulunmaktadır²⁷⁰.

(1) Ağnam kâtibi

Hazine-i Hassa defterlerinde yer alan bilgilere göre Çiftlikât-ı Hümâyûn'da 1870'lerde ağnam kâtibi adıyla bir görevlinin işe başladığı görülmektedir. İlk kez bu göreve Mehmed Efendi isimli birinin getirildiği 1873 yılına ait kayıttan anlaşılmaktadır²⁷¹. Mehmed Efendi'nin yerine ise Haşim Efendi isimli birinin tayin edildiği kaydedilmektedir²⁷². H. 1293 (M. 1876-77), H. 1295 (M. 1878) ve H. 1297 (M. 1879-80) yıllarına ait sâlnâmelerde ağnam kâtipliği görevinde yine Hacı Haşim Efendi'nin bulunduğu görülmektedir²⁷³. Yine sâlnâmelerde yer alan bilgilerde, 1888 yılından 1902 yılına kadar Ali Vasıf Efendi'nin bu görevi yaptığı görülmektedir. H. 1321 (M. 1903-04) tarihli sâlnâmede bu göreve Mehmed Rıfat Efendi'nin getirildiği görülmektedir²⁷⁴.

²⁶⁸ “Bâlâda beyân buyurulduğu üzere ağnâm-ı hazret-i şâhânedan üçyüz otuz bu kadar re's kuzu bir taraftan telef olmakda olduğunu müdür-i evvel Ahmed Efendi'nin ma'lûmâtı olduğu anda hemân ağnâm-ı şâhâne-i mezbûrun yanlarına gidüb sürü kahyâsı Petro'ya sebebini suâl itmek efkârında bulunduğundan işbu ağnâm beş altı gündenbergü olduğumuz mahalde su içmeyüb müehheren su içdiğinden bu vecihle susuzlukdan telef olmakda bulunduğu kahyâ-i merkûm müdür-i mumaileyhe ifâde iylediğini yanında bulunan Gerdeme çiftliği kethüdâsı İsmâil ve ağnâm-ı mezbûrun çobanları Penco ve Estoyan'dan mesmû'-ı âcizi olub ahâli-i merkûmenin ağnâm-ı şâhâne-i mezbûreyi mer'âlarında istemediklerinden dolayı su virdirmedikleri anlaşılmiş olmağla keyfiyeti cânib-i nezâret-i celîleye bir kere ifâde-i hâl idelim deyü müdür-i mumaileyhe ihtâr iylemiş isem de semî' i'tibâr itmeyüb ağnâm-ı mezbûrenin dahi gün be gün telefâtı ziyâdeleşmekte olduğundan kethüdâ-yı merkûm ile çobanların ifâdesinin üzerine susuzlukdan olduğunu hazîne-i Hassa-i şâhâne muhâsebecisi sa'âdetlü bey efendi hazretlerine ifâde-i hâl zımında iş'âr iyledim olbâbda ve herhâlde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 27 S 1281 (1 Ağustos 1861). Kâtib-i Çiftlikât-ı Şâhâne. Elhac Hâfız Mehmed.” BOA, **İ. MVL (İrâdelel Meclis-i Vâlâ)**, no. 525/23557, s. 46.

²⁶⁹ BOA, **HH d**, no. 198, s. 255, 14 Nisan 1289/26 Nisan 1873.

²⁷⁰ “Mihaliç'de kâin Çiftlikât-ı Şâhâne hademesinden yaylâ kâtibi Hacı Hüseyin ile yazıcı Tâhir Efendi'ye Haziran on yedisinde taraf-ı şerîflerinden ruhsat virilmesi cihetle...” BOA, **İ. MVL**, no. 523/23557, s. 24, 27 S 1279 / 24 Ağustos 1862.

²⁷¹ BOA, **HH d**, no. 198, s. 253, 1 Şubat 1288 / 13 Şubat 1873.

²⁷² BOA, **HH d**, no. 198, s. 255, 16 Nisan 1289 / 28 Nisan 1873.

²⁷³ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1293, s. 62.

²⁷⁴ **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1321, s. 139.

(2) Anbar kâtibi

1876 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'da anbarcı olarak Hasan Efendi isimli birinin görev yaptığı kaydedilmektedir²⁷⁵. 1888 yılında ise anbarcı olarak Mehmed Efendi'nin bulunduğu görülmektedir. Anbar Kâtipliği'ne R. 1310 (1894-95) yılına ait defterde yer alan bilgilerde Mustafa Vassaf Efendi'nin tayin edildiği belirtilmektedir²⁷⁶. Vassaf Efendi'nin kefil alınmışsa göreve başlayabileceği ve harcırahının verilebileceği Çiftlikât-ı Hümâyûn tarafından Hazine-i Hassa Nezâreti'ne iletilmiştir²⁷⁷. Bu kayıttan özelde kâtiplerin ve belki de genelde devlet memurlarının göreve başlamalarında kefil alınma uygulamasının olduğu görülmektedir. Vassaf Efendi'nin bakkal Mihal'e borcundan dolayı Hazine-i Hassa Nezâreti'ne müracaatta bulunduğu anlaşılmaktadır. Hazine-i Hassa Nezâreti olaya müdahale ederek Vassaf Efendi'nin borcunun 1895 yılı Mart ve Nisan ayları maaşlarından ödenmesini emretmektedir²⁷⁸. Bu durum, Osmanlı devlet yönetiminde halkın şikâyetlerinin ciddiye alınarak değerlendirildiğini göstermektedir. H. 1318 (M. 1900-1901) yılına ait sâlnâmede ise Hüseyin Hüsnü Efendi'nin anbar kâtibi olarak görev yaptığı görülmektedir²⁷⁹. Hüseyin Efendi'den sonra bu göreve H. 1324 (1906-07) tarihli sâlnâmeden anlaşıldığı üzere Nail Efendi'nin atandığı anlaşılmaktadır.

d. Ziraat Memuru

Çiftlikât-ı Hümâyûn'un modernleştirilmesi amacıyla maliye müsteşarı Vetendorf Efendi aracılığıyla göreve getirilen Almanyalı Mösyö Mayer'in isteği üzerine 1883 yılında yine Almanya'dan yıllık 5000 frank maaşla iyi eğitilmiş bir ziraat memuru getirilmesi istenmiştir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da istihdam edilmesi düşünülen bu memur için ayrıca 750'şer frank gidiş-dönüş ücreti talep edilmektedir²⁸⁰. Ziraat memurunun bir yıllığına geleceği bunun için gerekli olan harcırah, masraflar ve maaşlar için 100 liranın Vetendorf Efendi'ye verildiği belirtilmektedir. Bu durumla alakalı bir kontrat yapılıp yapılmayacağı, maaşının ne kadar olacağı ile ilgili kararın verilmesi istenmektedir. Almanya'dan

²⁷⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1293, s. 62.

²⁷⁶ BOA, HH d, no. 2787, s. 3, 25 N 1311/1 Nisan 1894.

²⁷⁷ BOA, HH d, no. 2787, s. 3, 2 Za 1311/7 Mayıs 1894.

²⁷⁸ BOA, HH d, no. 2787, s. 34, 23 Şubat 1310/7 Mart 1895.

²⁷⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 27, Matbaa-i Vilâyet, 1318, s. 129.

²⁸⁰ BOA, Y. MTV (Yıldız Mütenevvi Ma'ruzât Arşivi), no. 10/76, 25 Ca 1300 / 3 Nisan 1883.

getirilecek bu ziraat memurundan Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan bataklıkların kurutulması konusunda yararlanılmak istendiği görülmektedir²⁸¹.

Bu göreve, H. 1318 (R. 1900) tarihli sâlnâmede Karnik Markar Efendi isimli bir Gayrimüslim'in atandığı görülmektedir. Karnik Markar Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki hayvancılık faaliyetleri ve burada tereyağı üretiminin artırılması amacıyla bir rapor hazırlamıştır. H. 1322 (M. 1904) tarihli sâlnâmede Karnik Efendi'den sonra bu göreve Mehmed Rauf Efendi isimli birinin getirildiği görülmektedir. Mehmed Rauf Efendi'ye 21 Eylül 1906 tarihli irâde ile sâlise rütbesi verildiği kaydedilmektedir²⁸².

e. Diğer Memurlar

(1) Kethüdâ (Kâhya)

Osmanlı'da bir dairenin, bir evin ve bir işin sorumlusu olan kişilere kethüdâ ünvanı verilmektedir²⁸³. Kethüdâ, en üst idarî mekanizmadaki sadâret kethüdâsından, en alt idarî organizasyonda yer alan köy kethüdâsına ve esnaf teşkilâtındaki kethüdâlara kadar yönetimin çeşitli aşamalarındaki bazı görevlileri tanımlayabiliyordu²⁸⁴. Kethüdâ ünvanının yanı sıra aynı şahıslar için kâhya ünvanında kullanıldığı arşiv kayıtlarında yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır²⁸⁵. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağlı olan çiftliklerde o çiftliğin işleyişinden sorumlu olan kişilere kâhya denildiği görülmektedir. Çiftlikten asıl sorumlu olarak başkahya ünvanlı birinin bulunduğu ve ona yardımcı olmak üzere yankahya ünvanıyla bir kişinin daha görev yaptığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır²⁸⁶.

²⁸¹ Zeynep Dörtok Abacı (ed.), **Bursa'nın Zenginliği Göçmenler**, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, Aralık 2008, ek 26.

²⁸² BOA, **İ. TAL**, no. 607/26, 2 Ş 1324/21 Eylül 1906.

²⁸³ Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-i Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 1145.

²⁸⁴ Döndü Düşünmez, "Tanzîmat Devrinde Kapı Kethüdâlığı Müessesesi Hakkında Temel Bilgiler", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Konya, Güz 2010, s. 378.

²⁸⁵ Önceleri Melde yankahyası olup daha sonra merkez çiftlik olan Gerdemeye başkahyâ olduğu görülen İsmâil Efendi'den 27 Safer 1281 (1 Ağustos 1864) tarihli kayıta Gerdeme Çiftliği Kethüdâsı şeklinde bahsedilirken, 2 Ş 1281 (31 Aralık 1864) tarihli kayıta Gerdeme Çiftliği başkahyası şeklinde bahsedilmektedir. BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557.

²⁸⁶ "Melde'de yan kahyası olup şimdi Gerdeme-i Sagır'de baş kahyâ bulunan İsmâil Kahyâ'dan suâl
Suâl: Sen İsmâil Kahyâ Ahmed Efendi'nin hânesine Melde Çiftliği'nde ne kadar hinta ve şa'ir götürdün doğru söyle

Cevap: Ben yirmi yedi kile hinta ve dokuz kile şa'ir götürdüm olvâkit yankahyası idim sonra Gerdeme'ye başkahyâ itdiler geldim." BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 7, 2 Ş 1281/31 Aralık 1864.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da sürülerin başında muhtemelen belli bir sayıda çobanı koordine eden kişilere de kethüdâ denildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır²⁸⁷. Ayrıca sütlerin toplandığı süthaneden sorumlu olan kişilere kethüdâ denildiği görülmektedir²⁸⁸. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağlı çiftliklerin başında başkahya bulunduğu gibi bunların da üzerinde, bunlardan sorumlu Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun bir genel başkahyası bulunmaktadır. Kayıtlarda, 1894 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn başkethüdâsı olan Hayrettin Ağa'nın vefat etmesiyle birlikte onun aldığı 400 kuruş maaş ile yerine ikinci kethüdâ Şaban Ağa'nın tayin edilmesinin uygun görüldüğü belirtilmektedir²⁸⁹.

(2) Korucu

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da güvenlik ve asayiş işlerinden sorumlu olan korucular bu görevlerinin yanı sıra para ve evrak getirip götürmek için de görevlendirilmişlerdir. Korucuların görevlendirilmesi sırasında verilen zimmetlere göre kendilerinden teminat alınmaktadır. 1914 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'da çalışan korucu ve kethüdalardan derecelerine göre 5000 ila 15.000 kuruş arasında bir mali yükümlülüğe tabi tutulmaları Hazine-i Hassa tarafından talep edilmektedir²⁹⁰. R. 1310 yılına ait “*Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Müdüriyeti*” tarafından tutulan defterin “*Muharrerat-ı Mersule*” kaydında Korucu Mehmed Onbaşı'ya iki kıta ayniyat ve hayvanat esas defterinin teslim edilerek gönderildiği ifade edilmektedir²⁹¹.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da korucuların başında korucubaşı olarak görev yapan kişilerin olduğu görülmektedir. Sâlnâmelerde ilk görev yapan korucubaşı diğer ünvanıyla serkorucuyan olarak Süleyman Ağa'nın ismi yer almaktadır. Çiftlikât-ı hümayunda görev yapan korucuların askerî teşkilata bağlı görevliler olduğu kendilerine verilen rütbelere anlaşılmaktadır. Korucuların belli dönemlerde rütbe ve nişanlarla taltif edildiği görülmektedir. 1894 yılında Hazine-i Hassa Nezâreti'nden 3 çift korucu nişanı talep edildiği görülmektedir. Özellikle önemli evrak ve paraların taşınmasında görevlendirilen

²⁸⁷ “...Müdür-i Evvel Ahmed Efendi'nin ma'lûmatı olduğu anda heman ağnâm-ı şâhâne-i mezbûrun yanlarına gidüb sürü kahyâsı Petro'ya sebebini suâl...” BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 46, 27 S 1281/1 Ağustos 1864.

²⁸⁸ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 13.

²⁸⁹ “Baş kethüdâ Hayreddin Ağa'ya şehir-i hâlîye nihâyetinde rihlete i'tâsıyla andan gelen dört yüz gurus ma'âş ile yerine ikinci kethüdâ Şaban Ağa'nın ta'yini ve anın yerine de diğer münâsibin ta'yinine dâir” BOA, **HH d**, no. 2787, 18 Teşrin-i Sâni 1310/30 Kasım 1894.

²⁹⁰ BOA, **HH d**, no. 4795, s. 82, 13 Teşrin-i Evvel 1330/26 Ekim 1914.

²⁹¹ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 2, 11 N 1311/18 Mart 1894.

Mehmed Efendi'ye onbaşı payesinin verildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır²⁹². Çiftlikât-ı Hümâyûn'da 1901 yılında 1 korucubaşı ve 12 korucunun çalıştığı görülmekte olup, bunlara toplamda 2800 kuruş ücret ödendiği görülmektedir²⁹³.

Çiftlikât-ı Hümâyûn personelinden vefat eden kişilerin geride kalan ailelerine sahip çıkıldığı görülmektedir. Bu duruma örnek olarak; vefat eden korucubaşı Mustafa Pehlivan'ın eşi Emine binti Şerife'ye maaş verilmesi gösterilebilir. Emine Hanım'ın yeniden evlenmesi üzerine kendine verilen maaşla ilgili nasıl bir işlem yapılacağı hakkında Hazine-i Hassa Nezâreti'nden bilgi talep edilmiştir²⁹⁴. Bu durum Osmanlı Devleti'nde vefat eden devlet görevlilerinin geride kalan ailelerine sahip çıkıldığını ve sosyal devlet anlayışının geliştiğini göstermektedir.

Osmanlı Devleti, özellikle insana verdiği değer nedeniyle gerçekten kendisinin hâkim devlet değil de hizmetkâr devlet olduğunu değişik vesilelerle göstermektedir. Bu örneklerden biri de Çiftlikât-ı Hümâyûn korucusu olan İsmail Ağa'nın İstanbul'da bulunan Numune-i Terakki Mektebi'nde* okuyan oğlunun okulun leylî (gece) kısmına ücretsiz olarak kaydedilmesi için II. Abdülhamid'in serkâtibi Tahsin Paşa vasıtasıyla Maarif Nezâreti'ne yazılan irâde-i seniyyedir²⁹⁵. Bu durum Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid'in hem eğitime vermiş olduğu önemi göstermekte, hem de sıradan bir tebaasına ne kadar değer verdiğini göstermektedir. Daha sonra Maarif Nezâreti tarafından okul idaresine yazılan yazı ile İsmail Ağa'nın oğlunun okula ücretsiz olarak alınması istenmiştir²⁹⁶.

²⁹² "Taleb olunan üç çift korucu nişânının Mehmed Onbaşı'ya teslimen gönderildiğinden vüsûlünden iş'arı hakkında" BOA, **HH d**, no. 2787, s. 9, 15 Mayıs 1310/27 Mayıs 1894.

²⁹³ BOA, **HH d**, no. 2856, s. 72, Teşrin-i Sâni 1317/Kasım 1901.

²⁹⁴ "Çiftlikât-ı Hümâyûn korucubaşısı müteveffa Mustafa pehlivanın zevcesi Emine binti Şerife'nin ere vardığından işlemiş olan ma'âş hakkında olacak muâmelenin iş'ârına dâir" BOA, **HH d**, no. 2787, s. 34, 23 Şubat 1310/7 Mart 1895.

* Numune-i Terakki Mektebi, Türkiye'nin köklü eğitim kurumlarından biri olan İstanbul Erkek Lisesi'nin temelini oluşturan okuldur. Osmanlı döneminde İstanbul'da açılan ilk özel idadî (lise) olarak kayıtlara geçen okul, Mehmed Nâzır Bey tarafından 1884 yılında açılmış ve vermiş olduğu modern eğitim ile kısa sürede tanınmıştır. Maarif Nezâreti II. Abdülhamid'e yapılacak darbe girişiminde adı geçmesinden dolayı 1896 yılında bu okulu satın alarak devletleştirdi. Enfel Doğan, "İstanbul (Erkek) Lisesi'nin Kurucusu Mehmed Nadir Bey'in Öğretmenlik Mesleği Ve Öğretim Yöntemleri İle İlgili Görüş Ve Önerileri", **SAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi**, S. 14, Ekim 2007, s. 144-145; Okulun adı 1909'da İstanbul Leylî İdâresi, 1910 yılında İstanbul Lisesi adını almıştır. Ayrıca bkz. Doğan Duman, "1925 Yılında İstanbul Erkek Lisesinde Öğrencilere Verilen Bir Sürgün Cezası Ve Dönemin Eğitim Anlayışı", **Turkish Studies**, Vol. 8/2, Ankara, Winter 2013, ss. 59-72.

²⁹⁵ BOA, **MF. MKT (Maarif Nezâreti Evrakı Mektubi Kalemî)**, No. 791/50, 29 R 1322/13 Temmuz 1904.

²⁹⁶ BOA, **MF. MKT**, No. 791/50, 5 Ca 1322/18 Temmuz 1904.

(3) Tahsil memuru (tahsildar)

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da görev yapan memurlar arasında tahsildar veya tahsil memuru ünvanıyla görev yapan bir memurun olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Hazine-i H. 1304 (1888-89) yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Murâd Efendi'nin tahsildar olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır²⁹⁷. R. 1310 (M. 1894-95) yılına ait defterde bu görevi Hüseyin Hüsnü Efendi'nin yaptığı görülmekte ve Tahsildar Hüseyin Hüsnü Efendi'nin maaşının 300 kuruşa çıkarılması Çiftlikât-ı Hümâyûn yönetimi tarafından Hazine-i Hassa Nezâreti'nden talep edilmektedir²⁹⁸. H. 1318 yılına ait sâlnâmede bu göreve Halil Efendi'nin getirildiği kaydedilmektedir. 1325 yılına ait sâlnâmede ise tahsildarlık görevini Sadi Efendi yapmaktadır.

3. Çoban Ve Irgatlar

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda en önemli faaliyet alanı olarak ilk dönemlerden itibaren arazinin sulak yapıya sahip olmasından dolayı tarımdan ziyade hayvancılığın ön planda olduğu görülmektedir. Kanuni dönemine ait mufassal defterde yer alan kayıtlardan anlaşıldığı üzere, burada padişah hası olan 23 karyede sığır ve koyun cinsinden hayvan yetiştiriciliği yapıldığı görülmekte olup bu hayvanların yetiştirilmesi için esir ve köle kökenli bir grubun, “sığırıcı kullar”, “koyun kâfirleri” gibi isimlerle bu karyelerde görevlendirildikleri görülmektedir. Bu topraklarda bulunan hayvanlar padişaha ait olup, “sığırıcı kullar” ve “koyun kâfirleri” ise bu hayvanları besleme görevlerinin yanıbaşında ziraatle de uğraşırlar, elde edilen üründen oşür veya kesim verdikleri görülmektedir. Bu görevliler, Ömer Lütfi Barkan'ın İstanbul Haslar kazasında yer alan ve ortakçı kullar olarak ifade edilen kölelere benzemektedir. Ortakçı kullar üretilen üründen hem devlete belli bir miktar vergi verip, hem de sipahi veya toprak sahibine ürünün belli bir kısmını veriyorlardı. Mihaliç'te bulunan topraklarda *kesimciler*, *elliciler*, *sığırıcı kullar*, *koyun kâfirleri*, *bağban*, *soğancı*, *balıkçı*, *haraçgüzar* gibi isimlerle ifade edilen grupların, ortakçı kullar şeklinde bir ifade kullanılmasa da aralarındaki benzerlikten dolayı kul (köle/esir) kökenli oldukları savunulmaktadır²⁹⁹.

²⁹⁷ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 41, r. 1304/1888-89.

²⁹⁸ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 14, 10 S 1312/13 Ağustos 1894.

²⁹⁹ Ömer Lütfi Barkan, “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I”, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 575-716.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun en önemli uğraş alanının daha önceki dönemlerde olduğu gibi hayvancılık olması hasebiyle burada çalışan görevlilerin en önemli kısmını oluşturan grupların başında da çobanlar gelmektedir. Çobanların bir çobanbaşı tarafından idare edildiği ve yönetildiği görülmektedir. Çobanbaşılar özellikle, merinos koyunlarının Çiftlikât-ı Hümâyûn'a getirilmesiyle birlikte yabancılardan bu işin ehli olan, hayvanların beslenmesinde ve tedavisinde bilgili kişilerden seçilmekteydi. Bunun yanı sıra özellikle Çiftlikât-ı Hümâyûn'un bulunduğu topraklarda çok fazla nüfus yoğunluğunun olmaması ve hayvancılık özellikle de merinos yetiştiriciliği konusunda ehil insanların bulunmamasından dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn koyunlarının otlatılması ve bakımı amacıyla Filibe ve Pazarcık taraflarından Kırım savaşı öncesinde çok sayıda çoban ve ırgatın getirildiği görülmektedir. Daha sonra bu bölgeden gelen çoban sayılarının giderek azaldığı görülmektedir ki bu azalmanın sebebi olarak Kırım Savaşı nedeniyle bölgeye yapılan göçlerin ve iskânların etkili olduğu muhtemeldir.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da çalışan çobanlar için gerekli olan malzemelerin genel itibariyle çiftlik bütçesinden karşılandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bunlar için gerekli olan çizmeler, kepenekler, yiyecek ve giyim malzemeleri Çiftlikât-ı Hümâyûn tarafından temin edilmektedir³⁰⁰.

a. Çobanbaşı

Çobanbaşı, kayıtlardan anlaşıldığı üzere Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki hayvanların otlatılmasından, koyunların kırkımından, koyunlara tuz verilmesinden, çobanların hayvanlara bakım ve güdümü noktasında eğitiminden sorumlu kişi olarak görülmektedir. Çobanbaşı, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da baytar (veteriner hekim) görevlendirilmediği ilk dönemlerde hayvanların tedavisinden de sorumludur³⁰¹. Kayıtlarda ilk olarak 1846 yılının ortalarına kadar Prusya'dan (Almanya) Tekman isminde bir kişinin çobanbaşı olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bu kişiye aylık 1500 kuruş maaş verildiği görülmektedir. Bu

³⁰⁰ "Ma'lûm-ı devletleri buyurulduğu üzere Mihaliç ve Kirmasti kazalarıyla havâilerinde kâin Çiftlikât-ı Hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkânede müstahdem çoban ve sâire için i'tâ ve iksası mu'tâd olan kebenek i'mâliçün bu aralık üçyüz kiyeye mikdârı yapağının şiddet-i lüzûmu olduğundan..." BOA, **HH d**, no. 72, s. 115, 7 S 1271/29 Ekim 1854.

³⁰¹ "...bu bâbda mersûmânın fezleke-i tahkîkât ve ma'lûmâtlarından istifâde olunduğu üzere mersûm Tekman birkaç sûretle hilâf-ı usûl hârekte bulunub biri koç katımı ve kırkım mâddelerini mevsimlerinde icrâ itmemiş ve biride eyyâm-ı hârede tuz virdiği hâlde sultanmamış ve diğeri dahi bir koyuna illet geldiği anda âhirlerine sirâyet itmemek için sürüsünden ayırıp ilacını iyitmek elzem iken ne bunları ifâ ve ne de me'mûrların ihtârlarını isgâ iylememiş olmasından dolayı hayvânâtın ekserisine uyuz illeti sirâyet eylemiş..." BOA, **HH d**, no. 66, s. 27, 29 S 1263/15 Şubat 1847.

dönemde Filibe ve Pazarcık'tan getirilen çoban ve ırgatların maaşı ise 62,5 kuruştur. Bu durum dikkate alındığında Çobanbaşı'ya 24 çoban maaşı verildiği görülmektedir. Bunun en önemli sebebi ise, Osmanlıda bu dönemde açılmış olan fabrikaların hammadde ihtiyacı olan yün ve yapağının karşılanması amacıyla ithal edilen merinos koyunlarının, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda ve Osmanlı ülkesinde yetişmesini ve çoğalmasını sağlamaktır.

Prusyalı Tekman'ın bazı ihmalleri ve hayvanlara uyuz hastalığı bulaşmasındaki kusurundan dolayı kovulmasından sonra Kırım'dan birkaç kişinin geleceği kayıtlarda yer almaktadır. Ancak bu kişilerin gelmesi meçhul olduğu için Rusya'lı esir Toma isimindeki bir çobanın bu iş için görevlendirildiği görülmektedir. Daha sonra Barutçubaşı Hoca Evanis'in o dönemde Osmanlı sınırlarında bulunan Nemçeli (Avusturya) Matej isimindeki bir çobanı tavsiye etmesi üzerine bu kişinin yine 1500 kuruş maaşla çobanbaşılığa getirildiği görülmektedir. Matej'le 1262 yılı Kanunisânî başından (13 Ocak 1847) 1263 yılı Temmuz'u sonuna (12 Ağustos 1847) kadar 7 aylık bir sözleşme imzalanmıştır. Matej'in Çiftlikât-ı Hümâyûn'da konuşulan Türkçe ve Bulgarca dillerini bilmemesinden dolayı aylık 500 kuruş maaşla ayrıca bir tercüman görevlendirilmiştir³⁰².

Osmanlı ülkesinde ihtiyaç duyulan hayvan konusunda ehil insanların yetiştirilmesi amacıyla Avrupa'dan öğreticiler getirilmesi ve böylelikle Osmanlı ülkesinde hayvan yetiştiriciliğinin planlı ve programlı bir şekilde yapılması amaçlanmıştır. Avrupa'dan bu çobanların getirilmesi hususunda Barutçubaşı Hoca Evanis'in yardımcı olacağı ifade edilmektedir³⁰³.

b. Tecrübeli Çobanlar

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da çalışan çobanların iyi ve kötü hallerinin tesbitinde, çobanların sevk ve idaresinde görevli olan belirli sayıda emektar ve işin ehli olan çobanlar yer almaktadır. 1852 yılı civarında bu şekilde görev yapan 8 çoban bulunduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. 1852 yılı için Filibe ve Pazarcık'tan gelen çoban ve ırgatların maaşının, 62,5 kuruştan 100 kuruşa yükseltilmesi üzerine Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü de bu çobanların maaşlarının da artırılmasını talep etmiştir. Bu talepte 90 kuruş maaş alanlara 25 kuruş, 82 kuruş maaş alanlara da 18 kuruş zam yapılması teklif

³⁰² BOA, **HH d**, no. 66, s. 27, 29 S 1263/16 Şubat 1847.

³⁰³ BOA, **HH d**, no. 66, s. 27, 29 S 1263.

edilmiştir³⁰⁴. Böylelikle 90 kuruş maaş alan 3 çobanın maaşı 110 kuruşa çıkarken, 82 kuruş maaş alan 5 çobanın maaşı 100 kuruşa çıkarılmıştır ki daha önce 20 kuruş fazla ücret aldıkları Filibe ve Pazarcık'tan gelen çobanlarla aynı maaşı almaya başlamışlardır. Burada yapılan zam oranlarının Filibe'den gelen çoban ve ırgatlara yapılan zamlara göre daha az olduğu görülmektedir. Muhtemelen bu durum emektar çobanlar arasında hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiştir.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da çobanbaşının yanısıra yardımcısı, kalfalar ve tecrübeli çobanlar da yer almaktadır. 1888 yılında çobanbaşı (başkethüda) maaşı 900 kuruş olarak görülürken, yardımcısının 200 kuruş maaş aldığı görülmektedir. Kalfalara 155, bölükteş denilen çobanlara 145 kuruş maaş verildiği görülmektedir³⁰⁵.

c. *Mevsimlik İşçiler (Irgat ve Çobanlar)*

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan hayvanların otlatılması ve çiftlik arazilerinde tarım yapılmasını sağlamak amacıyla Filibe ve Pazarcık taraflarından çoban ve ırgatlar getirilmiştir. Çoban ve ırgatların hayvan otlatmada ehil ve ziraattan anlayan kişiler arasından seçilmesi istenmektedir. Çoban ve ırgatların Filibe ve Pazarcık taraflarından getirilmesi dikkati çekmektedir. Neden bu ırgatlar Mihaliç ve çevresinden değil de Filibe ve Pazarcık taraflarından bir yıl süreyle getirilmektedir. Bu soru Filibe Meclisi tarafından da Hazine-i Hassa Nezâreti'ne sorulmuş, Hazine-i Hassa Nezâreti de konuyla ilgili Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Ahmed Efendi'den izah istemiştir³⁰⁶.

³⁰⁴ "...umûr-ı me'mûrelerini ber vefk-i di'l-hevâh-ı âli edâya sa'y ve gayret iylemekte buldukları beyânıyla bunların nik ve bed ahvâllerini tecessüs ile mevâdd-ı sâireleri kumandasına me'mûr olub leffen takdîm kılınan pusulada muharrer sekiz nefer emekdar ve mütefennin çobanların ma'âş-ı kadîmlerinin dahi zammıyla mâdûnlarına tefvîk ve emsâline tevîk buyurulması hasbû'l-lüzûm çiftlikât-ı merkûme müdürü kûlları tarafından bâ arîza inhâ olunmuş olmasıyla bunlardan doksan guruş ma'âşlulara yirmibeşer ve seksen iki guruş ma'âşlulara dahi on sekizer guruş ki cem'an yüzelli guruşun altmış sekiz senesi Mart'ından itibaren zammı maa't-tasarruf vâfi görünmekle..." BOA, **HH d**, no. 70, s. 94, 21 R 1268/13 Şubat 1852.

³⁰⁵ BOA, **HH d**, no. 1025, s. 67.

³⁰⁶ "Ötedenberi Çiftlikât-ı Şâhâne'de istihdâm olunmakta bulunan çoban ve ırgatların tafsil-i keyfiyetine dâir Filibe meclisden bi't-tanzîm taraf-ı eşref-i hazret-i sadâretpenâhiyede vârid olan bir kıt'a bâlâsı defterlü mazbata ile diğere üç bendi şâmil bir kıt'a inhâ-yı müşterekenin sûretlerinden ma'lûmunuz olacağı vecihle çiftlikât-ı merkûmede istihdâm olunan çobanlar Filibe ve Pazarcık kazalarına münhasır olması ne sebebe mebnîdir ve böyle olmayub da mazbatalar sûretinden muharrer olduğu gibi Filibe'nin cümle kazalarından ve kurrallarından toplandığı hâlde çiftlikâtça bir mahzûru varmıdır yokmudur Mihaliç Kazası amele defterlerine bi'l-mürâca'a kayd-ı atiki nevecihle olduğu bi't-tedkîk zâhire ihrâcıyla karâr-ı mâdde ve muktezâ-yı hâlin bâ mazbata izâhen iş'arı husûsuna dâir Çiftlikât-ı Şâhâne müdürü fütüvvetlü Ahmed Efendi'ye tahrîrât yazıldığı mukayyedir" BOA, **HH d**, no. 72, 9 B 1267/11 Mayıs 1851.

Filibe ve Pazarcık taraflarından çoban ve ırgatlar bir yıl süreyle ruz-i Kasımdan* (8 Kasım) 20-25 gün evvel çiftlikte olacak şekilde gönderilmektedir. Çobanların seçiminde Filibe ve Pazarcık'tan kuvvetli kefiller istenmekte, çobanların kaçması halinde veya verecekleri zararların karşılanmasında bu kefiller sorumlu tutulmaktadır. Özellikle Filibe Muhassılı kefillerin seçilmesinde görevlendirilmiş olup seçilecek kefillerin güvenilir ve ekonomik imkânlarının iyi olması tavsiye edilmiştir. Ayrıca belirlenen çobanlar ve kefiller hakkında tahkikat yapılarak hangi kazada, hangi köyde, hangi hanede oturduklarının; ne isimle şöhet bulduklarının tespit edilmesi istenmektedir³⁰⁷.

Filibe ve Pazarcık'tan gelen çoban ve ırgatların yol masrafları olarak, her birine Filibe mal sandığından R. 1267 (M. 1851-52) senesi için daha sonra maaşlarından düşülmek üzere 200 kuruş yol harcırahı verilmiştir. Ve özellikle çiftliğe gelmeyip kaçanlardan bunların tahsili sıkı bir şekilde takip edilmiştir³⁰⁸. Bu harcırahların ilerleyen yıllarda artığı, R. 1268 (M. 1852-53) senesi için 600 kuruşa çıkarıldığı görülmektedir³⁰⁹.

* Eskiden yıl "Hızır Günleri" ve "Kasım Günleri" olarak ayrılmaktaydı. 8 Kasım'dan 6 Mayıs'a kadar geçen zamana Rûz-i Kasım günleri denilmekte olup, bu zaman dilimi kış mevsimini oluşturmaydı. 6 Mayıs'ta başlayan Hıdırellez ile Kasım başlangıcı olan 8 Kasım arasındaki günler Hızırilyas'ın devamı kabul edilen yaz mevsimi olarak kabul edilmekteydi. Yavuz Unat, "İslâm'da ve Türklerde Zaman ve Takvim", **Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, ed. Öcal Oğuz, Ankara 2004, s. 17. Kasım günleri 8 Kasım ile 6 Mayıs tarihleri arasını kapsayan 179/180 günlük süreyi kapsamaktadır. Hıdırellez günleri ise 6 Mayıs ile 8 Kasım tarihleri arasını kapsayan 186 günlük bir dönemi kapsamaktadır. Halk arasında yılın belli dönemlerine isimler verilerek o dönemde meydana gelecek iklim olaylarından bahsedilmektedir. Kasım günlerinin başlamasıyla birlikte Pastırma yazı denilen sıcak bir dönem başlar, ardından Ülker ile havâlâr soğumaya başlar ve Karakış Fırtınası denilen dönemde karakış kendisini iyice hissettirmeye başlar ve daha sonra Erbain denilen dönem başlar. M. Ali Özdemir - Okan Bozyurt, "Afyonkarâhisar Halk Takviminin Sıcaklık Verileri ile Karşılaştırılması", **Doğu Coğrafya Dergisi**, C. 11, S. 15, Erzurum, 2006, ss. 53-82. Erbain, kırk demektir ve kırk günlük (21/22 Aralık-31 Ocak) karakışın adıdır; Zemheri olarak da bilinir. Hamsin ise, elli anlamındadır ve bu kırk günlük süreden sonra gelen elli günlük (1 Şubat-21 Mart) devredir. 19 Şubat-7 Mart arası 17-18 günlük sürede birer hafta arayla cemreler düşer. İlk cemre 20/21 Şubat'ta havaya düşer ve havâlâr ısınır. İkinci cemre 27/28 Şubat'ta suya düşer, sular ısınır. Üçüncü ve son cemre 6/7 Mart'ta toprağa düşer ve toprak ısınır. Cemrelerin düşme sürecinde havanın, suyun ısındığına, toprağın canlandığına tanık olunursa da henüz kış bitmemiştir. Çünkü 10-17 Mart arası günlerde kocakarı soğukları, Berde'l-acüz soğukları olarak adlandırılan soğuk ve yağışlı havâlâr hüküm sürer. Mustafa Sever, "Toplumsal Bellek Ve Geleneksel Eylem Bağlamında Bir Sözel Tarih Metninin Değerlendirilmesi", **Millî Folklor**, Yıl: 20, S. 77, Ankara, 2008, s. 65. Erbain ve Hamsin aylarının sona ermesiyle kışın en şiddetli günleri bitmiş olurdu. Kasımın doksanı halk arasında kantar ağdı şeklinde ifade edilirdi. Yani kasımın ilk doksan günü geçtikten sonra kantar yaza doğru ağmış olurdu. Kasımın yüzü halk arasında "*geldik yüze, çıktık düze*", yüz ellisi ise "*yüz elli, yaz belli*" sözleriyle karşılanırdı. Zehra Hamarat, "Cemre Düşmesiyle İlgili İnanç Ve Uygulamalar", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 3, Edirne, Ocak 2012, s. 177.

³⁰⁷ BOA, **HH d**, 72, s. 111.

³⁰⁸ BOA, **HH d**, 72, s. 111.

³⁰⁹ "...Filibe Kazası'ndan Karaorman karyeli Gorki veledi Vedelço işbu altmış yedi senesi Kânûnisânîsinin üçüncü günü çiftlikât-ı merkûmeden firâr itmiş ve bu hâlde mukaddema harcırah nâmiyle ma'âşlarına mahsûben Filibe mâl sandığından aldığı altıyüz guruşun..." BOA, **HH d**, no. 72, s.112, 1 Ca 1268/22 Şubat 1852.

Aynı yıl için çoban maaşları da 62,5 kuruştan 100 kuruşa çıkarılmıştır. Böylelikle çoban ve ırgatların bir yıllık ücretlerinin yarısı peşin olarak daha işe başlamadan kendilerine verilmektedir.

Yukarıda bahsedilen durumdan da anlaşıldığı üzere Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gelen çobanlarla ilgili en büyük sıkıntılardan biri, bu çobanların ya yolculuk esnasında ya da çalışmaya başladıktan bir müddet sonra kaçmalarıdır. Bu durumun önüne geçmek amacıyla çoban ve ırgatların maaşlarına zam yapılmıştır. Ayrıca çobanların ailelerini düşünerek kaçmalarını engellemek için Filibe mal sandığından çobanlara verilen harcırah ve paraların arttırıldığı görülmektedir³¹⁰. Bu durumun sebebi olarak ise çobanların Çiftlikât-ı Hümâyûn'da çalıştıkları sırada ailelerinin ihtiyaçlarının karşılanması olduğu tahmin edilmektedir.

Filibe ve Pazarcık'tan gelen çoban ve ırgatların sayısının yıldan yıla giderek arttığı gözlenmektedir. R. 1263 (M. 1847-48) senesi için Çiftlikât-ı Hümâyûn'a 40 çoban ve 20 ırgat olmak üzere toplamda Filibe kaymakamından 60 kişi istenmiş ve yol masrafları olarak toplamda 12.265 kuruş verilmiştir³¹¹. Bu verilen meblağ ortalama kişi başına 200 kuruşa tekabül etmektedir. 265 kuruşluk farkın, çoban ve ırgatları Çiftlikât-ı Hümâyûn'a götürmekle vazifeli memurlara verilen harcırahlar olması muhtemeldir. R. 1267 (M. 1851-52) ve R. 1268 (M. 1852-53) senelerinde de Filibe'den 90 kişilik çoban ve ırgat talep edilmiştir. Aynı yıl daha önce 62,5 kuruş olan çoban ve ırgatların maaşı, maaşlarının yetmediğini iddia etmeleri ve kaçmaya teşebbüs etmelerinden dolayı 100 kuruşa çıkarılarak, çoban ve ırgatların maaşlarına %60 gibi yüksek bir oranda zam yapmıştır³¹². R. 1269 (M. 1853-54) senesi için ise Filibe ve Pazarcık taraflarından 70 çoban isteniyor ve özellikle çobanların seçiminde çok dikkat edilmesi; yaşlı ve hasta olmayanların, hayvan otlatmakta ehil olanların, sadık ve işe yarar kişilerin seçilmesi isteniyor³¹³. R. 1269 (M. 1853-54) yılı için gelen çobanlardan 4 tanesinin gerekli şartlara uymadığından dolayı geri gönderildiği Filibe Kaymakamı Adil Paşa'ya iletilmiştir. Bunlardan Petko isimli çobanın hem fitne çıkararak, yaramaz biri olduğu hem de Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçtığı

³¹⁰ BOA, **HH d**, 72, s. 114.

³¹¹ BOA, **HH d**, no. 66, s. 25.

³¹² BOA, **HH d**, no. 72, s. 111, 11 Za 1267/8 Eylül 1851.

³¹³ "... ihtiyâr ve amelmânde olmayub ağnâm idâresine vukûflu ve sâdik ve işe yarar çobanların güzîdelerinden bu senelik yetmiş nefer çoban ve ırgadın şimdiden tertîb ve tesrîbine müsâreat ..." BOA, **HH d**, no. 72, s. 113, 26 Za 1268 / 2 Eylül 1852.

belirtilmektedir ki bu sebeple geri gönderilmiştir. Diğer üçünün ise, yaşlı, iş göremeyecek durumda ve hatta kör olmaları gerekçe gösterilmektedir³¹⁴. R. 1270 (M. 1854-55) senesi için istenen çoban ve ırgat sayısının tekrar arttığı, Filibe kaymakamı Maşuk Paşa'dan 120 kişinin talep edildiği kayıtlarda yer almaktadır.

Çoban ve ırgatların gönderilmesi esnasında bunların yol masrafları daha sonra alacakları maaşlardan düşülmek şartıyla Filibe Mal Sandığı'ndan karşılanmaktadır³¹⁵. R. 1270 (M. 1854-55) senesi için istenen çoban ve ırgatlar 15 Ekim 1853'te Çiftlikât-ı Hümâyûn'a ulaşmıştır. Böylelikle ruz-i kasım olarak tabir edilen 8 Kasım'dan 20-25 gün evvel bu çobanların Çiftlikât-ı Hümâyûn'a ulaştığı görülmektedir³¹⁶.

R. 1271 (M. 1855-56) senesi için istenen çoban ve ırgatların sayısının ise 100 olduğu görülmektedir. Çoban ve ırgatların kaçmalarından duyulan endişeden ve özellikle çiftliklerde bulunan merinos koyunlarının bakımının güzel yapılması istendiğinden çoban ve ırgatların seçiminde hassasiyet gösterilmesi istenmiştir. Kaçmalarını engellemek amacıyla çoban ve ırgatlar için kuvvetli kefiller istendiği yine yazışmalarda ifade edilmektedir³¹⁷. Çoban ve ırgatların getirilmesinde ciddiyetin sağlanması amacıyla bu taleplerden sadrazam da haberdar edilerek Filibe ve Pazarcık'taki mülki amirlerin gerekli hassasiyeti göstermeleri hususunda sadâretten de yazılı olarak destek alınmaktadır³¹⁸.

R. 1271 (1855) yılı için gelen işçilerin 25 Teşrinisânî 1270'te Çiftlikât-ı Hümâyûn'a ulaştığı ifade edilmektedir. Çobanların gelişi miladi olarak 7 Aralık'a denk gelmekte olup, çobanlar gelmesi istenen ruz-i kasımdan (8 Kasım) yaklaşık bir ay sonra gelmişlerdir. O yıl gelen 100 çoban ve ırgattan 6'sının daha yolda iken kaçtığı ifade edilmektedir³¹⁹. Daha sonraki yıllarda Filibe ve Pazarcık tarafından bu taleplerin yapıldığına dair kayıtlar yer almamaktadır. Bu durumun sebebi olarak, Kırım Savaşı sonrasında bölgeye yapılan iskânlar sonucunda ihtiyaç duyulan çoban ve ırgatların özellikle Balkanlardan gelen muhacirler arasından karşılanması gösterilebilir.

³¹⁴ BOA, **HH d**, no. 72, s. 113, 7 Ra 1269/19 Aralık 1852.

³¹⁵ BOA, **HH d**, no. 72, s. 113-114, 17 Z 1269 / 21 Eylül 1853.

³¹⁶ BOA, **HH d**, no. 72, s. 114, 4 Ra 1270 / 5 Aralık 1853.

³¹⁷ BOA, **HH d**, no. 72, s. 115, 8 M 1271 / 1 Ekim 1854.

³¹⁸ BOA, **A MKT UM (Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları)**, no. 144/85-1.

³¹⁹ BOA, **HH d**, no. 72, s. 116, 1 B 1271 / 20 Marat 1855.

4. Diğer Çalışanlar

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da belli dönemlerde ihtiyaca binaen çalışan değişik görevlilerin olduğu görülmektedir. Bunlar arasında yukarıda belirtilen görevlilerden başka; demirci, ekmekçi, mandıracı, sığırtmaç (sığır çobanı) hergeleci (atlara bakan kişiler), idare odacısı, seyis, seyisbaşı, arabacı, araba ustası, çiftlik odacısı, kazıcı, öküzücü gibi görevliler bulunmaktadır. Bu görevlilerin yanısıra mevsimlik olarak çalışan işçiler, tadilat ve tamirat işlerinde çalışanlar da Çiftlikât-ı Hümâyûn'da çalışan kişiler arasında yer almaktadır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da orakçı, tırpancı olarak adlandırılan görevlilerin de olduğu kayıtlarda yer almaktadır³²⁰.

Arşiv kayıtlarında yer alan bilgilerden Hazine-i Hassa tarafından Çiftlikât-ı Hümâyûn'a imam gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu imamın bütün yıl mı yoksa sadece Ramazan aylarında mı görev yaptığı tam olarak anlaşılmasa da Çiftlikât-ı Hümâyûn'da görev yaptığı görülmektedir. Ayrıca Ramazan ayında teravih namazlarının kıldırılması amacıyla Mihaliç ve Kirmasti'den talebeler geldiği ve bunlara Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan maaş verildiği görülmektedir³²¹.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'a alınacak personel ve özellikle hademelerle alakalı olarak Hazine-i Hassa idaresi tarafından 24 ila 35 yaş arasındakilerin istihdam edilmesi tavsiye edilmektedir. Bu durumla alakalı olarak sadece bir sanat, meslek sahibi olanlara istisna uygulanabileceği belirtilmektedir³²². Çiftlikât-ı Hümâyûn'a personel alımında yaş, sağlık, meslek gibi kriterlerin gözönünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan personele Ramazan aylarında muhtemelen teravih namazı kıldırma amacıyla imam görevlendirildiği görülmektedir. H. 1311 (M. 1894) yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'da görevlendirilen Beşiktaş Medresesi talebelerinden Bolulu Ali Efendi'nin H. 1312 (R. 1895) yılı için de görevlendirildiği,

³²⁰ “Orakçı ve tırpancılara ve korucu ve müstahdemin-i sâireye virilmek üzere seksan bir guruş korucu Mehmed Onbaşı'ya teslimen gönderildiğine dâir” BOA, **HH d**, no. 2787, s. 11, 23 Mayıs 1310/5 Haziran 1894.

³²¹ “Çiftlikât-ı Hümâyûn'da imâmet itmek üzere Mihaliç ve Kirmasti'den gönderilen üç nefer talebeye emsâli misüllü maktuen dörder yüz guruş i'tâsı istifsâr olunursa da imâmet vazîfesi hazînededen gönderilen zata mevdû' ise de bu seneye mahsûs olarak muma ileyhima bin ikiyüz guruş i'tâsına dâir” BOA, **HH d**, no. 2787, s. 4, 4 L 1311/11 Nisan 1894.

³²² BOA, **HH d**, no. 4795, s. 86, 4 Kânûn-i Evvel 1330 / 17 Aralık 1914.

kendisine gerekli yardımların Çiftlikât-ı Hümâyûn idaresi tarafından yapılmasını Hazine-i Hassa Nezâreti tavsiye edilmektedir³²³.

Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlilerinin 65 yaşından sonra tekaüde (emekli) ayrıldıkları anlaşılmaktadır. 1914 yılında yer alan bir kayıta Çiftlikât-ı Hümâyûn müstahdemlerinden 65 yaşını dolduranların isimlerinin Hazine-i Hassa'ya bildirilmesi istenmektedir³²⁴. Hazine-i Hassa'ya verilen cevapta Çiftlikât-ı Hümâyûn'da 65 yaşını geçmiş hademe olmadığı gibi 65 yaşını geçmiş bir memurun da olmadığı belirtilmektedir³²⁵.

5. Çiftlikât-ı Hümâyûn Çalışanlarının Sicill-i Ahvâl Kâlemine Kayıtları

Çiftlikât-ı Hümâyûn memurlarının kişisel bilgilerinin Sicill-i Ahvâl Kâlemine kaydedilmesi hususunda Hazine-i Hassa Nezâreti ve Çiftlikât-ı Hümâyûn idaresinin çok hassas davrandığı görülmektedir. Sicillerinin yazımına verilen önemden dolayı Tercim-i Ahvâl varakalarını göndermeyen memurların maaşlarının kesileceği kayıtlardan anlaşılmaktadır³²⁶. Sicill-i Ahvâl kayıtlarında Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlileriyle ilgili çok detaylı bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler arasında, nerede doğduğu, babasının mesleği, tahsil hayatı, görev yaptığı yerler, aldığı maaşlar, yapılan zamlar, almış olduğu rütbe ve nişanlar, hakkında verilmiş olan bir hüküm olup olmadığı gibi her konuda bilgi verilmektedir.

B. ÇİFTLİKAT-I HÜMÂYÛN'UN GELİR VE GİDERLERİ

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu 120.000 dönüm arazisiyle çok geniş topraklara sahip olduğu için çok fazla gelir ve gider kalemi bulunmaktadır. Gelir kalemleri arasında; hayvan, yapağı, hububat ve hayvansal ürünlerin satışından elde edilen gelirler, kira gelirleri, diğer kalemlerden elde edilen gelirler ve Hazine-i Hassa Nezâreti'nden gönderilen paralar bulunmaktadır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'un giderleri arasında en önemli kalemin maaşlar olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra inşaat, harcırah, nakliye, ihtiyaca göre satın alınan hayvan ve tarım ürünleri gibi değişik gider kalemleri bulunmaktadır.

³²³ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 27, 15 B 1312/2 Ocak 1895.

³²⁴ BOA, **HH d**, no. 4795, s. 76, 8 Haziran 1330/21 Haziran 1914.

³²⁵ BOA, **HH d**, no. 4795, s. 82, 27 Eylül 1330/10 Ekim 1914.

³²⁶ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 4, 3 Z 1311/7 Haziran 1894.

1876 yılına ait Hazine-i Hassa defterinde yer alan bilgilerde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu gelirlerinin giderlerini ancak karşıladığı belirtilmektedir³²⁷. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu tarafından İstabl-ı Âmire, Fabrika-yı Hümayunlar gibi Hazine-i Hassa Nezâreti'ne bağlı yerlere gönderilen ürünler için gelir kaydedilmediği görülmektedir. Bundan dolayı da muhasebe kayıtlarından (defterlerden) Çiftlikât-ı Hümâyûn gelir ve giderleri tam olarak tespit edilememektedir.

Tablo 15 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun R. Teşrin-i Sânî 1304 - Teşrin-i Evvel 1305 (13 Kasım 1888-12 Kasım 1889) Tarihleri Arasındaki Gelir-Gider Tablosu³²⁸.

Masraflar

Harcama Çeşidi	Tahakkuk Eden Masraflar	Tediye				
		Önceki Ay	Mevcut Ay	Toplam	Önceki Yıl	Genel Toplam
1-Hazine-i Hassa-i Şâhâneye Te'diyat						
Nakit				0,00		0,00
Havale	396.190,25	395.250,25	940,00	396.190,25		940,00
2- Maaşat ve Hademe Ücreti						
Müdür	30.000,00	25.000,00		25.000,00		0,00
İkinci Müdür	30.000,00	25.000,00		25.000,00		0,00
Kâtip	18.000,00	15.000,00		15.000,00		0,00
Korucu ve Hademe	115.125,98	66.844,41	5.882,00	72.726,41	8,15	5.890,15
Çoban	208.635,25	102.228,00	2.280,00	104.508,00	1,00	2.281,00
Amale	25.028,50	19.757,75	5.270,75	25.028,50		5.270,75
3- İnşaat ve Tamirat						
Ağıl. Mandıra. Ahır. Anbar	71.135,84	69.184,52	1951,32	71.135,84		1951,32
4- Satın Alınan Hayvan						
Küçükbaş	20.900,00	20.900,00		20.900,00		0,00
5- Satın Alınan Hububât						
Hinta (Buğday)				0,00		0,00
Şa'ir (Arpa)	123,50	123,50		123,50		0,00
6- Çift Âlet ve Edevâtı						
Muhtelif	3716,75	3716,75		3716,75		0,00
7- Hademenin Me'kûlatı Esmânı						
Muhtelif	15.919,46	10.091,21	5828,25	15.919,46		5828,25
8- Mesârif-i İdâre						
Mahrûkât	296,25	296,25		296,25		0,00

³²⁷ “Çiftlik-i mezkûr müdürü Mustafa Efendi ma'rifetiyle emâneten idâre olunub vâridâtı ancak mesârifâtına tekâbü ider derecededir” BOA, **HH d**, no. 620, s. 104, 11 C 1293/28 Haziran 1292.

³²⁸ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 24, 31 Teşrinievvel 1305/12 Kasım 1889.

Tenvirât	1376,00	1303,75	72,25	1376,00		72,25
Kırtasiye	1395,75	1395,75		1395,75		0,00
Muhtelif				0,00		0,00
9- Mesârifât-ı Müteferrika						
Harcırâh	16.912,43	14.871,78	2040,65	16.912,43		2040,65
Nakliye	41.370,39	37.222,29	4148,10	41.370,39		4148,10
Muhtelif	31.004,75	26.073,05	4931,80	31.004,85		4931,80
Akçeden Hâsıl Olan Zıyan	112,25	112,25		112,25		0,00
Cem'an Yekün	1.027.243,35	834.371,51	33.345,12	867.716,63	9,15	33.354,27
Mevcûd-ı Sandık						61.006,68
Yekün						94.360,95

Gelirler

Nev'i Varidât	Tahakkuk Eden Varidât	Makbuzat			
		Geçen Ay	Şimdiki Ay	Toplam	Genel Toplam
1-Hazine-i Hassa-i Şâhânedan Makbuzat					
Nakden	30.000,00	30.000,00		30.000,00	0,00
Havale	83.185,50	83.071,50	114,00	83.185,50	114,00
2- Satılan Hububât Esmânı					0,00
Hımta (Buğday)	5120,75	5120,75		5120,75	0,00
Şa'ir (Arpa)	212,50	212,50		212,50	0,00
Alaf (Yulaf)	18,00	18,00		18,00	0,00
Mısır	95,00	95,00		95,00	0,00
Muhtelif	125,50	125,50		125,50	0,00
3- Satılan Hayvanât Esmânı					0,00
Ağnam (Küçükbaş)	414.452,25	414.452,25		414.452,25	0,00
Manda	1636,55	1636,55		1636,55	0,00
Karasığır				0,00	0,00
Hergele (At. Eşek)	13.699,00	12.499,00	1200,00	13.699,00	1200,00
4- İcârât					0,00
Tarla	40.925,00	33.325,00		33.325,00	0,00
Mer'a	3445,75	3398,25	47,50	3445,75	47,50
Bağçe				0,00	0,00
Muhtelif	2.551,25	2.503,75	47,50	2.551,25	47,50
5- Varidât-ı Muhtelif					0,00
Ağnam Rüsümü	2.115,00	2.115,00		2.115,00	0,00
Hububatın Aşar Bedeli	12.217,50	5.822,00	6.395,50	12.217,50	6.395,50
6- Hasılât-ı Muhtelif					0,00
Süt	10.626,00		10.626,00	10.626,00	10.626,00
Peynir	7661,25	7661,25		7661,25	0,00

Yağ	10.142,00	7976,00	940,00	8916,00	940,00
Cülud (Hayvan Derisi)	11.350,85	9042,60	2308,25	11.350,85	2308,25
Muhtelif	14.387,16	12.994,21	1392,95	14.387,16	1392,95
Akçeden Hâsıl Olan Kâr	2840,90	2762,10	78,80	2840,90	78,80
Cem'an Yekün	666.807,71	634.831,21	23.150,50	657.981,71	23.150,50
Mevcûd-ı Sandık					74.210,45
Yekün					97.360,95

1. Gelirler

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu dâhilinde bulunan topraklar hem çok verimli hem de çok geniş meralara sahipti. Bu arazilerin yıllık en az 60.000 kile zahire almaya; 50.000 küçükbaş, 3000 manda ve inek yetiştirmeye müsait olduğu Hazine-i Hassa Nezâreti kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu şekilde bu arazilerden alınacak verim sonucunda yıllık gelirin birkaç bin kese akçe olacağı ifade edilmektedir. Ancak bu topraklardan Hazine-i Hassa'ya ne kadar gelir geldiği meçhul olup, pek az bir gelir elde edildiği, hatta bazı seneler memurların gelir yerine gider gösterdikleri belirtilmektedir. Hatta Hazine-i Hassa kayıtlarında yer alan bilgiye göre Çiftlikât-ı Hümâyûn'da on yaşını geçen büyükbaş hayvanlar çift sürmek için kullanılacağı yerde başıboş kıra bırakılırken çiftlikteki hayvanlar için mahsul üretmeye yetecek çift hayvanlarının olmadığını ileri sürerek dışarıdan saman satın aldıkları belirtilmektedir. Normal şartlar altında hayvancılık yapanların hayvanları için gerekli ürünleri çok rahat bir şekilde üretilmesi gerektiği ifade edilen Hazine-i Hassa kayıtlarında, Çiftlikât-ı Hümâyûn arazisi bir kileye yüz kile hâsılat verse bile Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlilerinin bu zihniyetlerinden dolayı yine de kar edemeyecekleri belirtilmektedir³²⁹.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'un R. 1266 (M. 1852-53) yılı Mayıs ayı başından itibaren Şubat sonuna kadar 10 aylık süre sonunda meydana gelen zahire, yapağı, o sene doğan hayvanlar ve diğer gelirlerle birlikte rayiç bedellerinin 887.440 kuruş 25 para olduğu Hazine-i Hassa kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu meblağın 131.239,5 kuruşluk kısmının Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun kârı olduğu ifade edilmektedir³³⁰.

³²⁹ BOA, **HH d**, no. 23419, s. 1.

³³⁰ "Mihaliç ve havâlisinde kâin çiftlikât-ı bâhiretü'l-berekât hazret-i hilâfetvekâletin ikiyüz altmışaltı senesi Mayıs ibtidâsından Şubatı nihâyetine kadar on mah zarfında husûle gelen ecnâs-ı zehâir ve yapağı ve sâire-i hülâsatı ve me'hûzat ve vâridât-ı mütenevviyasıyla tevellüd iden kuzu ve sâir hayvânâtın râyic vakt üzere takdîr

Tablo 16 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Varidât ve Hâsılâtı.

	Toplam Varidât		Hâsılât		Aşar Esmanı		Öşür		Kalan	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
1266	887.440	25	337.935	9						
1267	1.098.972	3	324.167	17						
1268	1.002.298	3	469.064	30	10.567	10	961		457.536	20
1269			503.663	34	5776	10	2055	30	495.831	34

a. Hayvan ve Yapağı Satışı

Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki en önemli uğraş alanı hayvancılık olup özellikle 19. yüzyılda burada en fazla yetiştirilen hayvan da koyundur. Bunun en önemli sebebi bu dönemde açılan fabrikaların ihtiyaç duyduğu yapağı ihtiyacını karşılamaktır. Bu dönemde bu ihtiyacın karşılanması amacıyla yurtdışından merinos koyunlarının getirilerek memleketin değişik yerleriyle beraber özellikle Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda yetiştirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla da Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun en önemli gelir kalemlerinden biri hayvan ve yapağı satışından elde edilen gelirler olmuştur.

1860'lı yıllarda dalıçlı koyunun eski fiyatının 20 kuruş olduğu belirtilmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki koyunların değeri de bu hesap üzerine yapılmaktadır. Ancak bu fiyatla İstanbul'da koyun satılmadığı, Mihaliç'te de bu fiyata satılmaması gerektiği ifade edilmektedir. Bundan dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn müdüründen fiyatların kontrol edilerek hayvanlarının rayiç bedellerinin çıkarılmasında yeni fiyatların esas alınması tavsiye edilmektedir³³¹. 1901 yılına ait muhasebe kaydında kasap Haşim Ağa'ya yapılan satıştan koyun fiyatlarının 20-40 kuruş arasında değiştiği görülmektedir³³². Kasaba satılan bu koyunların muhtemelen saraya gönderilemeyecek şekilde yaşlı ve zayıf koyunlar olması muhtemeldir. Yine aynı muhasebe kaydında beygir fiyatları da yer almakta olup bunlar muhtemelen yaş ve cinslerine göre değişiklik göstermektedir. İyi kalitedeki atların yine devlet hizmeti için kullanıldığı görülmektedir. Osmanlı ordusuna satılan atların fiyatlarının 1150 kuruş ile 1500 kuruş arasında değiştiği görülmektedir. Saraya gönderilen iki beygir

olunan bâhâsı sekiz yük seksan yedi bin dörtyüz kırk guruş yirmi beş paraya bâliğ olub..." BOA, **HH d**, no. 72, s. 94, 7 C 1268/8 Nisan 1852.

³³¹ BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 16, 21 Z 1276/10 Temmuz 1860.

³³² BOA, **HH d**, no. 2856, s. 34.

için 5000 kuruş alındığı görülmektedir. Yine dışarıdan birine satılan bir beygirin fiyatının ise 380 kuruş olduğu dikkat çekmektedir³³³.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda 1889 yılında hayvan satışından 429.787,80 kuruş gelir elde edildiği görülmektedir. Bu gelirin 414.452,25 kuruşluk kısmının koyun satışından gerçekleştiği görülmektedir. Hergele cinsi olarak ifade edilen at, eşek, katır cinsinden elde edilen gelirin ise 13.669 kuruş olduğu görülmekte, 1636,55 kuruşun manda satışından elde edildiği kaydedilmektedir. Sığır ve diğer hayvan satışlarından gelir elde edilmediği görülmektedir³³⁴. 1894 yılında satılan koyunlardan 316 lira bir çeyrek lira 7 kuruş 75 santim, yani 31.632 kuruş 75 santim ücret alındığı kaydedilmektedir³³⁵.

1902 yılında ise Çiftlikât-ı Hümâyûn'da hayvan satışından 231.048,25 kuruş gelir elde edildiği görülmektedir. Bu gelirin 100.060,75 kuruşluk kısmının koyun satışından gerçekleştiği görülmektedir. Hergele cinsi olarak ifade edilen at, eşek, katır cinsinden elde edilen gelirin 63.893,75 kuruş olduğu görülmekte, 46.261,5 kuruşun manda satışından elde edildiği belirtilmektedir. Karasığır satışından 20.413 kuruş, diğer hayvan satışlarından ise 389,25 kuruş gelir elde edildiği kaydedilmektedir³³⁶.

Yine aynı dönemde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu hayvanlarından olan iki doru ve bir beyaz atın İstabl-ı Âmirede bulunması uygun olduğu halde yed-i eminde bulunurken Dersaadet Liman Kumandanı Ferik Hasan Rami Paşa'nın gönderdiği adama doru atlar 20'şer kuruştan, beyaz at ise 25 kuruştan satılarak toplamda 65 kuruş alınmıştır³³⁷. Çiftlikât-ı Hümâyûn yönetimi tarafından bu hayvanların satışının uygun olmadığı ifade edilmiştir³³⁸. Çiftlikât-ı Hümâyûn hayvanlarından 9 adet beygirin 150 kuruşa satıldığı kayıtlarda yer almaktadır³³⁹. Burada bahsedilen atların fiyatlarının düşük olduğu görülmekte olup, bu atların yaşlı ve güçten düşmüş hayvanlar olması muhtemeldir.

³³³ BOA, **HH d**, no. 2856, s. 34.

³³⁴ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 26, 30 Teşrinisânî 1304/12 Aralık 1888.

³³⁵ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 6, 9 Nisan 1310/21 Nisan 1894.

³³⁶ BOA, **HH d**, no. 2856, s. 24.

³³⁷ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 7, 10 Nisan 1310/22 Nisan 1894.

³³⁸ "21 numrolu tahrîrâtında beyân olunan üç re's bargirin fûrûhtu muvâfik-ı maslahat olmadığına dâir" BOA, **HH d**, no. 2787, s. 7, 3 Mayıs 1310/16 Mayıs 1894.

³³⁹ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 19, 11 Ağustos 1310/23 Ağustos 1894.

Yapağı satışının daha çok askerî kıyafetlerin üretimi amacıyla Feshâne, İzmit Çuha ve Hereke Fabrikaları* gibi yerlere yapıldığı kaydedilmektedir. R. 1268 (M. 1853) senesinde yapağı mahsulünden toplamda 348.080,5 kuruş gelir elde edildiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır³⁴⁰. R. 1304 (M. 1888) yılı yapağı satışından 288.173,25 kuruş gelir elde edildiği kaydedilmektedir³⁴¹. R. 1309 (M. 1893-94) yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki koyunlardan 18.672 kilo yapağı elde edildiği ve bunların kilosu 6 kuruş 37,5 santim birim fiyatla Feshâne-i Âmire'ye teslim edildiği belirtilmektedir³⁴². Toplamda R. 1309 (M. 1893-94) yılı yapağı hâsılatından 119.034 kuruş gelir elde edilmiştir. 1894 yılına ait bir kayıttan ise yapağın Seraskerlik makamı tarafından satın alınacağı ifade edilmektedir³⁴³. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere yapağı gelirinin giderek azaldığı görülmektedir. Bu durumun merinos yetiştiriciliğiyle paralellik gösterdiği görülmektedir.

1894 yılında Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndan yaklaşık 15.237,5 kıyye ürün alınarak sevk edildiği görülmektedir³⁴⁴. Feshâne-i Âmire'ye teslim edildiği belirtilen R. 1310 (M. 1894) yılı yapağı mahsulünün 19.019 kilo olduğu ve kilosu 6 kuruş 37,5 santimden hesaplanarak 121.464,5 kuruşluk ücretininin Hazine-i Hassa tarafından hesaplara geçildiği belirtilmektedir³⁴⁵. Yine aynı dönemde Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan 3915 kıyye kuzu yününün Mihaliç'te alıcısı olmadığı ve müşteri bulmak için İstanbul'a numunesinin korucu Mehmed Onbaşı'yla gönderildiği belirtilmektedir³⁴⁶. 1895 yılı başında kuzuların kırkımından elde edilen 5187 kilo yapağının Mudanya'dan "*İdare-i*

* Hereke Fabrikası, Ohannes ve Bagos Dadyan kardeşlerin İzmit Çuha Fabrikası için belirlenen bütçeden ayırdıkları ödenek ile kurulmuştur. Ödeneğin yasal olmayan bir biçimde ve hazinenin haberi olmaksızın ayrıldığı görülmektedir. Ancak daha sonra, 1845 yılında, Sultân Abdülmecid'in haberdar olması ile birlikte fabrika Osmanlı İmparatorluğu'nun mülkiyetine ve yönetimine devredilmiştir. Atilla Arıcıoğlu - Abdülkadir Buluş, "Başkararı Aracılığıyla İş Gördürmeye İlişkin Tarihsel Bir Örneklem: Hereke Fabrikası'nda Yönetim Ve Örgütlenme Anlayışı", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Dergisi**, S. 14, Konya, 2005, s. 219.

³⁴⁰ "Emlâk-ı Hümâyûn-ı Cenâb-ı Mülûkâne'den Mihalic'de kâin Çiftlikât-ı Hümâyûn-ı Cenâb-ı Pâdişâhi'nin altmış sekiz senesi yapağı mahsulünden dolayı fabrikaha-yı hümâyûn-ı hazret-i pâdişâhi emvâl sandığının nizâmına hazîne-i behiyyesinden olan cem'an üç yük kırk sekiz bin seksan buçuk (348.080,5) guruşun cânib-i nezâret-i celîle-i mâliyeden muharrer tahrîrât mucibince..." BOA, **HH d**, no. 72, s. 113, 24 Ş 1269 / 2 Haziran 1853.

³⁴¹ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 26, 30 Teşrînisânî 1304 / 12 Aralık 1888.

³⁴² BOA, **HH d**, no. 2787, s. 19, 14 Ra 1312 / 15 Eylül 1894.

³⁴³ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 15, 13 S 1312 / 16 Ağustos 1894.

³⁴⁴ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 23, 29 Ağustos 1310 / 10 Ekim 1894.

³⁴⁵ "Üçyüz on senesi mahsulünden Feshâne-i Âmireye teslim olunduğu bildirilen safi 19.019 kilo yapağının beher cedid kıyyesi mecîdî on dokuz guruş hesabıyla altı guruş otuz yedi buçuk santim esmâmı olan 121.564 buçuk guruşun hazînece muâmele-i kalemiyesi ifâ kılınmış olmağla meblâğ-ı mezbûrun mahallince tahakkuk ve tahsîlât ve hazîneye irsâlât tahrîrine dâir" BOA, **HH d**, no. 2787, s. 24, 6 C 1312 / 5 Aralık 1894.

³⁴⁶ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 28, 3 Teşrînisânî 1310/15 Kasım 1894.

Mahsusa”nın Edremid isimli vapuruyla İstanbul’a gönderildiği ifade edilmektedir³⁴⁷. 1902 yılına ait muhasebe kaydında 203.898 kuruşluk yapağı elde edildiği görülmektedir³⁴⁸.

b. Çiftliklerin Hububat, Vergi ve Aşar Gelirleri

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu’nun gelir kalemleri arasında Çiftlikât-ı Hümâyûn’a bağlı çiftliklerde yetiştirilen tarım ürünlerinin satışından elde edilen ücretler de yer almaktadır. 1846 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn’da yetiştirilen ürünler arasında buğday, arpa, yulaf, burçak, çavdar, nohut, soğan, tütün, sarımsak, susam, mısır ve bakla bulunmakta olup, bunların yaklaşık değerinin 12.000 kuruş olduğu görülmektedir. 1847 yılında ise yaklaşık 19.000 kuruşluk tahıl olduğu görülmektedir³⁴⁹. 1888 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn’da satışı yapılan ürünler arasında buğday, arpa, yulaf, mısır gibi ürünlerin yer aldığı görülmektedir. Bunlar içinde satışı en fazla yapılan ürünün buğday olduğu görülmektedir. Yine 1888-89 yılına ait kayıta, küçükbaş hayvan vergisi olarak 2115 kuruş gelir elde edildiği, hububatın öşür bedeli olarak ise 12.217,5 kuruş gelir elde edildiği görülmektedir³⁵⁰. 1902 yılına ait muhasebe kaydında buğday, mısır ve diğer tarım ürünlerinden 66.038 kuruşluk satış yapıldığı görülmektedir. Bunlardan 1725,25 kuruşun buğday, 8474 kuruşun mısır, 55.838,75 kuruşun ise diğer tarım ürünlerinin satışından elde edildiği görülmektedir. Aynı defterde varidât-ı muhtelif başlığı adı altında 5210 kuruş koyun vergisi (ağnam rüsumu), 31.606,25 kuruş öşür bedeli (aşar bedelatı), 1190,5 kuruş aylık miri vergi (mir-i mahi rüsumu), 1951 kuruş emlak ve arazi vergisi ve 12.509,62 kuruş muhtelif ve istirdad olarak elde edilen gelirler gösterilmektedir³⁵¹.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu’nun gelirleri önceleri Hazine-i Hassa Nezâreti’ne bağlı iken 1866’larda Maliye Hazinesi’ne aktarılmıştır. II. Abdülhamid döneminde Re’sulayn Çiftliği ile beraber Mihaliç Çiftlikat-ı Hümâyûnu’nun yeniden Hazine-i Hassa Nezâreti’ne verildiği görülmektedir. 8 Ekim 1876 tarihli irâdeden anlaşıldığı üzere Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu’nun yıllık geliri olarak 2500 altın (250.000 kuruş) tespit edildiği görülmektedir. Gelirlerinin 10 yıl Maliye Hazinesi’ne aktarıldığı anlaşılan Mihaliç

³⁴⁷ BOA, **HH d.**, no. 2787, s. 32, 17 Kânûnisânî 1310/29 Ocak 1895.

³⁴⁸ BOA, **HH d.**, no. 2856, s. 24.

³⁴⁹ BOA, **HH d.**, no. 66.

³⁵⁰ BOA, **HH d.**, no. 1017, s. 24.

³⁵¹ BOA, **HH d.**, no. 2856, s. 24.

Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun 10 yıllık geliri olarak 25.000 altın Maliye Hazinesi'nden talep edilmiştir³⁵².

c. Kira Gelirleri

Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarının belirli dönemlerde kiraya verilerek bu yolla buralardan gelir elde edildiği arşiv kaynaklarından tespit edilmiştir. 1880 yılında Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı olan Gerdeme-i Kebîr, Gerdeme-i Sagîr, Çörekli, Melde, Göni, Ortaçiftlik, Kayseriye, Kabağağaç, Harem Ağılı, Karayani, Canbaz, İskele, Akçasığırlık ve İtmekçibaşı Merası denilen çiftliklerin tamamı, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı olan yaylaklar ile meraların müstemilatı tamamıyla kiraya verilmiştir. Bahsedilen yerlerin tamamı Gürcü Panayot Efendi'ye, Yorgaki Zarifi'nin kefilliği ve taahhüdüyle, R. 1296 (M. 1880) yılının Temmuz başından itibaren 12 sene 3 ay süreyle kiralanmıştır. Kira bedeli olarak yıllık 4000 Osmanlı lirası (400.000 kuruş) belirlenmiştir. 22 Şaban 1297 (30 Temmuz 1880) tarihinde Hazine-i Hassa-i Şâhâne Nezâreti'yle Gürcü Panayot Efendi arasında yapılan 15 maddelik kira sözleşmesinin maddeleri özetle şu şekildedir:

- 1) Kira bedeli olan 4000 Osmanlı lirası (400.000 kuruş) kontrat tarihinden itibaren üç ayda bir nakit olarak biner lira şeklinde dört taksit ile ödenecektir.
- 2) Yukarıda isimleri verilen çiftliklerde bulunan demirbaş hayvanlar, alet-edevat, eşya ve çiftlik için gerekli olan eşyalar ehil kişiler ve yerel yöneticiler tarafından tarafların görevlileri gözetiminde birer birer sayılıp ve fiyatı belirlenerek deftere kaydedildikten sonra devir teslim gerçekleştirilecek. Kira süresi bitiminde deftere demirbaş olarak kaydedilen her şey aynen Hazine-i Hassa Nezâreti'ne teslim edilecektir. Bahsedilen defter kiracı Gürcü Panayot ve Hazine-i Hassa Nezâreti tarafından mühürlenerek kontrata eklenecektir.
- 3) Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan zahireden tohumluk olarak iyi cinsten 2000 kile buğday, 2000 kile arpa, 1000 kile yulaf, 500 kile burçak ve bunlardan başka ekilen mısır, susam, tütün ve diğer ürünlerin tohumlarından verilecektir. Verilen tohumlar için ehli kişiler tarafından mikdarı ve bedeli tahmini olarak belirlenip demirbaş olarak mültezim Gürcü Panayot Efendi'ye teslim edilecek ve kira süresinin bitiminden sonra cinsi ve türüyle Hazine-i Hassa-i Şâhâneye teslim edilecektir.

³⁵² BOA, İ. DH, 790/64210, 19 N 1293/8 Ekim 1876.

- 4) Yukarıda isimleri verilen çiftliklerin toplam arazisi yaylaklar hariç, tahrir defteri ve kaleminde yazılı ilmühaberlerin belirlediği şekliyle tahmini olarak; 77.000 dönüm tarla, bağ ve bahçe, 10.000 dönüm orman 500 dönüm göl, 28.500 dönüm bataklıktan oluşmaktadır.
- 5) Yukarıda ismi geçen çiftliklerden Göni, Melde ve Karayani Merası denilen mahallerin içinde yer alan ve civarında bulunan karyelerdeki ahali ile anlaşmazlığa düşülmemesi için ismi geçen çiftliklerde Hazine-i Hassa-i Şâhâne idaresinde bulunduğu sırada nasıl tarım ve hayvancılık yapıyorsa aynı şekilde faaliyetlere devam edilecektir.
- 6) Çiftlikât-ı Hümâyûn'la ilgili sınır anlaşmazlıkları veya farklı sebeplerden dolayı sıkıntı yaşanacak olursa durum Hazine-i Hassa Nezâreti'ne resmi olarak bildirilecektir. Nezâret tarafından görevlendirilen memurdan başka kimse davacı veya davalı olmayacaktır.
- 7) Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağlı olan ormanlardan yukarıda isimleri belirtilen çiftliklerin ihtiyacı için gerekli olan ağaçlar kesilebilir. Ancak dışarıya odun ve ağaç satılması kesinlikle uygun değildir. Ormanlardan Hazine-i Hassa Nezâreti'nin dahi ağaç satmasına izin verilmeyecektir.
- 8) Emlâk vergisinden başka öşür, adet-i ağnam, tekâlif-i emiriye ve belediye ve diğer vergilerin ödenmesi kiracıya aittir. İleride hükümet tarafından öşür ve diğer vergiler kaldırılıp yerlerine başka vergiler konacak olursa, bu vergileri öncekinen daha fazla da olsa kiracı ödeyecektir.
- 9) Kiracı, ameleyi kendisi bulmak şartıyla çiftliklerde istediği kadar amele çalıştırabilir. Amale ihtiyacını karşılamak için muhacir veya başka bir yerden çiftliklere hane nakledebilir. Ancak kira sözleşmesinin sona ermesinden sonra bu yapılan işlerden dolayı meydana gelen zarar ve ziyanı, kendisi ve kefilî karşılayacaktır.
- 10) Yukarıda isimleri belirtilen çiftliklerin büyük küçük tamirat ve imarı kira sözleşmesinin başladığı 1296 senesi Temmuz (1880) başından itibaren kiracıya aittir. Sağlayacağı faydalardan dolayı çiftliklerde yapılacak her türlü inşaat ve sair faaliyetler kira süresi bitiminde ücretsiz olarak Hazine-i Hassa'ya terk edilecek, kiracının hiçbir hak ve selahiyeti olmayacaktır.

- 11) Yukarıda isimleri belirtilen çiftlik arazilerinden mera, tarla ve diğerlerinden başkasına kiraya verilmiş olan yerlerin kiraları kontrat gereği 1296 senesi Temmuz (Temmuz 1880) başından itibaren ne kadar ise kiracı Gürcü Efendi'ye verilecektir.
- 12) Bu kontratın uzatılması, yenilenmesi ve üzerinde değişiklik yapılması arzu edilirse, kira süresinin bitiminden altı ay önce kiracı Hazine-i Hassa'ya müracaat ederek resmi kontrat talep etmeye mecburdur. Yoksa kira süresinin bitiminde yapılacak şifahi taleblere itibar edilmeyip sözleşme yenilenmediğinden diğer işlemlere gerek kalmayacak, kira ve sözleşme süresinin hükmü 1318 senesi Teşrin-i evveli başında (Ekim 1902) bitmiş olacaktır. Son altı ay içinde Hazine-i Hassa Nezâreti çiftlikler için talip olan kiracılara çiftliği gösterebilecektir, bu duruma ise kiracı ses çıkarmayacaktır.
- 13) İsmi geçen çiftliklerden elde edilecek kâr ve zararın tamamı kiracıya aittir, ancak çiftlikler içinde yeni bir maden bulunursa kiracının da uygun görmesiyle madenden elde edilecek hâsılat ve faydalar padişaha ait olacaktır.
- 14) Kiracı, Çiftlikât-ı Hümâyûn içinde bulunan 28.500 dönüm civarındaki bataklıkların kurutulmasına ve böylelikle Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarının genişletilmesine çalışacaktır. Ve bundan elde edilecek kâr ve zarar kiracının kendisine ait olacaktır.
- 15) Hazine-i Hassa Nezâreti, çiftliklerin orman ve korularıyla birlikte mera ve diğer arazilerin ve kontrat şartlarının uygulanıp uygulanmadığını tesbit ve kontrol etmek amacıyla müfettiş gönderme hak ve yetkisine sahiptir.

Sözleşme R. 1296 senesi Temmuz (M. 1880) başından itibaren üç nüsha şeklinde hazırlanmıştır. Sözleşmenin bir nüshası “*nezd-i şâhâne*”ye yani padişaha verilirken, diğer iki nüsha Hazine-i Hassa Nezâreti ve kiracı Gürcü Panayot Efendi'de kalmak üzere hazırlanmıştır. Sözleşme için meşhur Osmanlı Bankeri Mösyö Yorgo Zarifi kefil olmuş ve sözleşmeyi imzalayarak onaylamıştır.

Bu sözleşmeye dâhil edilmeyen Uludağ'daki yaylaklar ise Mösyö Yorgo Zarifi'ye kiraya verilmiştir. Hazine-i Hassa Nezâreti, Uludağ'daki yaylaklar için Maliye Hazinesi'ne yıllık 30.000-35.000 guruş vergi vermektedir. Bu vergiler de artık Maliye Hazinesi'ne kiracı tarafından ödenecektir. Yaylakların kiralanması ile ilgili herhangi bir sözleşme yapılmamış, ayrı bir senet düzenlenerek anlaşma yapılmıştır. Sözleşme yapılmamasının

sebebi olarak, yaylakların öneminden dolayı ileride padişahın buradaki tasarrufunu kısıtlayacak hükümlerin bulunmasının önüne geçilmek istenmesi gösterilmektedir.

Yaylakların kiralınması sırasında Mösyö Zarifi ile görüşülürken muayyinat-ı lahmiye (et) mültezimlerinden Mustafa Efendi de gerekli şartları kabul ederek 460.000 kuruşa yaylakları kiralamak istemiştir. Ancak Mustafa Efendi'nin yaylaklar için Maliye Hazinesi'ne verilecek 30.000-35.000 kuruşu ödemeyi kabul etmemesinden dolayı kendisinin teklifi uygun görülmemiştir. Yaylaklar iki yıllık kira bedelinin peşin ödenmesi şartıyla üç yıllığına Mösyö Zarifi'ye kiralanmıştır. Yaylakların üç yıllığına kiralanmasının yaylakların sağlayacağı faydayı azaltacağı düşüncesiyle, on yıllığına kiralanması hem kiralaanın sağlayacağı kâr ve faydanın artmasına hem de kiracının burada yapacakları imar ve inşa faaliyetlerinin daha fazla olmasını temin edeceği düşüncesiyle tavsiye edilmiştir³⁵³.

1888-89 yılına ait muhasebe kaydında Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağılı topraklardan 46.922 kuruş vergi alındığı belirtilmektedir. Bunlardan 40.925 kuruş tarlalardan, 3445,75 kuruş meralardan, 2551,25 kuruş ise Çeribaşı Irmağı ve Melde Gölü'nde yapılan balık avı ile Göni, Taşköprü ve Sarıbey meralarından otlakiye vergisi olarak alınmıştır. Kiraya verilen topraklar arasında, Karayani, Canbaz ve Kepsut karyelerindeki çiftlikler yer almaktadır³⁵⁴. 1901-1902 yılına ait muhasebe kaydında tarlalardan 18.747,5 kuruş, mera ve mandıralardan 2425 kuruş, bahçelerden 400 kuruş ve diğler yerlerden 194,75 kuruş olmak üzere toplamda 21.767,5 kuruş kira geliri elde edilmiştir³⁵⁵.

Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarının ortakçılık usûlüyle kullanıldığı görülmektedir. Ortakçılık usûlüyle ilgili ayrıntılı kayıtlar olmasa da Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Ahmed Rıfat Efendi'nin soruşturmasında yer alan kayıtlardan bazı bilgilere ulaşılmaktadır. Gerdeme'de tütün ve bakla ortakçısı olan Yani oğlu Yorgi ürün hasadını yetiştiremeyince yapılan mukavele gereği Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan amele talep etmiştir. Mukavele şartlarına göre çalışan amelenin ücretinin yarısı Çiftlikât-ı Hümâyûn ve diğler yarısının da Yorgi

³⁵³ BOA, Y. PRK. HH, no. 6/15.

³⁵⁴ BOA, HH d, no. 1017, 24.

³⁵⁵ BOA, HH d, no. 2856, s. 24.

tarafından karşılanması gerektiği soruşturma kaydından anlaşılmaktadır³⁵⁶. Muhtemelen elde edilen ürünler ile ilgili de yarı yarıya bir paylaşım söz konusu olmaktadır.

İlerleyen dönemlerde de Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı toprakların kiraya verilmesi yine gündeme gelmiştir. Hazine-i Hassa Nâzırı Ohannes Paşa, 11 Teşrîn-i Sâni 1319 (24 Kasım 1903) tarihli arzında 7 kıta çiftliğin müzayedeye konularak taliplisine belli süre için kiraya verilmesini istemiştir. Böylelikle elde edilecek gelirin, çiftliklerin kiraya verilmesi sonucunda 3 katına çıkacağını iddia etmektedir. Hazine-i Hassa Nâzırı, eskiden olduğu gibi saray için gerekli olan tereyağının Çiftlikât-ı Hümâyûn memurlarının gözetiminde yine orada üretileceğini belirterek padişahın bu konuda iznini talep etmektedir³⁵⁷.

Emlâk-i Hümâyûnların bir kısmının II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Maliye Hazinesi'ne devri ve ardından Hazine-i Hassa Nezâreti'nin genel müdürlüğe dönüşmesiyle birlikte Çiftlikât-ı Hümâyûnlardan elde edilen kira gelirlerin yarısının Hazine-i Hassa'ya verildiği anlaşılmaktadır³⁵⁸. Muhtemelen kalan diğer yarısı da Maliye Hazinesi'ne verilmektedir. 1914 yılına ait bir kayıttan, Bursa'da bulunan İpek Fabrikası'nın idaresinin Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlandığı tahmin edilmektedir. Bu dönemde Bursa Harir (İpek) Fabrikası'nın Mehmed Said Efendi isminde birine kiraya verildiği belirtilmektedir³⁵⁹.

d. Diğer Gelirler

Çiftlikât-ı Hümâyûn'un diğer gelir kalemleri arasında tereyağı, peynir, süt gibi hayvansal gıdalar, hayvan derileri satışından elde edilen gelirler bulunduğu görülmektedir. 1888-89 yılına ait muhasebe defterinde 10.626 kuruşluk süt, 7661,25 kuruşluk peynir,

³⁵⁶ “Çiftlik müdür-i evveli Ahmed Efendi'den Suâl: Defterinize mürâcaat itdik bakla nâmesiçün kırk üç buçuk yevmiye virildiği mukayyed olub ortakçı on dokuz yevmiyedir diyor bu ne için kırk üç buçuk yevmiye mukayyedir.

Cevâb: Kavaklı karyesinden celb olunan on iki nefer kadın bir buçuk gün işliyor onsekiz gündeliğe kıptilerde yedi gün olub cem'an yirmi beş yevmiye ise de bâkisi olan onsekiz buçuk yevmiye de sehv itmişiz.

Ortakçı Yorgi'den Suâl: Bak Müdür Ahmed Efendi cevâbında on iki kadın bir buçuk gün işlediler diyor sen ne dersin

Cevâb: Ben bir gün bilirum ziyâdesini bilmem ve aklıma gelmiyor” BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 6.

³⁵⁷ BOA, **Y. PRK. HH**, no. 253/32.

³⁵⁸ “... icârın yüzde ellisinin kânûn-ı mahsûsa tevfiken istihsâline dâir...” BOA, **HH d**, no. 4795, s. 83, 2 Teşrîn-i Sâni 1330/15 Kasım 1914.

³⁵⁹ “Brusa'daki Harir Fabrika-i Hümâyûnu müste'ciri Mehmed Sa'id Efendi ile idâreniz beyninde mün'akid mukâvelenâme leffen gönderildiğine dâir” BOA, **HH d**, no. 4795, s. 85, 30 Teşrîn-i Sâni 1330/13 Aralık 1914.

10.142 kuruşluk yağ ve 11.350,85 kuruşluk deri satıldığı görülmektedir³⁶⁰. 1901-02 yılına ait muhasebe kaydında hayvansal ürünlerden 326.915 kuruş gelir elde edildiği görülmektedir. Bunların 15 kuruşu süt, 88.201 kuruşu peynir, 203.898 kuruşu yapağı, 11.748,25 kuruşu deri ve 23.052,75 kuruşu ise diğer hayvansal ürünlerin satışından elde edilmiştir. Ayrıca aynı defterde tapu hasılatı ve teçhizat-ı askeriye olarak belirtilen bir gelir kaleminin daha olduğu görülmekte olup, bunlardan da 2406,5 kuruş gelir elde edildiği görülmektedir³⁶¹.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da satışı yapılan ürünlerden biri de cülud olarak ifade edilen hayvan derileridir. Debbâğlık yani deri işlemeciği, Osmanlı sanayisinin en eski ve aynı zamanında en fazla müşterisi olan sektör idi. 18. yüzyılda rakipsiz olan Türk dericiliği, sanayi inkılabının etkisiyle 19. yüzyılda ağır bir darbe almıştır³⁶². Çiftlikât-ı Hümâyûn'da hayvancılık faaliyetlerinin yaygın olması hasebiyle debbâğların ihtiyaç duyduğu deri hammaddesi bol miktarda bulunmaktaydı. 1888 yılında 1 adet hergele derisinin 15,25 kuruş olduğu belirtilmektedir. Aynı yıl satılan 8 adet karasığır derisi için 148,25 kuruş alındığı kaydedilmekte olup, inek derisinin yaklaşık 20 kuruş olduğu görülmektedir. Diğer gelir kalemleri arasında bataklıklardaki sazların satışı da vardır ki çatı örtmek amacıyla yapılan 14 araba örtü sazın satışından 233,75 kuruş elde edilmiştir³⁶³. 1889 yılına ait kayıttan anlaşıldığı üzere bir koyun derisinin yaklaşık 5,5 kuruş olduğu³⁶⁴, keçi derilerinin aynı dönemde 4,5 kuruşa satıldığı görülmektedir³⁶⁵.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu arazisinde hayvan otlatanlardan ve bu topraklarda tarım yapanlardan bunların ücretinin tahsil edildiği kayıtlarda yer almaktadır. R. 1305 (M. 1889) yılı Nisan ayında Göni karyesinde yakalanan 4 baş hayvanın otlakiyesi olarak 19 kuruş tahsil edildiği, yine Göni'de yakalanan 30 baş hayvan için de 513 kuruş otlakiye alındığı anlaşılmaktadır³⁶⁶. Çiftlikât-ı Hümâyûn'un gelir kalemleri arasında otlak öşrü, arı öşrü, sebze öşrü, bostan öşrü gibi vergiler de bulunmaktadır³⁶⁷.

³⁶⁰ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 24.

³⁶¹ BOA, **HH d**, no. 2856, s. 24.

³⁶² Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 80.

³⁶³ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 26, 30 Teşrînisânî 1304/12 Aralık 1888.

³⁶⁴ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 34, 31 Mayıs 1305/12 Haziran 1889.

³⁶⁵ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 32, 31 Mart 1305/12 Nisan 1889.

³⁶⁶ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 34, 31 Mayıs 1305/12 Haziran 1889.

³⁶⁷ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 36, 31 Temmuz 1305/12 Ağustos 1889.

2. Giderler

Çiftlikât-ı Hümâyûn giderleri ile ilgili olarak Fabrika-yı Hümâyûnlar Mesârifât Sandığı'na ait defterden anlaşıldığı kadarıyla, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun R. 1265 senesi Teşrinisânîsinden 1266 senesi Kanunievvel sonuna kadar (13 Kasım 1849-12 Ocak 1851) 14 aylık gideri 331.683 kuruş civarındadır³⁶⁸. Bu da yaklaşık olarak aylık gider 24.000 kuruş ederken, yıllık masraf olarak ise yaklaşık 285.000 kuruş etmektedir.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun R. 1269 senesi Martından 1270 senesi Kanunisânî sonuna kadar (13 Mart 1853-12 Şubat 1854) olan 23 aylık gideri 882.900 kuruş 38 para olmuştur³⁶⁹. Yani aylık olarak 38.400 kuruş civarında bir masraf etmektedir. Daha önce belirtilen aylık masrafa göre yaklaşık % 60 oranında bir artış olduğu görülmektedir.

Tablo 17 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun R. 1262 (1846-47) Senesi Vergisi³⁷⁰.

Çiftlik İsimleri	Kuruş
Çiftlik-i Gerdeme-i Kebîr	1280
Çiftlik-i Gerdeme-i Sagîr ve Melde	1280
Çiftlik-i Kabağaç	1707
Çiftlik-i Canbazlı ve Akçasığırlık	426
Ara Toplam	4694
Çiftlik-i Göni	1200
Çiftlik-i Çörekli	360
Çiftlik-i Orta	2200
Çiftlik-i Kayseri	800
Genel Toplam	9254

a. Maaş ve İkramiyeler

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda en önemli gider kalemi olarak personele verilen maaşlar görülmektedir. Zamanla Çiftlikât-ı Hümâyûn personeline verilen maaşların arttığı görülmektedir. Tabii ki bu durumun oluşmasında, ekonomik sıkıntılar neticesinde meydana gelen fiyat değişimleri ve enflasyon etkili olmuştur. Aşağıda 1848 yılına ait Çiftlikât-ı Hümâyûn çalışanlarının maaşlarının gösterildiği tabloda bu tarihte Çiftlikât-ı Hümâyûn'da 140 civarında personelin çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu tabloda görüldüğü üzere ortalama çalışan maaşının yaklaşık 90 kuruş olduğu görülmektedir. Bundan yaklaşık 40 yıl sonra maaş ortalaması iki katına çıkarak 175 kuruş olmuştur. Osmanlı yönetiminin özellikle belli

³⁶⁸ BOA, **HH d**, no. 561, 7 Ca 1267/10 Mart 1851.

³⁶⁹ BOA, **HH d**, no. 70, s. 96, 22 S 1272/3 Kasım 1855.

³⁷⁰ BOA, **HH d**, no. 556, s. 43.

kurumların başında bulunan müdür gibi görevlilere çok yüksek meblağlarda maaş verildiği görülmektedir. Müdür maaşının bir çoban maaşının 30 katından yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca çobanbaşı Matej'e de 1500 kuruş gibi yüksek bir maaş verilmesi de ayrıca dikkat çekmektedir.

Tablo 18 Çiftlikât-ı Hümâyûn'un 1848 Yılı Nisan Ayı Maaşları³⁷¹

Görev	Sayı	Maaş (kuruş)	Toplam Maaş
Memur Maaşı			
Müdür Halil Efendi	1	2000	2000
Maaş-ı Kâtib	1	250	250
Maaş-ı Anbarcı	1	150	150
Çobanbaşı Matej	1	1500	1500
Toplam	4		3900
Çoban Maaşı			
	1		150
	7	92	644
	2	82	144
	11	72	792
	6	66	396
	62	47	2914
	1		100
	1		225
	1		72
	1		50
	1		62
Toplam	94		5569
Irgat Maaşı			
	1		215
	2	92	184
	5	83,5	417,5
	1	80	80
	2	72	72
	4	66	66
	27	62	62
	11		82
Toplam	42		3060,5
Genel Toplam	140		12.529,5

³⁷¹ BOA, HH d, no. 617, s.4.

Hazine-i Hassa kayıtlarından anlaşıldığı üzere R. 1265 (M. 1849) yılının mart ayı boyunca masraflarıyla beraber çoban ve ameleye verilen tayinatın 19.450,5 kuruş olduğu görülmektedir³⁷². Teşrinisânî 1304 - Teşrinievvel 1305 (13 Kasım 1888-12 Kasım 1889) tarihleri arasındaki bir yıllık dönemi kapsayan Hazine-i Hassa Defteri'nde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda memurlara, çobanlara, hademe ve ameleye toplam 426.789 kuruş 73 para maaş verildiği görülmektedir³⁷³.

Tablo 19 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu 1888 yılı maaşları (Kaynak: HH d, no. 1017).

Personel ve Görevleri	Sayı	Maaş (Mecidi kuruş)	Toplam Maaş
Memurin-i Daimi			
Müdür-i İdare Mazhar Bey	1	2500,00	2500,00
Ziraat Müdürü İris Efendi	1	2500,00	2500,00
Muhasebe Kâtibi İbrahim Efendi	1	2500,00	2500,00
Toplam	3	7500,00	7500,00
Korucu ve Hademe Maaşı			
Ağnam Kâtibi Vasıf Efendi	1	475,00	475,00
Korucubaşı Hasan Ağa	1	513,00	513,00
Anbar Memuru Mehmed Efendi	1	307,75	307,75
Tahsildar Murad Efendi	1	237,50	237,50
İşçi, demirci ve korucular	9	205,20	1846,80
Ekmekçi, Mandıracı, Sığırtmac, Hergeleci ve Çiftçi Kâhyalarıyla İdare Odacısı	6	190,00	1140,00
Seyisbaşı ve arabacılar	3	142,50	427,50
Çiftlik Odacısı	1	121,50	121,50
Çiftlik Yan Kethüdası	1	112,25	112,25
Mandıracı, Sığırtmac ve Hergeleci yardımcılıyla Öküzçü	11	114,00	1254,00
Çiftlik amelesi, kazıcı, demirci ve arabacı ustası	25	102,60	2565,00
Seyis ve çiftlik amelesi	6	95,00	570,00
Çiftlik amelesi	1	85,50	85,50
Çiftlik amelesi	1	57,00	57,00
Çiftlik amelesi	1	51,25	51,25
Emekli	1	71,25	71,25
Toplam	70	2881,30	9835,30
Çoban Maaşı			
Baş Kethüda Murad Ağa	1	855,00	855,00

³⁷² BOA, HH d, no. 70, s. 94, 29 B 1265/20 Haziran 1849.

³⁷³ BOA, HH d, no. 1017, s. 24, 31 Teşrinievvel 1305/12 Aralık 1889.

Muavini Şaban Ağa	1	190,00	190,00
Kalfalar	28	147,25	4123,00
Çoban	90	127,25	11.452,50
Arabacı	1	133,00	133,00
Toplam	121	1452,50	16.753,50
Genel Toplam	194	11.883,80	34.088,80

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere 1880'lerde yaklaşık 200'e yakın çalışanı bulunan Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun aylık personele ödediği maaş yaklaşık 35.000 mecidî kuruş olup yıllık maaş gideri ise 400.000 kuruşu geçmektedir. Burada özellikle memurin-i daimi olarak nitelenen müdür, ziraat müdürü ve muhasebe kâtibi gibi memurların maaşının diğer çalışanlara oranla çok yüksek olduğu görülmektedir. Bunlara 2500 kuruş maaş verilirken diğer memurların maaşlarının ise 200-500 kuruş aralığında olduğu görülmektedir. Yüksek maaş alan bir diğer görevli ise 855 kuruş alan çobanbaşidir. En düşük ücretin vasıfsız olarak çalışan amelelere verildiği görülmekte olup, bunların ücretleri 50-100 kuruş aralığındadır. Çoban maaşlarının ise 100-150 kuruş aralığında olduğu görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn personelinin maaş ortalamasının 175 kuruş olduğu görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da verilen maaş ve ücretler günümüz devlet kurumlarında çalıştırılan memurlarla karşılaştırıldığında çok dikkat çekici bilgilere ulaşılmaktadır. Daimi memurların en düşük maaş alana göre yaklaşık 40 kat, bir çoban maaşına göre yaklaşık 20 kat maaş aldığı görülmektedir. Günümüzde bir asgarî ücretlinin maaşına göre bir müdür maaşının 4-5 kat fazla olduğu düşünüldüğünde Osmanlı yönetiminin padişah çiftliklerinde çalışan idarecilere çok tatmin edici bir ücret verdiği görülmektedir.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da 1880'li yıllarda burada en düşük ücretle çalışan birinin maaşının 50 kuruş civarında olduğu görülmektedir. Günümüz şartlarıyla kıyas yaptığımızda, en düşük ücretle çalışan kişinin bir maaşıyla, bu dönemde 15-16 kilo ağırlığında bir yerli koyunun fiyatının 20-40 kuruş civarında olduğu baz alındığında yaklaşık 2 koyun alabileceği görülmektedir. Buradan yapılacak kıyaslama ile en düşük maaşın bugünkü asgari ücrete yakın bir değere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

1901-1902 yılına ait muhasebe kaydında yıllık 502.440,75 kuruş maaş verildiği görülmektedir. Aylık olarak ise verilen maaşın ortalama 40.000 kuruşu geçtiği görülmektedir. Bu duruma bakıldığında 13 yıl önceki kayıtlara göre maaş giderinde aylık

6000 ve yıllık ise 75.000 kuruş civarında bir artış olduğu görülmektedir. Bu maaşların 87.276,75 kuruşu memurlara, 182.101,75 kuruşu korucu ve hademelere, 181.927,625 kuruşu çobanlara, 48.061,375 kuruşu amele ve 3073 kuruşu “acuze”lere verilmiştir³⁷⁴. Burada acuze olarak tabir edilen grup Çiftlikât-ı Hümâyûn personelinden vefat edenlerin geride kalan aileleridir. Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı yönetiminin sosyal devlet anlayışını uygulayarak günümüzde sağlanan sosyal güvenceleri sağladığı anlaşılmaktadır. Yine arşiv kaynaklarında, daha önceki dönemlerde de devlet hizmetinde bulunanlara bu tarz yardımların yapıldığı görülmektedir.

R. 1310 (M. 1894-95) yılına ait “Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Müdüriyeti” defterinde yer alan bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla her yıl Ramazan Bayramı münasebetiyle bütün Çiftlikât-ı Hümâyûn memur ve hizmetlilerine birer maaş ikramiye verilmektedir. Ancak o yıl için sandıkta yeterli para olmadığından dolayı 30.000 kuruşun sadece maaş ödemesinde kullanılması istenmektedir³⁷⁵.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu’nda Ramazan aylarında imamlık yapmak üzere Mihaliç ve Kirmasti’den gelen 3 talebeye 400 yüz kuruş sadaka namıyla verilmesinin talep edildiği 1894 yılına ait kayıttan anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı kayıttan imamet işi için merkezden de bir imamın tayin edildiği yer almaktadır³⁷⁶. 1894 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn’da çalışan daimi memurların maaşlarına zam yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır³⁷⁷.

Çiftlikât-ı Hümâyûn’da çalışan görevlilerden gelirleri oranında kazanç vergisi niteliğinde temettu’ vergisi alındığı görülmektedir. Bu vergilerden bazı kimselerin muaf tutulduğu, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu İdaresi’nin, Hazine-i Hassa Nezâreti’ne yazmış olduğu temettu vergisinden istisna tutulacak amale olmadığı şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır³⁷⁸.

³⁷⁴ BOA, **HH d**, no. 2856, s. 24.

³⁷⁵ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 3, 22 N 1311/30 Mart 1894.

³⁷⁶ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 4-5.

³⁷⁷ “Me’ mûrin-i dâimeye üçyüz on senesi şehr-i Mart’ında virilen ma’âşâtın terakki-i ma’âş olarak beşyüz ve yüzde beş hesabıyla ikiyüz altmışaltı guruş altmış iki buçuk santimle men habsü’l-mecmû’ tevkîf olunan yedyüz altmışaltı guruş altmış iki buçuk santim tanzîm olunan irsâlîye pusûlâsıyla tekâüd nezâretine gönderilmiş ve bir nüshası menzûr-ı âlî kılınmak üzere irsâl kılınmış olduğuna dâir” BOA, **HH d**, no. 2787, 9 Nisan 1311/21 Nisan 1295.

³⁷⁸ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 21, 18 Ağustos 1310 / 30 Ağustos 1894.

b. Tadilat ve Tamirat Masrafları

Çiftlikât-ı Hümâyûn'un gider kalemlerinden birini de tadilat ve tamirat masrafları oluşturmaktadır. Çiftlikât-ı Hümâyûn sınırlarında bulunan bina, ahır, anbar gibi yapıların tamir ve tadil edildiği görülmektedir. Mihaliç kazasında bulunan Beylik müdür konağı uzun zamandır tamir görmediğinden dolayı iki tarafının duvarlarıyla beraber iki büyük odasının harap durumda olduğu 14 Mayıs 1846 tarihli irâdeden anlaşılmaktadır. Tadilat için yaklaşık olarak altı bin kuruş gerekli olduğu yapılan keşif sonrasında tespit edilmiştir. İradede tamir için gerekli paranın keşif bedelini aşmamak şartıyla daha az bir masrafla gerçekleştirilmesi ve gerekli paranın “*emval-i eyalet*”den karşılanması istenmiştir³⁷⁹. Özellikle 1855 depremi sonrasında meydana gelen hasarlar nedeniyle Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağlı bulunan pekçok yerdeki binalar ya yeniden yapılmış ya da büyük onarımlar geçirmiştir. Yapılacak çalışmalar için irâde-i seniyye doğrultusunda bir tarifname hazırlandığı ve bu tarifnamenin uygulanmasından müdür ve müdür-i sâînin sorumlu olduğu belirtilmektedir. Tamirat için yapılacak harcamaların Fabrika-yı Hümâyûnlar mal sandığından alınacağı ifade edilmektedir³⁸⁰.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da kullanılan araç-gereçlerin tamiri için de harcama yapıldığı görülmektedir. Koyun kırkımında yaklaşık 200 adet makas kullanıldığı ve bunların kullanılamaz hale geldiği ifade edilerek yenilerinin alınması talep edilmektedir. Ancak Hazine-i Hassa tarafından bu istekleri kabul edilmeyerek tamiri yoluna gidilmesi, makasların tamir için kendilerine gönderilmesi istenmektedir³⁸¹.

Meclis-i Vâlâ kayıtlarından anlaşıldığı üzere Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yapılan tadilat ve tamirat kalemleri hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılmaktadır. Gerdeme, Çörekli, Orta Çiftlik ve Canbaz Çiftliklerinde yapılan anbar ve samanlıkların tamir edildiği ve bunların kiremitlerinin aktarıldığı görülmektedir. Ayrıca Kepsud Çiftliği'ndeki anbarlarda da tamir yapıldığı belirtilmekte ve bu dönemde işçilere verilen ücretler ve malzeme paralarıyla ilgili bilgiler edinilmektedir. Belgelerde dülger şeklinde geçen marangozlara günlük 11-12 kuruş

³⁷⁹ BOA, **İ. DH**, 146/7523, 18 Ca 1262 / 14 Mayıs 1846.

³⁸⁰ BOA, **HH d**, no. 70, s. 96, 7 B 1271 / 26 Mart 1855.

³⁸¹ “Çiftlikât-ı Şâhâne'de mevcûd olan ikiyüz bu kadar aded kırkım mikrâzının fenâpezîr olmuş olduğu beyânıyla otuz aded mikrâz ile otuz tob kanaviçe bezinin mübâyaa ve irsâli husûlüne dâir olan şukkanız meali ma'lûm-ı muhibbi olarak mezkûr atik mikrâzlar ta'mîr kabûl ider şeyler olduğu müceddeden mübâyaaasına hâcet kalmayacağından ta'mîr itdirilerek mezkûr kanaviçe bezi ile berâber îade ve irsâl olunmak üzere hemen bu tarafa gönderilmesi münâsib olacağı cihetle tahşiyeye ibtidâr kılındı” BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 8, 6 L 1275 / 9 Mayıs 1859.

(aylık 330-360 kuruş) yevmiye verilirken, ameleye (rençber) 6 kuruş (aylık 180 kuruş) yevmiye verilmektedir; ayrıca ot alma işinde çalışan ameleye günlük 2 kuruş (aylık 60 kuruş) yevmiye verilmektedir. Anbar, samanlık yapımında kullanılan çivilerin kıyyesinin 4-6 kuruş, kiremitin 10 tanesinin 1 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.

İnegöl taraflarına otlatılmaya giden koyunlarla birlikte giden yük hayvanları ve eşekler için gerekli olan yular, urgan ve kolonların ücretleri Çiftlikât-ı Hümâyûn tarafından ödenmektedir. 1859 yılında, toplamda 60 adet yular, 152 adet urgan, 103 adet kolon alındığı görülmektedir. Eşekler için alınan kolonun ücreti 2,5 kuruş, beygirler için alınan kolonun fiyatı ise 5-8 kuruş olduğu belirtilmektedir³⁸².

1888-89 yılına ait muhasebe defterinde Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yapılan ağıl, mandıra, ahır, anbar gibi yerler için 71.135,84 kuruş masraf yapıldığı görülmektedir³⁸³. 1894-95 yılı için Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda inşaat çalışmalarına çok önem verildiği görülmektedir. 18 Ağustos 1893'e kadar inşa olunan binaların türleri, hangi malzemeden yapıldıkları, inşası bitenlerin hangileri olduğu Hazine-i Hassa tarafından talep edilmektedir³⁸⁴. İnşaata harcanmak için yine 50.000 kuruşun talep edildiği Hazine-i Hassa defterlerinden anlaşılmaktadır³⁸⁵. Daha sonra Hazine-i Hassa tarafından aynı yıl için inşaata harcanmak üzere 25.000 kuruş daha göndermiştir³⁸⁶. 1901-02 yılı için inşaat ve tamirat masrafı olarak 51.936,375 kuruş harcanmıştır. Bu harcamalardan 39.462,625 kuruşun ağıl, mandıra, ahır ve anbar için, 12.473,75 kuruşun ise bina yapımı için harcandığı görülmektedir³⁸⁷.

c. Filibe ve Pazarcık'tan Gelen Çoban ve İrgatlara Ödenen Ücretler

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da çalışan persenolin büyük bir kısmını oluşturan çoban ve ırgatlara maaş ve belli miktarlarda tayinat adıyla ücretler ödendiği arşiv kayıtlarında yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. Filibe ve Pazarcık taraflarından gelen çoban ve ırgatlara maaş olarak önceleri 62 kuruş verilirken, maaşlarının az olması gerekçesiyle çobanların Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçmalarını engellemek için R. 1268 (M. 1852) yılında maaşları

³⁸² BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 8, 6 L 1275/9 Mayıs 1859.

³⁸³ BOA, **HH d**, no. 2787, s.

³⁸⁴ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 14, 6 S 1312 / 18 Ağustos 1893.

³⁸⁵ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 15, 5 Temmuz 1310 / 17 Temmuz 1894.

³⁸⁶ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 19, 18 Ra 1312 / 19 Eylül 1894.

³⁸⁷ BOA, **HH d**, no. 2856, s. 24.

100 kuruşa çıkarılmıştır³⁸⁸. Çoban ve ırgatlara maaşlarından düşülmek üzere yola çıkmadan evvel harcırah adıyla paralar verilmektedir. Muhtemelen bu paralar çoban ve ırgatların geride kalan ailelerinin geçimlerini sağlamak amacıyla verilmektedir. Önceleri 200 kuruş olarak verilen bu harcırahlar yine R. 1268 (M. 1852) yılında 600 kuruşa çıkarılmıştır ki yapılan yeni zamlarla bu rakam bir yıllık maaşın yarısına tekabül etmektedir. Yönetim harcırahları artırarak, çoban ve ırgatların geride kalan ailelerinin geçim derdine düşerek görev sürelerini tamamlamadan Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçmalarının önüne geçmeyi amaçlamıştır.

R. 1268 (M. 1852) yılı için Filibe'den gönderilen 90 çoban ve ırgata harcırah olarak Filibe Mal Sandığı'ndan 54.250 kuruş verildiği arşiv kayıtlarında ifade edilmektedir³⁸⁹. Kişi başına 600 kuruş düşen harcırah toplamında görülen 250 kuruşluk fazlalık muhtemelen çoban ve ırgatların Çiftlikât-ı Hümâyûn'a getirilmesinde görevli olan memurların harcırahıdır. Çiftlikât-ı Hümâyûn için R. 1269 (M. 1853) yılı için 70 adet çoban ve ırgatın yeterli olacağı dönemin Sadrazamı Mehmed Ali Paşa'ya gönderilen tezkireden anlaşılmaktadır.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gönderilen çoban ve ırgatlara harcırahları Filibe mal sandığından ödenmektedir. Daha sonra ellerinde senetleriyle gelen çoban ve ırgatlara verilmiş olan bu harcırahlar 1852 yılı için Fabrika-yı Hümâyûnlar mal sandığından Maliye Hazinesi'ne ödenmektedir. Yapılan yazışmalarda Filibe kaymakamı bu hususlarda bilgilendirilerek ödeme konusunda endişe duymaması gerektiği belirtilmiştir³⁹⁰.

d. Satın Alınan Hayvanlar

Çiftlikât-ı Hümâyûn için yapılan harcamalar içerisinde incelenen kayıtlarda en dikkat çeken Kırım üzerinden satın alınan merinos koyunları için yapılan masraflardır. 1847 yılında satın alınan 157 baş merinos koçu için yapılan tüm masraflarla birlikte

³⁸⁸ "...Mihaliç ve havâlisinde kâin Çiftlikât-ı Şâhâne için beher sene celb ve istihdâm olunmakta olan çoban ve ırgadlara Filibe ve Pazarcık ahâlîsinin beyinlerinde tevzi' ve takdîm itmek üzere ziyâde akçe virmeleri ma'zûriyetlerini mûcib ve Tanzîmât-ı Hayriye'ye mugâyir olacağından beher neferin ber mûcib kuyûd ve tanzîm-i ma'âş-ı mahsûsileri olan altmış ikişer guruş üzerine otuz sekizer guruş daha zammıyla yüzer guruşa iblâğı münâsib görünerek..." BOA, **HH d**, no. 70, s. 94, 17 L 1267/15 Ağustos 1851.

³⁸⁹ "altmış sekiz senesine mahsûben celb olunan doksan nefer çobanların ba'de işleyecek ma'âşlarına mahsûben harcırah nâmiyle Filibe mâl sandığından ahz iylemiş oldukları cem'an elli dört bin ikiyüz elli guruş bu kere irâd ve masraf vecihle teslim-i hazîne olduğundan hasbe'l-usûl kalemine kayd düşürülmek için..." BOA, **HH d**, no. 72, s. 112, 1 Ca 1268 / 22 Şubat 1852.

³⁹⁰ BOA, **HH d**, no. 72, s. 112, 25 Za 1268 / 10 Eylül 1852.

294.310 kuruş harcandığı görülmektedir. Yapılan masraflara göre bir koçun 2500 kuruştan fazla bir rakama Çiftlikât-ı Hümâyûn'a ulaştığı görülmektedir. Bu dönemlerde bir yerli koyunun fiyatı yine arşiv kayıtlarından anlaşılacağı üzere 25 kuruş olduğu düşünüldüğünde bir merinos koçuna bununun 100 katı bir harcama yapılmıştır. Bir merinos koçunun fiyatının bu dönemde 40 çoban maaşına denk geldiği görülmektedir. Çak Gulvan adı verilen bir tüccardan satın alındığı görülen merinos koçlarınının 100 tanesi 380 rubliden* (1900 kuruş), 57 tanesi de 530 rubliden (2650 kuruş) satın alınmış, böylelikle koçlar için toplam 341.050 kuruş ödenmiştir. Bunların haricindeki masraflar; 157 kuruş gümrük, 8242,5 kuruş vapur ücreti, 6508 kuruş vapurda hayvanların beslenmesi için, %1 delaliye ücreti olarak 3410 kuruş, %2 komisyon ücreti olarak 6821 kuruş, posta ücreti 113 kuruş 16 para, koçlar için İstanbul'da yapılan harcamalar olarak 8615 kuruş 13 para, 400.000 kuruş üzerinden %2 komisyon ve 1/1000 kayıt masrafı olarak 8400 kuruş ve Çak Gulvana verilen %3'lük komisyon olan 10.989 kuruştur³⁹¹.

Koçlara ödenen ücretle birlikte harcanan toplam paranın 394.310 kuruş olduğu kaydedilmektedir. Buradaki harcama kalemlerine yapılan masraflardan 1840'lı yıllarda Osmanlı Devleti tarafından ithal edilen bir mal için yapılan harcama kalemleri ve bunlara ödenen oranlarla ilgili bilgilere de ulaşılmaktadır. Toplam harcamanın % 86,5'u koçlar için verilirken % 8-9 civarı sigorta, komisyon, delailiye gibi hizmet ücretleri oluşturmaktadır. Kalan % 5'lik dilim ise diğer masraflara düşmektedir. Bu ücretin 100.000 akçesi darbhane-i âmire tarafından ödenirken, 163.500 kuruş İzmit Çuha Fabrikası'na gönderilen yapağı ücreti olarak Barutçubaşı Hoca Evanis tarafından ödenmiştir. Kalan ücretin de yine Darbhane-i Âmire tarafından ödeneceği belirtilmiştir.

1888-89 yılına ait muhasebe defterinde Çiftlikât-ı Hümâyûn için 20.900 kuruşluk koyun satın alındığı kayıtlardan anlaşılmaktadır³⁹². Çiftlikât-ı Hümâyûn'da aynı yıl 400 küsür bin kuruşluk koyun satılırken yeni koyun satın alınması dikkat çekmektedir. Bu koyunların çiftliklerdeki koyun cinslerinin ıslahı amacıyla satın alınmış olduğu düşünülmektedir. Aynı defterde satın alınan koyun sayısının 250 olduğu belirtilmektedir. Yani bir koyunun fiyatının 400 kuruştan fazla olduğu görülmektedir.

* Hazine-i Hassa kaydında 1 rubli 5 kuruş şeklinde hesaplanmıştır.

³⁹¹ BOA, **HH d**, no. 72, s. 35, 5 R 1263 / 23 Mart 1847.

³⁹² BOA, **HH d**, no. 1017, s. 24.

1901-1902 yılına ait muhasebe defterinde bu dönem için 95.325 kuruşluk hayvan satın alındığı görülmektedir. Bu paranın 41.000 kuruşu ile manda, 44.025 kuruşu ile karasığır, 10.300 kuruşu ile hergele satın alınmıştır³⁹³.

e. Diğer Giderler

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun giderleri arasında çift alet-edavatı, çalışan personelin iâşesi, idareye ait kırtasiye, ışıklandırma gibi masraflar, harcırah, nakliye gibi harcamalar yer almaktadır. 1888-89 yılına ait muhasebe kaydında hademenin iâşesi için 15.919,46 kuruş, çiftlik alet ve edevatı için 3.716 kuruş harcandığı görülmektedir. Aynı yıl, harcırah olarak 16.912,43 kuruş, nakliye için 41.370,39 kuruş, mahrukat için 296,25 kuruş, ışıklandırma için 1376 kuruş, kırtasiye için 1395,75 kuruş ve değişik giderler için 31.004,75 kuruş harcama yapılmıştır³⁹⁴.

Çiftlikât-ı Hümâyûn harcamaları arasında hayvanlar için satın alınan ürünlerin olduğu görülmektedir. Hayvanların tüketimi için çobanlar tarafından kepek alındığı görülmektedir. Kepeğin kıyie fiyatı olarak 1889 yılında 0,25-0,38 kuruş arasında değişen rakamların ödendiği görülmektedir. Ayrıca özellikle koyun ve keçiler için tuz satın alındığı görülmektedir. Tuzun fiyatının da 0,725 kuruş olduğu görülmektedir³⁹⁵.

1901-1902 yılına ait muhasebe defterinde hademenin iâşesi için 15.047,125 kuruş, çiftlik alet ve edevatı için 9805,5 kuruş harcama yapılmıştır. Çiftlik araç gereçleri için yapılan harcamalardan 2289 kuruşu yeni satın alınan aletler için olurken, 7516,5 kuruşu tamir edilen aletler için yapılmıştır. Harcırah ve yevmiye olarak 12.737,25 kuruş, nakliye için 25.298 kuruş, mahrukat ve ışıklandırma için 3656,875 kuruş, kırtasiye için 173,125 kuruş ve değişik giderler için 66.454 kuruş harcama yapılmıştır³⁹⁶.

C. ÇİFTLİKAT-I HÜMÂYÛN'DA YAŞANAN ÇEŞİTLİ SORUNLAR

1. Meydana Gelen Yolsuzluklar

İnsanoğlunun bulunduğu her yerde olduğu gibi Çiftlikât-ı Hümâyûn'da da değişik dönemlerde farklı yolsuzlukların ve suistimallerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu

³⁹³ BOA, **HH d.**, no. 2856, s. 24.

³⁹⁴ BOA, **HH d.**, no. 1017, s. 24.

³⁹⁵ BOA, **HH d.**, no. 1017, s. 32, 31 Mart 1305/12 Nisan 1889.

³⁹⁶ BOA, **HH d.**, no. 2856.

yolsuzlukların ortaya çıkarılmasında özellikle merkezden yapılan teftişlerin etkili olduğu görülmektedir. Merkezden yapılan teftişlerde, çok hassas davranıldığı, en ufak problemlerin ve şikâyetlerin titizlikle değerlendirildiği görülmektedir.

a. Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Hacı Osman Ağa'nın Soruşturması

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun yönetiminin Fabrika-yı Hümâyûnlar Nezâreti'nden Hazine-i Hassa Nezâreti'ne devri sırasında 1856-57 yıllarında Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü olarak görev yapan Hacı Osman Ağa, meydana gelen olumsuz durumlardan dolayı Hazine-i Hassa Nezâreti tarafından sorgulanmıştır. Sorgulamada eksik yorgandan telef olan hayvana, deftere kaydedilmeyen paradan eksik verilen maaşa kadar her ayrıntı incelenmiştir. Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Hacı Osman Ağa 22 farklı mevzuyla alakalı soruşturmaya (istintaka) tabi tutulmuştur.

Soruşturmaya konu olan meselelerin ilkinde, 10 adet merinos toklu ile 40 adet dalıclı koyunun nerelere gönderildiği sorulmuş ve iki adet melez koyunun eski kâtip Hamdi Efendi tarafından İstanbul'a iki zabıta ile gönderilirken yol masrafı olarak 480 kuruş gibi yüksek bir ücret verilmesinin nedeni sorulmuştur³⁹⁷. Soruşturulan ikinci konu ise, Çiftlikât-ı Hümâyûn amelesinden 4, kendi hizmetinden 2 kişi olmak üzere toplam 6 adamın Kirmikir (Harmanlı) Çiftliği'ne gönderilmesi ve maaşlarının Çiftlikât-ı Şâhâne'den

³⁹⁷ “Hacı Mehmed Ağa'nın devrinde hâric bırakılıb muahhâren ma'rifetinizle on re's merinoz toklu ile kırk re's dalıclı kuzuların ba'zı mahalle irsâlinin ve iki aded melez ağnâmi kâtib-i sâbık Hamdi Efendi hâricde bıragub Dersa'âdete göndermesiyle berâber gönderilen iki nefer zabıtânın mesârif-i râhiyesi denilen 480 guruş fâhiş olduğundan bunların tahkiki.

Olvakt devr-i me'mûrlarının Burusa'ya vürûdunda devletlü Mustafa Pâşâ hazretleri devletlü Nâmık Pâşâ hazretlerine on re's toklu merinoz virmiş olduğundan bahisle mezkûr toklunun irsâline dâir müşârûn ileyh Nâmık Pâşâ hazretlerinden vürûd iden emirnâmeyle imtisâlen irsâl itdim ve kalem-i ketebesine beher sene kuzu irsâli mu'tâd olduğunu kâtib-i sâbık-ı mumaileyhin ifâdesine mebnî bâ otuz bâ otuzaltı kuzu irsâl olunub telef hükmünde deftere kayd olunduğu ve kâtib-i mumaileyhin Dersa'âdete irsâl itdiği iki re's melez ağnâmdan ma'lûmâtım olduğu ve mezkûr iki nefer zabıtânın birisi kuzularla gidüb ve diğeri yapağuların sür'at-i îsâli me'mûr-i mahsûs ile emr buyurulmuş olduğundan Dersa'âdetlerinden celbe lüzûm görünen yapağı garariyle kile ve kuma ve âvâni-i nuhâsın (bakır kap) celbi için gönderilmiş ve meblâğ-ı kuzu ve eşyâ ve me'mûrlarının gidüb gelme navl-ı sefîne mesârif-i.

Zikr olunan tokluların irsâli hakkında müşârûnileyh Nâmık Pâşâ hazretlerinin müdür-i mumaileyhe gelen emirnâmesi meclise irâe itmiş ve ketebeyle kuzu irsâline dâir bir guna nizâm olub olmadığına meclis-i 'âcizânemizin ma'lûmâtı bulunamamış ve iki aded melez ağnâmın kâtib-i sâbıktan suâli iktizâ ider ise de kâtib-i mumaileyh Dersa'âdetde bulunduğundan ve dörtüz seksen dört (484) guruş mesârif yalnız garâr ve nuhâs celbi için yazılıb irsâl olunan kuzuların mesârif-i tasrîh olunmadığı cihetle yalnız garâr ve nuhâs üzerine kayd olunduğunun dahi kâtib-i mumaileyhden suâliyle icrâsı re'y-i âlfîye menûtdur.” BOA, **HH d**, no. 25085.

verilmesinin araştırılmasıdır³⁹⁸. Üçüncü mesele ise Çiftlikât-ı Şâhâne için üretilen 5 yorgandan 1'nin eksik olması ve bunun araştırılmasıdır³⁹⁹. Dördüncü meselede Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Hacı Osman Ağa'nın kendi hanesinde kestirdiği ineğin icmal defterine telef olarak kaydedilmesinin sebebi sorgulanmaktadır⁴⁰⁰.

Beşinci meselede İskele, Çarık, Canbaz ve Göni çiftliklerinde elde edilen ipek kozalarının ne kadar olduğu sorulmaktadır⁴⁰¹. Altıncı mesele olarak İstanbul'a gönderilen 295 kile arpa ile 11 araba samanın izahı sorulmaktadır⁴⁰². Yedinci meselede Kirmikir Çiftliği'ne Çiftlikât-ı Şâhâne'den hergele gönderilmesinin sebebi araştırılmaktadır⁴⁰³.

³⁹⁸ “Çiftlikât-ı Şâhâne amelesinden Kirmikir çiftliğine gönderdiğiniz dört nefer ve kendü hizmetinizde istihdâm itdiğiniz iki nefer amelelerin müddet-i istihdâmlarında icâb iden ma'âşlar Çiftlikât-ı Şâhâne'den tesviye ve i'tâ olunmasının sebebinin tahkik olunacağı.

Nâzır Pâşâ (Ali Galip 1855-1857) hazretlerinin Kirmikir çiftliğinde olan ameleleri bıragub kaçmış olduğundan derhâl başka âdem bulamadığından Çiftlikât-ı Şâhâne amelelerinden dört amele gönderilüb dört aylık icâb iden ma'âşlarını yüzer guruşdan olmak üzere Çiftlikât-ı Şâhâne'den virdim ve kendü ağnâmımın döl yardımı için bir mah bir çoban ve sığırlarımı gütmek için kezalik iki mah bir sığırtmac istihdâm itdim ve bu iki neferin ma'âşları dahi kezalik yüzer guruş hesabıyla Çiftlikât-ı Şâhâne'den tesviye ve i'tâ olundu.

Merkûm amelelerin olvecihle istihdâm olunduğu anlaşılmiş ise de gidiş ve geliş tarihleri defterlerde mukayyed olduğundan bunların celbiyle tahkik-i keyfiyete lüzûm görüldüğünden bi't-tahkik Kirmikir'de istihdâm olunan dört neferin sekiz aydan cem'an otuz iki ay istihdâm olundukları anlaşılmiş ve diğer iki neferin dahi müdür-i mumailayhin kendi umûrunda ikişer aydan dört iken min habsü'l-mecmû' neferât-ı merkûmenin berbeyân-ı bâlâ otuz altı ay istihdâm olundukları tebeyyün itmiş ve ta'yînâtları dahi ma'âşları misüllü Çiftlikât-ı Şâhâne'den tesviye kılındığı kayden tahakkuk iylemiş ve bilhesâb maa bedel ta'yînât ve ma'âş beşbin sekiz yüz yetmiş sekiz (5875) guruşa bâliğ olmuş ise de bedel-i ta'yînât denilen ikibin ikiyüz yetmiş sekiz guruş müdür-i mumailayhin zimmetine geçmeyüb anbârda kalmağla amele-i merkûmenin yalnız ma'âşları olan üç bin otuz guruşun istirdâdı re'y-i âlfîye menûtdur.” BOA, **HH d**, no. 25085.

³⁹⁹ “Çiftlikât-ı Şâhâne için i'mâl olunan beş aded yorganın dört adedi mevcûd ve birisi nâmevcûd olub bunun ne mahalde kaldığının tahkiki

Bana fabrikadan verilen basma iki tobdur birinin çiftlikât-ı şâhâne için dört yorgan çıkdı ve diğer tob kendi umûruma sarf itdim ve beş denilen yorganın birini kendi basmamdan kendim için i'mâl itdim.” BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴⁰⁰ “Kendü hânenizde zebh itmiş olduğunuz karasığır ineği telef yerinde dâhil-i icmâl olunmasının tahkiki.

Kıyma ve kavurmasıyla yağları mumluk için ve derisini çarıklık için Çiftlikât-ı Şâhâne'ye gönderdim orada bulunan me'mûrlarla ekl ve telef itdim.

Nizâmsız olduğundan kıymet-i hakikîsinin istirdâdı re'y-i âlfîye menûtdur.” BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴⁰¹ “İskele ve Çarık ve Canbaz ve Göni Çiftlikleri'nde husûle gelen harîr kozası nemikdâr olduğunun tahkiki.

Defterlerde ne mikdâr yazılmış ise o mikdâr olub ziyâde yokdur.

Ortakçı ve muhtar-ı evvelden lede's-suâl ifâdesinde müdür-i mumailayh tasdik itmiş ve mizana dahi mürâcaat olunmuş ise de defterleri Burusa'da olduğundan kaydını oradan celb idecekleri ifâde kılınmış ve müdür-i mumailayh dahi bu bâbda bir güne müsavisi olmadığına pekçok yemin itmekde olduğundan icrâ-yı icâbı re'y-i âlfîye menûtdur.” BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴⁰² “295 kile şa'ır, 11 araba saman Dersa'âdete gönderilmiş olduğundan bunların tahkiki

Filhâkika nâzır pâşâ hazretlerinin emriyle Dersa'âdete gönderdim ve yerine mâlımdan arpa koydum defterlerde mukayyed olub saman el'an borcumdur.

Mezkûr arpanın teslim olunub defterlerde mukayyed idüğü kâtib-i evvel tarafından tasdik olunmuş ve mezkûr saman esmânının istirdâdı re'y-i âlfîye menûtdur.” BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴⁰³ “İzmid ve Kirmikir Çiftlikleri'ne Çiftlikât-ı Şâhâne hayvânından hergele irsâl olunmasının tahkiki.

Yirmi re's hergele mübâyaasını müşârunileyh Nâzır Pâşâ hazretleri irâde buyurmuş olduğundan on re'sden ziyâde bulamadığımdan ve müşârunileyh hazretleri harmanları kaldığını haber aldığından on hergele dahi çiftlikâtdan gönderdim harmanların hitâmında buraya celb itdim esnâ-yı râhda birisi Minareliçavuş Köyü'nde

Sekizinci meselede Kabağaç ve Kayseriye Çiftliği yakınlarında bulunan Vasil Çiftliği'nin kiracılarının hayvanlarını Çiftlikât-ı Hümâyûn'a ait meralarda otlamasının sebebi sorulmaktadır⁴⁰⁴. Dokuzuncu mesele olarak R. 1272 (1856) senesi Teşrin-i Sâni icmal defterinde kayıtlı bulunan saz biçme ücretinden ameleye eksik ödenerek zimmette kalan 252 kuruşun izahı istenmektedir⁴⁰⁵.

Onuncu meselede İstanbul'dan resmi görevli olarak gelen memurlara hangi sebebe dayanılarak para verildiği sorulmaktadır⁴⁰⁶. Onbirinci meselede muhtemelen meydana gelen bir salgın hastalıktan dolayı oluşan enkazın düzeltilmesi için satın alınan malzemeler sorulmaktadır⁴⁰⁷. Onikinci meselede Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Hacı Osman Ağa'nın kendi malından olarak Çiftlikât-ı Hümâyûn'a sattığı buğday, arpa, mısır, nohut, bakla ve dut yaprakları ile satılan mısırların çürük olup olmadığının sorulmasıdır⁴⁰⁸. Onüçüncü

telef olmuş ve Kirmikir çiftliğine dahi dört re's hergele gönderdim ve ba'de'l-ahz Çiftlikât-ı Şâhâne'ye gönderdim.

İtirafı vecihle icrâ-yı icâbı re'y-i âliye menût idüğü." BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴⁰⁴ "Çiftlikât-ı Şâhâne'den Kabağaç ve Kayseriye Çiftlikleri civarında vâki' Vâsıl Çiftliği mutasarrıfı çiftlik-i mezkûr mer'âsını ahire icâr itmekde olub müste'cer bulunanların hayvânâtı çiftlikât mer'âsında ne sebebe mebnî ra'y olunduğunun tahkiki.

Kabağaç'ın yanına kadar mezkûr Vâsıl Çiftliği mer'âsı zann olunarak ötedenberi çiftlik-i mezkûr hayvânâtı ra'y olunageldiği cihetle bir şey demez idim.

İrâde ve fermân buyurulduğu hâlde senedât-ı mukteziyenin celbiyle mahall-i mezkûre gidilerek tahkik-i mâl (?) olunub muahheren iktizâsı arz ve iş'âr olunmak lâzımgeleceği münâsib gibi tezekkür olunmağla ma'lûm-i âlileri buyurulmak için şerh virildi." BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴⁰⁵ "Yetmiş iki senesi Teşrin-i Sâni icmâlinde mukayyed saz biçme ücretinden noksan virülüb fazla kalan ikiyüz elli iki guruşun tahkiki.

Kâtib-i sâbık bana suâl itmeksizin onar guruşdan sâbıkı misüllü icmâle masraf kayd itmiş ve ben ise yedişer guruşdan hâricden celb olunan ameleye ücret yevmiye virdiğimden meblâğ-ı mezbûr bu cihetle zimmetimde kalmış ve hîn-i muhâsebede irâde kayd idecek idim.

İ'tirafı vecihle 252 guruşun irâde kayd olunmak lâzım geleceği ma'lûm-ı âli buyurulmak için şerh yazıldı." BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴⁰⁶ "Yapağı nakliçün Dersa'âdetden gelen Tevfik Ağa'ya ikiyüz elli ve sonra gelen İsmâil Fuad'a üçyüz altmış guruş i'tâ ve icmâle idhâl olunmasının tahkiki.

Böyle me'mûren gelenlere akçe i'tâsı mu'tad olduğunu kâtib-i sâbık ifâde itdi ben de virdim.

Bunun nizâmı ma'lûmumuz olmadığından icâbının icrâsı re'y-i âliye menût idüğü." BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴⁰⁷ "Karantina enkâzının mübâyaası ne sûretle olmuş ve enkâz-ı mezkûr nerelere sarf kılınmıştır tahkiki.

Çörekli Çiftliğinde olan sığır mandırasının ta'mîrine ve Melde Çiftliğinde vâki' çift ahûru pinaklarının (?) müceddeden inşâsına lüzûm görüldüğü ve o esnâda hârekât-ı arz cihetiyle kereste ve kiremid bulunmadığı ve karantina mahalli hâricinde olduğundan enkâzının fûrûhtuna meclis karâr virüb bi'l-istizân zuhûr itmiş olmağla bin altıyüz yetmiş beş (1675) guruş kereste-i mütenevviye aldım ve mahall-i mezkûrelere sarf itdim ve akçesini Mihaliç mâl sandığına teslim ideceğim.

Meblâğ-ı mezbûrun ifâdesi vecihle teslim-i sandık olunması iktizâ ideceği ma'lûm-ı âli buyurulmak için şerh" BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴⁰⁸ "Kendü mâlınız olub Çiftlikât-ı Şâhâne'ye tarih-i muhtelifle ile fûrûht itmiş olduğunuz 205 kile hinta 129 kile şa'ir, 66 kile nohud, 16 kile bakla, 113 kile mısır ve 1630 aded dud ağacı yapağı bunların ne sûretle satıldığının ve mısırların çürük olup olmadığının tahkiki.

Mübâyaasına lüzûm görüldüğü ve zehâir-i mezkûrenin mevcûd bulunduğu cihetle satdım ve mısırlar çürük değildir ve dud ağacı yapağı dahi satdım.

meselede ise Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçan amele ve çobanların durumları ile bunların hakkı olup Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü'nün zimmetinde kalan para olup olmadığının sorulmasıdır⁴⁰⁹. Ondördüncü meselede malaklarıyla birlikte İzmit'e satılan iki manda ineğinin durumu sorulmaktadır⁴¹⁰.

Onbeşinci meselede muhtemelen Fabrika-yı Hümâyûnlar Nâzırı'na ait olan Kirmikir'deki çiftliğe gönderilen manda ineklerinin telef olan malaklarının durumu sorulmaktadır⁴¹¹. Onaltıncı meselede Hacı Osman Ağa'nın görev yaptığı 11 aylık sürede elde edilen sadeyağın ne olduğu sorulmaktadır⁴¹². Onyedinci meselede Kepsud Çiftliği'nde çeltik döğerken çalınan kırsağın durumu sorulmaktadır⁴¹³. Onsekizinci meselede İskele Çiftliği ormanında kesilen 502 çeki* odunun 200 çekisinin parası olan 500 kuruş varidât

Bunların fiyatları râyic-i vakte tatbîk ise de mısırların sağlam olup olmadığı çiftlikâtda bulunan anbarcı ve itmekçi ve değirmenci vesâireden suâl olunacaktır. Ve yaprakların bu sene fiyatı ziyâde olduğundan bunun için bir şey denilemeyeceği ma'lûm-i ali buyurulmak için şerh." BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴⁰⁹ "Fırâr iden amele ve çoban ma'âşları olup zimmetlerde kalan akçeleri ne yaptığının tahkîki.

Ma'lûmâtım olmayub kâtib efendiden suâl iderek kaç akçe ise vireyim.

Bunun kemiyet ve keyfiyeti kâtib-i mumailiyhden suâl olundukda 1688 guruş itdüğü haber viridiğinden ve kayden dahi isbat itdiğinden irâd kaydı iktizâ ideceği ma'lûm-i âli buyurulmak için şerh virildi" BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴¹⁰ "İzmid'de maa malak fûrûht olunan iki re's manda ineğinin fûrûht olunmasının tahkîki.

Nâzır Pâşâ hazretleri beş inek mübâyaasını irâde itmiş ve ben hâricden üç adedini buldum iki adedini dahi müdür-i sâni ve kâtib-i sâbık ma'rifetleriyle çiftlikât sığırlarından bittefrîk müşârünileyhin İzmid'de olan çiftliğine gönderdüm ve Çiftlikât-ı Şâhâne'den gönderdiğim inekler için 2750 guruş müşârünileyhden aldım ve dâhil-i icmâl ideceğim.

Bunların fiyatları tamâm nisâbında olmağla mebâliğ-i mezbûrun dâhil-i icmâl olunması iktizâ ideceğinden icrâ-yı icâbı re'y-i âlîye menûtdur." BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴¹¹ "Kirmikir'e göndermiş olduğunuz manda ineklerinin telef olan malaklarının tahkîki.

Nâzır Pâşâ hazretlerinin çiftliğinde sağmâl inek olmadığından yoğurd ve süde lüzûm görüldüğü cihetle iki inek gönderdim malakları telef olup inekler Çiftlikât-ı Şâhâne'ye geldi.

İfâdesi üzerine icâb-ı icrâsı re'y-i âlîye menûtdur." BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴¹² "Onbir mâh müddetde hâsıl olan revgan-ı sâde nerede kaldığının tahkîki.

İkiyüz kıyyesi elyevm çiftlikde mevcûd olup bundan mâ'adâ iktizâsı fûrûht olunarak dâhil-i icmâl olunmuş ve doksan dokuz kıyyeden otuz beş kıyyesi fûrûht olunmak üzere evimde mevcûd olup altmış dört kıyyesini kâtib efendi kalem efendilerine gönderdim diyor.

Zikr olunan yağın fazla olup olmadığı ve böyle kalem efendilerine meccânen yağ irsâli nizâmına tatbîken mi irsâl olduğu müdür-i sâni ve kâtib efendiden suâl olundukda ba'zı senelerde irsâl olunageldiğinden yine irsâl olduğu haber verilmiş olmağla bunundahi icâbının icrâsı re'y-i âlîye menûtdur idüğü şerh virildi." BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴¹³ "Kepsud Çiftliği'nde çeltük döğer iken sirkât olunan kırsak nasıl öldüğünün tahkîki.

Filhâkika zikr olunan kırsak Çeltuk (Kepsud olması lâzım) Çiftliğinde sirkat olundu Behçet Pâşâ'ya bunun için 'arîza takdîm itdim tahkîk olunmakta olduğundan derdest olundukda göndereceğine dâir bana emirnâme geldi.

Müdür-i mumailiyh tarafından müşârünileyh Behçet Pâşâ'ya ârizâ takdîmiyle bunun derdest olunması husûsuna ikdâm itmiş ifâde kılındığı ma'lûm-i âlileri buyurulmak için şerh virildi." BOA, **HH d**, no. 25085.

* 1 çeki 250 kg'dir.

defterinde kayıtlı olmasına rağmen 302 çekisinin değeri olan 755 kuruşun varidât defterine kaydedilmemesinin sebebi sorulmaktadır⁴¹⁴.

Ondokuzuncu meselede İskele Çiftliği merasında iskân eden haymenişin Yörük tâifesinden her yıl düzenli olarak alınan yağın R. 1273 (M. 1857) senesi için de 33,5 kıyye olarak alındığı ancak defterde yer almamasının nedeni sorgulanmaktadır⁴¹⁵. Yirminci meselede Çiftlikât-ı Hümâyûn amelelerinden ölenlerin terekesinin usûl gereği kassam tarafından şer'î hükümlere göre satılıp elde edilen para emaneten çiftlikât sandığında tutulmaktadır. Buradaki paralar da daha sonra borçlu ise borcu için, kalan paralar ise mirasçılara kassam tarafından verilmektedir. Bu meselede amelelerden vefat eden üstübcünün terekesinde bulunan tuvana atın şer'î hükümlerle müzayedeye satılmayarak kassam defterinin dahi tutulmamasının sebebi sorulmaktadır⁴¹⁶.

Yirmibirinci meselede Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Hacı Osman Ağa'ya kendinden önce müdürlük görevinde bulunan Hacı Mehmed Ağa'dan devredilen paralar ile 11 aylık görev süresi içerisinde Mihaliç mal sandığından verilen paraların iskontosu sorulmaktadır⁴¹⁷. Son olarak ise 1272 (1856) senesi Teşrin-i Sâni başından 1273 (1857)

⁴¹⁴ “İskele Çiftliği ormanında kat‘ ve tenzil olan beşyüz iki çeki hatabın iki yüz çekisinin beşyüz guruş bâhâsı defter-i vâridâtda mukayyed ise de üçyüz iki çeki hatabın icâb iden yediyüz ellibeş guruş bâhâsının deftere idhâl olunmamasının sebebinin tahkiki.

Bin iki yüz elli guruş aldım kâtib efendiye ifâde etdim böyle yazmış.

Mutasarrıf olduğu akçenin irâd kayd olunması iktizâ ideceği ma'lûm-i âli olmak için şer virildi.” BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴¹⁵ “İskele Çiftlik-i Hümâyûnu mer'âsında iskân iden haymenişin yörük tâifesinin beher sene mu'tad virecekleri revgan-ı sâde yetmiş üç senesine mahsûben dahi tâife-i merkûme tarafından otuz üç buçuk kıyye olarak ifâ olunmuş ise de deftere idhâl olunmamış olduğundan bunun tahkiki.

On beş kıyyesini aldım.

Mutasarrıf olduğu on beş kıyye revgan-ı sâde ... irâd kaydı ve bakıyyesinin dahi bittahsil irâd kayd olunması iktizâ ideceği ma'lûm-i âli buyurulmak için şerh virildi.” BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴¹⁶ “Çiftlikât-ı Şâhâne amelesinden fevt olanların terekesi ma'rifeti şer'le fûrûht olunarak defter-i kassâmıyla esmân-ı hâsılası duyûn devrine sene i'tâ olunmak üzere çiftlikât sandığında emâneten hıfz olunmuş nizâmından olub akdemce fevt olan üstübcünün terekesinde zuhûr iden tuvana bir re's kısrak nizâmı vecihle ma'rifet-i şer'ile müzayede olunmayub defter-i kassâmı dahi tanzîm itdirilmemesinin tahkiki.

Kassâmını tahrîr itdireceğim itdirir irae itdim.

Bunun kassâmı Kirmasti naibi ma'rifetiyle tanzîm olunması iktizâ ideceğinden kassâmı görüldükde icrâ-yı icâbına bakılacağı ma'lûm-i âli buyurulmak için şerh virildi.” BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴¹⁷ “Selefi Hacı Mehmed Ağa'dan devr olunan mebâliğ ile on bir mah zarfında icmâl-i küsuru olub Mihaliç mâl sandığından makbûz olan mebâliğın iskontosunun tahkiki.

(Selefdan devren makbûz) 89.744,5 + (Müddet-i mezkûre zarfında icmâl küsuru) 233.392,5 = 323.137

Şimdiye kadar iskonto nâmıyla defterlere bir şey idhâl olunamamış ise de bunun vâridâtı mahsûs olarak kaydı mukaddemen meclisten ve muahheren cânib-i nezâretten beyân ve fermân olduğuna binâen on altı bin dörtüyz bir guruş (16.401) dâhil-i icmâl itdim ve bâkîyesini dahi hîn-i muhâsebede irâd kayd idecek idim. 72 senesi Teşrin-i Sâni ibtidâsından sene 73 Eylülü nihâyetine kadar on bir mah zarfında müdür-i mumailiyh Hacı Osman Ağa'nın Mihaliç sandığından 323.137 guruş bitmez (?) akçe makbûz olub bundan 34650 guruş ma'âş-ı me'mûrine ve 1000 guruş amele ücretlerine ve 28.202,5 guruş Kepsud Çiftliği mesârifine ve 5284,5

senesi Haziran ayı sonuna kadar önceki kâtip tarafından “müteferrika” adıyla icmal defterine kaydettiği 1876 kuruşluk masrafın ne olduğu sorulmaktadır⁴¹⁸.

Hacı Osman Ağa'nın soruşturmasında görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemi olarak nitelendirilen böyle bir dönemde merkezi yönetim çok güçlü bir otokontrole sahiptir. Meydana gelen yolsuzluklarla alakalı en ufak ayrıntının bile incelendiği görülmektedir.

b. Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Hüseyin Efendi'nin Soruşturması

Bâb-1 Âli tarafından 1863 yılında “*Anadolu Canib-i Yemini Müfettişi*” yani Batı Anadolu Müfettişi atanan Ahmed Vefik Paşa, İzmit'ten başladığı teftiş görevi sırasında Çiftlikât-ı Hümâyûn'u da teftiş etmek amacıyla Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bir memur göndermiştir. Hazine-i Hassa Nezâreti'nin şüphelendiği, bir önceki Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Hüseyin Efendi ve mevcut müdür Ahmed Efendi hakkında incelemelerde bulunulması isteği üzerine Ahmed Vefik Paşa bunlar hakkında soruşturma başlatmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda sorgulamaların, değişik evrakların bulunduğu 4 kıt'a defter ve Hazine-i Hassa Nezâretiyle yapılan yazışmaların yer aldığı 1 kıt'a tezkire-i samiye, H. 7 Receb 1281 (6 Aralık 1864) tarihinde Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş ve Muhakemat Dairesinde okunarak mütalaa edilmiştir.

Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Hüseyin Efendi'nin yapılan incelemeler sonucunda zimmetinde 231.460,5 kuruş olduğu tespit edilmiştir. Mevcut müdür Ahmed Efendi'nin de zimmetinde 94.969,5 kuruş olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Hüseyin Efendi'nin 7368 ve Ahmed Efendi'nin de 1607,5 kuruş hediye olarak belli kişilere kuzu vb eşyalar gönderdikleri ve bunların muhasebe kayıtlarına dâhil edilmediği de tespit edilmiştir. Müdürlerin zimmetlerinde bulunan paralar hemen tahsil edilmiştir. Ceza Kanunu'nun 90.

guruş mesârif-i müteferrika ki cem'an 73.137 guruş bitmez olarak sarf ve i'tâ olduğundan mütebâkîsi olan 250.000 guruşunun icâb iden iskontosu hazînece bi'l-hesâb mukaddemce idhâl-i cedvel iylediği 16.401 guruşdan mâ'adâsının istirdâdı menût-i re'y-i âli olmağla şerh virildi.” BOA, **HH d**, no. 25085.

⁴¹⁸ “Yetmiş iki senesi Teşrînisânî ibtidâsından yetmiş üç senesi haziranı gâyetine değîn bir (8 olması lâzım) mâh zarfında kâtib-i sâbıkın müteferrika kılıflı diyerek dâhil-i icmâl itmiş olduğu 1876 guruşun tahkîki. Kâtib bulunduğu cihetle kendüsü muğâyir olarak dokuz aylık müteferrik kılıflı ayda ikişer yüz guruş dâhil-i icmâl itdiği ve bunu mübeyyin infisâlinde benden istedi bende virmedim hesâbıma bakayım her kaç guruş ise borcumdur ve hîn-i muhâsebede irâd kayd idecek idim.

İcmâllere mürâcaat olunarak her kaç guruş mukayyed ise irâd kaydı iktizâ ideceğinden mezkûr icmâllere lede'l-mürâca'a kâtib-i mumailayhin 1876 guruş dâhil iylediği kayden tebeyyün itmiş ve mumailayhin burada bulunmaması cihetle keyfiyetin kendüsüne tahkîki iktizâ ideceği misüllü meblâğ-ı mezbûrun irâd kaydı lâzımgeleceği ma'lûm-ı âli buyurulmak için şerh virildi.” BOA, **HH d**, no. 25085.

maddesinde yer alan “*her ne şekilde ve her ne suretle olursa olsun devlet malını zimmetine geçiren veya başkasının zimmetine geçiren, hediye eden mülkiye ve maliye memurları memuriyetten uzaklaştırılır ve üç aydan iki yıla kadar hapis veya altı aydan üç seneye kadar sürgün olunur*” şeklindeki hüküm gereği zimmetleri alındıktan sonra Hüseyin ve Ahmed Efendilerin hapis durumunda iseler hapse girdikleri tarihten itibaren iki senelik süre boyunca Kastomonu’ya sürgün edilmeleri kararlaştırılmıştır. Kararın uygulanması noktasında padişah fermanı veya sadrazam emrine göre hareket edileceği kayıtlardan anlaşılmaktadır⁴¹⁹.

Hüseyin Efendi’yle ilgili suçlamaları ispat edecek şekilde, kendisiyle hediyeleşmeler yapıldığına dair konular ihtiva eden yazışmalara Meclis-i Vâlâ kayıtlarında rastlanmaktadır. Hazine-i Hassa Nezâreti’ne bağlı memurlarla Hüseyin Efendi arasında karşılıklı hediyeleşmeler olduğu, iyi ilişkiler kurulduğu, kurulan dostlukların devam ettirilmesine önem verildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Özellikle peynir, yoğurt, kuzu, tütün gibi hediyelerin Çiftlikât-ı Hümâyûn’dan gönderildiği görülmektedir. Hazine-i Hassa memurlarından Mehmed Sadullah’ın Hüseyin Efendi’den 10 bohça tütün istediği bunların iyi kalite olması gerektiği ifade edilmektedir. İyi kalite tütünleri daha çok Hazine-i Hassa memurlarının kendileri için kullandığı, misafirler için ikinci kalite tütün talep etmelerinden anlaşılmaktadır⁴²⁰. Bu tütünlerin ücretlerinin ödeneceği kayıtlarda ifade edilmektedir⁴²¹.

Hazine-i Hassa memurlarından yukarıda adı geçen Mehmed Sadullah, Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Hüseyin Efendi’den birini işe yerleştirmesi istenmektedir. Mehmed Sadullah Efendi’nin daha önce Çiftlikât-ı Hümâyûn’da çalışmış olan İbrahim Ağa’nın, 1862’de ruhsat verilerek yerleri boş kalan yayla kâtibi Hacı Hüseyin ile yazıcı Tahir Efendi’den birinin yerine istihdam edilmesini istediği kayıtlıdır. Maaş olarak da önceki görevlilerin 350 kuruş almalarına mukabil İbrahim Ağa’nın 300 kuruş maaşla işe girebileceğini ifade etmektedir⁴²².

⁴¹⁹ BOA, **Meclis-i Vâlâ**, no. 693/79.

⁴²⁰ BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 22, 19 S 1279/16 Ağustos 1862.

⁴²¹ “Çiftlikât-ı Şâhâne’nin geçen sene mahsûlünden ve gâyet temiz ve a’lasından olmak üzere taraf-ı ‘âcizi için kırk kıyye mikdârı tütünün celbine lüzûm görünmüş olmağla heman şukka-i ‘âcizi vüsûlünde mezkûrî’l-mikdâr tütünün irsâliyle bâhâsı ba’de mahsûb olunması siyâkında şukka-i ‘âcizi terkîmine ibtidâr kılındı efendim.” Fî 24 Safer 79 (21 Ağustos 1862). BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 23.

⁴²² BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 24, 27 S 1279/24 Ağustos 1862.

Müdür Hüseyin Efendi'nin, Hazine-i Hassa memurlarından Mehmed Ragıp Efendi'ye borcu olduğu, Mehmed Ragıp Efendi'nin Hüseyin Efendi'nin selefi olan Ahmed Rıfat Efendi'ye yazmış olduğu şukkadandan anlaşılmaktadır. Mehmed Ragıp Efendi, Hüseyin Efendi'nin 2800 kuruş borcu olduğunu söylerken Hüseyin Efendi'nin 1600 kuruştan başka borcu olmadığını ifade ettiği şeklinde bir duyum aldığını belirtmektedir. Mehmed Ragıp Efendi, Hüseyin Efendi'nin hesaplarını yeniden kontrol ederek borcunu Ramazan ayına kadar ödemesini talep etmekte, kendisinin 5 aydır maaş almadığını ve bundan dolayı mağdur olduğunu söylemektedir⁴²³.

Hazine-i Hassa Muhasebe Kâtibi Muhammed Halid'in, Hüseyin Efendi'nin halefi Ahmed Rıfat Efendi'ye yazmış olduğu yazıdan anlaşıldığı üzere Hüseyin Efendi'nin kendi dönemiyle ilgili tutmuş olunan muhasebe defterlerinin hem Çiftlikât-ı Hümâyûn'da kontrol edildiği, hem de Hazine-i Hassa'ya getirilerek kontrol edildiği ve herhangi bir sıkıntının olmadığı ifade edilmektedir. Sadece yaylakiye bedeli olarak ne kadar bir ödeme yapıldığı ile ilgili bilgiler Ahmed Rıfat Efendi'den talep edilmektedir⁴²⁴. Burada Hüseyin Efendi'nin muhasebesinde bir sıkıntı çıkmayıp, daha sonra hakkında soruşturma açılması, Hazine-i Hassa görevlilerinin kendilerine gelen hediyeler nedeniyle Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlilerinin eksikliklerini görmezden geldikleri şeklinde bir şüphenin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Müdür Hüseyin Efendi'nin, Hazine-i Hassa Muhasebecisi Ahmed Naci tarafından yapılan muhasebe incelemesinde sadece hayvanlarla ilgili bölüm için kullanılan kâğıdın müsveddesinin onbeş deste olduğu, bundan sonra zahire ve mesarifat kalemlerinin inceleneceği ifade edilmektedir. Sonraki incelemelere başlamadan evvel Ahmed Naci Efendi, Hüseyin Efendi'nin Hazine-i Hassa'nın kalem memurlarına ve diğer yerlere neler gönderdiğini ifade etmesini istemiş daha sonra yapılacak açıklamaların bir değer taşımayacağını belirtmiştir⁴²⁵.

⁴²³ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 27, 3 Ş 1279/24 Ocak 1863.

⁴²⁴ "...müdür-i sâbık Hüseyin Efendi'nin mahallinde rü'yet ile hazîne-i Hassa-i şâhâneye getirmiş olduğu zîri mazbatalu muhâsebe defteri müddat-ı idâresinde hazîne-i mezkûreye takdim ve irsâl kılınmış olan icmâller ile tatbîk ve hesâb olundukda muhâsebe-i mezkûrenin istikâmet ve tertîbatı yolunda ve hesâbında görünmüş ve zât-ı âlinizin bu bâbda derkâr olan gayret ve kâbiliyeti isti'man kılınmış olduğu ber muktezâ-yı uhuvvet memnûniyet-i 'azîme ve mesrûriyet-i kesîre-i nîgânemi mûcib olmuş idüğünden iş'ârına ibtidâr kılınmıştır olbâbda irâde efendimindir. Fî 24 Zilkade sene 1279 (13 Mayıs 1863)." BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 32,

⁴²⁵ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 48, 3 Ra 1281 / 6 Ağustos 1864.

Hüseyin Efendi, müdürlüğü döneminde Çiftlikât-ı Şâhâne'den almış olduğu malları piyasa değeri ile satın aldığını ve bunların da icmal defterlerinde kayıtlı olduğunu ifade etmektedir. Hüseyin Efendi, Hüseyin Paşa'nın emri ile 100 koyun gönderildiğini ve bu emirnameyi kendilerine sunduğunu belirtmektedir. Ayrıca Emlâk-ı Hümâyûn kaleminde görevli olan memurlara 70 adet kuzu gönderilmiştir, önceleri kalfa olan daha sonra muhasebecilik görevine getirilen Sadullah Efendi 209,5 kıyye yenice bohça ve denk tütünü ile oğlaklarıyla beraber 2 adet sağmal keçi gönderildiğini ve 20 kıyye sadeyağ ile 80 okka taze peynir gönderildiğini belirtmektedir. Ahmed Muhtar İ'tisami Paşa'nın (Nisan 1857 – Temmuz 1860) nâzırlığı döneminde Matbah-ı Âmire için defterde kayıtlı olduğu şekilde 200 okka kadar taze telme peynir gönderildiği beyan edilmektedir. Yine kâtip efendinin ifadesiyle ismini hatırlayamadığı bir memura 30 okka taze peynir gönderdiğini ifade etmektedir. Ayrıca Bursa Fabrika Hümâyûnu memuru olan Hacı Aziz Ağa'ya 10 kuzu ve 10 oğlağın gönderildiğini belirtmektedir.

Hüseyin Efendi bu zikredilenlerden başka “*bir habbe-i vahide*” bir tarafa vermediğini ve ücretsiz olarak kendisinin de almadığını belirtmektedir. Bu bahsettiklerinden başka bir şey varsa çiftlik çalışanlarına sorulabileceğini, kendisinin hatırlamadığını belirtmektedir. Hüseyin Efendi, bu göreve kim gelirse gelsin Emlâk-ı Hümâyûn memurlarının talep ettiği hediyeleri göndermeye mecbur olduğunu belirtmiştir. Hüseyin Efendi daha sonra aklına geldiği anlaşılan 5 kıyye tütünün Kâtip Hacı Mehmed Efendi'ye, 6,5 kıyye tütünün ise Hacı Hüseyin Ağa'ya gönderildiğini belirtmiştir⁴²⁶. Hüseyin Efendi'nin Emlâk-ı Hümâyûn memurlarına hediye göndermeye mecbur olduklarını ifade etmesi, bu durumun emlak-ı hümâyûn memurları tarafından bir hak olarak görüldüğünü göstermektedir.

Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Hüseyin Efendi, Hanımı Fatıma Hanım'ın yazdığı arzdan anlaşıldığına göre, yukarıda bahsedilen zimmet suçlamasından dolayı 25 Ramazan 1281 (21 Şubat 1865) tarihinden itibaren hapsedilmiştir. Arzda yer alan açıklamada Hüseyin Efendi'nin Çiftlikât-ı Hümâyûn'da müdürlük görevinden ayrılırken zimmetinde para olmadığı ve gümrük kâtipi hizmetinde 150 kuruş maaş ile çalıştığı ifade edilmektedir. Hüseyin Efendi'nin eşi Fatıma Hanım, Hüseyin Efendi'nin tutuklandıktan sonra kimseyle

⁴²⁶ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 48, 4 R 1281 / 18 Eylül 1864.

görüştürülmediği, çoluk çocuk herkesin perişan olduğunu ifade etmekte ve kocasının daha önce yapılan incelemede zimmetinin olmadığını belirterek affını istemektedir⁴²⁷.

c. Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Ahmed Rıfat Efendi'nin Soruşturması

Bâb-ı Âli tarafından Batı Anadolu Müfettişi olarak görevlendirilen Ahmed Vefik Efendi'nin yaptırdığı incelemeler sonucunda Ahmed Rıfat Efendi'nin zimmetinde 94.969,5 kuruş olduğu, bazı kimselere hediye olarak çiftlik-ı hümâyûn mahsulâtından 607,5 kuruşluk kuzu, peynir, yoğurt, tütün ve benzeri ürünleri gönderdiği belirlenmiştir⁴²⁸.

Ahmed Vefik Efendi'nin (Paşa) görevlendirmiş olduğu memurlar tarafından yapılan soruşturmada, ilk olarak Ahmed Rıfat Efendi'nin zimmeti çıkarılmıştır. Daha sonra halktan gelen şikâyetler doğrultusunda taraflar dinlenmiştir. Ahmed Efendi'ye getirilen ürünler çiftlik kâhyalarına ve Ahmed Rıfat Efendi'ye sorulmuş ve ilgili kişilerin görüş ve beyanları alınmıştır. Ayrıca Ahmed Rıfat Efendi'nin Hazine-i Hassa, Fabrika-yı Hümâyûn, Çiftlikât-ı Hümâyûn, Matbah-ı Âmire gibi kurumlarda görevli personele göndermiş olduğu hediyelerin varlığını ispatlayan mektuplar bulunmuş ve soruşturma kayıtlarına eklenmiştir.

Ahmed Rıfat Efendi'nin zimmetinde anbara teslim edilen ürünler haricinde, 18 manda, 2 tay, 232 adet küçükbaş ve 18 adet büyükbaş hayvan derisi, 135 kile buğday, 264 kile arpa, 23 kile çavdar, 37 kile keten tohumu, 4 kile bakla, 1 kile susam, 19 kile burçak, 1 kile nohut, 7 kile fasulye, 8 kile mercimek, 70 kıyye yeni bohça tütün, 96 kıyye yeni dizin tütün, 125 kıyye zeytinyağı, 64 kıyye zeytin, 647 kıyye soğan, 60 kıyye sarımsak, 24 kıyye ayçiçeği yağı, 146 kıyye koyun peyniri, 22 kıyye koyun loru ile Çiftlikât-ı Hümâyûn'a ait paradan 38.148 kuruş tespit edilmiştir⁴²⁹.

Hüseyin Efendi'den sonra müdürlüğe gelen Ahmed Rıfat Efendi'nin de Hüseyin Efendi gibi Hazine-i Hassa memurlarıyla olan diyalogunun ve hediyeleşmesinin devam ettiği ve bunların artık adet haline geldiği görülmektedir. Nezâretten Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gönderilen paraların gelişini hızlandırmak amacıyla Hazine-i Hassa görevlilerinden

⁴²⁷ BOA, İ. MVL, no. 467/16.

⁴²⁸ "...müdür-i lâhik merkûm Ahmed Efendi'nin dahi doksan dört bin dokuz yüz altmış dokuz buçuk (94.969,5) guruş zimmetleri olduğu ve Hüseyin Efendi'nin vukû'-ı iş'ârâta mebnî ba'zı zevâta yedi bin üçyüz altmış sekiz (7368) ve Ahmed Efendi'nin dahi altı yüz yedi buçuk (607,5) guruşluk hediye nâmıyla kuzu ve sair eşyâ gönderüb muhâsebeye idhâl itmemiş oldukları anlaşılmış ve hediye olarak virilen eşyâ esmâni olan mezkûru'l-mikdâr akçeler hazînece derdest tahsil bulunmuş olduğundan zikr olunan müdürlerin zimmetlerinin istihsâliyle berâber..." BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 53, 2 Ş 1281/31 Aralık 1864.

⁴²⁹ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 5, 2 Ş 1281 / 31 Aralık 1864.

Mehmed Ragıp isimli memurla birlikte orada görevli memurlara hediyeler gönderildiği görülmektedir⁴³⁰. Mehmed Ragıp Efendi'nin daha sonra yazmış olduğu şukkadandan anlaşıldığı üzere Mehmed Ragıp Efendi ile birlikte muhasebeciye hediyeler gönderildiği, kendisinin ve muhasebeci beyefendinin bu hediyelerden büyük bir memnuniyet duydukları ifade edilmektedir. Ayrıca Mehmed Ragıp Efendi de Ahmed Rıfat Efendi'ye üç paket güllaç gönderdiğini ifade etmektedir⁴³¹.

Ahmed Rıfat Efendi'nin Kiler-i Hümâyûn memuru olan Hacı Mustafa'ya 3 adet kuzu gönderdiği kayıtlarda yer almaktadır. Hacı Hüseyin gönderilen kuzulardan dolayı duyduğu memnuniyeti belirttikten sonra kendisine bir hayvan (türü belirtilmemekle birlikte büyükbaş olabilir) ve biraz peynir gönderilmesini "niyaz" etmektedir⁴³². Ahmed Rıfat Efendi'nin, Hazine-i Hassa görevlilerinden Hacı Hüseyin Bey'e, Abdülkerim Efendi'ye, Hazine-i Hassa muhasebecisi Sadullah Bey'e ve Cemil Bey'e birer kuzu gönderdiğini belirten belgeler bulunmaktadır⁴³³. Abdülkerim Efendi'nin gönderilen iki adet kuzu için teşekkür etmesi de bu durumu ispatlamaktadır⁴³⁴.

Hazine-i Hassa görevlilerinden Aziz Mahmud Efendi'nin yazmış olduğu teşekkür mektubundan anlaşıldığı üzere Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Ahmed Rıfat Efendi tarafından kendisine kuzu hediye edildiği görülmektedir⁴³⁵. Ahmed Rıfat Efendi'nin, Mimar-ı Fabrika-yı Hümâyûn Hasan Tahsin'e de iki adet kuzuyu hediye olarak gönderdiği yazışmalardan anlaşılmaktadır⁴³⁶. Mehmed Ragıp Efendi isimli Hazine-i Hassa memurunun yazmış olduğu şukkadandan anlaşıldığı üzere Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan 50 adet

⁴³⁰ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 26, 3 C 1279 / 26 Kasım 1862.

⁴³¹ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 27, 9 Ş 1279 / 30 Ocak 1863.

⁴³² BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 31, 29 Ra 1279 / 24 Eylül 1862.

⁴³³ "...bu def'a irsâl buyurulan dörd aded kuzu tarafımıza vüsûl bulub bir adedi bendeniz kabûl itdim ve birini tubk-ı emriniz üzre Abdülkerim Efendi'ye ve diğeri Sadullah Beyefendi'ye ve birini Cemil Bey'e virdim ve mektûbları virdim ve karşılık taleb olmuş ise de bizler irsâl ideriz dedi bilürsünüz bir emânet olduğu hâlde iki elim kanda olsa virebilirüz çok matlûbu geçdi hüdaya emânet olasınız..." BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 30, 19 Za 1279/8 Mayıs 1863.

⁴³⁴ "Mihaliç'in mevsim mahsûlünden olarak iki re's kuzunun irsâl ve ihda kılındığı beyânını şâmil râhe res i'zâz ve ihtirâm olan tahrîrât-ı vâlâları mealî ma'lûm-i 'âcizi olmuş ve mezkûr kuzular dahi vusûl bularak bu sûretle ifâ-yı levâzım-ı hukûkperveriye masrafları buyurulan himem-i cemîlelerinden kesb-i memnûniyet olunmuş olduğu beyânıyla terkîm cevâbnâme-i 'âciziye ibtidâr kılındı olbâbda lütüf ve kerem efendimindir. Fî Selh-i Zilka'de sene 1279 (19 Mayıs 1863)." BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 33.

⁴³⁵ "Zât-ı devletlerinden irsâl buyurulan fi 23 rebiülevvel tarihiyle bir kıt'a şukka yedimize vâsıl ve irsâl buyurulan kuzu dahi vâsıl ve işveri (?) makbûle geçdiği hemân cenâb-ı Mevlâ 'âfiyet ihsân iyleye ..." BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 34, 1 Z 1279/20 Mayıs 1863.

⁴³⁶ "... mevsim mahsûlü olarak irsâl buyurulan iki re's kuzu hediye-i behiyyeleri bâdî-i kemâl-i mahzûziyet-i 'âcizi olmuş ..." BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 35, 2 Z 1279/21 Mayıs 1863.

kuzunun değişik yerlere verilmek üzere gönderildiği belirtilmektedir. Aynı şukkada Ahmed Rıfat Efendi'nin yazmış olduğu 4 kıta yazının da yerine ulaştırıldığı ifade edilmektedir. Talep edilen çuvalların bir kısmının gönderildiği daha sonra yeniden gönderileceği ifade edilmektedir. Ayrıca istenen 300.000 kuruşun yarısının ayarlandığını ve iki hafta içinde Mihaliç Posthanesi'nden alabileceklerini ifade etmektedir⁴³⁷. Ahmed Rıfat Efendi'nin bu yazıdan da anlaşıldığı üzere bu hediyeleri kendi çıkarlarından ziyade Çiftlikât-ı Hümâyûn'un ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla göndermiş olma ihtimali daha yüksektir. 50 koyunun hediye olarak gönderilmesi ve özellikle Hazine-i Hassa görevlilerinden değişik kişilere birer ikişer tane gönderilmesi bu işin âdet haline geldiğini ve sıradan bir olay olarak karşılandığını göstermektedir.

Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Ahmed Rıfat Efendi, Matbah-ı Âmire görevlilerine de hediyeler göndermiştir. Harem-i Hümâyûn Matbah-ı Âmire Kantarcısı Mehmed Nuri Efendi kendisine gönderilen üç adet kuzudan dolayı teşekkür etmektedir⁴³⁸. Hediyeler için yine teşekkür edenler arasında; mevsimlik yiyecekler gönderildiğini ifade ederek teşekkür eden Hasan Tahsin Efendi⁴³⁹, gönderilen erişte, tarhana ve karpuzla teşekkür eden Mehmed Raşit Efendi⁴⁴⁰, Matbah-ı Hassa-i Şâhâne Nâzırı Mustafa Safa Efendi bulunmaktadır⁴⁴¹. Yine Hazine-i Hassa görevlilerinden Mehmed Ragıp Efendi, gönderilen hediyeler için teşekkür edip, gönderilen hediyelerin yerli yerine teslim edildiğini ancak bir yerin hediyesinin teslim edilmediğini ifade etmektedir. Bunun sebebi olarak ise her yere hediye gönderilmesinin uygun olmadığını belirterek Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Ahmed Rıfat Efendi'yi uyarmaktadır⁴⁴².

Ahmed Rıfat Efendi ile ilgili yapılan soruşturmalarından biri de, ağnam-ı şâhânenin Kirmasti'de 6 gün susuz bırakılmaları sonucunda yaklaşık 330 koyunun telef olmasından dolayı halkın şikâyeti üzerine yapılan incelemedir. Müfettişler soruşturmada ilk olarak

⁴³⁷ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 36, 3 Z 1279/22 Mayıs 1863.

⁴³⁸ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 39, sene 1279.

⁴³⁹ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 41, 8 Ra 1280/23 Ağustos 1863.

⁴⁴⁰ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 49, 9 Ra 1280 / 24 Ağustos 1863.

⁴⁴¹ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 42, 10 Ra 1280 / 25 Ağustos 1863.

⁴⁴² "... ba'zı zevâta olan hediye-i âlfîyeleri defter mûcibince cümlesini yerlü yerine takdîm kılındı ve anlar dahi kabûl buyurmuşlar ve mevsim hediyesi olduğundan cümlesi teşekkür buyurmuşlar fakat bir mahallin hediyesi icâb itmemiş olduğundan virilmemiş bir mikdârını vâlide-i aliyelerine ve bir mikdârını ba'zı icâb iden mahalle hediye virilmiş artık İbrâhim Ağa bendeniz ifâde edecektir, bunun için esef buyurmayasınız böyle olur olmaz ve kadri bilinmez mahalle virmek bir vecihle caiz olmaz canım efendim ..." BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 43, 20 Ra 1280/4 Eylül 1863.

kasabaya ne zaman koyunların götürüldüğünü, kaç koyun olduğunu, kaç gün kasabada kaldıklarını ve ne zaman ayrıldıklarını sormuştur. Ahmed Rıfat Efendi, 933 adet koyun olduğunu, beş gün Kirmasti Kasabası'nda kaldıklarını, altıncı gün halk ile meydana gelen anlaşmazlık üzerine kasabadan koyunların çıkarıldığını ve çobanların ifadesine göre telef olan koyunların altı gün boyunca su içmediklerinden dolayı telef olduklarını ifade etmektedir⁴⁴³.

Müfettişler Ahmed Efendi'ye halkla anlaşmazlığın altıncı gün çıktığını, o zamana kadar kimsenin koyunlara bir şey demediğini belirtmiş, neden o zamana kadar hayvanların susuz bırakıldığı ve su içmelerine kimin engel olduğu sorulmuştur. Ahmed Efendi, altıncı gün geldiğinde Çiftlikât-ı Hümâyûn koyunlarının kendi tarlalarını çiğnediğini şikâyet eden halkın, kendisinden koyunların çaresine bakmasını istediğini, bunun üzerine koyunları kasabadan çıkardığını ifade etmektedir. Müfettişler koyunların bu altı günlük süreçte mi susuz kaldığını yoksa daha sonra yeniden susuz kalarak mı telef olduğunu, kendisinin bu altı günlük dönemde nerede olduğunu, çobanların altı gün içinde koyunların susuz kalmaları üzerine kendisine haber verip vermediğini sormuşlardır. Ahmed Efendi, koyunların altı gün içinde susuz kalıp sonra çiftliğe geldiklerinde su içerek telef olduklarını, kendisinin bu zaman diliminde Gerdeme'de koyun kırktığını, çobanların kendisine haber verdiğini belirtmektedir⁴⁴⁴.

Müfettişler “*diyelim ki halk, Arapzade ve kuyumcu mani olarak koyunlara su vermediler. Bulduğunuz bölgede yarım saatlik mesafede koyunları sulayacak yer yok muydu?*” diyerek koyunların kasabada konulduğu yeri göstermesini Ahmed Rıfat Efendi'den istemişlerdir. Koyunların bekletildiği yeri gören müfettişler, Ahmed Rıfat Efendi'nin haksız olduğunu ifade etmişler ve koyunların yattığı ağaçlık yere kadar yol

⁴⁴³ “Çiftlikât-ı Şâhâne ağnâmının Kirmasti kasabasında ahâlinin vukû' bulan iddiaları üzerine altı gün susuz kalmalarından telef vukû' bulmuş olmağla istintâkdir.

Suâl: Ahmed Efendi ağnâm-ı şâhâneyi kasabaya götürdüğü vâkit kaç re'sdir ve kaç gün eğlenmiş ve ne gün gitmiş ve niçün gitmiştir ve bunlardan telefât ne mikdârdır ve bâdî-i sebeb nedir?

Cevap: Dokuz yüz otuz üç re's olub beş gün kaldı ve altıncı gün niza' vukû' buldu kaldırdım ve beş gün ikâmetlerinde bir tarafda niza' vukû' bulmayub benim de bunda ma'lûmâtım olmayub çobanların takrîrine göre altı gün su içmediklerinden telef.” BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s.45, 25 S 1281 / 30 Temmuz 1864.

⁴⁴⁴ “Suâl: İşbu koyunların susuzluğu altı gün içinde midir yohsa altı günden sonra kaldurubda tekrar susuz kalmâlarından mı telef olmuşlardır beyân eyle.

Cevâb: Bu altı gün zarfında susuz kaldılar ve çiftliğe gidince su içüb telef oldular.

Suâl: Senin yukarıdaki ifâdeniz benim haberim yokdu ve ben bulunmadım idi siz o altı gün zarfında nerede idiniz ve ol müddet içinde çobanlardan size kimesne gelüb koyunlar susuz kalıyor dimişmidir?

Cevâb: Gerdeme'de koyun kırkar idim ve çobanlar bana gelüb haber virdiler.” BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 45, 25 S 1281/30 Temmuz 1864.

üzerinde 7-8 yerde etrafı meralı, kimsenin bağına bahçesine tarlasına zarar vermeyecek yerlerde 7-8 tane pınarın, bazı yerlerde sulu derelerin olduğunu belirtmişlerdir. Bundan dolayı koyunların 6 gün değil iki saat bile susuz kalmalarına sebep olmadığını tespit etmişlerdir. Müfettişler, Arapzade ile kuyumcunun pamuk tarlalarının suya uzak yerler olduğu, koyunların buraya gördükleri otların büyüklüğünden, güzelliğinden dolayı gelmiş olabileceklerini ifade etmişlerdir. Müfettişler ayrıca, iki senedir koyunların getirildiği bu yerde neden çardaklar yapılmadığını, neden buraların koyunların konaklaması için güzelleştirilmediğini sert bir üslupla sormaktadırlar. Bu sorulara Ahmed Rıfat Efendi'nin uygun bir cevap veremediği görülmektedir. Koyunların telef olması olayının Çiftlikât-ı Hümâyûn kâtibî tarafından merkeze bildirildiği anlaşılmaktadır⁴⁴⁵.

Ahmed Rıfat Efendi çobanların bu durumun ortaya çıkmasında kasıtlarının olmadığını, fena insanlar olmadıklarını belirterek, çobanların suistimalinden kaynaklanan böyle bir durumu nezârete bildirme lüzumu hissetmemiş ve kâtip efendiye de bu şekilde davranmasını tavsiye etmiş, ancak kâtip efendinin kendini dinlemeyerek durumu merkeze bildirdiğini belirtmiştir. Ahmed Rıfat Efendi, son olarak halkın koyunları suya salmamaları noktasında kendisinin bilgisi olmadığını çobanların kendisine bu şekilde bilgi verdiklerini ifade etmektedir⁴⁴⁶.

Ahmed Rıfat Efendi'yle ilgili başka bir soruşturmada, Gerdeme'de tütün ve bakla ortakçısı olan Yani oğlu Yorgi, Çiftlikât-ı Hümâyûn'un gider defterine kaydedilen amele masrafiyle ilgili sorgulanmıştır. Ürün hasadını yetiştiremeyen Yorgi mukavelede yer alan hüküm gereği Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan amele talep etmiştir. Bunun üzerine Çiftlikât-ı Hümâyûn tarafından Kavaklı (Tatkavaklı) beldesinden 12 kadın ve Kıptilerden 7 kişinin gönderildiği görülmektedir. Mukavele şartlarına göre çalışan amelenin ücretinin yarısı Çiftlikât-ı Hümâyûn ve diğer yarısı da Yorgi tarafından karşılanması gerekirken, ücretin tamamı Çiftlikât-ı Hümâyûn tarafından -sonradan hesaplaşmak üzere- ödenmiştir. Defterde ameleye ödenen ücret 43,5 yevmiye görülmektedir. Müdür Ahmed Rıfat Efendi kadınların 1,5 gün çalıştığını ve 18 yevmiye ettiğini, 7 Kıpti'yle beraber 25 yevmiye ettiğini, geri kalan 18,5 yevmiyenin yanlışlıkla yazıldığını ifade etmektedir. Gerdeme ortakçısı Yorgi

⁴⁴⁵ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 45, 25 S 1281/30 Temmuz 1864.

⁴⁴⁶ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 45, 25 S 1281/30 Temmuz 1864.

ise kadınların 1,5 gün değil 1 gün çalıştığını ifade etmektedir⁴⁴⁷. Mukavele şartları gereği amale ücretinin yarısının Yorgi tarafından verileceği ifade edildiğine göre 43,5 yevmiye gösterilerek bunun yarısı olan 22 günlük yevmiye zaten Yorgi'nin çalıştığını ifade ettiği 19 yevmiyeden daha fazla bir meblağ tutmaktadır.

Müdür Ahmed Rıfat Efendi, çiftlik kâhyalarının kendisine getirmiş oldukları ürünlerle ilgili olarak da sorgulanmış ve kâhyaların ifadelerine nazaran anbarda fazla olarak bulunan 1,5 kilelik arpanın hesabı dahi sorulmuştur. Müfettişler sorgulamada en ince ayrıntısına kadar her şeyi irdemişler, Ahmed Rıfat Efendi'nin yatak ve yorganında kullanılan yünlerini de çıkararak bunları tartmışlar ve fazlalığın hesabını sormuşlardır⁴⁴⁸.

Ahmed Vefik Efendi (Paşa) tarafından görevlendirilen muhasebeci Ahmed Naci Efendi, Ahmed Rıfat Efendi'ye yukarıda zikredilen hususlar dışında, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da ekilen tohumlarla ilgili de soruşturma başlatmıştır. Çiftlikât-ı Hümâyûn yöneticilerinin ekildiğini belirttikleri tohumlarla, kâhyaların ve bölgede ziraatten en iyi anlayan 4 kişinin ve merkezden gönderilen şahısların keşif ve tahminleri arasında farklılıklar olduğu iddia edilmekte ve bu durum karşısında, birinci ve ikinci müdürle kâtibin ne cevap verecekleri sorulmaktadır⁴⁴⁹.

⁴⁴⁷ “Çiftlik müdür-i evveli Ahmed Efendi'den Suâl: Defterinize mürâcaat itdik bakla nâmesiçün kırk üç buçuk yevmiye virildiği mukayyed olub ortakçı on dokuz yevmiyedir diyor bu ne için kırk üç buçuk yemiye mukayyedir.

Cevâb: Kavaklı karyesinden celb olunan on iki nefer kadın bir buçuk gün işliyor onsekiz gündeliğe kıptilerde yedi gün olub cem'an yirmi beş yevmiye ise de bâkîsi olan onsekiz buçuk yevmiye de sehv itmîmiş.

Ortakçı Yorgi'den Suâl: Bak Müdür Ahmed Efendi cevâbında on iki kadın bir buçuk gün işlediler diyor sen ne dersin

Cevâb: ben bir gün bilirum ziyâdesini bilmem ve aklıma gelmiyor.” BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 6.

⁴⁴⁸ “Suâl: Hânenizde olan anbârda bulduğum hinta kile olundukda yirmi dokuz kile geldi ve İsmâil ve Nebî Kahyâların ifâdelerine nazaran otuz sekiz kile hinta ve on kile şa'îr ile bir buçuk kile bakla ve nohud ve fasulye virmişler ise de şa'îrin anbârınızda birbuçuk kile ziyâde zuhûr itmesi başka kahyâlar ma'rifetiyle dahi anbârınızda şa'îr gitmişmidir hayvânımız hânenizde ikâmet iylediğiniz gice yay-ı hâl yem yiyeceğinden ve bu dahi hesâb olunur ise haylice şübhe-i belîğ olacağından bunların hakikati her ne ise doğrusunu söyle ve minder ve dōşeklerinizden çıkan yetmiş beş kıyye merinoz ve melez yapağısından başka yün götürdün ve âhara mahalle virdin mi bunu dahi hakikati üzre beyân eyle.

Cevap: Zâid gelen şa'îr anbârcının virmiş olduğu pusulada muharrerdir ve bu yünler evvelki müdürlüğüm zamanında alınmıştır ve bunlardan başka yün götürmedim.” BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 7.

⁴⁴⁹ “Rü'yet itdiğim muhâsebenin şimdi zer' olunan tohum mahsûbunun icrâsına sıra gelmiş ise de kâffe-i Çiftlikât-ı Hümâyûn'da mezrû' mahaller bu havâlinin en makbûl ve mu'teber âdemleri ve ilm-i ziraatçe ma'lûmat ve mâhâret-i kâmileleri olanlardan meclisce intihâb olunan çend nefer âdemler yanlarına buradan dahi mahsûsen âdem gönderilerek birer birer keşf ve tahmîn itdirilmiş ve anların tohumları Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan kahyâların bu kadar ekdin deyü virmiş oldukları suâle cevâbları mutabık gelmeyüb asl-ı ketebe defteri yazılışına gidülürse bütün bütün muhâlif ve mugâyir bulunduğunda ve böyle bir müşkilatı ise her bir mahalde muhammenlere havâle idileğeldiği maslahatdan bulduğundan bunun teftişine sahih nazarıyla bakılıb mahsûbunu icrâ itmek bayağı kerâmete muhavvil bir keyfiyet olmasıyla en nihâyetde vireceğiniz

Bu soruya Ahmed Rıfat Efendi'yle birlikte önceki müdür-i sâni Osman Efendi, dönemin ikinci müdürü Ahmed Efendi ve kâtip Hafız Mehmed Efendi vermiş oldukları cevapta, kâhyaların üzerinden zaman geçmesinden dolayı ne kadar tohum ettiklerini hatırlayamayarak yanlış haber verdiklerini belirtmişlerdir. Bölgeden seçilen ve merkezden gönderilen ehil kişilerin tahminleri doğru olsa da tohum atmada bu iş için görevli ehil bir kişi olmayıp, tohumların farklı kişiler tarafından ekilmesinden dolayı fazla tohum ekilmiş olabileceği ve deftere kaydedildiği şekilde tohumun Çiftlikât-ı Hümâyûn'da kullanıldığını ifade etmişlerdir⁴⁵⁰.

Ahmed Vefik Paşa, yapılan incelemeler sonucunda sadârete yazmış olduğu raporunda, Ahmed Rıfat Efendi'nin ve yöneticilerin çiftlik işlerini önemsemediğini, işten anlamadıklarını, yalnız kendi nefislerini düşündüklerini, çiftlik hâsılatını kethüdâların ellerine bıraktıklarını, ağnam-ı şâhâneyi çobanların insafına bıraktıklarını ifade ederek müdürler hakkında ağır ithamlarda bulunmuştur. Ahmed Rıfat Efendi'nin daha önce bahsedilen Kirmasti'deki 330 kadar koyunun telef olmasında koyunların rahatça konaklaması için çardak yapmamasından dolayı sorumlu olduğunu belirtmiştir. Ahmed Vefik Paşa ayrıca, Ahmed Rıfat Efendi'nin 70 kile buğdayı ve 75 kıyye yapağıyı zimmetine geçirdiğini ifade etmektedir⁴⁵¹.

Ahmed Vefik Paşa'nın Sadâret'e sunmuş olduğu bu rapor üzerine Sadâret'ten Hakkı isminde bir devlet görevlisi tarafından bir yazı gönderilmiştir. İncelemeler sonucunda yapılan değerlendirmede Ahmed Rıfat Efendi'nin zimmetinde 94.969,5 kuruş olduğu tespit edilirken göndermiş olduğu hediyelerin 1607,5 kuruş olduğu ifade edilmektedir⁴⁵². 31 Aralık 1864 tarihli, Hayrullah, Kemal, Ahmed Vefik (Paşa), Ahmed Cevdet (Paşa), Mehmed Nuri ve Yusuf Kamil Efendilerin mütalaalarında, yukarıda bahsedilen zimmet ve hediyeler belirtildikten sonra, ceza kanununun 90. maddesinde yer

cevâbı işbu varaka zeyline izâhen beyân buyurmanız lâzım gelür. Fî 21 Rebiülevvel sene 1281(24 Ağustos 1864). Ahmed Naci." BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 50.

⁴⁵⁰ "İşbu tohumât husûsu vakt-i mürûr iylediği cihetle kahyâların samîmen zer' iyledikleri tohumâtın mikdârını bilemeyüb yanlış haber virdikleri anlaşılır filhâkika muhammenlerin tahmînleri sahih ise de iki senedenberü tarlalara zer' olunan tohumât dâimâ bir elden atılmayub erbâb-ı tohumcu olmadığından şunun bunun saçmasından dolayı ziyâde tohum ekileceğinden ber mücib-i defter yevmiye olmikdâr tohum kethüdâyı merkûmların ma'rifetiyle zer' olduğunun ifâdesiyle merkûmanların takrîrleri geçen günkü misüllü bu gün dahi cevâb virirler ise bu bâbda bir diyecek kalmayacağından ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 21 Rebiülevvel sene 1281(24 Ağustos 1864)." BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 50.

⁴⁵¹ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 51, 18 Ca 1281/19 Ekim 1864.

⁴⁵² BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 52, 5 B 1281/4 Aralık 1864.

alan; “Her ne şekilde olursa olsun zimmetine devlet malı geçiren veya başka birinin eline geçmesine izin veren mülkiye ve maliye memurlarının tutuklanarak üç aydan iki yıla kadar haps edilir veya altı aydan üç seneye kadar sürgüne gönderilir.” şeklindeki karar doğrultusunda Ahmed Rıfat Efendi’nin eğer hapis iseler, hapsolundukları tarihten itibaren 2 yıl süreyle Kastamonu’ya sürgüne gönderilmesi noktasında, padişah fermanı veya sadrazam emrine göre hareket edileceği kayıtlardan anlaşılmaktadır⁴⁵³.

d. Diğer Yolsuzluklar

(1) Kâtip Hâfız Mehmed Efendi

Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürleri Hüseyin Efendi ile Ahmed Rıfat Efendi’nin zimmetlerinin sorgulandığı sırada, ele geçirilen yazışmalar arasında Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Kâtibi Hafız Mehmed Efendi’nin yazdığı veya ona yazılan vesikalar da yer almaktadır. Hafız Mehmed Efendi, Mimar-ı Fabrika ve Çiftlikât-ı Cenâb-ı Mülükâne Ahmed Cemil’e hediye göndermiş, Ahmed Cemil hediye noktasında töhmet altında kalmamak için gönderilen hediyelerin Çiftlikât-ı Hümâyûn’dan olmamasını istemiş ve Kâtip Hafız Mehmed Efendi’ye hediye olarak bir kavanoz şerbetlik şeker göndermiştir. Yine aynı yazışmadan anlaşıldığı üzere Hacı Hafız Mehmed Efendi’nin Mihaliç’te kiralık bir evde kaldığı ve aldığı maaşın kendisine yetmediği ifade edilmektedir. Bunun için de daha önceden bu durumla ilgili Ahmed Cemil’den yardım talebinde bulunduğu görülmektedir. Ahmed Cemil ise asıl arzusunun maaşının artması mı yoksa Çiftlikât-ı Hümâyûn’da bir yere yerleşmek mi olduğunu kendisine sormakta ve buna göre kalfa efendiye durumu bildireceğini ifade etmektedir⁴⁵⁴.

Kâtip Hacı Mehmed Efendi’nin Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Ahmed Efendi’nin emriyle Çiftlikât-ı Hümâyûn mallarından borç olarak ürün aldığı kayıtlarda görülmektedir. Ayrıca Mehmed Efendi, müdür-i evvel Ahmed Efendi’den de 5275 kuruş borç almıştır. Hacı Hafız Mehmed Efendi almış olduğu bu borçları harman zamanında ödemeyi taahhüt

⁴⁵³ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 53, 2 Ş 1281/31 Aralık 1864.

⁴⁵⁴ “... işbu iş’ardan murâd-ı şerîfiniz zamm-ı ma’âşımıdır yoksa idâre-i umûr-ı beyniyenize medâr olmak yani hâne kirası virmeğe olduğunuz akçe diğer umûrunuza sarf ve ifâ olunmak üzere Çiftlikât-ı Şâhâne yerinde iskân itmektir...” BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 11, 18 L 1276/9 Mayıs 1860.

etmiştir. Kâtip efendi, ayrıca eskiden olduğu gibi düşen koyunların etinden ve bahçıvanların sebzelerinden evlatlarını yedirerek padişaha dua ettiğini ifade etmektedir⁴⁵⁵.

Yine yazışmalardan anlaşıldığı üzere, Kâtip Hafız Mehmed Efendi'nin Hazine-i Hassa görevlilerinden Abdülkerim isminde bir kişiye kuzu gönderdiği ve bu şahıstan bir adet fes istediği görülmektedir⁴⁵⁶. Kâtip Efendi'nin daha sonra yine Hazine-i Hassadan birilerine muhtemelen -Mimar-ı Fabrika ve Çiftlikât-ı Cenâb-ı Mülükâne Ahmed Cemil Efendi'ye- 5 kıyye salamura tuzlu peynir (Mihaliç Peyniri) göndererek isteklerinin yerine getirilmesini istediği görülmektedir⁴⁵⁷.

Ahmed Vefik Paşa yapılan teftiş sonucunda sadârete sunmuş olduğu raporunda, Çiftlikât-ı Hümâyûn kâtibi olan Hafız Hacı Mehmed hakkında ise, bir şey saklamadığını ve bir şey çaldığının görülmediğini ifade etmiş, ancak kendisinin geçim sıkıntısı çektiğini belirtmiştir. Müdürün izniyle çiftlik mahsulünden zahire aldığını, maaşından bunun parasının taksitler halinde kesildiğini belirtmiş, Çiftlikât-ı Hümâyûn yakınlarında bir çiftlik satın almasından dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn'a ve değişik kişilere borçlandığı ifade edilmektedir. Ahmed Vefik Paşa, kâtip efendinin borçlarının fazlalığından dolayı yanlış yola sapabileceği endişesiyle Hacı Hafız Mehmed Efendi'nin iyi takip edilmesi gerektiğini veya merkezden yeni birinin gönderilmesi gerektiğini ifade etmektedir⁴⁵⁸.

(2) *Baytar İbrahim Halil Efendi*

Çiftlikât-ı Hümâyûn'un ilk baytarı olan İbrahim Halil Efendi'nin Kirmasti taburundan buraya tayin edildiği görülmektedir. Askerî baytar mektebinden yetişmiş bulunan İbrahim Halil Efendi'nin binbaşı rütbesinde olduğu anlaşılmaktadır. Baytar İbrahim Halil Efendi'nin Şam'da 28. Alayda görev yaptığı sırada gayrinizami olarak 2750 kuruş para almıştır. Bu durumun anlaşılması üzerine bu paraların kendisinden talep edildiği görülmektedir⁴⁵⁹.

Ziraat Nezâreti Baytar Müfettişi ve Baytar Mektebi Müdürü Mehmed Ali Bey'in raporunda İbrahim Halil Efendi'nin çiftliğin baytarlık faaliyetlerinin uygun bir şekilde

⁴⁵⁵ BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 13.

⁴⁵⁶ BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 11, 24 L 1276/15 Mayıs 1860.

⁴⁵⁷ BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 11, 7 Teşrîn-i Sâni 1277/19 Kasım 1861.

⁴⁵⁸ BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 51, 18 Ca 1281/19 Ekim 1864.

⁴⁵⁹ BOA, **HH d**, no. 2787, 28 Şubat 1310 / 12 Mart 1895.

yapılmadığı belirtilmektedir. İbrahim Halil Efendi'nin uygulanan tedavilerle ilgili bir defter tutmadığı belirtilmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da tıbbi malzeme, alet ve edevatın yeterli sayıda olmadığı belirtilmektedir. Ayrıca Fransa'dan getirilen Perşeron cinsi atlardan birinin telef olduğu ve bu telefte İbrahim Halil Efendi'nin ihmali olduğu raporda ifade edilmektedir⁴⁶⁰.

2. Arazi Anlaşmazlıkları

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu toprakları ile sınır olan arazilerde, değişik dönemlerde halk ile anlaşmazlıklar yaşandığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. İlk anlaşmazlık Keçidere Çiftliği olarak geçen bugünkü Yeşildere (Keçiler) Köyü arazisiyle ilgilidir. Önceleri çiftliğin Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarına dâhil iken III. Selim'in kalfalarından olduğu ifade edilen bir kadına verildiği anlaşılmaktadır. Kalfanın vefatıyla bu toprağın yine Çiftlikât-ı Hümâyûn'a geçmesi gerekirken toprağın kalfanın kocası Tophane-i Âmire mümeyyizlerinden Halil Efendi tarafından kullanıldığı onun vefatı üzerine çıkan sorunlardan anlaşılmıştır. Daha sonra yapılan incelemeler sonucunda durum anlaşarak toprak 1873 yılında yeniden Çiftlikât-ı Hümâyûn'a dâhil edilmiştir⁴⁶¹.

Arazi anlaşmazlıkları içerisinde, Çiftlikât-ı Hümâyûn toprakları ile sınır olan karyelerden Azadlı Karyesi halkının kendilerine ait olduklarını iddia ettikleri meraların 30 yıl önce Kayseriye ve Melde Çiftlikleri topraklarına dâhil edildiği iddiasıdır. Durum 1910 yılında Zeranlı (Azatlı) Karyesi Vekili Ali Hulusi isimdeki bir vatandaş tarafından Mabeyn-i Hümâyûn Başkitabet kalemine, padişaha iletilmesi arzusuyla telgraf çekilerek bir dilekçe ile bildirilmiştir. Dilekçeden anlaşıldığı üzere karye halkı 30 yıldır kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri meralarını geri alabilmek için farklı zamanlarda, farklı kurumlara dilekçeler vererek haklarını almaya çalışmışlar, ancak başarılı olamamışlardır.

Dilekçede, 30 yıldır Çiftlikât-ı Hümâyûn'da çalışan ve dilekçenin yazıldığı tarihte de Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü olan Hüseyin Avni Bey ile Baytar ve Kâtibi Hüseyin Efendilerin yaptıkları zulüm ve hakaret nedeniyle mazlum halkın ailesinin can güvenliklerinden endişe etmelerinden dolayı dört yıl önce de (1906) II. Abdülhamid'e bir dilekçe verdikleri ifade edilmektedir. Ancak dilekçenin iptal edildiğini, mazlum halka ise yine zulm edildiği belirtilmektedir. Ali Hulusi Efendi, taleplerini II. Abdülhamid'e sunmak

⁴⁶⁰ BOA, **HH d**, no. 11328, 5 Mart 1311 / 17 Mart 1895.

⁴⁶¹ BOA, **HH d**, no. 65, s. 30.

için bir yol ararlarken iki arkadaşıyla birlikte tutuklanıp, Beşiktaş karakolunda 24 saat işkenceye maruz kaldığını ve dilekçelerinin de başkasının eline geçtiğini ifade etmektedir.

Ali Hulusi Efendi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra haklarını yeniden talep etmek amacıyla Hazine-i Hassa'ya bir dilekçe verdiklerini belirtmektedir. Bu dilekçeleri bir yıl kadar sürüncemede kalmış, daha sonra durumun incelenmesi amacıyla Ahmed Efendi isminde bir mühendis görevlendirilmiştir. Ancak Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlileri, otuz yıldan beri dilekçe yağmuruna tutulduklarından inat ederek, meclis-i idâre-i kazayı ve meclisin görevlendirmiş olduğu bilirkişiyi dikkate almamışlar ve hazırlanan adaletsiz bir haritayı Mühendis Ahmed Bey'e göstererek mühendisi halkın talepleri aleyhine yönlendirmişlerdir. Sultan Abdülmecid zamanında 1855'te hazırlanmış olan asıl delil konumundaki hududnameyi dikkate almamışlardır. Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlilerinin baskı ve zulümleri devam ettiğinden dolayı tekrar durum Hazine-i Hassa Nezâreti'ne bildirilmiş fakat dilekçeleri dikkate alınmadığından dolayı tekrar padişah V. Mehmed Reşat'a telgraf çekilmiştir. Ardından arkadaşlarıyla birlikte Hazine-i Hassa Nezâreti'ne gelen Ali Hulusi Efendi vekâlet ve hududname suretlerini vererek, olayı aktarmıştır.

Şikâyet ettikleri konunun araştırılarak bir heyet oluşturulacağını düşünen Ali Hulusi Efendi ve arkadaşları işine gücüne döndüklerini ifade etmektedir. Ancak müracaatlarının üzerinden 10 ay geçmesi üzerine gelişmeleri takip etmek amacıyla Hazine-i Hassa Müdüriyeti'ne gelen Ali Hulusi Efendi red cevabı aldıklarını belirtmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn memurları da halka zulm etmeye devam etmişlerdir. Çiftlikât-ı Hümâyûn memurları halk üzerine adam göndererek çobanları yaralamışlar, hayvanları "*dar-ı harb*" malı gibi kasabaya götürüp satmışlar, ayrıca hayvan başına da 10 kuruş vergi almışlardır. Ali Hulusi Efendi, dilekçesinde memurların görevlerini kötüye kullanmalarında II. Abdülhamid'i de sorumlu tutmaktadır. Dilekçenin sonlarına doğru Ali Hulusi Efendi, vatanın imarı için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacaklarını, devlet için gerekli olan her şeyi kendi yeme içmelerinden üstün gördüklerini ifade etmektedir. Buna rağmen arazilerinde serbest bırakılmaları hususunda V. Mehmed Reşat'ın da babası olan Abdülmecid döneminde hazırlanmış olan hududname dikkate alınarak bilirkişiler, idâre meclisi ve şer'î

mahkemelerin alacakları kararlar doğrultusunda hareket edilmesini ve halka baskı ve zulümde bulunan Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlilerinin cezalandırılmasını istemiştir⁴⁶².

Bu durum üzerine Dâhiliye Nezâreti, 29 Ağustos 1910 tarihli bir tebyiz ile Hudâvendigâr Vilâyeti'nden gerekli incelemelerde bulunmasını, gerekli işlemlerin yapılarak nezâretin sonuç hakkında bilgilendirilmesini istemiştir⁴⁶³. Hudâvendigâr Vilâyeti yaklaşık 9 ay sonra 20 Nisan 1911 tarihli yazı ile durumun yerinde incelenerek şahitlerin de görüşleri alındığını bildirmiştir. Ve sonuç olarak Hudâvendigâr Vilâyeti bu arazilerin yapılan incelemeler sonucunda Azatlı karyesi halkına ait olduğunu belirterek Kirmasti kaymakamlığından gönderilen mazbata ile beraber Abdülmecid döneminde hazırlanmış olan haritayı da Dâhiliye Nezâreti'ne göndermiştir⁴⁶⁴.

Dâhiliye Nezâreti 2 Mayıs 1911 tarihli yazı ile emlâk-ı müdevvere müdüriyetinden bahsedilen meraların Maliye Hazinesi'ne devr edilip edilmediğini sormaktadır. Aynı gün Emlâk-ı Müdevvere Müdüriyeti, bu arazilerin Maliye Hazinesi'ne devredilmediğini, Hazine-i Hassanın tasarrufunda olduğunu beyan etmiştir⁴⁶⁵. Bu yazışmanın ardından Dâhiliye Nezâreti, 6 Mayıs 1911'de Sadârete bir tebyiz ile yapılan inceleme ve araştırmaların sonucunu bildirerek bahsedilen arazilerin Azatlı karyesi halkına verilmesi gerektiğini ifade etmiştir⁴⁶⁶.

27 Mayıs 1911 tarihinde, Sadrazam imzasıyla Dâhiliye Nezâreti'ne cevap yazılmıştır. Yazıda, 25 yıl öncesine kadar Azatlı karyesi 15-20 haneden oluşmaktayken, daha sonra dışarıdan gelen muhacirlerle birlikte karyedeki hane sayısının 150'yi geçtiği ifade edilmektedir. Karyedeki toprakların artan hane sayısının ihtiyaçlarına cevap vermemesinden dolayı halkın topraklarını kendilerine komşu olan Melde ve Kayseri çiftliklerine doğru genişletmek istedikleri ve bunun için de hazineye müracaat ederek bu yerlerin karyelerine dâhil olmasını istedikleri söylenmektedir. Ancak bu isteklerinin

⁴⁶² BOA, İ. DH., no. 43-2/21, 10 Ağustos 1326/23 Ağustos 1910.

⁴⁶³ "Kirmasti kazası dâhilinde kâin Melde ve Kayseriye Çiftlikât-ı Hümâyûnu'yla hemhudûd bulunan karyeleri mer'âları otuz senedenberi mezkûr çiftlikler dâhiline alınmasından bahs ve şikâyetle eski hudûdnâmelerin tedkikiyle hukûklarının muhâfazası niyâzını hâvî Zaranlı karyesi vekili Ali Hulusi imzasıyla atebe-i ulyâ-yı mülûkâneye keşide olunub bi't-tevdî' makâm-ı sadâret-i 'uzmâdan havâle buyurulan telgrafnâme leffen savb-ı vâlâlarına irsâl kılınmış olmağla münderecâtına ve mahallince olan ma'lûmâta ve icrâ olunacak tedkikâta nazaran icâb-ı ma'deletin ifâ ve neticesinin inbâ buyurulması bâbında." BOA, **Dâhiliye/İrâdeler**, no. 43-2/21, 16 Ağustos 1326/29 Ağustos 1910.

⁴⁶⁴ BOA, İ. DH., no. 43-2/21, 3 Nisan 1327/20 Nisan 1911.

⁴⁶⁵ BOA, İ. DH., no. 43-2/21, 19 Nisan 1327/2 Mayıs 1911.

⁴⁶⁶ BOA, İ. DH., no. 43-2/21, 23 Nisan 1327/6 Mayıs 1911.

gerçekleşebilmesi için, Azatlı karyesi halkının Hazine-i Hassayı ikna edecek resmi bir evrak sunmadıkça veya mahkemeden kendileri lehine bir hüküm verilmedikçe halkın iddialarına hazinece iltifat edilmeyeceği ifade edilmiştir. Yine de hazinenin kararını haksız buldukları takdirde mahkemeye başvurmaları hususunda serbest oldukları belirtilmektedir⁴⁶⁷. Dâhiliye Nezâreti de 29 Mayıs 1911 tarihli yazışma ile Sadâret tarafından kendilerine yazılan yazıyı Hudâvendigâr Vilâyeti'ne bildirmiş ve gerektiği gibi muamele edilmesi gerektiğini belirtmiştir⁴⁶⁸.

Azatlı karyesi halkıyla Çiftlikât-ı Hümâyûn arasındaki arazi anlaşmazlıklarının çözülemediği, bu sorunların Cumhuriyet döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. 1931 yılında Akşam gazetesinde yer alan habere göre Karacabey Harası topraklarına tecavüz ederek tarla açmak ve tahribat yapmakla suçlanan 360 Azatlı Köyü sakininin mahkemeye verildiği görülmektedir⁴⁶⁹.

Arazi anlaşmazlıklarından bir diğeri, 4 Nisan 1911 tarihli Hudâvendigâr Valisi tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne arzedilen Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu ile Camandıra Çiftliği arasındaki arazi ihtilafıdır. Daha önce sınırlar belirlenirken Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi kararıyla mesele Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu lehine sonuçlanmıştır⁴⁷⁰. Tekrar çizilen haritada hudut olarak belirlenen Kadıncık Kuyusu mevkiinin aşılması bir hayli arazisinin haritaya dâhil edildiğini haber aldığını ifade eden Camandıra Çiftliği mutasarrıfı tarafından şikâyetle bulunulmuştur. Yapılan araştırmalar sonucunda Çeribaşı Çiftliği'nin sınırları belirlenirken ve haritası çizilirken Galip Paşa'ya aid bir kısım arazinin de belirlenen sınırlara dâhil edildiği anlaşılmıştır. Bu durum üzerine Emlâk-ı Hümâyûn İdâresi'nin kanuni bir iddiası olduğu halde mahkemeye başvurması gerektiği ifade edilmektedir. Daha sonra yapılan müracaat üzerine yapılan haberleşmeler sonucunda sadrazam tarafından verilen 10 Ekim 1910 tarihli cevapta Nizamiye Mahkemeleri'nden kanuni bir hüküm çıkmadıkça kim tarafından olursa olsun Emlâk-ı Hâkâniye topraklarına tecavüz edilmesine fırsat verilmemesi istenmektedir. Galip Paşa'nın Nizamiye Mahkemesi'ne başvurarak toprakların kendisine ait olduğunu ispat etmesi gerektiği ifade

⁴⁶⁷ BOA, **İ. DH**, no. 43-2/21, 14 Mayıs 1327/27 Mayıs 1911.

⁴⁶⁸ BOA, **İ. DH**, no. 43-2/21, 16 Nisan 1327/29 Nisan 1911.

⁴⁶⁹ **Akşam**, 11 Ağustos 1931, s. 2.

⁴⁷⁰ BOA, **ŞD MLK**, no. 1612/2. Camandıra Çiftliği ile ilgili sorunun 1894 yılına kadar dayandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. "*Çeribaşı çiftlik-i hümâyûnu arâzisiyle hemhudûd olan Camandıra çiftliği hakkında bir gûna icrâatda bulunmayarak yeniden irsâl olunan tapu senedâtı sûretleri üzerine tatbikât icrâsı hakkında*". BOA, **HH d**, nr 2787, s. 15, 11 S 1312/14 Ağustos 1894.

edilmiştir. Ancak belirtilen arazinin Hazine-i Hassa'ya ait olduğu resmi kayıtlar ve senedat-ı hakani ile kesin olduğu önceden Hazine-i Hassa-i Şâhâne Genel Müdürlüğü tarafından kayıt ve senetle belirtilmiştir. Şûra-yı Devlet'in sonradan Galip Paşa lehine vermiş olduğu karar ile Emlâk-i Hâkâniye'den olan mahallere kanuni bir hüküm olmadıkça tecavüz meydana gelmesinin yasaklanması şeklindeki kanunun çelişmesi üzerine ne yapacağını bilemeyen Hudâvendigâr Valisi, Dâhiliye Nâzırı'na durumu arz ederek meselenin hallini talep etmiştir.

Dâhiliye Nezâreti, 19 Nisan 1911 tarihli arzda, sorunla alakalı kısa bir bilgilendirmeden sonra Şûra-yı Devlet'te görüşülmesi şeklinde kanaat belirterek konuyu sadârete arzetmiştir. Daha sonra konuyla ilgili, 7 Haziran 1912 tarihli Şûra-yı Devlet kararında, daha önce Şûra-yı Devlet tarafından 16 Aralık 1908 tarihinde alınan karar gereği Emlâk-ı Hümâyûn İdaresinin bir anlaşmazlık halinde mahkemeye başvurması gerektiği şeklindeki karara uyulması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca 13 Mayıs 1910 tarihli irâde-i seniyye kararında ise kim olursa olsun emlâk-i hâkâniye topraklarını gasp etmesine fırsat verilmemesi istenmektedir. Şûra-yı Devlet konuyla ilgili, Galip Paşa'nın iddia ettiği gibi topraklarının Çiftlikât-ı Hümâyûn arazisine dâhil edildiğini isbat etmesi için Nizamiye Mahkemesi'ne başvurması gerektiği belirtilmektedir. Bu durumla ilgili gelişmeler meydana gelirse, Dâhiliye Nezâreti'nin, Hüdavedigar Vilâyeti'nin ve Maliye Nezâreti'nin bilgilendirilmesi istenmektedir⁴⁷¹.

3. Halkla Yaşanan Sorunlar

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu topraklarının bulunduğu yerler genelde sulak alanlar olmasına rağmen 1851 yılında, kış mevsiminde fazla kar yağmadığından yeteri kadar beslenemeyen derelerin suları azalıp kurumaya yüz tutmuştur. Bundan dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarındaki sular, çiftlikte bulunan çok sayıdaki hayvan için yeterli olmamıştır. Bu nedenle çiftlik hayvanlarının civarda bulunan derelerde sulanmak istenmesi

⁴⁷¹ BOA, **ŞD MLK**, no. 1612/2; Tanin Gazetesi yazarı Ahmet Şerif'in yaptığı gezide Mihaliç'i anlatırken Galip Pâşâ'dan bahsedilmektedir. Ahmet Şerif, Galip Pâşâ'nın meşrutiyetten önce adeta bütün hükümet işlerini ele geçirmiş, bütün me'mûrlar, Galip Pâşâ'nın etkisiyle onun zulümlerine alet olmuşlardır. Meşrutiyetin ilanından sonra halk Galip Pâşâ'ya karşı galeyana gelmiş, ancak Galip Pâşâ uyanık davranarak, 15-20 gün ilçeden ayrılmıştır. Ayrıca Galip Pâşâ'nın halka ait bulunan arâzileri ilhâk ettiği ve halkın şikâyeti karşısında, Galip Pâşâ'nın haklı bulunduğu belirtilmekte olup, bu durumun halk nezdinde Galip Pâşâ'nın merkezi yönetim tarafından kollandığı şeklinde algılandığını ifade etmektedir. Bunun ise halkta yönetime karşı bir güvensizliğin ortaya çıkmasına neden olduğu belirtilirken, hükümetin gerekenleri yapması gerektiği ifade edilmektedir. Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin**, C. I/II, haz. Mehmet Çetin Börekçi, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 5.

üzerine halk bu duruma engel olmuştur. Bunun üzerine Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Ahmed Efendi konuyu Mihaliç Meclisi'ne götürerek meselenin çözümü ile ilgili bir çalışma yapılmasını istemiştir. Ancak Mihaliç Meclisi konuyu vaktinde gündeme almayarak, işi engellemeye ve ertelemeye çalışmıştır. Çiftlikât-ı Hümâyûn idaresi tarafından durum Sadrazama bir tezkere ile arz edilerek konunun çözümlenmesi noktasında yardım istenmiştir⁴⁷².

Halkla yaşanan sorunlardan biri de, 1894 yılında Makri (Bakırköy) karyeli Tahtaoglu Mehmed Ağa'nın Mihaliç Hukuk Mahkemesi'ne Hazine-i Hassa Nezâreti aleyhine açılan bir davada ifade kullanmasıdır⁴⁷³. Makri Karyesi (Bakırköy), Uluabat Gölü ile Çiftlikât-ı Hümâyûn arasında yer almakta olup, muhtemelen arazi anlaşmazlığı veya çiftlik hayvanlarının vermiş oldukları zarardan kaynaklanan sorunlar olacağı düşünülmektedir.

Kayıtlarda yer alan sorunlardan biri de, Çiftlikât-ı Hümâyûn'a ait koyunların Kirmasti'de buldukları sırada kaza halkının pamuk tarlalarına girerek zarar ve ziyan vermesidir. Bu durum üzerine Arapzade Hüseyin ile Kuyumcu Artin Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Ahmed Rıfat Efendi'nin yanına giderek koyunların tarlalarından çekilmelerini istemişler, Ahmed Rıfat Efendi de eğer zarar ziyan olursa tespit edilerek zarar ve ziyanlarının karşılanacağını kendilerine bildirmiştir⁴⁷⁴.

⁴⁷² “Ma'lûm-ı âli-i sadâretpenâhileri buyurulduğu üzere Mihaliç ve havâlisinde kâin Çiftlikât-ı Şâhâne'de mevcûd ağnâm-ı şâhâne Allahülhamd saye-i muvaffakiyetvâye-i hazret-i hilâfetpenâhîde gün begün tekessür itmekde ise de bu sene-i mübâreke mevsim-i şitanın hafifce güzerân itmesiyle çiftlikât-ı merkûme dâhilinde olan dereler çekilmekde olup başlıca suları olmayarak olanlar dahi hayvânâtın kesreti cihetiyle kifâyet itmediğinden civârda bulunan ba'zı derelerden sulanmak icâb eder ise de ahâli tarafından mûmâna'at olunduğu müdürü Ahmed Efendi'nin kendi tarafından ifâde olunmuş ve çiftlikât-ı merkûmenin mesârif-i vâkı'ası müdür-i mumaiyleh tarafından Mihaliç meclisine ifâde olunub mazbatası tanzîm olunarak kable't-temhîr taraf-ı çâkiriye irâe ve mu'âyene olunarak husûsât-ı mündericesi muvâfik nizâm görüldüğü hâlde meclis-i mezkûrdan tahrîr kılınmak üzere müdür-i mumaiyleh kulları cânibiyle iâdesi müesses olan nizâm iktizâsından ise de meclis-i mezkûr tarafından husûs-ı mezbûr vakt ve zamâniyle icrâ olunmayub avk ve temhîr olunmakda bulunmuş olmağla muvâfik irâde-i seniyye-i cenâb-ı vekâletpenâhîleri sezâdâr buyurulduğu hâlde mahalline gönderilmek üzere taraf-ı 'abidâneme irsâl bâbında cânib-i hazret-i sadâretpenâhîye tezkîre yazıldığı mukayyedir. Fi 5 Receb sene 1267 (6 Mayıs 1851).” BOA, **HH d**, no. 72.

⁴⁷³ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 1, 5 Mart 1310/17 Mart 1894.

⁴⁷⁴ “Arabzâde Hüseyin Efendi'nin istintâkı

Suâl: Siz bir mikdâr pamuğunuz için ahâliyi tahrik ile kuyumcu Artin ile birlikte altı gün ağnâm-ı şâhâneyi sikâyeden men' idüb üçyüz otuz bu kadar ağnâmın telefine sebep olmuşsun bu revâ-yı hakmıdır söyle bakayım.

Cevâb: Hayır efendim bendeniz cum'a günü saat dörd de ahz ve i'tâmde iken Hacı Mustafa Ağa'nın damadı Hâfiz İbrâhim haber virdiki Çiftlikât-ı Şâhâne'nin koyunları gelmiş pamuğunu basmış deyü bende anın üzerine Mecid oğlu dükkânında Ahmed Efendi'yi buldum didim efendim sizin koyunlar bizim pamuğu

Halkla yaşanan sorunlardan bir diğeri de, 1912 yılında önceden Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu tarafından Mihaliç'teki halka mera olarak verilen topraklara muhacirlerin yerleşerek bu araziyi kullanmaya başlamalarıdır. Kasaba halkı ise bu topraklar üzerinde hak iddia ederek mahkemeye başvurmuşlar ve bu toprakların kendilerinin kullanımında kalmasını istemişlerdir⁴⁷⁵. Yaşanan sorunlardan biri de 1914 yılında Mihal Çiftliği'nin mutasarrıfı bulunan Arnavut Emin Ağa'nın Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarına tecavüz etmesidir. Bunun engellenmesi amacıyla Hazine-i Hassa tarafından i'lam ve ilm ü haber yazılmıştır⁴⁷⁶.

4. Diğer Devlet Kurumlarıyla Yaşanan Sorunlar

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu ile diğer devlet kurumları arasında değişik zamanlarda anlaşmazlık ve ihtilafların yaşandığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu anlaşmazlıklardan biri, çiftlikât-ı hümâyûnlarda yetiştirilen ürünlerden vergi alınması meselesidir. Maliye Nezâreti, Meclis-i Vükela'ya yazmış olduğu tezkirede, padişahlık ve saltanat makamlarına ait ikamet ve teferrüce yani gezmeye ayrılmış hususi emlâkın vergiden, padişahlık makamına ait malların gümrükten muaf olması gerektiğini, telgraf ve mektuplardan alınacak ücretten muaf olduğu belirtilmekte ve bu durum hakkında karar verilmesi istenmektedir.

Meclis-i Vükela'nın vermiş olduğu kararda problemin çıkış sebepleri de irdelenmiş, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda kozalardan oşür ve hayvan satışlarından da vergi alınmak istenmiştir. Kararda padişahlık ve saltanat makamına ait ikamet ve teferrüç için kullanılan toprakların vergiden muaf tutulduğu, çiftlikât-ı hümâyûnların ise üretim yapılan yerler olduğu için bunlardan vergi alınabileceği belirtilmiştir. Çiftlikât-ı hümâyûnlardan Düyûn-ı Umûmiye İdâresi'nin de vergi aldığı yine aynı kayıтта yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır⁴⁷⁷.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, Matbah-ı Âmire'nin et ve süt ürünleri ihtiyacını karşılayan yerlerden biriydi. Arşiv kayıtlarındaki bilgilerden Çiftlikât-ı Hümâyûn'da belirli oranda damızlık koyun bırakıldıktan sonra kalan koyun ve kuzuların Matbah-ı Âmireye

basmış diyorlar eğerçi aslı var ise bize yazık didim oda anın üzerine eğer basdılar ve ziyân itdiler ise keşf olunsun ziyânın virirüm deyü cevâb itdi." BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 46, 25 S 1281/30 Temmuz 1864.

⁴⁷⁵ BOA, **ŞD MLK**, D. nu:1614, G. nu: 49, 29 R 1330/18 Mart 1912.

⁴⁷⁶ BOA, **HH d**, no. 4795, s. 88, 12 Şubat 1330/25 Şubat 1915

⁴⁷⁷ BOA, **MVL**, no. 141/14, 1 C 328 / 9 Haziran 1910.

gönderildiği anlaşılmaktadır. Sarayın et ihtiyacı karşılandığı için doğal olarak bu gönderilen koyun ve kuzuların en iyilerinin seçildiği daha önce de ifade edilmişti. 1915 yılında, her sene olduğu gibi damızlık olarak ayrılan kuzuların haricinde kalan kuzuların peyderpey Matbah-ı Âmire'ye geldiği ancak Mayıs ayındaki yazışmadan o dönemde damızlık olmayan dişi kuzuların gönderilmesine, Hudâvendigâr Vilâyeti'nin izin vermediği Hazine-i Hassa Genel Müdür Yardımcısı tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmiştir. Müdür yardımcısı Dâhiliye Nezâreti'nden ilgili kişilerin uyarılarak kuzuların sevkine engel olunmamasını istemiştir⁴⁷⁸. Dâhiliye Nezâreti bunun üzerine Hudâvendigâr Vilâyetine çektiği telgraf ile kuzuların sevkine engel olunmamasını istemiştir⁴⁷⁹.

Yine I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda yaşanan sorunlardan biri de Çiftlikât-ı Hümâyûn hayvanlarından savaş döneminde alınan Tekâlif-i Harbiye Vergisi'nin alınmasıdır. Bu minvalde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndan da 1914 Eylül'ünde Tekâlif-i Harbiye Vergisi olarak 4 adet katır istenmiştir⁴⁸⁰. Normalde Çiftlikât-ı Hümâyûnların muaf olmasına rağmen özellikle İstanbul'da bulunan Ayastefanos'taki Alibey ve Mecidiye Çiftlikleri'ndeki koyunlara Tekâlif-i Harbiye Komisyonu tarafından el konulduğu Hazine-i Hassa Genel Müdürü tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmiştir. Hazine-i Hassa Genel Müdürü, Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki koyun ve kuzuların Tekâlif-i Harbiye'den muaf oldukları konusunda gerekli makamların bilgilendirilmesini istemiştir⁴⁸¹.

Talat Paşa, bu durum üzerine İstanbul Vali Vekili Bedri Bey'e çiftlikât-ı hümâyûnlardan vergi alınmayacağını tavsiye ederek buna göre hareket edilmesini istemiştir⁴⁸². İki gün sonra da Hudâvendigâr Valisi Hakkı Bey'e yazmış olduğu tezkirede de aynı şekilde Tekâlif-i Harbiye Komisyonu'nun Karacabey Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndaki kuzu ve koyunlara vaz'-ı yed edilmemesini tavsiye etmiştir⁴⁸³. Aynı şekilde emrin 24 Şubat 1915'te Bandırma Kaymakamlığı'na telgrafla bildirildiği Hazine-i Hassa kayıtlarında yer almaktadır⁴⁸⁴. İstanbul Vilâyeti tarafından yapılan araştırmalar sonucunda, kuzulara Tekâlif-i Harbiye Komisyonu tarafından değil de Tophane Mezbahası'ndaki

⁴⁷⁸ BOA, **DH. İ. UM (Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye Belgeleri)**, no. 57/2, 8 B 1333/22 Mayıs 1915.

⁴⁷⁹ BOA, **DH. İ. UM**, no. 57/2, 11 Mayıs 1331/24 Mayıs 1915.

⁴⁸⁰ BOA, **HH d.**, no. 4795, s. 80, 14 Eylül 1330/27 Eylül 1914.

⁴⁸¹ BOA, **DH. İ. UM**, no. E-31/39, 14 R 1335/7 Şubat 1917.

⁴⁸² BOA, **DH. İ. UM**, no. E-31/39, 26 Kânûnisânî 1332/ 8 Şubat 1917.

⁴⁸³ BOA, **DH. İ. UM**, no. E-31/39, 28 Kânûnisânî 1332/ 10 Şubat 1917.

⁴⁸⁴ BOA, **HH d.**, no. 4795, s. 88.

subaylar tarafından el konulduğu tespit edilmiş ve vilâyet tarafından durum Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya bildirmiştir⁴⁸⁵.

5. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Meydana Gelen Suçlar

Çiftlikât-ı Hümâyûn sınırları içerisinde arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere değişik suçlar işlenmiştir. Bunlardan biri; 1851 yılında Bursa tarafına giden bir gezginin Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağlı Orta Çiftlik civarında soyulması meselesidir. Olaydan sonra gezgin Hudâvendigâr Müşîri'ne giderek olayı anlatmış, bunun üzerine Müşîr Paşa eşkıyaları buldurmak amacıyla özel bir memur tayin etmiştir. Yapılan soruşturmalar neticesinde hırsızlardan biri yakalanarak sorguya çekilmiştir. Yakalanan hırsız, kendiyile birlikte iki arkadaşının daha olduğunu ve bunların Çiftlikât-ı Hümâyûn amelelerinden olduğunu ifade etmiştir. Bu durum üzerine diğer iki hırsızın da Bursa Meclisi'ne getirilmesi için bizzat Müşîr Paşa tarafından yazılan emirname ile isim ve resimleriyle hırsızlar Çiftlikât-ı Hümâyûn müdüründen istenmiştir. Ancak Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Ahmed Efendi gerekli hassasiyeti göstermeyerek, yazmış olduğu cevapta hırsızları 4 gün sonra kendi eliyle teslim edeceğini belirtmiştir. Bunun üzerine bu durumun pek yakışsız olduğu belirtilmiş, bu tür olaylara meyilli olanları cesaretlendireceği ifade edilerek hırsızların bir an evvel Bursa'ya gönderilmesi istenmiştir⁴⁸⁶.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da işlenen suçlardan birisi de katl, yani adam öldürme suçudur. 1855 yılında, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da koyun çobanı olan Petko veled-i Hırısto

⁴⁸⁵ BOA, **DH. İ. UM**, no. E-31/39, 9 Nisan 1333/22 Nisan 1917.

⁴⁸⁶ "Bundan akdemce Burusa'ya gider iken Orta Çiftlik civârında seyyâhiden bir nefer dervişi birkaç nefer eşkıyâ soyarak mütecâsir olanları bi't-taharri icrâ-yı te'dfbleriyle eşyâ-yı ... zâhire ihrâc olunmak üzere seyyâh-ı merkûm Hudâvendigâr müşîri devletlü ebhtlü pâşâ hazretlerine ifâde-i hâl itmiş ve müşârünileyh hazretleri dahi eşkıyâ-yı merkûmları buldurulmak üzere me'mûr-i mahsûs ta'yîn iderek eşkıyâ-yı merkûmlardan birisi bir takrib ile geçerek eyâlet-i mezkûre meclisine celb ve istintâk olundukda eşhâs-ı merkûm yalnız olmayub iki nefer refiki Çiftlikât-ı Şâhâne amâlesinden olduğunu meclis-i mezkûrde ifâde ve ikrâr itmekden nâşî merkûmânın dahi Burusa meclisine ihzârı lâzım geldiğinden müşîr-i mumaileyh hazretleri bâ emirname ism ve resmiyle eşhâs-ı merkûmları tarafınızdan matlûb olundukda ba'zı mertebe özl serdiyle çend gün sonra kendü elimle getirür teslîm iderim diyerek vâlî-i müşârünileyh hazretlerinin emirnamesine cevâb tahrîr itmiş olduğunuz ba'zı tarafdan istihbâr kılınmış beyâna hâcet olmadığı üzere bu misüllü kat'-ı tarikliğe mütecâsir olanları hiçbir mahalde tevfihi tevcîz olunamaz iken bu mekûle eşkıyâyı Çiftlikât-ı Şâhâne'de tevkîf ve tesâhüb ile emirname-i mezkûreye bir cevâb tahrîriniz bütün bütün kabahât ve pek çirkin ve yolsuz davranılmış olduğundan her ne ise bu hareketiniz... virilerek vusûl-ı şukkamızda eşkıyâ-yı merkûmân her kimler ise bir an ve bir dakika tevkîf ve te'hir itmeyüb kayd ve bend ile kendiniz veyâhûd müstâid bir âdeme terfîkân hemân Burusa cânibine iğrâmlarıyla bütününüle bu mekûle eşkıyâlığa mütecâsir olanları Çiftlikât-ı Şâhâne'de istihdâm itdiğiniz işidülür ise sonra mes'ûl ve mu'âteb olacağınızdan başka mükâfat yerine hakkınızda mücâzat olunmaklığında nezdinizde pek kârib bilmeniz için şukka tahrîr olduğuna dâir Çiftlikât-ı Şâhâne Müdürü hamiyetlü Ahmed Efendi'ye tahrîrât yazıldı. Fî 27 Cemaziyelevvel sene 1267 (30 Mart 1851)." BOA, **HH d**, no. 72.

arkadaşı Mihalko veled-i Hırsto'yu "amden" yani kasden öldürdüğünü suç mahallinde itiraf etmiştir. Bu durum üzerine Petko tutuklanarak yargılanmak üzere Hudâvendigâr Eyaleti'ne gönderilmiştir. Maktûlün varisi olmadığı için, beytûlmâlden vekil, şer'-i şeriften hısım olarak Hafız Ahmed Efendi isimli biri belirlenmiş ve bu kişiyle katil arasında mahkeme yapılmıştır. Yapılan yargılamada Petko suçunu itiraf ettiği için suçlu bulunmuş ve suçun cezasını uygulamak için irâde-i seniyye gelene kadar Petko'nun hapis tutulması kararlaştırılmıştır⁴⁸⁷.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda meydana gelen olaylar arasında askerden kaçmalar da bulunmaktadır. Gerdeme Çiftliği'nde çobanlık yapan, Prizren kazası Belavesi karyesi ahalisinden olan Elmas bin Muhtar'ın askeriyyeye teslim olması için Hudâvendigâr Vilâyeti'ne yazı yazılmış ancak, ismi geçen çobanın Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunmadığı şeklinde Kosova Vilâyeti'ne cevap verilmiştir⁴⁸⁸.

6. Mevsimlik İşçilerin Kaçmaları

a. İşçilerin Kaçma Sebepleri

Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Filibe ve Pazarcık taraflarından bir yıl süreyle çalışmak üzere çoban ve ırgat geldiği görülmektedir. Bu gelen çoban ve ırgatlar arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla kendi isteklerinden ziyade, yerel yöneticiler ve belli başlı kişiler tarafından belirlenerek gönderilmektedir. Bu çoban ve ırgatların değişik sebeplerden dolayı görev süreleri dolmadan Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçtıkları görülmektedir. Bunların kaçmalarında büyük ihtimalle geride bıraktıkları ailelerinin durumlarını düşünmeleri etkili olabilir. Bunun yanı sıra kendilerine verilen maaşları az bulmaları ve çalışma şartlarının kendileri için ağır olması da çoban ve işçilerin Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçmalarında etkili olmuş olabilir.

b. İşçilerin Kaçmalarını Engellemek Amacıyla Alınan Tedbirler

Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlileri ve Hazine-i Hassa Nezâreti, Filibe ve Pazarcık'tan gelen çoban ve ırgatların kaçmalarını engellemek amacıyla değişik tedbirler almışlardır. Bunlardan biri R. 1268 (M. 1852) yılı için çoban ırgatlara ödenen maaşın artırılması olmuştur. Daha önce 62 kuruş olan çoban ve ırgat maaşı R. 1268 (M. 1852) yılı için 100

⁴⁸⁷ BOA, **İ. MVL**, D. no. 215, G. no. 24, 27 Ş 1271/15 Mayıs 1855.

⁴⁸⁸ BOA, **DH. MKT**, no. 1750/15, 25 Z 1307/12 Ağustos 1890.

kuruşa çıkarılarak maaşlarına % 40 gibi yüksek bir oranda zam yapılarak alınan ücretin çoban ve ırgatların kaçmasını engelleyeceği düşünülmüştür⁴⁸⁹. Böylelikle bu dönemde önceleri bir çoban maaşıyla 3 yerli koyun alınabilirken zamla birlikte maaşlar 5 yerli koyun alabilecek seviyeye çıkarılmıştır. Yine çobanlar önceki maaşlarıyla 4 kile yani 148 litre buğday alabilirken, yapılan zamla birlikte 7 kile yani 259 litre buğday satın alabilmektedirler.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'a çalışmak için gelen çoban ve ırgatların kaçmalarını engellemek amacıyla gelecek çoban ve ırgatların buldukları bölgeden itibarlı, ekonomik durumu yerinde olan kuvvetli kefiller tarafından seçilerek gönderilmesi uygulamasına geçilmiştir. Eğer çoban ve ırgatlardan yolda iken veya yola çıkmadan evvel almış oldukları harcırahlarından doğan borçlarını tamamlamadan Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçarlarsa bu borçlar bu kefillerden talep edilecektir. Kefillerin açık adresleri alınarak tahsilâtın daha kolay bir şekilde yapılmasına da dikkat edilmiştir. 1851 yılına kadar çoban ve ırgatlar sadece Filibe ve Tatarcık'ın merkezlerinden toplanırken bundan sonra bunlara bağlı kazalardan ve köylerden de çoban ve ırgat toplanması istenmektedir⁴⁹⁰. Böylelikle daha geniş bir portföy oluşturularak çoban ve ırgat istihdamında kaliteye gidilmeye çalışılmıştır.

⁴⁸⁹ "... ağnâm-ı şâhânenin hüsn-i ra'y ve idâresi emeliyle cânib-i mezkûrdan celb olundukları hâlde yine bu mekûle hârekât-ı gayr-ı lâyıkada bulunmaları revâ görülemeyeceği bedhî bulunmuş olmağla merkûmunun ma'âş-ı kadîmeleri olan altmış ikişer guruş kifâyet itmiyor deyü sızlanmalarına mebnî ahâli-i memleket sâbıkları misüllü i'âne akçesi virmeğe mecbûr olmamak için beherinin ma'âşları bu defa müteallık buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne muktezâ-yı münifî üzre yüzer guruşa iblâğ olunduğundan ..."
BOA, **HH d**, no. 72, s. 111, 11 Za 1267 / 7Eylül 1851.

⁴⁹⁰ "... altmış sekiz senesi rûz-i kasımda celb olunacak doksan nefer çoban ve ırgatlar sâbıkları misüllü mârû'l-beyân Filibe ve Pazarcık kazaları ahâlisine münhasır olmayub umûmen bu iki kaza ile hâvî oldukları kurra ahâlîsinden ağnâm ra'î usûlünde mütefennin olan çobanların güzîdelerinden gönderilmesi ve bunlar çiftlikât-ı merkûmeye vürûdlerinden sonra sâbıkları gibi yine firâr iderler ise maazallahî teala ağnâm-ı şâhânenin telefine ve ihtiyâr olunan mesârifâtın serefine sebep olacakları bilbedâhe ma'lûm idüğünden öyle hâl-i herhangisinden zuhûra gelür ise bu yüzden görünecek zarar ve ziyân aynen veya meblâgen tamamen evvel çobanın kefilinden tazmîn itdirilmek lâzım gelecek cihetle her birinin mahallinde alınacak kefillerinin kuvvetine dikkat olunması bu kere Filibe muhassılı sa'âdetlü pâşâyâ bâ emirnâme-i sâmi-i hazret-i vekâletpenâhî emr ve iş'âr ve tarafımızdan dahi te'kid ve izbâr olunacağına binâen bu mikdâr ma'âşlarıyla kemâkân ta'yînât-ı kadîmelerin aldıkları hâlde içlerinden yine firâr iden veyâhûd bir ihânet ile ağnâm veya eşyâ-yı şâhânenin birini itlâf ve izrar iyleyen olunmak ise ber minvâl-i muharrer mahallinde alınan kefilinden tazmîn itdirilmesi icâbına bakılmak için ol çobanın mahallinde göstermiş olduğu kefilin zikr olunan kaza ve karyelerden kangisinde ve kaçınıcı hânedâ sâkin olduklarını ve ne isim ve şöhetle bilindiklerini gerek ol çobanın kendüsünden ve gerek arkadaşlarından olhusûl kendilerine anlatmaksızın bir desise ile tahkîk iderek bu tarafa izbâr ve her birlerinin hizmetlerinde dikkat ve devâm ve ağnâm-ı şâhâneyi hıfz ve vikâyede izhâr-ı sadâkat-ı tam itmelerine ikdâm ve i'tinâ itmeniz siyâkında Çiftlikât-ı Şâhâne Müdürü fütüvvetlü Ahmed Efendiye tahrîrât-ı mahsûsa yazıldığı mukayyedir..." BOA, **HH d**, no. 72, s. 111, 22 Za 1267 / 18 Eylül 1851.

İşçilerin Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçmalarından dolayı daha sonraki dönemlerde Filibe ile Mihaliç arasındaki haberleşmelerin arttığı, Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gelen çoban ve ırgatlarla ilgili Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Müdürü tarafından Filibe Kaymakamı'nın bilgilendirildiği görülmektedir. R. 1268 (M. 1852) senesi için talep edilen 90 çoban ve ırgatın tamam olarak Çiftlikât-ı Hümâyûn'a geldiği bilgisi kayıtlarda yer almaktadır⁴⁹¹.

İşçilerin kaçma sebeplerinden birini teşkil eden geride kalan ailelerinin iâşe meselesini de halletmek amacıyla harcırah adıyla daha önceleri 200 kuruş verilirken bu rakam 1852 yılında 600 kuruşa çıkarılmıştır. Yani bir çoban veya ırgatın yıllık ücretinin yarısı peşinen Çiftlikât-ı Hümâyûn'a borç yazılmak kaydıyla Filibe mal sandığından ödenmektedir. Bu uygulamayla Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçmalar biraz azalsa da tamamen önlenememiştir. R. 1268 (M. 1852) senesi için Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gelen çoban ve ırgatlardan Deliorman karyeli Vedelço oğlu Gorki'nin R. 3 Kanunisânî 1267 (15 Ocak 1852) tarihinde kaçtığı ifade edilmektedir. Ve bu kişinin 1,5 ay çalıştığı belirtilerek 150 kuruşluk bir iş gördüğü ifade edilmekte kendisine verilen 600 kuruştan düşüldükten sonra kalan 450 kuruş ile Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürünün vermiş olduğu 10 kuruş harçlık ve 33 kuruşluk çizmenin de eklenmesiyle 493 kuruş borçlu olduğu ifade edilmektedir. Filibe Kaymakamı'na gönderilen yazıda çobanın kendisi oraya gelmiş ise başkalarının kaçmalarına örnek teşkil etmemesi için hemen Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gönderilmesi istenmektedir. Eğer gelmemiş ise kefilinden borçlu olduğu 493 kuruşun tahsil edilmesi istenmektedir⁴⁹². Bu yazıya verilen cevapta henüz firarının evine dönmediği belirtilerek, kefillerinden 493 kuruşun tahsil edildiği bilgisi verilmektedir⁴⁹³.

R. 1269 (M. 1853) yılı için Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gelen çoban ve ırgatlardan altısının Nisan ayı sonunda kaçtığı ifade edilmektedir. Çalıştıkları beş aylık süre için harcırah olarak verilen para çıkarıldıktan sonra geriye kalan 100 akçe ve verilen harçlıkların toplamı olarak altı kişinin 840 kuruş Çiftlikât-ı Hümâyûn'a borçlu olduğu ifade edilmektedir. Çoban ve ırgatların Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçmaları karşısında alınan bu tedbirlerle, merinos koyunları başta olmak üzere padişaha ait hayvanların zarar

⁴⁹¹ “Çiftlikât-ı Şâhâne için altmış sekiz senesine mahsûben Filibe ve Pazarcık kazalarıyla hâvî olduğu kurra ahâlîsinden bi't-ta'mim tertîb ve irsâli ba emirnâme-i sâmi-i hazret-i sadr-ı a'zami ve ba tahrîrât-ı senaveri iş'âr olunan çoban ve ırgadların vüsûlü çiftlikât-ı merkûme müdürünün tevârüd iden şukkasında beyân olduğu beyâniyle ifâde-i hâl siyâkında Filibe Kaimakâmı sa'âdetlü Adil Pâşâ'ya tahrîrât yazıldı. Fî 11 Rebiülevvel 1268 (4 Ocak 1852).” BOA, **HH d**, no. 72, s. 112.

⁴⁹² BOA, **HH d**, no. 72, s. 112, Gurre-i Ca 1268/22 Şubat 1852.

⁴⁹³ BOA, **HH d**, no. 72, s. 112, 8 C 1268/29 Şubat 1852.

görmesi engellenmeye çalışılmaktadır. Yine burada da kaçan çoban ve ırgatların yakalanmaları durumunda başka çoban ve ırgatlara olumsuz örnek teşkil etmesini engellemek için derhal Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gönderilmeleri istenilmektedir. Ancak memleketlerine geri dönmemişlerse borçlarının kefillerinden tahsil edilmesi istenmektedir⁴⁹⁴.

c. İşçilerin Kaçmaları Üzerine Yapılan İşlemler

Çiftlikât-ı Hümâyûn'a, Filibe ve Pazarcık'tan gelen çoban ve ırgatların değişik sebeplerle görev sürelerini tamamlamadan kaçmaları üzerine, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürlüğü ve Hazine-i Hassa Nezâreti bazı teamüller uygulamışlardır. Özellikle bu kaçma olayının yaygınlaşmasının önüne geçmek amacıyla, çoban ve ırgatların kaçtıklarının duyulmasını engellemeye çalışmışlardır. Kaçabilecekleri yerler tespit edilerek buralar bölgenin yerel görevlileri tarafından kontrol edilmeye başlanmıştır. Kaçan çoban ve ırgatlar buldukları takdirde yeniden Çiftlikât-ı Hümâyûn'a getirilmiştir.

1851 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçan çoban ve ırgatlardan dört tanesinin İstanbul'da Yedikule civarında saklandığı bilgisi Çiftlikât-ı Hümâyûn tarafından öğrenilmiştir. Bunların yakalanması için Arif Ağa isminde bir görevli İstanbul'a gönderilmiştir. Çoban ve ırgatların yakalanması hususunda Zabtiye Müşîri Mehmed Paşa'dan Arif Ağa'ya gerektiği kadar adam verilerek bunların yakalanması noktasında yardımcı olunması istenmektedir⁴⁹⁵. Yine aynı yıla ait kayıttan anlaşıldığı üzere R. 1265 (M. 1848-49) ve R. 1266 (M. 1849-50) yıllarında Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gelen çobanlardan bazılarının görev sürelerini tamamlamadan kaçtıkları ifade edilmektedir. Bu çobanlara gönderildikleri bölge olan Filibe mal sandığından 200'er kuruş harcırah verilmiştir. Verilmiş olan ücretlerin, görev sürelerini tamamlamadan kaçan çobanlardan tahsilinin sağlanması ve alınan paraların Fabrika-yı Hümâyûnlar Mal Sandığı'na gönderilmesi noktasında Filibe Kaymakamı Ali Paşa'ya da bir yazı gönderilmiştir. Talep edilen paranın 2800 kuruş olması, bahsedilen çobanların sayısının 14 olduğunun göstergesidir⁴⁹⁶.

Daha sonraki yazışmalarda, bu 14 kişi tespit edilmiş, bunlardan üçünün aslında firar etmediği isimlerinin yanlışlıkla yazıldığı, 11 kişinin firar ettiği belirtilmektedir. Üç kişiden,

⁴⁹⁴ BOA, **HH d**, no. 72, s. 113, 12 Ş 1269/21 Mayıs 1853.

⁴⁹⁵ BOA, **HH d**, no. 72, s. 110, 28 R 1267/2 Mart 1851.

⁴⁹⁶ BOA, **HH d**, no. 72, Selh-i Ca 1267/2 Nisan 1851.

R. 1265 (M. 1849-50) yılı firarilerinden olduğu belirtilen Değirmendere Mahallesi'nden İslaf oğlu Niko'nun elinde bulunan mürur tezkiresinde hizmetini tamamlamış olduğu gözükmektedir. Köseli Şehabettin karyesinden İstamen oğlu Botov'un isminin iki kez yazıldığı belirtilmektedir. Çırpan kazasında Evciler karyesinden Mencu oğlu Niko'nun ırgatlıkla gönderildiği ifade edilmektedir. Ayrıca yazışmada bu üç neferin isminin yanlış ve tekrar yazılmasının sebebi nedir, gerçekte kaçan kimlerdir isimlerinin tespiti Filibe Kaymakamı Adil Paşa'dan sorulmuştur⁴⁹⁷.

1853 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan Nisan ayı sonunda kaçıp 600 kuruş maaş 240 kuruş harçlık olmak üzere toplamda 840 kuruş borcu olan 6 çoban ve ırgatın borçlarının kefillerinden karşılandığı ifade edilmektedir⁴⁹⁸. R. 1270 (M. 1853-54) yılı için Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gelen çoban ve ırgatlardan daha yolda iken Pazarcık Kazası'na bağlı Karagiler Karyesi ahalisinden olduğu belirtilen "orta boylu, sarı bıyıklı" olarak tavsif edilen Ustevil oğlu Taso'nun kaçtığı belirtilmektedir. Taso'nun bulunması durumunda başkaları için kötü örnek teşkil etmemesi için hemen geri gönderilmesi, eğer bulunamazsa kendisine Filibe Mal Sandığı'ndan verilen 600 kuruşun kefillerinden tahsil edilmesi Filibe Kaymakamı İsmail Maşuk Paşa'dan talep edilmektedir⁴⁹⁹. 12 Kanunisânî 1269 (24 Ocak 1854) tarihinde de iki çobanın daha firar ettiği anlaşılmaktadır. Bunların yaklaşık 2 ay görev yaptığı, bunlara verilen 400'er kuruştan 800 kuruşun kendilerinden veya kefillerinden tahsil edilmesi istenmektedir⁵⁰⁰. Daha sonraları da 3 ay çalıştıktan sonra 5 çoban ve ırgatın daha kaçtığı ifade edilmektedir⁵⁰¹. R. 1270 (M. 1854) Martı sonunda 12 çoban ve ırgatın daha Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçtığı görülmektedir. 1270 senesi için kaçan çobanların sayısının 20'ye ulaşmış olması, kalanların da kaçabileceği ve sene sonuna kadar Çiftlikât-ı Hümâyûn'da çoban ve ırgat kalmayacağı endişesine neden olmuştur. Bundan dolayı bu durumun diğer çoban ve ırgatlara da sirayet etmesini engellemek için kaçanların yakalanarak Çiftlikât-ı Hümâyûn'a geri getirilmeleri istenmektedir. Çobanların daha önce maaşları az olduğu gerekçesiyle kaçıklarından dolayı maaşlarına zam yapıldığı bundan dolayı artık kaçmaları için geçerli sebeplerinin de kalmadığı belirtilmektedir⁵⁰². Çoban ve ırgatların maaş ve harcırahlarına zam yapılmış olmasına rağmen yine de kaçmaları

⁴⁹⁷ BOA, **HH d**, no. 72, s. 112, 25 Z 1267/21 Ekim 1851.

⁴⁹⁸ BOA, **HH d**, no. 72, s. 113, 1 Za 1269/6 Ağustos 1853.

⁴⁹⁹ BOA, **HH d**, no. 72, s. 114, 4 Ra 1270/5 Aralık 1853.

⁵⁰⁰ BOA, **HH d**, no. 72, s. 114, 14 Ra 1270/15 Aralık 1853.

⁵⁰¹ BOA, **HH d**, no. 72, s. 114, 1 B 1270/30 Mart 1854.

⁵⁰² BOA, **HH d**, no. 72, s. 115, 4 Ş 1270/2 Mayıs 1854.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan alınan ücretin veya gurbetin kendilerine çok cazip gelmediğini göstermektedir.

7. Çiftlikât-ı Hümâyûnda Meydana Gelen Doğal Afetler

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda meydana gelen en önemli afet, tüm Bursa'da olduğu gibi büyük kayıplara sebep olan 1855 depremidir. Bütün çiftliklerde yıkıma sebep olan deprem sonrasında yıkılan binaların yerine yenilerinin yapıldığı ve tamiri mümkün olan binaların tamirinin yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu depremde meydana gelen zararların karşılanması amacıyla irâde-i seniyye doğrultusunda bir tarifname hazırlandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Buna göre masraflar müdür-i evvel ve sâni tarafından çıkarıldıktan sonra gerekli masrafın Fabrika-yı Hümayunlar Müdürlüğü'nden alınacağı belirtilmektedir. Deprem sonrasında Orta Çiftlik, Gerdeme, Göni, Kabağağaç (Karağağaç), Kayseri çiftliklerinde selamlık, daire (müdür konağı), amele ve misafir odaları, ahır, değirmen, fırın, mandıra, samanlık, kırkım hanı, anbar, çorbacı dairesi gibi yapıların yeniden yapılacağı veya tamir edileceği görülmektedir.⁵⁰³.

Arşiv kayıtlarından 10 Temmuz 1894 Salı günü bir zelzele meydana geldiği, bununla ilgili verilen hasar bilgisinden anlaşılmaktadır. Hasar gören yerlerle ilgili Hazine-i Hassa Nezâreti Emlâk Kalemi'ne bir rapor gönderilmiştir⁵⁰⁴. Bunların yanı sıra çiftlikât-ı hümayunun bulunduğu arazilerin coğrafi yapılarından dolayı yılın belli dönemlerinde meydana gelen sel ve taşkınlar sonucunda sular altında kaldığı da görülmektedir.

D. MİHALİÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU'NUN TEFTİŞİ

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun kurulduğu dönemden itibaren devlet görevlileri tarafından teftiş edildiği görülmektedir. Daha sonra 1876'dan itibaren bu teftişlerin düzenli ve belli bir talimata dayanılarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemden itibaren Çiftlikât-ı

⁵⁰³ “Geçenlerde bihikmetillahi te’âla vukû’bulan hareket-i arzda ba’zı ebniye münhedim olduğu misüllü Hudâvendigâr Eyâleti havâlisinde Mihalic ve Kirmasti kazâları civârlarında bulunan Çiftlikât-ı Hümâyûn-ı cenâb-ı şehriyârînin ekseri münhedim olarak muhtâc-ı inşâ bulunduğu tahakkuk itmiş ve bunların mevcut nakzlarıyla ve gerek müceddeden keraste ve saire tedarikiyle inşâları zımında bir kıt’a ta’rifnâme kaleme alınarak leffen takdim kılınmış olmağla müsâ’ade-i seniyye-i cenâb-ı tâcidârî erzan ve şâyân buyurulduğu sûrette mesârifât-ı vâkı’ası ba’de çiftlikât-ı merkûme icmâline idhâlen fabrika-i hümayunlar mâl sandığından tesviye ve ifâ olunmak üzere ta’rifnâme-i mezkûr mûcibince binâ ve inşasına mübaşeretleriçün çiftlikât-ı merkûme müdir-i evvel ve sânisine hitâben lazım gelen şukka-i çâkeri tahrîriyle keyfiyet fabrika-i hümayûnlar kalemine kayd itirilerek tesyîr olunacağı muhat ‘ilm-i ‘âlileri buyuruldukda her hâlde emr ü fermân hazret-i men lehü’l-emrindir 7 Receb sene 1271 (26 Mart 1855).” BOA, **HH d**, no. 70, s. 96.

⁵⁰⁴ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 16, 5-12 Temmuz 1310/17-24 Temmuz 1894.

Hümâyûn'un her yıl bir heyet tarafından teftiş edildiği anlaşılmaktadır⁵⁰⁵. Hazine-i Hassa Nezâreti'ne bağlı Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdüriyeti'nde bulunan personel arasında bir müfettişin olduğu görülmektedir⁵⁰⁶. Aynı şekilde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda çalışan görevliler arasında da bir müfettişin görev yaptığı sâlnâmelerde görülmektedir. 1297 tarihli sâlnâmede Recep Efendi isimli birinin müfettiş olarak görev yaptığı kayıtlıdır⁵⁰⁷. Çiftlikât-ı hümâyûnların teftişiyle alakalı Osmanlı Padişahı Abdülaziz'in saltanatının son günlerinde 11 maddelik bir talimatname hazırlanmıştır. Hazırlanmış olan talimatnamede özetle şu bilgiler yer almaktadır:

- 1- Mahalli yöneticilerden ve Çiftlikât-ı Hümâyûn memurlarının ehil ve muteber olanlarından seçilecek kişilerle birlikte merkezden gönderilecek memur başkanlığında bir heyet oluşturulacaktır.
- 2- Merkezden gönderilen memur ve komisyon içinden seçilecek kişilerle birlikte Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağlı her bir çiftliğin sınırları belirlenerek kaydedilecek. Sınır başlarının uygun yerlerine işaretler konularak bu şekilde sınırları ve sahip olduğu arazinin yüzölçümünü belirten haritalar hazırlanacaktır. Haritalar daha sonra komisyon tarafından onaylanacak ve imzalanacaktır.
- 3- İltizam ve emaneten ihale edilmiş olan çiftliklerin demirbaş hayvan ve aletleri tek tek kontrol edilerek muhasebe kayıtları ile karşılaştırılacak, telef veya kayıp olanlarla, hayvanlardan işe yaramayan ve alet edavattan kullanılamayacak durumda olanlar tespit edilecektir. Ayrıca yeni doğan hayvanlar muhasebe defterine kaydedilecek. Çiftlikler teftiş edilerek ihalede bulunan şartlara uyulmadığı tespit edilirse derhal ihale iptal edilerek gereği yerine getirilecektir.
- 4- Yukarıda ifade edilen hayvanların telef olmaları durumunda bunun ispat edilebilmesi için hayvanlara damga vurulacak. Ancak iyi cins at ve taylar damgadan muaf tutulacak bunların cinsi, yaşı, boyu ve diğer özellikleri deftere kaydedilecektir. Damgalanan hayvandan telef olan olursa, bunların derileri boğazlanmadığının anlaşılması için gerdanlarıyla beraber yüzülerek gelecek seneki yoklamaya kadar muhafaza edilecektir.

⁵⁰⁵ “Her sene ta'yîn ve i'zâmı mu'tâd ve mukarrer olan hey'et-i teftişiyyenin bu sene dahi i'zâmı hakkında” BOA, **HH d**, no. 2787, s. 27, 3 Teşrinisânî 1310/15 Kasım 1894.

⁵⁰⁶ BOA, **HH d**, no. 623.

⁵⁰⁷ **Hudâvendigâr Vilâyet-i Sâlnâme-i Resmîsi**, 1297, s. 95.

- 5- Yoklama sırasında mevcut bulunan dişi manda, inek, koyun ve keçilerin her birinden yaz ve kış günlerinde ne kadar süt alındığı, her 10 kıyyede ne kadar yağ, peynir ve kaymak çıkarıldığı belirlenmeli, her bir koyundan ne kadar yapağı elde edildiği komisyon tarafından kaydedilerek, mahalli rayice göre bunlardan ne kadar ücret alınacağı belirlenmelidir. Ayrıca arı kovanları var ise bunlardan ne kadar ürün alınacağı, kaç tane arı kovani olduğu tespit edilerek deftere kaydedilmelidir.
- 6- R. 1291 (1876-77) senesinde elde edilen ürünlerin cins ve miktarları, ne şekilde kullanıldığı, satılmış ise fiyat ve miktarları kaydedilmelidir. Çiftliklerde ne kadar arazinin ekildiği, ne kadar tohum kullanıldığı, ne kadar masraf yapıldığı incelenmelidir. Ürün elde edildikten sonra gelir ve giderler yazılarak bunların kaydı için bir muhasebe defteri tutulmalıdır. Bu gelirlerden, birinin zimmetinde para kalmışsa bu kişilerin isim ve ünvanlarıyla beraber, paranın zimmette kalma sebebi deftere kaydedilmelidir.
- 7- Çiftliklerde çalışan bütün hizmetli ve daimi işçiler komisyon tarafından incelenerek yaptıkları iş için gerekli olup-olmadıkları, işe yarayıp-yaramadıkları belirlenmeli, bunların künyeleri, yaşları, eşkâli, isimleri ve ünvanları, yaptıkları iş ve aldıkları yıllık ücret belirlenerek bir deftere kaydedilmelidir. Ayrıca işçi ve hizmetliler yaptıkları işe ve almış oldukları ücrete göre kıyas yapılarak derecelendirilmelidir.
- 8- Koruların durumu incelenerek, buralardan odun ve kereste kestirilip satılıyorsa R. 1291 (M. 1876-77) yılında hangi cins ağaçlardan ne kadar kestirildiği, kimlere ne kadar ücretle satıldığı, toplam alınan ücret tespit edilmelidir. Gerek bu koruların, gerek bütün tarla, mezraa ve mer'aların imarına ve dışarıdan tecavüz edilmesinin engellenmesine dikkat edilip edilmediği komisyon tarafından incelenecektir.
- 9- Çiftliklerde bulunan tarla ve mezralarda ne tür ve ne miktarda ürün yetiştirilebileceği, bir kile tohumdan kaç kile ürün alınabileceği, R. 1291 yılında elde edilen mahsüllerin miktarı tespit edilmelidir. Tarımda kullanılacak mevcut hayvanların yetip-yetmediği belirlenmeli, eğer yetersiz ise ne cins ve sayıda alet-edevat ve hayvan gerekeceği ve bunlar için ne kadar masraf çıkacağı belirlenerek bir deftere kaydedilmelidir.
- 10- Yukarıda belirtilen maddeler çevresinde hazırlanacak harita, mazbata ve defterler hatadan uzak olmalı ve komisyon tarafından gerekli hassasiyet gösterilerek

hazırlanacak defterde komisyon üyeleri ve Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürünün imza ve mühürleri bulunacaktır.

11- Bu talimatname Çiftlikât-ı Hümâyûnların geneli için hazırlanmış olup, bu maddeler hepsinde uygulanacaktır. Bu maddelerin uygulanmasında herhangi bir sıkıntı yaşandığı durumlarda Hazine-i Hassa Nezâreti'ne durumun bildirilerek alınacak cevaba göre hareket edilmesi tavsiye edilmiştir⁵⁰⁸.

Yukarıda maddeleri özetlenen talimatname yazıldıktan sonra irâde-i seniyye doğrultusunda o dönemde mevcut bulunan Çiftlikât-ı Hümâyûnlara Hazine-i Hassa görevlileri içinden seçilen bir müfettiş gönderildiği görülmektedir. Müfettişlerden yukarıdaki maddelerde yer aldığı üzere, çiftliklerin haritalarının çizimi, yapılan harcamalar ve tamiratlar, elde edilen ürünlerin miktarları gibi konuları kontrol ederek kaydetmeleri istenmiştir. Denetimi yapılacak çiftlikât-ı hümâyûnlar burada sıralandığı için, 1876 yılına ait saltanat makamına ait çiftlikât-ı hümâyûnların hangileri olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki çiftlikât-ı hümâyûnlar şunlardır; Suriye Vilayeti'nde Re'sül'ayn Çiftliği, Halep Vilayeti'nde Cebel-i İsa Çiftliği, Hüdavendigâr Vilayetinde Mihaliç Çiftliği, İzmit Çiftliği, Kaza-i Erbaa dâhilinde kâin Bosna, Gelivri, Haraçcı, Ayamama ve Kılıçlı Çiftlikleri, Çavuş, Hekimbaşı, Alemdağı ve Tokad Çiftlikleri, Babuccu ve Ayazağa Çiftlikleri bulunmaktadır.

Bu çiftliklere müfettişin yanı sıra bir de Ordu-yı Hümâyûn Dairesi'nden harita çizimi için bir mühendis görevlendirildiği görülmektedir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun teftişi için Hademe-i Hassa-i Şâhâne Miralayı Mehmed Bey atanmıştır⁵⁰⁹. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun bu tarihlerden önce de teftiş edildiği görülmektedir. Ancak bu talimatname ile artık teftişlerinin her yıl düzenli ve programlı bir şekilde yapılacağı anlaşılmaktadır.

1. Nesip Paşa'nın Teftişi

Mirliva Nesip Paşa, Dar-ı Şûra-yı Askerî üyesi olup 22 Şubat 1846 tarihli ilmühaberden anlaşıldığı üzere, bu tarihten önce yanında bir kâtiple beraber Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun durumunu kontrol etmek için görevlendirilmiştir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'un teftişiyle ilgili kayıtlarda yer alan ilk kişi Nesip Paşa olarak gözükmektedir.

⁵⁰⁸ BOA, **HH d**, no. 620, s. 101-102, 3 Ca 1293/27 Mayıs 1876.

⁵⁰⁹ BOA, **HH d**, no. 620, s. 102, 3 Ca 1293/27 Mayıs 1876.

Nesip Paşa'nın özellikle Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı çiftliklerin sınırlarının belirlenmesi noktasında vazifelendirildiği görülmektedir. Sınırların belirlenmesinde Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü, kaza nâibi ve meclis üyesiyle birlikte hareket etmesi Dar-ı Şûra-yı Askerî tarafından belirtilmiştir. Ve daha sonra Çiftlikât-ı Hümâyûn'un sınırları belirlenerek kaydedilmiştir⁵¹⁰. Teftişle ilgili olarak Mirliya Nesip Paşa'nın Darbhane-i Âmire'den, maaşıyla beraber, masraflar ve kendisiyle birlikte gelen kâtibin harcırahı olarak 7500 kuruşun ödenmesiyle ilgili Fabrika-yı Hümâyûn ceridesine ilmühaber yazıldığı bilgisi bulunmaktadır⁵¹¹.

1847 yılında ismi belirtilmeyen bir kişi tarafından Çiftlikât-ı Hümâyûn'un teftiş edildiği görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'u muayene göreviyle gelen kişinin müdür Halil Efendi ve Çobanbaşı Matej ile birlikte çiftlikât-ı hümâyûnu dolaştığı görülmektedir. Müfettişin Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki koyun sayılarının artışından memnun olduğu belirtilmektedir. Müfettiş, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da görev yapacak çobanların seçimiyle ilgili bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Özellikle merinos yetiştiriciliğinde kabiliyetli çobanların görevlendirilmesi gerektiğini ifade eden müfettiş, Filibe taraflarından gelen çobanların, ailelerinin hasretinden dolayı akıllarının hep memleketlerinde olması nedeniyle, ruz-i kasımda gelen çobanların kabiliyetlilerinden 20 kişinin belirlenerek bunların aileleriyle birlikte Çiftlikât-ı Hümâyûn'un belirli yerlerine meskenler yaparak bunların buralara yerleştirilmelerini ve uygun maaşlar verilmesini tavsiye etmiştir⁵¹².

2. Ahmed Vefik Paşa'nın Teftişi

1863 yılı mülkî idâre tarihimiz açısından önemli bir gelişmeye tanıklık etmiştir. Söz konusu yıl içinde Bâb-ı Âli, geniş yetkilerle donattığı Cevdet Paşa, Suphi Paşa, Ahmed Vefik Paşa ve Rıza Paşa gibi Tanzimat dönemine damga vurmuş paşaları devlet-i aliyenin

⁵¹⁰ BOA, **HH d**, no. 65, s. 31. 16 L 1262/7 Ekim 1846.

⁵¹¹ “Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azasından olub mukaddeman Çiftlikât-ı Hümâyûn'un mu'âyene ve tahkîk ahvâli zımnında me'mûr buyurulmuş olan mirlivâ sa'âdetlü Nesip Pâşâ'nın dâr-ı şûrâ-yı mezkûr karar ve tensibi vecihle kendü tarafından tesviye idüb henüz destres olamadığı kâtib harcırahı ve mesârif-i ma'âşî ile azîmet ve avdetinde vukû' bulan mesârifâtının istihsâli zımnında pâşâ-yı mumaileyhin virilmiş olduğu bir kıt'a varaka irsâl kılınmış olduğu beyânıyla icrâ-yı icâbı husûsu devletlü fehâmetlü serasker pâşâ hazretlerinin bir kıta tezkîrelerinde iş'âr buyurulmuş ve müfâd varakaya nazaran marü'z-zikr harcırah ve sâirenin mecmû'u yedi bin beşyüz guruşdan ibâret bulunmuş olduğuna...” BOA, **HH d**, no. 66, s. 26, 25 S 1262/22 Şubat 1846.

⁵¹² BOA, **HH d**, no. 65, s. 61.

çeşitli bölgelerini denetlemekle görevlendirmiştir. Ahmed Vefik Paşa 1863 yılında “*Anadolu Canib-i Yemini Müfettişi*” yani Batı Anadolu Müfettişi olarak tayin edilmiştir⁵¹³.

Ahmed Vefik Paşa’ya Hazine-i Hassa Nezâreti’nden gelen bir ihbar üzerine Paşa, incelemelerde bulunmak üzere Çiftlikât-ı Hümâyûn’a bir memur göndermiştir. İsminin Ahmed Naci olduğu belgelerde görülen memurun bahar ve güz mevsimlerinde olmak üzere iki kez yapmış olduğu inceleme neticesinde Ahmed Vefik Paşa Sadârete raporunu sunmuştur. Ahmed Vefik Paşa, eski müdür Hüseyin Efendi ile teftişin gerçekleştiği sıradaki müdür Ahmed Rıfat Efendi’nin çiftlik işlerini önemsemediklerini, işten anlamadıklarını, yalnız kendi nefislerini düşündüklerini, çiftlik hâsılatını kethüdâların ellerine bıraktıklarını, ağnam-ı şâhâneyi çobanların insafına bıraktıklarını ifade ederek müdürler hakkında ağır ithamlarda bulunmaktadır⁵¹⁴.

Dönemin Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü olan Ahmed Rıfat Efendi’nin daha önce bahsedilen Kirmasti’deki 330 kadar koyunun telef olmasında koyunların rahatça konaklaması için çardak yapmamasından dolayı sorumlu olduğunu belirtmiştir. Ahmed Rıfat Efendi’nin evinde, Çiftlikât-ı Hümâyûn malı olduğu anlaşılan 70 kıyye buğday bulunduğunu, yatak ve minderlerinde bulunan merinos ve melez koyunlarının yünlerinin de Çiftlikât-ı Hümâyûn malı olduğunu ve bunların zimmetine geçirildiğini ifade etmektedir⁵¹⁵.

Hazinenin 5-6 senedir vermekte olduğu 300.000 kuruşa aslında ihtiyaç olmadığını hatta Çiftlikât-ı Hümâyûn’un kâr bile edeceğini ifade eden Ahmed Vefik Paşa, müdürlerin göndermiş oldukları hediyelerin de usûlsüz olduğunu beyan etmektedir. Zahirelerin “*misafire yedirildi, telef oldu*” denilerek zimmetlerine geçirildiğini ifade eden Paşa, ayrıca

⁵¹³ Erkan Tural, “Kuzeybatı Anadolu Kentlerinde İki Osmanlı Aydını ve Ahmed Vefik Paşa Raporu”, **Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**, C. 16, S. 2, Nisan 2007, s. 95.

⁵¹⁴ “...bunlar umûr-ı çiftlikâtı hiç mühimsemeyüb işden anlamayarak mücerred kendi nefislerini gözedüb hâremlerinin o civârda ve mu’âvinlerinin yaylâlarda emr-i muhâfazasına bakub hâsılat-ı çiftlikâtı kethüdâlar ellerine ve ağnâm-ı şâhâneyi çobanlar insâfına bırakub...” BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 51, 18 Ca 1281/19 Ekim 1864.

⁵¹⁵ “Kirmasti’de telef olan üçyüz re’s ağnâmın vaktiyle çardaklar yapmamasından itlâfına Ahmed Efendi sebep-i müstakil olduğu anlaşılırmışdır hânesinden çıkardılan yetmiş kile hinta vaz’-ı an bâr itdirülüb yatak ve minderinden zuhûr iden yetmiş beş kıyye merinoz ve melez yünü müsta’mel hükmüne girmesinden Çiftlikât-ı Şâhâne’ye celb ile diğere karışdırılmış ve tecvîz olunamayarak emâneten Kirmasti Hükümeti’ne teslim itdirilmişdir.” BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 51, 18 Ca 1281 / 19 Ekim 1864.

alınan zahirenin doruklu olarak satın alındığını ancak kullanılır iken silme olarak kullanılıp bunların da zimmetlerine geçirildiğinin anlaşıldığını belirtmektedir⁵¹⁶.

Çiftlikât-ı Hümâyûn kâtibi olan Hafız Hacı Mehmed hakkında ise, bir şey saklamadığını ve bir şey çaldığının görülmediğini ifade etmiş, ancak kendisinin geçim sıkıntısı çektiğini ifade etmiştir. Müdürün izniyle çiftlik mahsulünden zahire aldığını, maaşından bunun parasının taksitler halinde kesildiğini belirtmiş, Çiftlikât-ı Hümâyûn yakınlarında bir çiftlik satın almasından dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn'a ve değişik kişilere borçlandığı ifade edilmektedir. Ahmed Vefik Paşa, kâtip efendinin borçlarının fazlalığından dolayı yanlış yola sapabileceği endişesiyle Hacı Hafız Mehmed Efendi'nin iyi takip edilmesini veya merkezden yeni birinin gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir⁵¹⁷.

Ahmed Vefik Paşa'nın Sadâret'e sunmuş olduğu bu rapor üzerine Sadâret'ten Hakkı isminde bir devlet görevlisi tarafından bir yazı gönderilmiştir. İncelemeler sonucunda yapılan değerlendirmede önceki müdür Hüseyin Efendi'nin daha önce vermiş olduğu hesabının haricinde zimmetinde 231.690,5 kuruş olduğu belirtilirken hediye olarak göndermiş olduğu malların bedeli olarak da 7368 kuruş tespit edilmiştir. Teftişin yapıldığı sırada müdür olan Ahmed Rıfat Efendi'nin zimmetinde ise 94.969,5 kuruş olduğu tespit edilirken göndermiş olduğu hediyelerin 1607,5 kuruş olduğu ifade edilmektedir. Toplamda yaklaşık 335.000 kuruşluk bir yolsuzluk olduğu görülmektedir. Hediyelerin gönderildiği kişiler tespit edilerek ücretinin kendilerinden tahsil edilmesi gerektiği belirtilmiştir⁵¹⁸.

⁵¹⁶ "...senevî üç yük gurusu kâra kaldıktan başka fazla irâd dahi hâsıl olacağı muhtemel olub ba'zı me'mûrinin mücerred müdürlerden almış oldukları duhân ve kuzu ve peynir vesâirenin kavme (?) yidirmek üzere ta'rîf-i vecihle defteri yapılmak üzere müsveddesinin tanzîm ve irsâl kılınması rû'yet itmiş oldukları muhâsebe üzerine bu kere görülüb müdürler taraflarından tasdik olunan muhâsebeler ile elegecen evrâka im'an-ı nazar buyurulur ise keyfiyet bi'l-etrâf müstebân olacağı ve mumaileyhimânın zimmetlerinden ba'zı zehâir hakkında misâfire yedirildi ve telef oldu deyü iddiaları vahi olub anbâra aldıkları zehâir doruklu alınub sarfında silme olarak i'tâ kılınmasından her biri muvâcehesinde muvâzenesi bilicrâ yüzde yirmi kıyye fazla zuhûr idüb ve onar kıyyesi böyle harc ve telefâta sayılıb yalnız yüzde on hesâb olunmuş olduğundan..." BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 51, 18 Ca 1281/19 Ekim 1864.

⁵¹⁷ "...kâtib Hacı Mehmed Efendi'nin öyle ketm ve sirkat misüllü bir şeyi zuhûr itmeyüb fakat almış olduğu zâhire ve sâireyi müdürün re'yiyle almış ve akçesini ma'âşına ceste ceste mahsûb itmek üzere kaydı görülüb ancak karz olarak müdür-i mumaileyhden beş bin bu kadar gurusu alub sened virmiş ise de çiftlikât-ı mezbûre kurbunda peyda itmiş olduğu çiftliğinden dolayı kırk elli bin gurusu kadar şuna buna medyun olub hâreketi fesâda karâr vireceği anlaşılabilir bunun hasılâtından evvel beevvel müdür-i mumaileyhe olan deynin tesviyesine kâfi mikdâr zâhire satub te'diye-i deyn itmedikce ahire bir akçelik zâhire viridirmemesi hükümete tenbih itirilmiştir ve bunun kitâbetde bakayası mümkün ise iyice usûl bilüb öğrenmiş olduğundan ma'âşına biraz daha zam ile sıkı nezâret altında istihdâmı veyâhûd çiftlikât umûrunu bilür bir aherinin irsâli icâb ideceği..." BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 51, 18 Ca 1281/19 Ekim 1864.

⁵¹⁸ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 52, 5 B 1281/4 Aralık 1864.

Bu yolsuzluklardan dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki memurların görev yerlerinin değiştirilmesinin uygun olacağı ifade edilmektedir. Muhasebe defterlerinde Hazine-i Hassa'dan yıllık 300.000 kuruş alındığı bundan dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn'un hazineye ekstra külfet getirdiği belirtilerek bunun yerine kiraya verilerek işletilmesi teklif edilmiştir. Ancak Hakkı Efendi, özellikle merinos koyunlarından elde edilen yapağılardan elde edilen gelir sayesinde bu kötü idare döneminde dahi Çiftlikât-ı Hümâyûn'un masrafını çıkardığını ve yaklaşık 100.000 kuruşluk kâr elde edildiğini belirtmektedir. Bu kötü idare döneminde bu kadar kâr edildiği halde daha iyi bir yönetimle bunun birkaç misli daha fazla kâr elde edilebileceğini belirtmiştir. Bundan dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn'un “maktuen” değil de “emaneten” idare edilmesinin daha uygun olacağını ifade etmektedir⁵¹⁹.

31 Aralık 1864 tarihli, Hayrullah, Kemal, Ahmed Vefik, Ahmed Cevdet, Mehmed Nuri ve Yusuf Kamil Efendilerin mütalaalarında, yukarıda bahsedilen zimmet ve hediyeler belirtildikten sonra, hediyelerin paralarının hediye alan memurlardan Hazine-i Hassa tarafından tahsil edildiği ifade edilmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürlerinin durumuyla ilgili ise ceza kanununun 90. maddesinde yer alan karar doğrultusunda Hüseyin ve Ahmed Rıfat Efendilerin eğer hapis iseler, hapsoldukları tarihten itibaren 2 yıl süreyle Kastamonu'ya sürgüne gönderilmesi hususunda padişah fermânı veya sadrazam emrine göre hareket edileceği kayıtlardan anlaşılmaktadır⁵²⁰.

⁵¹⁹ “...zıkr olunan muhâsebe defterlerinde çiftlikât-ı mezkûrenin senevî üç yük guruş mesârifî vukû'bulmasına nazaran virilecek bedel ile deruhdesine tâlib olanlara maktuen ihâlesi fâideli gibi görünür ise de mezkûr üçyük guruş karşulaksuz sarf-ı masraf olmayub muhâsebe defterlerine dâhil olmayan merinoz yapağısı bâhâsından mesârif-i mezkûre kapandıktan sonra çiftlikât-ı mezkûrenin şu yolsuz idâresi hâlinde bile beher sene laakal yüz bin guruşdan ziyâde fazla vâridâtı oduğu cihetle bunlar bir hüsn-i sûretle idâre olunur ise vâridât-ı mezkûrenin birkaç misli artacağı me'mul-i kâvî olduğundan yine emâneten idâre sûreti müreccih görüldüğü muhatilm-i sâmi-i asifâneleri buyuruldukda olbâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 5 Receb sene 1281. Ve fî 22 Teşrînisânî sene 1280/4 Aralık 1864. Hakkı.” BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 52.

⁵²⁰ “...kânûn-i cezanın doksanıncı maddesinde her ne sûretle olur ise olsun zimmetine mâl-ı mîrî geçüren veyâhûd ahire geçmesine müsaade iden mülkiye ve mâliye me'mûrları me'mûriyetden tard ile üç aydan iki seneye kadar habsi veyâhûd altı aydan üç seneye kadar nefy olunur deyü muharrer bulunduğuna mebnî merkûmânın zimmetleri kendülerinden tahsîl olunmak üzere merkûmân Hüseyin ve Ahmed Efendiler'in hükm-i mezkûra tevfiikan ve mahbus iseler tarih-i habislerinden itibaren ikişer sene müddetlerle Kastamonu'ya nefy olunmaları bâbında iktizâ iden fermân-ı alinin ısdâr ve bâ emirname-i sâmi mahalline tesyârıyla nezâret-i müşârunileyhâya dahi beyân-ı hâl kılınması tezekkür olundu ise de olbâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 2 Şaban sene 1281 ve 19 Kânûnievvel sene 1280 (31 Aralık 1864).” BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 53.

3. Ziraat Nezâreti Baytar Müfettişi Mehmed Ali Bey'in Teftişi

Çiftlikât-ı Hümâyûn'un durumunun teftiş edilmesi amacıyla Ferid Bey, Agaton Efendi ve Ziraat Nezâreti Baytar Müfettişi Mehmed Ali Bey'den oluşan bir heyetin tayin edildiği Hazine-i Hassa kayıtlarından anlaşılmaktadır⁵²¹. Mehmed Ali Bey bu teftiştten sonra gözlemlerini bir rapor halinde arzetmiş, özellikle çiftlikteki hayvan yetiştiriciliği konusunda ayrıntılı bir tavsiyede bulunmuştur.

Mehmed Ali Bey, raporda merinos yetiştiriciliği üzerinde hassasiyetle durmuş, merinos koyunu yetiştiririnin ekonomik faydalarından bahsetmiştir. Merinos koyunlarının eti her ne kadar lezzet bakımından yerli koyun türlerinden olan kıvırcık cinsinden aşağı olsa da büyüklük ve ağırlık itibariyle hemen hemen kıvırcığın iki misli civarında olduğunu ve yapağı verimi olarak bir kıvırcık koyuna göre 4,5 kat daha fazla gelir sağladığını belirtmiştir⁵²².

İstanbul'da kuzu zamanı Mart ortasından başlayarak Mayıs başında sona ermektedir. Bundan dolayı çiftlik idaresi kuzuları bu döneme yetiştirmek için damızlık koçları buna göre belirlenen zamanda dişi koyunlar arasına salmalıdır. Koçları daha geç salmak kuzuların yaza yakın bir dönemde doğmasına sebebiyet verecektir. Bu durum özellikle ağılları ve kuzulukları olmayan, kuzu tüketimi çok fazla olmayan yerler için iyi olsa da böyle bir durum Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu için geçerli değildir. Kuzuların erken doğması, koyunlardan özellikle daha iyi süt alınmasına sebebiyet verecektir⁵²³.

Mehmed Ali Bey, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da et verimin artırılması için bazı tavsiyelerde bulunmaktadır: Osmanlı Devleti'nde et veren hayvanlar gıdalarını "*kût-ı lâyemût*", yani ölmeyecek kadar veya hayatlarını devam ettirecek kadar topraktan temin ettiği, insanların hayvanlar üzerindeki sahipliğinin sıradan bir gütmenden ibaret olduğu belirtilmektedir. Oysa o dönemde dahi Avrupalılar hayvanlarını bir hesap içinde, belli ölçüde gıdayla besleyerek et verimini artırmaktadırlar. Sütlü bir hayvana verilen fazladan gıda süte, iş hayvanlarına verilen gıda kuvvete dönüştüğü gibi et verimi için beslenen hayvanlara verilecek gıdanın dahi ete dönüşmesi normaldir. Genel olarak 1 kilo et veya 10 litre süt verimi için normal yiyeceğine ek olarak verilecek 1200 gram azot maddesi

⁵²¹ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 25, 10 Ca 1312/9 Aralık 1894.

⁵²² BOA, **HH d**, no. 11328, s. 9, 5 Mart 1311/17 Mart 1895.

⁵²³ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 11.

gerekmektedir. Çayır otları % 7 ve kuru yonca % 10 civarında azot maddesi içermektedir. Satılığa çıkarılacak koyunlara yirmi gün boyunca değişik otlardan başka günlük 1 kilo kırılmış arpa verilirse yirmi gün içinde yani 20 kilo azot verilmiş olur. Yirmi günlük beslenme süresi sonrasında hayvanın 4 kilo almasını sağlayacak miktarda olan 4600 gram azot maddesi almış olur. Böylelikle 1894 yılında kilosu 6 kuruştan 20 gün içinde bir koyun 24 kuruşluk bir et verimine ulaşmaktadır. Bu dönemde İstanbul'da en fazla koyun alış-verişinde bulunan Hristo Vergi, Çilingir Çiftliği'nde bu usûl ile hayvanlarını beslemektedir. Diğer tüccarlar bu dönemde hayvanlarını 18 kıyye yani yaklaşık 23 kilo civarında bir ağırlıkla satabilirken, Hristo Vergi ¼, 1/3 oranında fazla kuru gıda vererek hayvanlarını az bir zaman içinde 35-38 kıyyeye yani 45-49 kiloya ulaştırarak satmaktadır⁵²⁴.

Merinos koyunları ile yerli koyunların çiftleşmelerinde gerekli hassasiyet gösterilmeyerek bu türlerin karışması sonucunda bir kısmı merinosa benzeyen, bir kısmı kıvırcığa benzeyen bazıları ise tamamen farklı bir tür ortaya çıkmıştır. Tabii bu durum farklı koyun türlerinin bilinçsiz bir şekilde çiftleştirilmesi sonucunda bu hayvanların asıllarında olan güzelliklerinin de kaybedilmesine sebebiyet vereceğinden çok tasvip edilmemiş ve mahzurlarından sözedilerek duruma tepki gösterilmiştir⁵²⁵.

Merinos yetiştirilmesinde başarılı olunamamasında; merinos koçlarının istenilen vasıfta temin edilememesinden, merinos koyunlarının merada gerekli gıdayı alamamasından, ağıllarının gerektiği şekilde yapılmaması, hastalıklardan korunma ve sıhhatlerinin muhafazasında gerekli hassasiyetin gösterilmemesi gibi sebepler etkili olmuştur. Bunun gibi sebeplerden dolayı, başlangıçta arzulanan fayda sağlanamayınca bu hayvanları kıvırcık koyuna dönüştürme yoluna gidilmiştir⁵²⁶.

Raporda özellikle “ılkı” (yılıklı) şeklinde ifade edilen vahşi atlardan da bahsedilmektedir. Mehmed Ali Bey bir yıllık bir istatistik çıkarmış ve bu hayvanların bakımına dikkat edilmediğinden dolayı, ekonomik açıdan büyük kayıplar yaşandığını tespit etmiştir. 1893-94 yılı için çıkarmış olduğu hesapta bir yıllık dönemde 57 tayın dünyaya geldiğini ve 50 atın öldüğünü belirlemiştir. Yapılan yem ve çoban masrafları da dikkate

⁵²⁴ BOA, **HH d.**, no. 11328, s. 12.

⁵²⁵ BOA, **HH d.**, no. 11328, s. 9.

⁵²⁶ BOA, **HH d.**, no. 11328, s. 9.

alındığında çıkarmış olduğu gelir gider hesabında yaklaşık 1193 liralık zarar hesaplamış ve bu zararın sebeplerini ayrıntılı olarak açıklamıştır⁵²⁷.

Yılık atların ehlileştirilmesi ve bunların soylarının güzelleştirilmesi amacıyla Avrupa'dan aygır ve kısraklar getirilmiştir. Vahşi haralarda yaşayan hayvanlar yaz ve kış kırdan bulunduğundan her türlü afete, vahşi hayvanların saldırısına açık durumda bulunuyordu⁵²⁸. Savunmasız ve korumasız durumda bulunan bu hayvanlar bulaşıcı bir hastalığa yakalandıkları takdirde telefata çok fazla olmaktadır. Ehlileştirilmedikleri için çiftleşmeleri uygun zamana denk gelmemekte, yavruları zamansız doğmakta, doğanlardan bazıları kışın şiddetli soğuktan, bazıları da yaz mevsiminin sıcağından zayı olmaktadır. Mehmed Ali Bey bu sürünün ehlileştirilmesi halinde yavru alma oranının % 65'lere çıkarılabileceğini ifade etmektedir⁵²⁹.

Mehmed Ali Bey, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan atların ıslahı amacıyla Fransa'dan getirilen Perşeron cinsi aygır ve kısraklar ile Almanya'dan getirilen aygırların Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan atların ıslahı için uygun olmadığını belirtmiştir. Osmanlı ülkesinde bulunan atların genel itibariyle Asya ırkına ait olması hasebiyle, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndaki ehil (bağlanan) kısraklar için; Arap kabilesine ait hayvanlardan en uygunu olan Suriye kabilesinden aygır seçilmesi, yıllık atları için de Çukurova atlarının güzellerinden bir aygır alınması veya Macar atlarının Arap atlarına tamamen yakınlaşmış olan aygırlarından satın alınmasını tavsiye etmektedir. Kısır kısraklar için de üç adet Suriye aygırı temin edilmesini tavsiye etmiştir⁵³⁰.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da sığır cinsi olarak genel itibariyle karasığır tabir edilen et ve süt verimi az yerli bir ırk bulunmaktadır. Özellikle veba başta olmak üzere değişik salgın hastalıklar nedeniyle dönem dönem sığır sayılarının azaldığı görülmektedir. Sığır türlerinin iyileştirilmesi amacıyla değişik cinsten hayvanların çiftliğe getirildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ayrıca sığır türlerinin biraz daha iyileştirilmesi amacıyla et ve süt verimi yüksek boğaların seçilerek çiftliğe getirilmesi tavsiyesinde bulunmaktadır⁵³¹. Mehmed Ali Bey, kethüdalar tarafından tutulan süthane kayıtlarının daha düzenli tutulması için bir

⁵²⁷ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 2.

⁵²⁸ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 3.

⁵²⁹ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 4.

⁵³⁰ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 7.

⁵³¹ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 12.

memur görevlendirilmesini ve çiftliklerde elde edilen sütlerin memur tarafından günlük tutulacak defterlere kaydedilmesini tavsiye etmektedir⁵³². Süt veren hayvanlar için de ayrı bir defter tutulması tavsiye olunmuş ve üretiminin iyileştirilmesi için süt verimi iyi olan cinsten bir boğa seçilerek çiftliğe getirilmesi tavsiye edilmektedir⁵³³.

Mehmed Ali Bey'in çiftliğin baytarlık işleri ile de ilgili bir değerlendirmesi bulunmaktadır. Mehmed Ali Bey çiftlik baytarı İbrahim Halil Efendi'nin görevini layıkıyla yapamadığını ifade etmekte, İbrahim Halil Efendi'yi uygulanan tedavi ve kullanılan ilaçlarla ilgili defter tutmamasından dolayı eleştirmektedir. Ayrıca çiftlikte tıbbi malzeme ve ilacın yeterli olmadığı, var olanların da iyi durumda bulunmadığını belirtmektedir. İbrahim Halil Efendi'nin hazırlamış olduğu vukuat defterindeki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere mesleki altyapısının yeterli olmadığı belirtilmektedir⁵³⁴.

Raporda, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da görülen hastalıklar arasında; kansızlık, veba, çiçek, iltihab-ı sehaya (beyin zarlarının iltihaplanması), emraz-ı nuzuliye (felç), zatürre gibi hastalıklar gösterilebilir. Ayrıca "*Hınak Zebhevi*" veya Barbon adı verilen özellikle genç mandaları tehdit eden bir hastalıktan bahsedilmektedir⁵³⁵. Mehmed Ali Bey, 1894 senesinde Çiftlikât-ı Hümâyûn hayvanlarını en fazla tehdit eden hastalığın çiçek hastalığı olduğunu belirtmektedir. 1895 yılı yazında bu hastalıktan dolayı hem çiftlikte hem Uludağ yaylalarında yaklaşık % 8-9 civarında hayvanın telef olduğu ifade edilmektedir⁵³⁶. Ayrıca veba salgınından dolayı da sığırların pek çoğunun telef olduğunu belirtmektedir. Bu salgın nedeniyle çiftliğin genişliğine uygun düşmeyecek şekilde büyük baş hayvan sayısı azalmış, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da sadece birkaç koşum öküzü ve yüz kadar sığır kalmıştır⁵³⁷.

Bu teftişlerden başka değişik dönemlerde Çiftlikât-ı Hümâyûn'un teftişiyle alakalı kişilerin görevlendirildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1914 yılında ziraî faaliyetleri teftiş etmek amacıyla Ziraat Müfettişi Suad Bey'in gönderildiği belirtilmektedir. Suad Bey teftiş neticesindeki raporunu Hazine-i Hassa'ya teslim etmiştir⁵³⁸.

⁵³² BOA, **HH d**, no. 11328, s. 13.

⁵³³ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 14.

⁵³⁴ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 14, 5 Mart 1311/17 Mart 1895.

⁵³⁵ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 10.

⁵³⁶ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 9.

⁵³⁷ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 13.

⁵³⁸ BOA, **HH d**, no. 4795, 27 Teşrîn-i Evvel 1330/9 Kasım 1914.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİHALIÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU'NDA HAYVANCILIK

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda en önemli uğraş alanı olarak hayvancılık faaliyetleri yapılmaktaydı. Orhan Gazi döneminden itibaren burada ordunun at ihtiyacının, sarayın da et ve süt ürünleri ihtiyacının karşılandığı belirtilmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde belirtilen ihtiyaçların yanısıra bu dönemde açılan tekstil fabrikalarının ihtiyaç duyduğu yapağı ihtiyacının karşılanması amacıyla iyi cins koyun yetiştiriciliğine önem verildiği görülmektedir. Bu dönemde Çiftlikât-ı Hümâyûn'da 20.000-30.000 civarında koyun, yaklaşık 500 civarında sığır, 500 civarında manda, 500'e yakın at, 100'e yakın eşek ve katır, 100-500 dolaylarında keçi yetiştirildiği görülmektedir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na farklı yerlerdeki çiftlikât-ı hümâyûnlardan da hayvanlar getirildiği görülmektedir. Akköprü Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan hayvanların Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na gönderileceği kayıtlarda yer almaktadır¹.

I. OSMANLI DEVLETİ'NDE HAYVANCILIK

Hayvan yetiştiriciliği, en önemli zirai faaliyetlerden biridir. Tarım işletmeleri çeşitli amaçlarla hayvan yetiştirirler: a) Çekim ve yük taşımada güçlerinden yararlanmak; b) gübre sağlamak; c) çiftçinin peynir, yağ, süt, et, deri ve yapağı ihtiyacını karşılamak; d) bu ürünleri piyasa için üretmek. Bir işletmede bunlardan hangilerine ağırlık verileceğini üretim hedefleri tayin eder. Buna karşılık hayvancılığı temel faaliyet olarak yürüten bir işletme, pazar için et, yağ, süt, deri ve yapağı üretmek üzere hayvan yetiştirir².

Osmanlı Devleti'nde tarımdan sonra en önemli geçim kaynakları arasında hayvancılık yer almaktadır. Göçebe toplum yapısına sahip olan Türkler için hayvan önemli

¹ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 12, 5 M 1312/8 Temmuz 1894.

² Tefik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 100.

bir yer tutmaktadır. Özellikle Anadolu'da pekçok konar-göçer topluluk geçimlerini bu uğraşla sağlamaktaydılar. Osmanlı ekonomisinde ise ağnam gelirleri bütçede dördüncü gelir kalemi olarak kaydedilmektedir. 19. yüzyılda hayvancılık diğer alanlara göre çok fazla gelişme gösteremedi. Bu durumun başında hayvan hastalıkları geliyordu. Yine hayvan ihracı ve erken kesim bunun nedenleri arasındaydı. Aşırı vergileme, bakımlı mera, çayır ve yaylakların bulunmayışı ve bunların tarla haline getirilişi de hayvancılığı sınırlayıcı bir etki yapıyordu³.

II. HAYVANCILIĞI GELİŞTİRME ÇABALARI

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda hayvancılığın geliştirilmesi, ıslahı ve çoğaltılması amacıyla önemli çalışmalar yapıldığı, raporlar hazırlandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bunlar içerisinde elimize ulaşan kaynaklar arasında Ziraat Nezâreti Baytar Müfettişi Mehmed Ali Bey'in padişaha sunmuş olduğu layiha en kapsamlısıdır⁴. Bunun yanı sıra Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlileri tarafından da bu doğrultuda raporlar hazırlanmıştır.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da hayvancılığın geliştirilmesi amacıyla modern usullerin kullanıldığı görülmektedir. Bu amaçla Çiftlikât-ı Hümâyûn'da ahırlar, ağıllar, süthaneler, kırkımhaneler inşa edildiği görülmektedir. 1914 yılında koyunların kırkımı için yapılan keşif sonucunda 24.510 kuruş masrafla bir kırkımhane yapılacağı belirtilmektedir. Yine aynı dönemde bir kuluçka makinesi satın alınmıştır⁵. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda koyun yetiştiriciliği başta olmak üzere sığır ve at yetiştiriciliği alanında ıslah çalışmaları yapıldığı veya yapılması planlandığı görülmektedir.

A. MERİNOS YETİŞTİRİCİLİĞİ

18. yüzyıl ortalarından itibaren Avrupa'da başlayan sanayileşme hareketlerini Osmanlı Devleti her ne kadar eş zamanlı olarak takip edememiş olsa da bu gelişmelere tamamen kayıtsız kalmamıştır. Osmanlı bürokrasisi, biraz gecikmeli olarak da olsa Avrupa'da meydana gelen gelişmelerden yararlanma yollarını aramıştır. Osmanlı Devleti'nde sanayileşme faaliyetleri Osmanlı'nın en fazla harcama yaptığı, en çok önem

³ Tabakoğlu, a.g.e, s. 217.

⁴ BOA, HH d, no. 11328, 5 Mart 1311/17 Mart 1895.

⁵ BOA, HH d, no. 4795, s. 73.

verdiği askerî alanda başlamıştır. Sanayileşme alanındaki ilk önemli gelişme ise II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun fes ihtiyacını karşılamak amacıyla Feshâne'nin kurulmasıdır.

Osmanlı Devleti'nde 1500-1800 yılları arasında uygulanan iâşe (provizyonizm), fiskalizm ve gelenekçilik şeklinde sıralanabilecek ekonomi politikaları⁶ üreticiden ziyade tüketicinin ihtiyaçlarını gözettiğinden Osmanlı Devleti'nde büyük sermaye birikimlerine sahip zengin bir müteşebbis zümre teşekkül etmemiştir. Bundan dolayı 19. yüzyılda yapılan sanayileşme çalışmalarında Cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi özel teşebbüsün etkin olmadığı, yatırımların daha çok devlet eliyle gerçekleştirildiği görülmektedir. Tanzimat'tan sonraki süreçte, Osmanlı bürokrasisi tarafından Hazine-i Hassa'nın mali desteğiyle birçok devlet fabrikası kurulmuştur. Bunlar arasında Zeytinburnu Demir Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası, İslimye Çuha Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Veli Efendi Basma-Kumaş Fabrikası gibi kuruluşlar yer almaktadır⁷.

Bu fabrikalar faaliyete geçtikten sonra, fabrikalarda imal edilecek ürünlerin hammaddelerinin de yurtiçinde üretilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan Feshâne, İslimye Çuha Fabrikası ve İzmit Çuha Fabrikası gibi kurumların ihtiyaç duyduğu hammaddeyi karşılamak amacıyla çok kaliteli ve verimli yünlere sahip olmasından dolayı merinos koyunları ithal edilerek ülkenin değişik yerlerinde yetiştirilmeye çalışılmıştır. Bu işin merkezi olarak seçilen en önemli yerlerden biri de Hazine-i Hassa'ya ait çiftliklerden Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu olmuştur. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu merinos koyunu yetiştirilmesinde ve damızlık olarak Anadolu ve Rumeli'de değişik çiftliklere verilmesinde, merinos yetiştiriciliğinin teşvikinde önemli bir rol üstlenmiştir.

1. Merinos Koyunu Yetiştiriciliğini Gerekli Kılan Etkenler

Osmanlı Devleti'nde hayvancılık alanındaki en önemli teşvik tedbirlerinden bir tanesi İslimye ve İzmit Çuha Fabrikaları ile Feshâne'nin kaliteli yapağı ihtiyacının yurt içi üretimle karşılanabilmesi amacıyla başlatılan merinos cinsi koyunların çoğaltılması çalışmalarıdır⁸. Çuha kalitesini artırma amacıyla merinos koyunu temin etme düşüncesi 1835'li yıllarda benimsenmiş olmasına karşın, 1840'lı yıllara kadar bu hedefe yönelik

⁶ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 47.

⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları II**, İÜ Edb. Fak. Yayınları, İstanbul, 1998, s. 18.

⁸ Tefvik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınları, İstanbul 1998, s. 53.

önemli sayılabilecek bir girişim gerçekleşmemiştir⁹. İlk olarak 1839 yılında bu koyunlardan 600 baş getirilerek Edirne çevresindeki çiftliklere dağıtılmıştır. 1843 yılında merinos cinsi koyunlardan on yıl süre ile hiçbir vergi alınmaması kararlaştırılmıştır. Yeniden 300 adet damızlık koç getirilerek, talep eden vilâyetlere, yapağısının rayiç fiyatla devlete satılması koşuluyla, 3000 kuruşa ithal edilmesine rağmen 1000 kuruşa satılmıştır. Ayrıca Hayrabolu ve Mihaliç'teki devlet çiftliklerine çok sayıda damızlık merinos koçu getirilerek yerli koyunların türlerinin ıslahına gayret gösterilmiştir¹⁰.

Mihaliç ve Kirmasti'de bulunan çiftliklerin Osmanlı'da ve Türkiye'de merinos koyununun yetiştirilmesi ve çiftçilere dağıtılmasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Özellikle İzmit'te bulunan Çuha Fabrika-yı Hümâyûnu'nun kaliteli yapağı ihtiyacını karşılamak amacıyla Mihaliç ve Kirmasti'de, iklim şartlarının da merinos yetiştirmesine uygun olmasından dolayı, merinos koyunu yetiştirilmeye başlanmıştır. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na 1840'lardan sonra İspanya merinoslarının Kırım üzerinden satın alınarak getirildiği anlaşılmaktadır. Bunla ilgili 1844 yılına ait kayıta yer alan bilgilerde; koyunlardan 53 tanesinin çiftlik sahiplerine dağıtılmak üzere Filibe Kaymakamı Abdülhad Ağa'ya gönderildiği belirtilmektedir. Bu hayvanların Zağra üzerinden Filibe'ye gideceği belgede yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. Zağra müdürüne verilen emirde merinosların diğer koyunlarla mikyas edilemeyecek seviyede nazik olmasından dolayı koyunların oraya ulaşır ulaşmaz Filibe Kaymakamına teslim edilmesi istenmektedir¹¹.

13 Muharrem 1263 (1 Ocak 1847) tarihli ilm ü haberden anlaşıldığı kadarıyla Kırım üzerinden Çak Gulvan adındaki bezirgân (tüccar) aracılığıyla 157 baş merinos koçu satın alınmıştır¹². Merinos koçlarının 100 tanesi 380 rubliden* (1900 kuruş), 57 tanesi de 530 rubliden (2650 kuruş) satın alınmış, böylelikle koçlar için toplam 341.050 kuruş ücret ödenmiştir¹³. Bu tarihlerde Hûdâvendigâr Vilâyeti'nde bir yerli koyunun fiyatının 20 kuruş olduğu kayıtlarda yer almaktadır. Bu durum dikkate alındığında bir merinos koçunun maliyeti yapılan diğer masraflarla birlikte yaklaşık 2500 kuruşu geçmektedir. Bu

⁹ Ahmet Uzun, "İslimye Çuka Fabrikası", **İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Yayın No:21-22, İstanbul, (Ekim 1999, Mart 2000), s. 77.

¹⁰ Tefik Güran, a.g.e., s. 53.

¹¹ BOA, C. İKT, no. 1803, 11 L 1260/24 Ekim 1844.

¹² BOA, HH d, no. 66, s. 23.

* Hazine-i Hassa kaydında 1 rubli 5 kuruş şeklinde hesaplanmıştır.

¹³ BOA, HH d, no. 65, s. 35

durumdan da anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti, hayvancılığın geliştirilmesi hususunda hiçbir fedakârlık ve masraftan kaçınmamıştır.

Merinos koyunlarının eti her ne kadar lezzet bakımından yerli koyun türlerinden olan kıvrıcık cinsinden aşağı olsa da büyüklük ve ağırlık itibarıyla hemen hemen kıvrıcığın iki misli civarındadır. Merinos koyunları, yerli koyunun fazla yününün bulunmadığı karın altı, bacakları ve başı gibi bölgelerde de yün vermesinden dolayı çok avantajlıdır. Normal kıvrıcık koyun 1,5-2 kilo civarında yün verirken merinoslar 6-7 kilo yün vermekteydi. Ayrıca merinos koyunlarının yünlerinin inceliği ve elastikiyeti de diğer koyun türlerinin hepsinden daha kaliteliydi. En kötü dönemde bile merinos yününün kıvrıcık yününün 1,5 katı bir fiyatla satılabildiği belirtilmektedir. Bu hesaba göre, kıvrıcık koyunu senede $2 \times 6 = 12$ kuruşluk yapağı verirken, merinos koyunu $6 \times 9 = 54$ kuruşluk yapağı vermekte olup, kıvrıcık koyunun dört buçuk katı bir gelir sağlamaktaydı¹⁴.

Arşiv kayıtlarında yer alan resmi rakamlara bakıldığında ise yukarıda belirtilen yapağı fiyatlarında temel alınan 1,5 katlık oranın, 3 kata kadar çıktığı hatta bu oranı geçtiği de görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn yetkilileri tarafından 1852 yılında yapağı ücretlerinin yapılan masrafı karşılamadığından yakını olarak, yün kalitesine göre yapağı fiyatına zam yapılması talep edilmiştir. Ve bu talep doğrultusunda aşağıdaki tabloda gösterildiği şekilde yapağı fiyatlarına zam yapılmıştır¹⁵.

Merinos yetiştiriciliği konusunda yapılan çalışmalar sonucunda, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan merinos koyunlarından beklenen semere alınmaya başlamıştır. 1854 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan İzmit Çuha Fabrikası'na gönderilen 20.869 kıyye yapağıdan 12.800 kıyyesi merinos koyunlarından elde edilmiştir. Ayrıca 4810 kıyye kadarı da yine merinoslarla yapılan çiftleşmelerden hâsıl olan melez koyunlarına aittir. Yine aynı kayıta yer alan bilgilerden anlaşıldığı üzere 1854 yılında yapağı fiyatlarına yukarıdaki tablo'da gösterildiği şekilde tekrar zam yapılmıştır¹⁶.

Genelde Osmanlı Devleti'nde, özelde ise Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda ilk dönemlerde merinos yetiştiriciliği hızlı bir gelişme göstermiştir. Çiftliklerde yetiştirilen merinos koyunlarının sayısı 1870'lere kadar sürekli artış göstermiştir. Çiftliklerde 1847 yılında, mevcut meraların yeni kuzuların da doğumuyla çiftlik hayvanlarına yetmediği ve

¹⁴ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 9, 5 Mart 1311/17 Mart 1895.

¹⁵ BOA, **HH d**, no. 72, s. 112, 25 Ca 1268/17 Mart 1852.

¹⁶ BOA, **HH d**, no. 10, s. 2, Gurre-i Ra 1271/22 Kasım 1854.

bunun için yeni meralara ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Özellikle Keşişdağı (Uludağ) eteklerinde ve yüksek yerlerinde Türkmenlere kiralan meraların Çiftlikât-ı Hümâyûn'a kiralanması istenmiştir. Arşiv kayıtlarında, Kirmasti ve İnegöl taraflarındaki meralarda Çiftlikât-ı Hümâyûn hayvanlarının çobanlar tarafından otlatılmaya götürüldüğü bilgisi de yer almaktadır. Hayvan yetiştirme konusunda tecrübeli ve bilgili biri olan Rusça tercümanı Agaton Efendi, çiftliklerdeki koyunların ot ihtiyacının karşılanması amacıyla, Avrupa'daki gibi uygun yerlere çayır tohumu ekilmesini tavsiye etmiştir¹⁷.

1849 yılında mevcut çiftlikler merinos ve yerli koyunlara yetmeyince civarda koyun otlatmaya uygun çiftliklerin Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarına katılması istenmiştir¹⁸. Bundan dolayı Hazine-i Hassa topraklarından Ekmekçi, Akçasığırlık, Kızıllar, Sultaniye (Karayani) ve Kepsut Çiftliği Çiftlikât-ı Hümâyûn sınırlarına dâhil edilmiştir¹⁹.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda yapılan koyun yetiştiriciliğindeki gelişmenin, bu dönemde bütün Osmanlı ülkesine yayıldığı düşünülmektedir. Bu artışta özellikle bu dönemde açılan Feshâne, İslimye Çuha Fabrikası, Hereke Çuha Fabrikası gibi kuruluşların hammadde ihtiyaçlarının karşılanması etkili olmuştur. 1835-1857 yıllarına ait bir incelemede, Rumeli'de yetiştirilen koyun sayılarının büyük oranda arttığı görülmektedir. 1835'te Edirne'de 158.000 civarında olan küçükbaş hayvan sayısının 1850'lerde 400.000 civarlarına ulaştığı görülmektedir. Plevne'de 1835'te 44.500 olan küçükbaş hayvan sayısının 1850'lerde 150.000 civarında olduğu görülmektedir. Filibe'de ise küçükbaş hayvan sayısı 1835'te 190.000 civarlarında iken 1850'lerde 300.000-400.000 civarlarına ulaşılmıştır²⁰.

İlk dönemlerde merinos koyunlarının sayısı hızlı bir artış göstermiş olsa da ilerleyen yıllarda devlet desteği azalınca, fabrikaların yapağı alımları azalmış ve merinos yetiştiricileri güç duruma düşmüştür. Merinoslar yerli ırklara göre daha hassas olduklarından, yetiştirilmeleri de zahmetliydi. II. Abdülhamid döneminde, Rumeli'den

¹⁷ BOA, **HH d**, no. 66, s. 25, 24 B 1262/18 Temmuz 1846.

¹⁸ "Mihaliç ve havâlisinde kâin Çiftlikât-ı Şâhâne'de mevcûd olan merinoz ve yerlü ağnâmı te'sîr-i tevcihât eksîr ayât-ı cenâb-ı cihândârî ile tekessür iderek çiftlikât-ı merkûme mer'âsına sığışmamakda olduğundan civâr çiftlikâtında münâsib mahallin mübâyaası derece-i vücûbda görünmüş olduğuna binâen lede't-taharri Mihaliç'de vâki' Karayani çiftliği çiftlikât-ı merkûme arâzisi civârında olub arâzi-i merbûtası ağnâm-ı merkûme ra'yine elvirişli ..." BOA, **HH d**, no. 70, 27 C 1265/20 Mayıs 1849.

¹⁹ **Bursa Vilâyet Sâlnâmesi**, Def'a 35, Bursa Vilâyet Matbaası, 1927, s. 200.

²⁰ Ahmet Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Koyun Yetiştiriciliği Üzerine Kantitatif Bir İnceleme (1835-1857)", **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 52, S. 1, 2002, s. 63-65.

kıvırcık koçları getirilerek merinoslarla kıvırcık ırkı çiftleştirilmiştir. Böylece Marmara bölgesindeki Merinos yetiştiriciliği yerini daha kaba yapağıya sahip, fakat kötü şartlara daha dayanıklı melez bir ırka bırakmıştır²¹.

Tablo 20 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda Yıllara Göre Merinos Koyunu Sayısı.

Yıl	Dişi	Erkek	Toplam
1846 / R. 1262	2893	1154	4047
1847 / R. 1263	3310	1870	5180
1862 / R. 1278			13.099
1863 / R. 1279			13.965
1865 / R. 1281			14.017
1872 / R. 1288			35.000
1876 / R. 1292	25.562	13.192	38.754
1880 / R. 1296			16.000

Kaynak: Hazine-i Hassa Defterleri, no. 12987; no. 18920; no. 19257; no. 19259; Y. PRK. AZJ, no. 4/18.

2. Merinos Yetiştiriciliğini Geliştirmek Amacıyla Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Avrupalı Uzmanların ve Tecrübeli Çobanların Görevlendirilmesi

Lale Devri ile birlikte Osmanlılar'ın Avrupa'ya her alanda açılmasından sonra, askerî alan başta olmak üzere her alanda Avrupaî tarzda yenilikler yapılmaya başlanmıştır. Askerî alanda teknik ve eğitim unsurlarına modern bilgiler katmak ve mühendislik dallarındaki boşlukları gidermek amacıyla Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Avrupalı uzmanların istihdam edildiği görülmektedir²². Daha sonraki dönemlerde askerlik faaliyetlerinin dışındaki alanlarda da Avrupalı uzmanlardan yararlanılmaya başlanmıştır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da da Avrupadaki gelişmelerden yararlanılmak amacıyla hayvancılık ve tarım alanında Avrupalı uzmanların istihdam edildiği görülmektedir.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da merinos koyunlarının bakımı ve tedavileri ile devlet tarafından özellikle ilgilenilmiştir. Merinos koyunlarının yetiştirilmesinde, onların bakımında ve hastalıklarının tedavisinde ehil olan yabancılardan yararlanılmıştır. Çiftlikât-

²¹ Ali Rıza Aksoy, **Hayvan Islahı Ders Notları**, Kafkas Üniversitesi, Kars 2003, s. 15.

²² Mehmed Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Avrupalılar'ın İstihdam Edilmesi (1774-1807)", **Erken Klasik Dönemden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim**, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul, Eylül 2010, s. 421.

1 Hümâyûn'da 1847'de çobanbaşılık görevinin Tekman adında bir Alman tarafından yapıldığı ancak, Prusyalı Tekman'ın görevini iyi yapmadığı belirtilmektedir. Tekman'ın, koç katımı ve kırkımını zamanında yapmaması, sıcak günlerde koyunlara tuz verip su vermemesi, hastalıklı koyunları diğerlerinden ayırmayıp görevli kişilerin uyarılarını dikkate almamasından dolayı hayvanların uyuz hastalığına yakalandığı belirtilmektedir. Bu ihmaller ve vermiş olduğu zararlar nedeniyle Prusyalı Tekman'ın görevine son verilmiştir.

Tekman'ın görevden uzaklaştırılmasından sonra Çiftlikât-ı Hümâyûn'a önce sadrazam tarafından, kendisine ait çiftliğin müdürü olan Kikork isminde bir Gayrimüslim gönderilmiştir. Kikork'tan sonra ise, Kırım üzerinden ithal edilmiş olan merinos koyunlarıyla birlikte Çiftlikât-ı Şâhâne'ye gelen Rusyalı Toma çobanbaşı yapılmıştır. Toma'nın çalışmaları sonucunda, Tekman döneminde hastalanan hayvanlar tedavi edilmeye başlanmıştır. Çobanbaşı Toma ile yapılan sözleşmenin bitimine yakın merinos koyunlarının bakımı için yeni bir yabancı uzman arayışına girilmiştir²³.

Osmanlı Devleti'nde fabrikaların kurulmasında önemli rol oynayan mühendislerden Barutçubaşı Hoca Evanis (Ohannes)*, merinos yetiştiriciliği ve bakımında bilgili birisi olan Avusturyalı Matej isminde bir Avrupalı uzmanın bölgede olduğu bilgisini vermiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda, Matej hayvanları iyileştirebileceğini ifade ederek göreve başlamış ve bu işte ehil olduğunu hayvanları tedavi ederek göstermiştir. Hakkında alınan olumlu referanslar ve göstermiş olduğu performans sonucunda Matej çobanbaşı yapılmıştır. Matej'e selefi Tekman'a verildiği gibi 1500 kuruş maaş verilmiştir. Matej çiftliklerde konuşulan Türkçe ve Bulgarca'yı bilmediği için, çiftliklerdeki personel ile iletişimi sağlamak amacıyla 500 kuruş maaşla bir tercüman görevlendirilmiştir²⁴. Bu dönemde çiftliklerde çalışan çobanlara 62 kuruş maaş verildiği göz önüne alındığında Matej'e ve tercümanına çok tatmin edici bir maaş verildiği anlaşılmaktadır.

²³ BOA, **HH d**, no. 66, s. 24, 1 S 1263/19 Ocak 1847.

* Barutçubaşı Hoca Evanis (Ohannes) Dadyan II. Mahmûd döneminde Avrupa'ya gönderilen ilk öğrenciler arasında yer almaktadır. Londra elçisi Nuri Efendi'nin gayretleriyle, Hoca Evanis'in 1835'de Waltham Abbey baruthânesinde staj yapması sağlanmıştır. Belkıs Altunış Gürsoy, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnâmelerin Rolü", **Bilgi**, Kış 2006, S. 36, s. 151. Osmanlı sanayileşmesinde önemli bir yere sahip olan Hoca Evanis (Ohannes) 1843 yılında eski seraskerlerden Rızâ Pâşâ ile birlikte Hereke Fabrikası'nı işletmeye açmışlardır. Mehmet Topal-Erkan Erdemir- Engin Kırılı, "Tanzîmat Dönemi Sanayileşme Hâretinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizâmânâmesi", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 25, Isparta, Mayıs 2012, s. 42.

²⁴ BOA, **HH d**, no. 66, s. 24, 1 S 1263/18 Ocak 1847.

Osmanlı Devleti'nde ve Çiftlikât-ı Hümâyûn'da merinos yetiştiriciliğine verilen önem, sadece Avrupalı uzmanların görevlendirilmesiyle kalmamış, bununla ilgili bilgiler içeren kitapçıkların basılarak koyun yetiştiricilerinin bilgilendirilmesi tavsiye edilmiştir. Bu amaçla Almanya'da merinos yetiştiriciliği ile ilgili yayınlanmış olan ve daha önce Ermeni harfleriyle Türkçe basıldığı ifade edilen kitapçığın Arap harfleriyle Türkçe olarak basılması tavsiye edilmektedir²⁵. Daha sonraları bu kitapçıktan vazgeçilerek Ziraat Talimhanesi'nde Rusça tercümanlığı yapan Agaton Efendi* tarafından başka bir kitapçığın tercüme edilerek basılması ve koyun yetiştiricilerine dağıtılması istenmiştir²⁶.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda çalıştırılan çoban ve ırgatların bu tarihlerde genellikle Filibe ve Pazarcık taraflarından getirildiği görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gelecek çoban ve çiftçilerin hayvan otlatmada ehil ve ziraattan anlayan kişiler arasından seçilmesi istenmektedir. Çobanlar Filibe ve Pazarcık taraflarından bir yıl süreyle ruz-i Kasımdan²⁷ (8 Kasım) yaklaşık 20-25 gün önce Çiftlikât-ı Hümâyûn'da olacak şekilde gönderilmektedir. Çobanların seçilmesinde Filibe ve Pazarcık'tan kefiller istenmekte, çobanların kaçması halinde veya verecekleri zararların karşılanmasında bu kefiller sorumlu

²⁵ BOA, **HH d**, no. 66, s. 24, 3 Ra 1263/19 Şubat 1847.

* Agaton Efendi, Osmanlı Devleti'nde ilk ziraat okulu olan Yeşilköy'deki "Ziraat Talimhânesi"nde görevli Amerikalı Davis adındaki uzmana tercümanlık yapmaktadır. Agaton Efendi Fransa'da ziraat eğitimi almış olan ilk Osmanlı gençlerindedir. Bu kişi aynı zamanda sonraları hükümette görev alan ilk Hıristiyan nazır olacaktır. Sevtap Kadioğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve 'Tedrisatı Ziraiye Nizamnamesi'", **Kutadgubilig**, S. 8, 2005, s. 239.

²⁶ BOA, **HH d**, no. 66, s. 25, 17 Ra 1264/22 Şubat 1848.

²⁷ Eskiden yıl "Hızır Günleri" ve "Kasım Günleri" olarak ayrılmaktaydı. 8 Kasım'dan 6 Mayıs'a kadar geçen zamana Rûz-i Kasım günleri denilmekte olup, bu zaman dilimi kış mevsimini oluşturmaydı. 6 Mayıs'ta başlayan Hıdırellez ile Kasım başlangıcı olan 8 Kasım arasındaki günler Hızırilyas'ın devamı kabul edilen yaz mevsimi olarak kabul edilmekteydi. Yavuz Unat, "İslâm'da ve Türklerde Zaman ve Takvim", **Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, ed. Öcal Oğuz, 2004, s. 17. Kasım günleri 8 Kasım ile 6 Mayıs tarihleri arasında kapsayan 179/180 günlük süreyi kapsamaktadır. Hıdırellez günleri ise 6 Mayıs ile 8 Kasım tarihleri arasında kapsayan 186 günlük bir dönemi kapsamaktadır. Kasım günlerinin başlamasıyla birlikte Pastırma yazı denilen sıcak bir dönem başlar, ardından Ülker ile havâlâr soğumaya başlar ve daha sonra Erbain denilen dönem başlar. M. Ali Özdemir – Okan Bozyurt, "Afyonkarâhisar Halk Takviminin Sıcaklık Verileri İle Karşılaştırılması", **Doğu Coğrafya Dergisi**, C. 11, S. 15, Erzurum, 2006, s. 53-82. Erbain, kırk demektir ve kırk günlük (21/22 Aralık-31 Ocak) karakışın adıdır; Zemheri olarak da bilinir. Hamsin ise, elli anlamındadır ve erbainden sonra gelen elli günlük (1 Şubat-21 Mart) devredir. 19 Şubat-7 Mart arası birer hafta arayla cemreler düşer. İlk cemre 20/21 Şubat'ta havaya düşer ve havâlâr ısınır. İkinci cemre 27/28 Şubat'ta suya düşer, sular ısınır. Üçüncü ve son cemre 6/7 Mart'ta toprağa düşer ve toprak ısınır. Cemreler düşse de kış henüz bitmemiştir. Çünkü 10-17 Mart arası günlerde kocakarı soğukları (berde'l-acûz) soğukları olarak adlandırılan soğuk ve yağışlı havâlâr hüküm sürer. Mustafa Sever, "Toplumsal Bellek Ve Geleneksel Eylem Bağlamında Bir Sözel Tarih Metninin Değerlendirilmesi", **Millî Folklor**, Yıl: 20, S. 77, Ankara, 2008, s. 65.

tutulmaktadır. Ayrıca belirlenen çobanlar ve kefillerin hangi kazada, hangi köyde, hangi hanede oturduklarının; ne isimle tanındıklarının belirlenmesi istenmektedir²⁸.

Filibe ve Pazarcık'tan gelen çoban ve çiftçilerin yol masrafları olarak her birine 200 kuruş verilmekte ve bu masraflar Filibe mal sandığından karşılanmaktadır²⁹. Daha sonra bu harcırahların 1852 senesi için 600 kuruşa çıkarıldığı görülmektedir³⁰. Aynı yıl için çoban maaşları da 62 kuruştan 100 kuruşa çıkarılmıştı³¹. Böylelikle çoban ve ırgatların bir yıllık ücretlerinin yarısı peşin olarak daha işe başlamadan kendilerine verilmektedir. Bu durumun sebebi olarak Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gelen çoban ve ırgatların geride bıraktıkları ailelerinin geçim sıkıntısına düşmesini engellemek ve böylelikle Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kaçmalarına mani olmak istenmesi etkili olmuştur.

Filibe ve Tatarcık'tan gelen çoban ve ırgatların sayısının 1850'lerde giderek arttığı gözlenmektedir. 1847 senesi için Çiftlikât-ı Hümâyûn'a 40'ı çoban ve 20'si çiftçi olmak üzere toplamda Filibe kaymakamından 60 kişi istenmiş ve yol masrafları olarak toplamda 12.265 kuruş verilmiştir³². Bu verilen meblağ ortalama kişi başına 200 kuruşa tekabül etmektedir. 1851 ve 1852 seneleri için de Filibe'den 90 kişilik çoban ve çiftçi talep edilmiştir³³. 1853 senesi için ise Filibe ve Pazarcık taraflarından 70 çoban istenmiştir³⁴. 1854 senesi için istenen çoban sayısının tekrar artırıldığı, 120 çoban ve çiftçinin istendiği görülmektedir³⁵. 1855 senesi için istenen çoban ve çiftçilerin sayısının ise 100 olduğu görülmektedir³⁶. Kırım Savaşı sonrasında ise muhtemelen savaş nedeniyle Anadolu'ya göç eden muhacirlerden çoban ve ırgat ihtiyacının karşılanmasından dolayı Filibe ve Pazarcık'tan çoban ve ırgat istenmemiştir.

3. Merinos Yetiştiriciliğini Geliştirme Çalışmaları

Merinos koyunu yetiştiriciliğinin geliştirilmesi amacıyla önemli girişimlerde bulunulmuştur. 19. yüzyılda açılmış olan eğitim kurumlarında hayvancılıkla ilgili eğitimler verilmiş ve merinos koyunları memleketin değişik bölgelerinde yetiştirilmesi için çeşitli

²⁸ Çiftçi, a.g.m., s. 9.

²⁹ BOA, **HH d**, no. 72, s. 111, 1 Ca 1267/4 Mart 1851.

³⁰ BOA, **HH d**, no. 72, s.112, 1 Ca 1268/22 Şubat 1852.

³¹ BOA, **HH d**, no. 72, s. 111, 22 Z 1267/18 Ekim 1851.

³² BOA, **HH d**, no. 66, s. 25, 28 Ra 1263/16 Mart 1847.

³³ BOA, **HH d**, no. 72, s. 111, 3 Ca 1267/6 Mart 1851.

³⁴ BOA, **HH d**, no. 72, s. 113, 26 Ca 1268/29 Mart 1851.

³⁵ BOA, **HH d**, no. 72, s. 113, 4 Ra 1270/5 Aralık 1853.

³⁶ BOA, **HH d**, no. 72, s. 115, 15 M 1271/8 Ekim 1854.

yerlere dağıtılmıştır. Osmanlı Devleti'nde açılan ilk modern ziraat okulu olan Ziraat Talimhânesine de merinos koyunu yetiştiriciliğinin daha sistemli bir şekilde ve eğitilmiş bir kadro tarafından yapılması için önemli görevler düşmüştür. Osmanlı sanayileşmesinde ve merinos koyunu yetiştiriciliğinde etkili bir isim olan Barutçubaşı Hoca Evanis'in (Ohannes) girişimleri sonucunda açılmış olan Ziraat Talimhanesinde, yünlü hayvanların özellikle de merinos koyunlarının ıslahı ile ilgili teorik ve pratik dersler verilmiştir³⁷.

Merinos koyunlarının fiyatlarının yukarıda da ifade edildiği gibi çok yüksek olmasından dolayı halkın kendi imkânlarıyla bu hayvanları satın alıp yetiştirmesi zor görünüyordu. Bundan dolayı devlet Rumeli'de ve Anadolu'da değişik çiftliklere bu koyunları düşük fiyatlarla veya tamamen ücretsiz olarak dağıtmıştır. Örneğin bunlar arasında Vidin müşirine 1500, Silistre ve Rumeli müşirlerine 500 baş merinos koyunu ve damızlık koç satın almaları emredilerek bunları "ashab-ı ağnama" dağıtmaları istenmiştir. Bu sayede halkın bu koyunları yerli koyunlarla birleştirerek kısa sürede çoğaltacağı ve böylelikle iyi cins yapağı elde edileceği düşünülüyordu. Halkın merinos koyunu yetiştirmesini teşvik etmek amacıyla yapılan diğer önemli bir uygulama ise ondalık ağnam vergisinin alınmamasıydı. Bu verginin R. 1258 (M. 1842-43) yılında 10 yıllığına alınmayacağı belirtilmiş, bu süre R. 1269 (1852-53) senesinde tekrar 10 yıllığına uzatılmıştır³⁸.

Bu tür çalışmaların Çiftlikât-ı Hümâyûn'da da yapıldığı görülmektedir. Manisa eski kaymakamı Sadık Bey'e tanesi 150 kuruştan 12 adet merinos koçu satılmıştır³⁹. Bu koçların bu kadar ucuz satılmasının en mantıklı açıklaması, koçların iyice yaşlanmış olabileceği ihtimalidir. Filibe eski kaymakamı Abdülehad Ağa'ya da 1845'te 50 adet merinos koyunu tanesi 1000 kuruştan satılmış, 38.000 kuruşu 1846'da yeni kaymakam tarafından ödenirken, kalan 12.000 kuruş Özine Eyaleti müşiri Rüstem Paşa tarafından 1847'de Darbhâne-i Âmireye ödenmiştir. Yine 1845'te Tırnova eski kaymakamı İsmail Ağa'ya 15 merinos tanesi 1.000 kuruştan satılmıştır. Bunların bedeli olan 15.000 kuruşun ödemesi ise yeni Tırnova Kaymakamı Hilmi Paşa tarafından yapılmıştır. Vize Sancağı

³⁷ Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)", **OTAM Dergisi**, S. 24, 2008, s. 230.

³⁸ Uzun, "İslimye...", s. 77.

³⁹ "Mihaliç ve Kirmasti kazalarında kâin Çiftlikât-ı Hümâyûn'un mevcûd ağnâmdan olub sâbık müdürü Ahmed Sâbit Efendi ma'rifetiyle Mağnisa kâimâkâmı sâbıkı Sâdık Bey'e fûrûht olunan merinoz koçlarıyla Rumeli ağnâmı esmânı olub mîr-i mumâileyhden bittahsîl darbhâne-i âmireye teslîmi için işbu pusula tahrîr olundu. 3 Rebiyülâhir sene 262(31 Mart 1846)." BOA, **HH d**, no. 66, s. 33.

Muhassılı İsmail Rahmi Paşa'ya da 15 adet merinos koyunu yine 1845'te verilmiş, bunların ücreti olan 12.000 kuruş tahsil edilmiştir⁴⁰.

Yine merinos yetiştiriciliğini teşvik amacıyla, 10 adet koçun da Barutçubaşı Evanis'in (Ohannes) kardeşi Bağos'a verildiği kaydedilmektedir⁴¹. Hudâvendigâr Valisi Mustafa Nuri Paşa da kendi çiftliğinde çoğaltmak için 65 adet merinos koçu istemiştir. Çiftlikât-ı Hümâyûn Müdürü Halil Efendi, paşanın bu isteğini mabeyne iletmiştir. Halil Efendi'ye verilen cevapta paşanın istediği koçların verilmesine izin verilmiştir. Merinos koyunlarının sayısının artırılması amacıyla, Rumeli'de uygun olan mahallerde koyunculukla uğraşanlara merinos koyunlarının kuvvetli kefil ve senetlerle demirbaş olarak verilebileceği ifade edilmiştir. Bu verilen merinos koyunlarından elde edilecek yapağların rayiç fiyatın üzerinde fabrikâ-yı hümâyûn için satın alınacağı belirtilerek halkın merinos yetiştiriciliği noktasında heveslendirilmesi amaçlanmıştır⁴². Tabii burada merinos koyunu yetiştirilmesinin et ve süt ihtiyacından çok yün elde etmek amacıyla gerçekleştirildiğini ifade etmek yararlı olacaktır. Özellikle İzmit'te bulunan Çuha fabrikasının hammaddesini karşılamak amacıyla bu girişimlerde bulunulduğu görülmektedir⁴³.

4. Merinos Yetiştiriciliğinin Başarısız Olmasının Nedenleri

Merinos koyunu yetiştirmenin geliştirilmesi amacıyla devlet tarafından gerçekleştirilen girişim ve yatırımlara, hayvancılıkla uğraşanlara sağlanan kolaylıklara rağmen, merinos yetiştiriciliğinde hedeflenen başarıya ulaşamadığı görülmektedir. 16 Teşrin-i Sâni 1296 (28 Kasım 1880) tarihli arzda yer alan bilgilere göre 7-8 sene evveline kadar 35.000 civarında bir rakama ulaşmış olduğu belirtilen merinos koyunu sayısının 16.000'lere düştüğü ifade edilmektedir⁴⁴.

Merinos koyunlarının yetiştirilmesinde başarısız olunmasının nedenleri, Ziraat Nezâreti Umûr-ı Baytariye Müfettişi ve Baytar Mektebi Müdürü Miralay (Albay) Mehmed

⁴⁰ BOA, **HH d**, no. 66, s. 33.

⁴¹ BOA, **HH d**, no. 66, s. 23, 9 N 1262/31 Ağustos 1846.

⁴² BOA, **HH d**, no. 66, s. 26, 17 Ra 1264/31 Ağustos 1846.

⁴³ Hilal Karavar, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuka Fabrikası**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006, s. 53.

⁴⁴ BOA, **Y..PRK.AZJ (Yıldız Perakende Evrâkı, Arzuhâl ve Journaller)**, no. 4/18.

Ali Bey* tarafından padişaha sunulan raporda izah edilmektedir. Mehmed Ali Bey raporunda, daha önce Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlilerinin ifade etmiş olduğu, hayvanların farklı bir coğrafyadan gelmelerinden dolayı iklim şartlarına uyum sağlayamayarak telef olmaları sebebini, hayvanların çoğalmalarını engelleyen faktörler olarak görmemektedir. Müfettişe göre bu sebepler doğru olsa, Mihaliç kazasında kimsenin koyunu olmaması gerekmektedir. Çünkü ister İspanya ağnamı olarak tabir edilen merinos koyunları isterse farklı bir bölgeden getirilen hayvan hava ve su değişiminden dolayı adaptasyon sorunu yaşayarak ölebilir. Ancak ondan meydana gelecek yavrular doğduğu yerin havasına, suyuna ve otuna alışmaktadır ve Çiftlikât-ı Hümâyûn'da da bu şekilde 30 yılı aşkın bir süre merinos koyunu yetiştirildiği için bu bahaneler inandırıcı bulunmamıştır. Ayrıca halka dağıtılan merinos koyunları varlıklarını devam ettirirken Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki merinos ağnamının telef olması veya asli özelliklerini koruyamaması çiftlik çalışanlarının görevlerini iyi yapmadıklarını göstermektedir.

Raporda merinos koyunlarının çoğaltılmasındaki başarısızlığın nedenleri ayrıntılı bir şekilde tespit edilmiştir. Sebepler arasında, gelen merinos koçlarının istenilen vasıfta olmaması, merinosların gıdalarını meralarda tam olarak alamaması, Avrupa'da olduğu gibi bu hayvanlara gıda takviyesi yapılmaması merinosların aslına uygun olarak çoğalmalarını engellemiştir. Merinos koyunlarının ağıllarının hayvanların barınması için yeterli olmaması, veterinerlik hizmetlerinin iyi verilmemesi gibi sebepler de merinos koyunlarının yıldan yıla sayısının azalmasına neden olmuştur⁴⁵. 1880'li yıllara ait Ziraat Gazetesi de merinos yetiştiriciliğinde, koyunların yetiştirildiği iklime, havaya, meraya dikkat edilmemesi, nasıl bakım yapılacağı ile ilgili herhangi bir eğitim almadan, eski alışkanlıkları devam ettirilmesi; kurak yerlerde beslenmesi gerekirken nemli yerlerde

* Mehmet Ali Bey, Osmanlı'da sivil veterinerliğin gelişmesine gayret göstermiştir. Vasıta-i Servet isimli mecmuasında bunu gerçekleştirmek için çalışmalarda bulunmuştur. 1888'de Nafia Nezâreti'ne bağlı Umûr-ı Baytariye Müfettiş-i Umumiliği'ne tayin edilmesi işini daha da kolaylaştırmıştır. Mehmet Ali Bey'in de içinde bulunduğu bir komisyonun sunmuş olduğu rapor doğrultusunda Mülkiye Tıp Mektebi'nde veteriner yetiştirmek amacıyla bir sınıf açılması istenmiştir. Verilecek eğitimin süresi 4 yıl olacak, son iki sınıfı öğrenciler Halkalı Ziraat Mektebi'nde okuyacak ve her sınıfa 40 öğrenci alınacaktır. 1889'da Mülkiye Tıp Mektebi'nde açılan bir sınıfa veterinerlik öğrencileri alınmıştır. İlk iki yılı burada okuyan öğrenciler üçüncü ve dördüncü sınıfı ise 1891'de Halkalı'da bulunan Ziraat Mektebi'nde yatılı olarak tamamlamışlardır. Mehmet Ali Bey 1892'de açılan Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi'ne müdür tayin edilmiştir. Sivil veteriner mektebi, aralarında milli şairimiz Mehmet Akif Ersoy'un da bulunduğu ilk mezunlarını 1893'te vermiştir. Nihâl Erk, **Veteriner Tarihi**, AÜ Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara, 1966, s. 284-285.

⁴⁵ BOA, **HH d**, no. 23419, s. 1.

beslenmesinden dolayı kelebek ve uyuz gibi hastalıklara yakalanmaları sonucunda hayvanların telef olduklarını ifade etmektedir⁴⁶.

Merinos yetiştiriciliğinin başarısız olmasında, 19. yüzyılın ikinci yarısında kumaş ithalinin serbest bırakılması da etkili olmuştur. Çünkü kumaş ithaline izin verilmesi yerli dokumacılığı öldürdüğü gibi merinos yetiştiriciliğini de baltalamıştır⁴⁷. Merinoslar yerli ırklara göre daha hassas olduklarından, yetiştirilmeleri de biraz zahmetliydi. II. Abdülhamid döneminde 1900'lerde Rumeli'den kıvırcık koçları getirilerek gerek Karacabey Harası gerekse Marmara bölgesinde merinosların kıvırcık ırkına çevrilmesine başlanmıştır. Böylece Marmara bölgesindeki Merinos yetiştiriciliği, yerini daha kaba yapağılı fakat kötü şartlara daha dayanıklı kıvırcık yetiştiriciliğine bırakmıştır⁴⁸. Ancak bu melezlemelerde merinos koyunlarının asli özellikleri kaybolmuş, dolayısıyla melez koyunlardan elde edilen yünlerdeki kalite de azalmıştır. Bundan dolayı 1912 yılında yeniden Fransa'dan 90 adet merinos koyunu ve 10 adet merinos koçu getirilmiştir. Ancak bunların çoğalmasında da gerekli hassasiyet gösterilmediğinden bunların da asli özelliklerini kayb ettikleri 1927 Sâlnâmesi'nde belirtilmektedir⁴⁹.

B. AT YETİŞTİRİCİLİĞİ

Türk kültürünün yüzyıllar boyunca "atlı kültür" olarak tanımlanmasına neden olacak kadar kültürümüzle bütünleşmiş olan at, Osmanlı döneminde de imtiyazlı mevkiini uzun süre korumuştur. Osmanlı dünyasındaki üstünlüğünü büyük oranda "mirî" toprak mülkiyeti ve "timarlı sipahi"lik gibi iki mühim temele dayandıran atın saltanatı, XIX. yüzyılda bu iki kurumun eş zamanlı olarak tasfiyesiyle birlikte büyük sarsıntı geçirdi. Duruma müdahale eden devlet, hem yeniden yapılandırılan ordunun at ihtiyacını karşılamak, hem at ıslahını sağlamak amacıyla günün şartlarına ve dışarıdaki örneklerine uygun üretme çiftliklerini "çiftlikât-ı hümâyûn"lar adıyla devreye koymaya başlamıştır⁵⁰. Bunlar arasında Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, Çifteler Çiftlikât-ı Hümâyûnu önemli bir yer teşkil etmektedir.

⁴⁶ **Ziraat Gazetesi**, 17 Ş 1298/15 Temmuz 1881, s. 96-97.

⁴⁷ Metin Altun ve diğerleri, a.g.e., s. 86.

⁴⁸ Aksoy, a.g.e., s. 15.

⁴⁹ **Bursa Vilâyet Sâlnâmesi**, 1927, s. 200.

⁵⁰ Osman Köksal, "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hara-yı Hümâyûnu ve Türk Atçılığına Katkıları", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10/2, Eskişehir, 2009, s. 333.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde, devlete gelir sağlama düşüncesi ile zamanın maliye nâzırının bir kalem darbesi ile çiftlikât-ı hümâyûnlar tam kendilerinden istifade gayesi ile haralara çevrilmesi icap edeceği bir zamanda kapatılarak damızlık atlar yok pahasına satılmışlardır. Atları canbazlar, ecnebler, damızlık sığırları ise kasaplar almışlardır. Bu şekilde Osmanlı döneminde atçılık ve hayvan ıslahı noktasında büyük bir kayıp yaşanmıştır⁵¹.

1. Yılkı (Ilğı/Ilkı) Atları

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da hayvancılığı geliştirmek amacıyla yapılan çalışmalar arasında at türlerinin geliştirilmesine de önem verildiği görülmektedir. 17 Mart 1895'te Çiftlikât-ı Hümâyûn hayvanlarının durumu ve ıslahı ile ilgili hazırlanan layihada bu konu hakkında ayrıntılı bir inceleme yapılmış ve bu konuda tavsiyelerde bulunulmuştur. Layihada özellikle “*ilkı hayvanatı*” (Yılkı) şeklinde ifade edilen vahşi atlardan bahsedilmektedir. Yılkı hayvanatı bir yılını doldurmuş taylardan, dölden düşmüş 13-14 yaşını doldurmuş kısraklara kadar varan hayvanlardan oluşmaktadır.

Resim 10 Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Yılkı Atları (Bursa Vilâyet Sâlnâmesi, 1927)



⁵¹ Ertuğrul Güleç, **Türk At Irkları**, 2.b., Anadolu At Irklarını Yaşatma Ve Geliştirme Derneği Yayınları, Ankara, 2005, s. 19-20.



Bu hayvanlarla ilgili 1309 yılı Teşrin-i Sâni'sinden (Ekim 1893) 1310 yılı Teşrin-i Sâni'sine (Kasım 1894) kadar bir istatistik çalışması yapılarak Çiftlikât-ı Hümâyûn açısından gelir-gider tablosu çıkarılmış ve meydana gelen zarar-zıyanın sebepleri irdelenmiştir. İncelenen bir yıllık süre içerisinde 57 tay dünyaya gelmiş ve yetişmiş kısıraklardan 50'si telef olmuştur. Dönem itibariyle bir tay için 1 lira (100 kuruş) değer biçilirken, yetişkin bir kısırak için 15 lira (1500) değer biçilmiştir. Böylece dünyaya gelen yavruardan 57 liralık gelir elde edilirken, telef olan kısıraklardan dolayı 750 liralık bir ziyan meydana gelmiştir. Ayrıca bu hayvanların bakımından sorumlu çobanların ücret ve yemek masrafı olarak yıllık 30'ar liradan 300 lira masraf ve kışın şiddetli döneminde yıllık atlarına verilecek kuru ot, yem vs. için harcadığı tahmin edilen 200 lira eklendiğinde toplam ziyanın 1250 liraya ulaştığı tesbit edilmiştir. Yeni doğan taylardan dolayı elde edilen 57 lira düşüldüğünde senelik 1193 liralık (119.300 kuruş) bir ziyanın oluştuğu belirtilmektedir.

Meydana gelen bu ziyanın sebepleri layihada şu şekilde sıralanmıştır:

- 1) İlk sebep, yıllık kısıraklarıyla çiftleştirilen aygırların sayı ve ırk yönüyle uygun olmamasıdır. Yılıya koyverilen iki adet Alman aygırının, mevcut kısırakların tamamını aşılmasının mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Alman

aygırlarının yıllık kısraklarıyla birlikte dolaştığı üç dört aylık dönemde beslenmesine dikkat edilmemesinden dolayı kuvvetten düşmeleri,

- 2) Hayvanların gerektiği şekilde idare ve muhafaza edilmemesi,
- 3) Hayvanları vahşi hayatta yaşamaya bırakarak istifadeye çalışılması,
- 4) Mevsimsiz çiftleşme sonucunda tayların uygun olmayan zamanlarda doğması,
- 5) Tedavisi mümkün olmayan salgın hastalıklar (illet-i ruamiye⁵²) ve bu hastalıkların ciddiye alınmaması,⁵³

2. Almanya ve Fransa'dan Getirilen Aygır ve Kısraklar

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan atların ıslahı amacıyla, Avrupa'dan aygır ve kısraklar getirilmiştir. R. 1308 (M. 1892) yılında Fransa'dan Perşeron cinsi bir aygır ve bir kısrağ satın alındığı kayıtlarda yer almaktadır. R. 1310 (M. 1894) yılına ait defterde satın alınan aygır ve kısrağtan ne kadar döl alındığı ile ilgili bilgi istenmektedir⁵⁴. Çiftlikât-ı Hümâyûn'la ilgili yapılan teftiş sonucunda hazırlanan layihada, bahsedilen Fransız perşeron cinsi aygır ve kısrağtan 7-8 aylık bir tay alındığı ifade edilmektedir⁵⁵.

Yine aynı yıla ait bilgilerden Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan perşeron cinsi bir aygırın hastalanmış olduğu ve tedavisinin ne durumda olduğu Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu baytar memuru Halil İbrahim Efendi'den bir rapor olarak istenmiştir⁵⁶. Önceleri iki perşeron aygırından bahsedilmekte olup⁵⁷, Ziraat Nezâreti Baytar Müfettişi Mehmed Ali Bey'in 1895 yılında sunduğu raporda 2 Alman ve 1 perşeron aygırının Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunduğu belirtildiğinden burada durumu sorulan perşeron aygırının öldüğü anlaşılmaktadır.

1894 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'da perşeron aygırının yanı sıra iki aded damızlık Alman aygırının bulunduğu görülmektedir. Ancak 400'e yaklaşık kısrağın çiftleşmesinde üç aygırın yetersiz olduğu ifade edilmektedir. Alman aygırlarının 15 yaşını geçmiş olması

⁵² Ru'âm: Hayvanatın burunlarında peyda olan iltihab eseri, akıntısı. Mehmed Salâhî, **Kâmûs-i Osmânî**, C. III, Mahmûdbey Matbaası, İstanbul, 1313, s. 460. Bu hastalığın yapılan tanımlamaya bakılarak veba olabileceği tahmin edilmektedir.

⁵³ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 2.

⁵⁴ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 3, 25 N 1311/1 Nisan 1894.

⁵⁵ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 7. "Perşeron cinsinden olan kısrağ dişi bir tay tevellüd iylediğine dâir" BOA, **HH d**, no. 2787, s. 18, 4 Ağustos 1310/16 Ağustos 1894.

⁵⁶ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 16, 13 S 1312/16 Ağustos 1894.

⁵⁷ "Perşeron cinsinden olarak Çiftlikât-ı Hümâyûn'da mevcûd iki res aygırın yerli kısrağlara çekilmesi caiz olmadığına dâir baytar tarafından virilen lâyhaya dâir" BOA, **HH d**, no. 2787, s. 13, 22 M 1312 / 26 Temmuz 1894.

da bunlardan beklenen döllemeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Alman aygırlarının renklerinin kırmızı olmasından dolayı bunlardan meydana gelen tayların renklerinin istenmeyen bozuk renklerde olacağı ifade edilmektedir. Alman aygırlarından beklenen yılmın ıslahı değil, daha uzun boylu atlar meydana getirme ve bu meydana gelen hayvanları satarak çiftliğe gelir sağlama arzusu olmuştur. Ancak bu beklentinin gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.

Fransa'dan getirilen perşeron aygırının yerli yılm ile çiftleşmesi pek uygun görülmemektedir. Bu durumun sebebi olarak, öncelikle perşeron atlarının boylarının ve ağırlıklarının yerli atlara ve yılmalara nazaran çok büyük olması gösterilmektedir. İkinci olarak perşeron atları Kuzey Fransa'nın iklimine alışkın olan hayvanlar olup, bu coğrafya dışına alışmaları çok zor olmaktadır. Hatta layihada Amerika gibi pek çok ülkenin bu mevzuda başarılı olamadığı ifade edilmektedir⁵⁸. Sonuç olarak perşeron atlarının sayısının çoğaltılması her ülke için ziraai açıdan pek çok faydası olmasına rağmen, her türlü altyapıya ve teknik imkâna sahip Avrupalı devletin bu hayvanları memleketlerinde yetiştirmeye ve çoğaltmaya muvaffak olamadıkları belirtilmektedir. Bundan dolayı perşeron hayvanları yerine daha makul ve daha az masrafla farklı cinsten hayvanlardan yararlanılması yoluna gidilmesi tavsiye edilmektedir. Perşeron hayvanının birbirleriyle Fransa dışında çoğaltılması çok zor olmakla birlikte, çiftleşmeleri iki zorluğun birleşmesini netice vermektedir. Evvela getirilen aygırları bölgenin iklimine alıştırmak, ikinci olarak perşeron cinsinden kısrağ bulmakla beraber perşeron cinsine yaklaşmış hayvan meydana getirmek için dördüncü nesle kadar varmak yani bir atın yetişmesi için dört sene gerekli olduğu düşünülürse safkan perşeron aygırına onun döllemesiyle meydana gelmiş kısrağın dört defa çekmek gerekir ki bu durumda on altı sene sonra ona oldukça benzer tay alınabilsin. Bu sebeplerden dolayı Perşeron aygırlarının bizdeki kısrağlarla çiftleşmesi hem uygun görülmemiş, hem ekonomik açıdan hem de zaman bakımından pek çok sıkıntıya sebebiyet vereceği belirtilmiştir.

Raporda, Osmanlı memleketinde bulunan atların genel itibariyle Asya ırkına ait olması hasebiyle Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndaki kısrağların da gerekli ıslahatlar yapıldıktan sonra ehil (bağlanan) kısrağlar için; yağız, doru ve kır tonlarda Arap kabilesine

⁵⁸ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 6; Daha önceden de Perşeron aygırlarının yerli kısrağlara çekilmesinin uygun olmayacağıyla ilgili olarak Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu baytarı olan Halil İbrâhim Efendi'nin lâyiha hazırladığı görülmektedir. BOA, **HH d**, no. 2787, s. 13, 22 M 1312 / 26 Temmuz 1894.

ait hayvanlardan en uygunu olan Suriye kabilesinden altı yaşlarında neseb, endam, kudret ve dayanıklılık bakımından etkili, ırsî hastalıkları olmayan aygır seçilmesi tavsiye olunmaktadır. Yılkı atları için de kuvvetli ve kıymeti 25 lira (2500 kuruş) civarında Çukurova atlarının güzellerinden kırk kısrağa bir at hesabıyla aygır alınması veya Macar atlarının dördüncü neslinden olan yani Arap atlarına tamamen yakınlaşmış ve hangi soydan olduğunu gösteren belgelerin olduğu aygırlar seçilmesi ve satın alınması tavsiye edilmektedir. Kısır kısraklar için de üç adet Suriye aygırı temin edilmesi istenmektedir⁵⁹.

Yine bu dönemlerde, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan atların ıslahı amacıyla bir Arap atının Hazine-i Hassa tarafından Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gönderildiği ifade edilmektedir⁶⁰. Sonraki yıllarda at türlerinin ıslahı amacıyla yurtdışından atlar getirilmeye devam edilmiştir. 1907 yılında yapılan yazışmalardan anlaşıldığı üzere Macaristan taraflarından 400 liraya 2 adet aygır ve 4 adet kısrağın satın alındığı görülmektedir. Ancak İstanbul'a gelen atların irâde-i seniyye doğrultusunda Istabl-ı Âmire Serbaytarı Rauf Bey ve Baytar Kaymakamı Nuri Bey tarafından yapılan muayeneleri sonucunda aygırlardan birinin hasta ve damızlık için uygun olmadığı tesbit edilmiştir. Atların satın alınmasıyla ilgili yapılan mukavelede böyle bir durum ortaya çıkması halinde atların iade edileceği belirtildiğinden atlar Mihaliç'e gönderilmemiştir. Bunların yerine yeniden 2 aygır ve 4 kısrağın daha sipariş edilmesi Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes Efendi tarafından arz edilmiştir⁶¹. Bunun üzerine çiftliklerde atların cinslerinin ıslahı ve nesillerinin çoğaltılması için aygıra ihtiyaç duyulduğundan istenilen koşulları haiz 2 aygırın Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu baytar memuru gönderilerek Suriye taraflarından satın alınması Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes Efendi tarafından belirtilmektedir. Bundan başka elçilikler vasıtasıyla Almanya ve Macaristan'dan aynı fiyatlarla ikişer aygırdan toplamda dört aygırın fermân-ı hümâyûn doğrultusunda satın alınması da tavsiye edilmektedir⁶².

Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürlerinden İris Efendi tarafından Alman Ziraat Bakanı Herr Mayer vasıtasıyla Hannover atı, 1908'de yine çiftlik müdürü Emin Bey tarafından

⁵⁹ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 7.

⁶⁰ "Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yetiştirilmekte olan hayvânâtın ıslâh-ı nesilleri zımında münâsib bir Arab atının irsâli husûsuna irâe-i seniyye-i mülûkâne şeref müteallik buyurularak mezkûr hayvân korucuya teslimen gönderilmiş olduğuna dâir" BOA, **HH d**, no. 2787, s. 17, 22 S 1312/25 Ağustos 1894.

⁶¹ BOA, **Y. MTV**, no. 298/75, 19 C 1325 / 30 Temmuz 1907.

⁶² BOA, **Y. MTV**, no. 300/109, 21 C 1325 / 1 Ağustos 1907.

Arap, 1912’de bir Anglo-norman aygırı satın alınarak tesalüpte kullanılmıştı. Bu karışık at cinsleri 1920-22 yıllarında 157 başa kadar yükselmişti. Fakat bu atlar sabit ve iyi ırk karakterleri göstermiyorlardı. Sonraları iyi karakterde atlara sahip olma ihtiyacı duyulmuştu. Fakat iyi vasıfta at, eldeki damızlık materyalinden yetiştirilemezdi⁶³.

Ancak Cumhuriyetin ilanından sonra haraya dönüştürülen çiftliklerde yapılan ıslah çalışmalarında gösterilen gayret sonucunda istenilen başarıya ulaşılmıştır. Hakimiyeti Milliye’nin haberinde 1928 yılında ıslah ve teksir amacıyla Avrupa’dan getirilen hayvanlar şunlardır: 2 İngiliz, 1 haliskan Anglo-Arap, 1 Bröton, 1 Nonyüs (Nonius) aygırı ile 20 safkan İngiliz ve 2 gebe kısrak. Karacabey harasına yerleştirilen bu hayvanlardan, gebe kısrakların doğurmaya başladığı ve bu doğan tayların ilk Türk safkan atları olduğu belirtilmektedir⁶⁴. Bugün Çiftlikât-ı Hümâyûn toprakları üzerinde bulunan TİGEM’e bağlı Karacabey Tarım İşletmeleri’nde Karacabey safkan Arap atı yetiştirilmektedir.

III. ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN’DA YETİŞTİRİLEN HAYVANLAR

İlk dönemlerden itibaren Türk Tarihi’nde hayvanların önemli bir yeri bulunmaktadır. Türklerde kabile, sülale, şahıs, yer adlarının hayvan isimlerinden alındığı görülmektedir: Arslan, Pars, Doğan, Koç, Aşina/Kökbörü, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Teke/Tekeli, Karakeçili, Yunt Tepesi, Tekeçatı v.s. Hatta Hun (Hiung) isminin koyun kelimesinden türetildiği noktasında değişik iddialar bulunmaktadır⁶⁵. Hayvancılık Türklerde sadece kabile, sülale, şahıs ve yer adlarında etkili olmamış kullandıkları takvime, takvim yıllarına hayvan isimleri vermişlerdir. 12 Hayvanlı Türk Takvimi’nde her yıla bir hayvan ismi verilmiştir: 1-Sıçgan (sıçan), 2-Ud (sığır), 3-Bars (Pars), 4-Tavuşkan (tavşan), 5-Lu (ejder), 6-Yılan (yılan), 7-Yund (at), 8-Piçin (maymun), 9-Taguk (tavuk), 10-İt (köpek), 11-Tonguz (domuz)⁶⁶. Türkler için hayvancılık bir geçim olmaktan ziyade, bir yaşam tarzı haline gelmiştir. Hayvancılık sosyal yaşantıdan hukuka, ekonomiden sanata kadar her alanda etkili olmuştur.

⁶³ Emin Arıttürk, “Karacabey Yarımkan Arap Atlarının Beden Ölçüleri ve Formları Üstünde Araştırmalar”, **AÜ Veteriner Fakültesi Dergisi**, C. 4, S. 3-4, 1957, s. 145.

⁶⁴ **Hâkimiyeti Milliye**, s. 1, 21 Mart 1929.

⁶⁵ Salim Gökçe, **Türk Tarihine Giriş**, Çağ Ofset Matbaacılık, Elazığ, 1995, s. 35.

⁶⁶ Ufuk Tavkul, “On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. IV, S. 1, Ankara, Mart 2007, s. 28.

Tablo 21 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun 1888-1889 Yılındaki Hayvan Sayıları ve Sayılardaki Değişim⁶⁷.

			1888	1889	Değişim	Değişim Yüzde
At Cinsi	İhtiyar	Ayır	4	4	0	
		Kısrak	112	106	-6	-5.66
		Bargir	61	54	-7	-12.96
	2-3 yaşında	Ayır	0	0	0	
		Kısrak	42	56	14	25.00
		Bargir	32	38	6	15.79
	Tay		51	69	18	26.09
Yekün		302	327	25	7.65	
Manda ve Karasığır Cinsi	İhtiyar	Boğa	0	0	0	
		Öküz	63	71	8	11.27
		İnek	54	52	-2	-3.85
	2-3 yaşında	Boğa	3	3	0	0.00
		Öküz	35	40	5	12.50
		İnek	32	47	15	31.91
	Dana		51	57	6	10.53
	Yekün		238	270	32	11.85
	İhtiyar	Boğa	3	2	-1	-50.00
		Erkek Manda	158	173	15	8.67
		Dişi Manda	88	104	16	15.38
	2-3 yaşında	Boğa	0	0	0	0
		Erkek Manda	80	61	-19	-31.15
		Dişi Manda	65	67	2	2.99
Halak (Malak)		117	90	-27	-30.00	
Yekün		511	497	-14	-2.82	
Küçükbaş Cinsi	İhtiyar	Koç	539	724	185	25.55
		Dişi Koyun	5860	2702	-3158	-116.88
		Erkek Koyun	116	57	-59	-103.51
	2-3 yaşında	Koç	0	0	0	
		Dişi Koyun	8128	11161	3033	27.17
		Erkek Koyun	1683	1697	14	0.82
Kuzu		5479	7499	2020	26.94	

⁶⁷ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 71-93, 30 Teşrin-i Sâni 1304 - 31 Teşrin-i Evvel 1305/12 Aralık 1888-12 Kasım 1889.

	Keçi	0	0	0		
	Oğlak	0	0	0		
	Yekün	21805	23840	2035	8.54	
Merkeb Cinsi	İhtiyar	Ayır	0	0	0	
		Erkek Merkeb	41	34	-7	-20.59
		Dişi Merkeb	39	39	0	0.00
	2-3 yaşında	Ayır	0	0	0	
		Erkek Merkeb	4	9	5	55.56
		Dişi Merkeb	4	9	5	55.56
	Yekün	88	91	3	3.30	
Cild	Hergele Cildi	1	2	1	50.00	
	Manda ve Karasığır Cildi	167	46	-121	-263.04	
	Koyun Cildi	7479	6018	-1461	-24.28	
	Merkeb Cildi	3	3	0	0.00	

Tabloda da görüldüğü üzere Çiftlikât-ı Hümâyûn'da koyun, sığır, manda, at, katır ve eşek cinsi hayvanların yetiştirildiği görülmektedir. Bunlar içinde sayı olarak en fazla yekünü koyun cinsinin tuttuğu görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da kümes hayvanları yetiştirildiği de görülmektedir. 1877 yılına ait defterde Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yetiştirilen kümes hayvanları içinde hindi, tavuk, ördek, kaz ve güvercinler bulunmaktadır. Bunlar içinde en fazla sayıyı 390 ile güvercinlerin oluşturması dikkat çekmektedir. Muhtemelen bu güvercinlerin özel olarak yetiştirildiği ve takla güvercini olarak da ifade edilen kuşlar olduğu düşünülmektedir. Güvercinlerden sonra en çok yetiştirilen kümes hayvanı ise 190 sayıyla kazdır⁶⁸. Kaz ve ördek yetiştiriciliğinin yapılmasında Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarında su kaynaklarının bol olması etkili olmaktadır.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda ipek böceği yetiştiriciliği yapıldığı da görülmektedir. Burada yetiştirilen ipek Bursa'da bulunan harir (ipek) fabrikasına gönderilmektedir. İpek böceği yetiştirmek için bir bina kullanıldığı, kullanılan binanın yerine yenisinin yapılması için bir talepte bulunduğu, ancak Hazine-i Hassa'dan gelen cevapta mevcut binanın kullanılmasında bir mahzur olmadığı belirtilmektedir⁶⁹.

⁶⁸ BOA, **HH d**, no. 12984, s. 2, Selh-i Rebiülevvel 1290 / 26 Mayıs 1882.

⁶⁹ BOA, **HH d**, no. 4795, s. 74.

A. KOYUN

Bozkır Türk ekonomisinin temelini, yüksek ovalar ve yaylalarda bulunan bozkır coğrafyasının iklim şartlarından dolayı çobanlık ve hayvan besiciliği oluşturmaktaydı. Bozkırda yetiştirilen hayvanlar içinde en önemli yere sahip olan hayvan koyundu. Türkler sulak ve verimli toprakları seven, çiftçilik yapılacak topraklarda daha çok işe yarayan sığır yetiştirmemişlerdir. Türkler, Avrupadakiler dâhil etini sevmediklerinden dolayı tarihleri boyunca hiç domuz beslememişlerdir. Ehil hayvan yetiştiriciliğinin ilk safhasında domuz, Tunguz ve Moğollara; öküz, inek, manda vb. İndo-Germenlere; deve çöl kavimlerine; at ve koyun Türklere ait görünmektedir. Ayrıca koyun eti, at ile birlikte ilk dönemlerden itibaren Türklerin beslenmesinde de önemli bir yere sahipti⁷⁰.

Hayvan yetiştiriciliğinde önemli bir yere sahip olan Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda daha çok küçükbaş hayvan yetiştiriciliği görülmektedir. Genel itibariyle burada yetiştirilen koyunların sayısı 20.000 ile 30.000 arasında değişmektedir. 1840'lardan itibaren kaliteli ve yüksek yün verimine sahip dolayı merinos koyunları Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yetiştirilmeye başlanmıştır. Merinos cinsi koyunların ülke genelinde yetiştirilmesini sağlamak amacıyla değişik çiftliklere, yünlerinin Feshâneye satılması koşuluyla ücretsiz damızlık merinos koçu verilmiştir.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da R. 1 Mayıs 1266'da (13 Mayıs 1850) Mahmud Efendi'nin Ahmed Efendi'ye müdürlüğü devrettiği sırada 26.155 adet koyun bulunmaktadır. Rumi 1269 senesi Eylül başında (13 Eylül 1853) Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan koyunların sayısının yenidoğan 998 kuzuyla birlikte 20.336 olduğu görülmektedir⁷¹.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan koyunların, 19. yüzyılda daha çok yün elde etmek amacıyla yetiştirildiği görülmektedir. Sarayın et ihtiyacını karşılayan koyun ve kuzuların da buradan temin edildiği, dışarıya satışın ise pek sınırlı olduğu görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Ahmed Rıfat Efendi'nin Hazine-i Hassa muhasebecisinden

⁷⁰ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 16. b., Ötüken Yayınları, İstanbul, Kasım 1997, s. 317-318.

⁷¹ BOA, **HH d**, no. 70, s. 95, 3 Muharrem 1271/26 Eylül 1854.

sormuş olduğu soruya verilen cevaptan anlaşıldığı üzere dışarıya daha çok dişsiz ve “*amelmande*” tabir edilen pek işe yaramayan koyunlar satılabilmektedir⁷².

Koyunlara cinsiyet ve yaş gruplarına göre değişik isimler verilmektedir. Yenidoğan yavru kuzu, 1 yaşına gelen erkek kuzulara şişek toklu adı verilirken, biraz daha büyüdüklerinde bunlara şişek koç adı verilmektedir. Yaşlanan koçlara ise kart koç, eğer hadım edilmişse burma koç adı verilmektedir. Dişilerde 1 yaşına gelen kuzulara dişi toklu denilirken, koçlarla çiftleşenlere koçaltı sağmal adı verilir. Yaşlanan dişi koyunlara ise marya adı verilmektedir. Özellikle Çiftlikât-ı Hümâyûn’da yaşlanan, yapağı ve süt verimi azalan koyunların satıldığı görülmektedir. 14 Mart 1894 tarihli defter kaydında 160 adet burma koç ile 140 adet marya satıldığı ifade edilmektedir⁷³. Gönderilen bu koyunlardan birer tanesinin söğüşlük olarak kullanıldığı belirtilirken, burmaların çâşitinin 13 kıyye 240 dirhem, maryalarının çâşitinin ise 11 kıyye 257,5 dirhem olduğu ifade edilmektedir⁷⁴.

1894 yılına ait “Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Müdüriyeti” defterinde yer alan kayıta telef olan koyunların kulaklarına “*telef*”, doğan kuzuların kulaklarına ise “*tevellüd*” yazılarının Emlâk-i Hümâyûn kalemî tarafından taklit edilmeyecek şekilde yazılması istenmiştir⁷⁵. Böylelikle Çiftlikât-ı Hümâyûn’da doğan ve ölen koyunların düzenli bir şekilde takip edilmesi amaçlanmıştır.

Tablo 22 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu’ndaki Koyun Sayıları.

Yıl	Merinos		Melez		Yerli			Toplam
	Dişi	Erkek	Dişi	Erkek	Dişi	Erkek	Kuzu	
1846 / R. 1262	2893	1154			5534	1171		11.052
1847 / R. 1263	3310	1870			4188	622		9990
1853 / R. 1269								19.338
1862 / R. 1278	13.099							
1863 / R. 1279	13.965							
1864 / R. 1280	6393	6572	3597	2281	546	241		19.630

⁷² “... fûrûht olunacak kuzuların emrini sa’âdetlü muhâsebeci bey efendi hazretleri cânibinden matlûb olunmuş ise de emirleri şöyle ki bundan akdem efendi tarafına yazmışdım ki bu mekûle şeyler için istizân itmek lâzım olmayub fakat dişsiz ve amelmande ağnâm-ı şâhâne olur ise anı istizân itsün böylece kendülerine beyân it artık bundan böyle bu mekûle şeyler için istizân itmek lüzûmu yokdur efendim ...” BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 36, 3 Z 1279/22 Mayıs 1863.

⁷³ BOA, HH d, no. 2787, s. 2, 7 Ramazan 1311/14 Mart 1894.

⁷⁴ BOA, HH d, no. 2787, s. 4, 29 Ramazan 1311/5 Nisan 1894.

⁷⁵ BOA, HH d, no. 2787, s. 6.

1865 / R. 1281	8991	5025	4355	1741	800	298		21.210
1872 / R. 1288	35.000							
1876 / R. 1292	25.562	13.192			57	25		38.836
1880 / R. 1296	16.000							
1881 / R. 1297			410		11407	2608	7456	21.881
1882 / R. 1298			497	151	9209	3080	7851	20.788
1888 / R. 1304					13.988	2338	5479	21.805
1889 / R. 1305					13.681	2428	7359	23.468
1903 / R. 1317					10.557	3150	5447	19.209
1904 / R. 1318					9417	2554	7368	19.339

Kaynak: **HH d**, no. 70; no. 1017; no. 12485; no. 12987; no. 18920; no. 19257; no. 19259; Y. PRK. AZJ, no. 4/18.

1888'de Hazine-i Hassa tarafından satılan 302 adet koyun için 35.221 kuruş alındığı görülmektedir⁷⁶. Bu satışta 1 koyunun fiyatının 116 kuruş civarında olduğu anlaşılmaktadır. R. 1304 Şubat ayında yine Hazine-i Hassa tarafından gerçekleştirilen 598 koyunun satışından 60.492,75 kuruş alınmıştır⁷⁷. Bu satışta ise 1 koyunun yaklaşık fiyatının 101 kuruş olduğu görülmektedir. Aynı yılın Mart ayında Hazine-i Hassa tarafından yapılan 1802 adet koyun satışından 155.171,5 kuruş elde edilmiştir⁷⁸. Bu satışta da bir koyunun fiyatının yaklaşık 86 kuruşa denk geldiği görülmektedir. R. 1305 Mart ayında da 102.197,25 kuruşluk küçükbaş hayvan satıldığı görülmektedir⁷⁹. Aynı yılın Nisan ayında Hazine-i Hassa tarafından yapılan satışta 61.369,75 kuruşluk küçükbaş hayvan satıldığı kaydedilmektedir⁸⁰.

1. Merinos

Osmanlı Devleti'nde 1840'lardan sonra yapağı kalitesi ve veriminin yüksek olması nedeniyle merinos ağnamı ithal edilmiştir. Ancak daha önce de bahsedildiği gibi merinos yetiştiriciliği noktasında çok fazla bir başarı sağlanamamış ve saf merinos ırkı muhafaza edilememiş veya yerli ırk bu ırka yaklaştırılamamıştır. Merinos yetiştirilmesinde başarılı

⁷⁶ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 30, 31 Kânûnisânî 1304/12 Şubat 1889.

⁷⁷ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 31, 28 Şubat 1304/12 Mart 1889.

⁷⁸ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 32, 31 Mart 1305/12 Nisan 1889.

⁷⁹ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 33, 30 Nisan 1305/12 Mayıs 1889.

⁸⁰ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 34, 31 Mayıs 1305/12 Haziran 1889.

olunamamasında Çiftlikât-ı Hümâyûn'a getirilen merinos koçlarının istenilen vasıfta olmaması, merinos koyunlarının merada gerekli gıdayı alamaması, koyun ağıllarının gerektiği şekilde yapılmaması, hastalıklardan korunma ve sıhhatlerinin muhafazasında gerekli hassasiyetin gösterilmemesi gibi sebeplerden dolayı merinos koyunları ırkî özelliklerini kaybetmişlerdir. Bunun gibi sebeplerden dolayı, başlangıçta arzulanan fayda sağlanamayınca bu hayvanları kıvırcık koyuna dönüştürme yoluna gidilmiştir⁸¹.

1927 yılına ait sâlnâmede Almanya'dan süt için "friz" koç ve koyunları ve yün için de merinos koç ve koyunlarının ithal edileceğinin kararlaştırıldığı belirtilmektedir⁸². Ancak merinosların ithalinin kararlaştırıldığı gibi 1927 yılında gerçekleştirilemediği görülmektedir. İhtiyaç duyulan kaliteli yün ihtiyacının karşılanması amacıyla, 1934 senesinde Almanya'dan merinos koyunları ithal edildiği şeklinde bilgiler yer alsa da Hâkimiyeti Milliye'nin haberine göre 1929 yılında Macaristan'dan 200 kadar merinos koç ve koyunları satın alındığı belirtilmektedir. Bunların önce Karacabey Harasına geldiği belirtilmekte olup daha sonra bunların bir kısmının sürü sahiplerine ücretsiz olarak dağıtılacağı, bir kısmının Çifteler Harası'nda yapılmakta olan numune ağılına gönderileceği belirtilmektedir⁸³. Ayrıca 24 Ekim tarihli haberde bir aydır Macaristan'da bulunan Baytar Umum Müdürü Ali Rıza Bey başkanlığındaki heyetin 1200 damızlık koyun satın aldığı ve bunların önce Karacabey Harasına getirileceği daha sonra buradan değişik yerlere gönderileceği belirtilmektedir⁸⁴.

Ancak Macaristan'dan gelen bu merinoslar istenilen vasıfta olmadığı için daha sonra Almanya'dan et ve ve yün merinosu ithal edilmiştir. Bu ithal edilen merinos koyunları Karacabey Harasında saf ırk olarak yetiştirilmeye ve kıvırcık koyunlarla melezlenmeye başlanmıştır. Bu melezler dördüncü kuşaktan sonra bütün kendine has özelliklerini yavrularına geçiren et verimi bakımından kıvırcıktan üstün, kıvırcığa yakın süt veren, yemden istifade kabiliyeti yüksek, doğal koşullara ve hastalıklara dayanıklı bir tip

⁸¹ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 9.

⁸² **Bursa Vilâyet Sâlnâmesi**, 1927, s. 199.

⁸³ **Hâkimiyeti Milliye**, s. 2, 9 Eylül 1929.

⁸⁴ **Hâkimiyeti Milliye**, s. 2, 24 Ekim (Teşrin-i Evvel) 1929.

meydana gelmiştir. Türk Merinosu adı verilen bu koyun tipi zamanla yetiştiricilere verilerek ülke geneline yayılmıştır⁸⁵.

2. Melez Koyun

Özellikle İspanya taraflarından getirilen merinos koyunları ile yerli koyunlarının çiftleşmesinden sonra melez koyunlar ortaya çıkmıştır. Bu koyunlar önceleri tasnifte merinos, melez, dağlıç (yerli) şeklinde ayrılmaktaydı. Melez koyunların yünleri yerli koyunlardan daha kaliteli durumdaydı. Hazine-i Hassa defterlerinde yer alan kayıtlardan anlaşılacağı üzere 1852'de yapağı fiyatlarına zam yapılmıştır. Zamlarla birlikte melez yapağının kıyyesi* 12 kuruştan 15 kuruşa çıkarılmıştır⁸⁶. 1854 tarihli kayıta ise melez yapağının kıyyesi 17,5 kuruş çıkarılmıştır⁸⁷.

Merinos koyunları ile yerli koyunların çiftleşmelerinde gerekli hassasiyet gösterilmeyerek bu türlerin karışması sonucunda bir kısmı merinosa benzeyen, bir kısmı kıvırcığa benzeyen bazıları ise tamamen farklı bir tür ortaya çıkmıştır. Tabii bu durum farklı koyun türlerinin bilinçsiz bir şekilde çiftleştirilmesi sonucunda bu hayvanlarının asıllarında olan güzelliklerinin de kaybedilmesine sebebiyet vereceğinden çok tasvip edilmemiş ve mahzurlarından sözedilerek duruma tepki gösterilmiştir⁸⁸. Melez koyunların sayısı 1864 yılına ait kayıttan anlaşıldığı üzere bu tarihte 6096 şeklinde gözükmektedir⁸⁹.

3. Yerli (Dağlıç) Koyun

Hazine-i Hassa Nezâreti'ne verilen layihada yer alan bilgilere göre, hayvan beslemek ve yetiştirmekten beklenen fayda öncelikle tüketim için gerekli olup olmadığıdır, yani bir ürün eğer alıcısı var ise bir değer ifade etmektedir. Bunun için arz talep dengesine iyi dikkat edilmesi gerekmektedir. Süt tüketiminin olmadığı bir mevkide sütlü inekler beslemek mantıklı olmayacağı gibi, alıcısı olmayan bir malı üretmek veya satılacak dönemde piyasaya sürmemek doğru olmaz. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, Bandırma'ya

⁸⁵ Selahattin Batu - Mehmet Örkiz - Emin Arıttürk, "Karacabey Harası Türk Merinos Koyunlarında Yapağı Verimi, Önemli Beden Ölçüleri ve Döl Verimi Üzerinde İncelemeler", **AÜ Veteriner Fakültesi Dergisi**, C. 13, S. 3, 1966, s. 229.

* 1 kıyye veya okka 1282 gramdır.

⁸⁶ BOA, **HH d**, no. 72, s. 112, 25 Ca 1268/17 Mart 1852.

⁸⁷ BOA, **HH d**, no. 10, 1 Ra 1271/22 Kasım 1854.

⁸⁸ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 9.

⁸⁹ BOA, **HH d**, no. 19257, 4 S 1282/28 Haziran 1864.

çok yakın olması hasebiyle adeta İstanbul'daki bir çiftlik gibi olduğundan çiftlikte üretilen her ürün İstanbuldaki rayiç fiyatla rahatlıkla satılabilmektedir. Çiftlikte bulunan dişi koyunlardan doğan kuzuların dişileri, telef olan koyunların ve kısır kalacak dişilerin yerini alacak, kalan erkek kuzuların pek çoğunu satışa çıkarmak oldukça karlı bir iş olacaktır.

İstanbul'da kuzu zamanı mart ortasından başlayarak mayıs başında sona ermektedir. Bundan dolayı çiftlik idaresi kuzuları bu döneme yetiştirmek için damızlık koçları buna göre belirlenen zamanda dişi koyunlar arasına salmalıdır. Daha geç koçları salmak kuzuların yaza yakın bir dönemde doğmasına sebebiyet verecektir. Bu durum özellikle ağılları ve kuzulukları olmayan, kuzu tüketimi çok fazla olmayan yerler için iyi olsa da böyle bir durum altında bulunmayan Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu için geçerli değildir. Kuzuların erken doğması, koyunlardan özellikle daha iyi süt alınmasına sebebiyet verecektir⁹⁰.

Raporda, Osmanlı Devleti'nde et veren hayvanlar gıdalarını “*kut-ı layemut*”, yani ölmeyecek kadar veya hayatlarını devam ettirecek kadar topraktan temin ettiği, insanların hayvanlar üzerindeki sahipliğinin sıradan bir gütmenden ibaret kaldığı belirtilmektedir. Oysa o dönemde dahi Avrupalılar hayvanlarını bir hesap içinde, belli ölçüde gıdayla besleyerek et verimini artırmaktadırlar. Sütü bir hayvana verilen fazladan gıda süte, iş hayvanlarına verilen gıda kuvvete dönüştüğü gibi et verimi için beslenen hayvanlara verilecek gıdanın dahi ete dönüşmesi normaldir. Genel olarak 1 kilo et veya 10 litre süt verimi için normal yiyeceğine ek olarak verilecek 1200 gram azot maddesi gerekmektedir. Böylece 20 günlük beslenme süresi sonrasında hayvanın 4 kilo almasını sağlayacak miktarda olan 4600 gram azot maddesi almış olur. Böylelikle o dönemde etin kilosu 6 kuruş olması hesabıyla 20 gün içinde bir koyun 24 kuruşluk bir et verimine ulaşmaktadır⁹¹.

B. KEÇİ

Keçiler eski çağlardan bu yana insan toplulukları tarafından ekonomik, kültürel ve hatta dini amaçlarla kullanılmıştır. “*Fakir adamın sığırı*” olarak da tanımlanan keçi, özellikle aile tipi küçük işletmelerde eti, sütü, kılı ve derisinden yararlanmak amacıyla kullanılmaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan birçok ülke için hala önemli bir çiftlik

⁹⁰ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 11.

⁹¹ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 12.

hayvanıdır⁹². Evcilleştirme yaklaşık 11.000 yıl önceki Neolitik Çağ (Cılalıtaş) sonunda başlamıştır. Evcilleştirilen türlerden özellikle keçinin farklı yönleri vardır. Çünkü tüm çiftlik hayvanları içinde, keçinin farklı coğrafi bölgelerde yaşama kabiliyeti daha yüksektir. Bu nedenle tarım toplumunun ilk insanları, Avrupa'ya göçleri sırasında en başta keçilerini yanlarına almışlardır⁹³.

Osmanlı Devleti'nde özellikle Toroslar bölgesindeki göçebe Yörükler tarafından yüksek ve dağlık alanlarda yaşayabilme kabiliyetlerinden dolayı keçilerin yetiştirildiği görülmektedir⁹⁴. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda koyun kadar olmasa da az sayıda keçi yetiştirildiği görülmektedir. 1840'lı yıllarda yaklaşık 100 civarında keçinin bulunduğu ve bunların Kırım Keçisi olduğu belirtilmektedir⁹⁵. 1866 yılında çiftliklerde bulunan keçi sayısının ise 582 olduğu görülmektedir⁹⁶. Daha sonraki dönemlerde bunların sayısı giderek azalmıştır.

C. SIĞIR

İnsanlık tarihinde köpekten sonra evcilleştirilen hayvanlar arasında koyun ve keçi ile birlikte sığır bulunmaktaydı⁹⁷. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da genel itibariyle karasığır tabir edilen et ve süt verimi az bir yerli ırk bulunmaktadır. Özellikle veba başta olmak üzere değişik salgın hastalıklar nedeniyle dönem dönem sığır sayılarının azaldığı görülmektedir. Sığır türlerinin iyileştirilmesi amacıyla değişik cinsten hayvanların çiftliğe getirildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ayrıca sığır türlerinin biraz daha iyileştirilmesi amacıyla et ve süt verimi yüksek boğaların seçilerek çiftliğe getirilmesi tavsiyesinde bulunulmaktadır⁹⁸. 1893 yılında "*Malta tavilesi*"nden 201 baş sığır cinsi hayvanın değişik Çiftlikât-ı Hümâyûnlara dağıtıldığı görülmektedir. Bunlardan 78'inin Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na, 31 tanesinin Alibey, 12 tanesinin Çavuşbaşı, kalan 80 tanesinin ise İzmir'de bulunan Çiftlikât-ı Hümâyûn'a gönderildiği belirtilmektedir⁹⁹.

⁹² Bengi Çınar Kul-Okan Ertuğrul, "Keçilerin Evciltme Tarihinin mtDNA Yoluyla Aydınlatılması", **Veteriner Hekim Derneği Dergisi**, C. 81, S. 2, Ankara, 2010, s. 33.

⁹³ Çınar Kul-Ertuğrul, a.g.m., s. 36.

⁹⁴ Şeyda Büyükcan Sayılır, "Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi Ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XII/1, Yaz 2012, s. 577.

⁹⁵ BOA, **HH d**, no. 18920, s. 2.

⁹⁶ BOA, **HH d**, no. 19257, 15 B 1282 / 2 Aralık 1865.

⁹⁷ Erk, a.g.e., s. 1.

⁹⁸ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 12.

⁹⁹ BOA, **Y. PRK. HH**, no. 27/18, 13 Ra 1311 / 23 Eylül 1893.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda tereyağı üretiminin yıllık 50.000 kıyyeye çıkarılması amacıyla 1904 yılında Ziraat Memuru Karnik Markar tarafından padişaha bir rapor sunulmuştur. Raporda, özellikle süt ve tereyağı verimini artırmak amacıyla Almanya ve Avusturya taraflarından 300-400 adet sığır satın alınması tavsiye edilmektedir. Böylece bir defaya mahsus 10.000 liralık masraf yaparak yıllık 10.000 liralık gelir elde edileceği ifade edilmektedir. Tabii sadece hayvanların satın alınması bu verimin elde edilmesi için tek başına yeterli değildir. Özellikle hayvanların barınma ve beslenmeleri noktalarında da gerekli hassasiyetin gösterilmesi gerekmektedir.

Karnik Markar, hayvanların bakılacağı ahırların, hayvanların sağlıklı bir şekilde yaşamasına uygun olması için gereken şartları belirtmiştir. Bunlardan ilki, ahırlarda her türlü suyu dışarı çıkaracak bir mecra yapılmasıdır. İkincisi, ahırların sıcaklığının 16-20 derece civarında olacak şekilde ayarlanmasıdır. Üçüncüsü, zemin temizliğinin çok iyi yapılması için zeminin çimento veya asfaltla kaplanmasıdır. Dördüncü olarak ise salgın hastalıklara karşı tedbir amacıyla ahırların 15-20 hayvanı geçmeyecek şekilde yapılmasıdır.

Hayvanların beslenmesi noktasında ise eğer süt hayvanlarının beslenmesi tam olarak gerçekleşmezse, süt verimi günden güne azalırken mükemmel bir gıda verildiği takdirde süt verimi aynı şekilde artmayacaktır. Bundan dolayı Almanya ve Avusturya gibi ülkelerden getirilecek süt hayvanlarının çiftliğe geldikten bir süre sonra süt verimlerinin azalmaması için düzenli bir beslenme programı çıkarılması gerektiği belirtilmektedir. İneklerin, her zaman yeterli miktarda yeşil gıda alabilmeleri süt verimine etki eden sebeplerdendir. İlkbahardan kış başlangıcına kadar hayvanlara verilecek yeterli miktarda yeşil otun sağlanabilmesi için suni çayır ve meralar oluşturulacaktır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'un uygun mevkilerinde yonca yetiştirilmesi, ayrıca yeşil olarak yedirilmek üzere mısır, arpa ve yulafla birlikte yılın kurak geçen günlerinde çayır ve mera otları yetiştirilmesi tavsiye edilmektedir¹⁰⁰. Bu otlar özellikle yurtdışında yetiştirilmekte olan otlardan olup bunların isimleri de raporda beyan edilmektedir.

Kurak senelerin olabileceği dikkate alınarak, bu dönemlerde dahi bu otların yetiştirilebilmesi için Çiftlikât-ı Hümâyûn'un uygun yerlerinde üç veya dört adet su

¹⁰⁰ BOA, Y. PRK. HH, no. 35/61, s. 3, 30 Eylül 1320 / 13 Ekim 1904.

kuyusuyla bunların yakınlarında sulama için yetecek kadar su depoları yapılması gerekmektedir. Böylelikle her türlü ihtimal dikkate alınarak yeşil ot yetiştirilmesi teminat altına alınmış olacaktır.

Karned Markar ortalama 500 kiloluk bir süt ineği için, yeşil ottan başka keten tohumu, bakla, yulaf (veya arpa ve mısır yarması), yem pancarı gibi gıdaların hangi ölçülerde hayvanlara verilmesi gerektiğini raporunda belirtmiştir. Ve bu ürünlerde hayvanların süt verimini artıracak azot miktarlarını da belirterek süt hayvanlarına günlük ve yıllık olarak ne kadar bu ürünlerden verileceğinin tablosunu çıkarmıştır. Karnik Markar yaklaşık 210 gün için 500 kiloluk 400 inek üzerinden yapılacak masrafı da hesaplamıştır. Tabii bu ölçekler mevsime ve iklim koşullarına göre değişiklik gösterebilecektir¹⁰¹.

Tablo 23 Yurtdışından Getirilecek Hayvanların Kışın Tüketmesi İçin Tavsiye Edilen Ürün Miktarı

Ürün	Günlük Tüketim (kg)	Gün Sayısı	Hayvan Sayısı	Toplam Tüketim (kg)
Keten tohumu yarması	0,5	210	400	46.000
Bakla yarması	1	210	400	84.000
Yulaf Yarması	2	210	400	168.000
Kuru ot	4	210	400	336.000
Saman	4	210	400	336.000
Yem Pancarı	10	210	400	840.000
TOPLAM	21,5	210	400	1.806.000

Karnik Markar yaz aylarında da hayvanlara verilecek ürünlerin tablosunu ve bunların içerdikleri azot miktarına göre dağılımlarını da çıkartmıştır.

Tablo 24 Yurtdışından İthal Edilecek Hayvanların Tüketimi İçin Tavsiye Edilen Ürün Miktarı.

Ürün	Günlük tüketim (kg)	Gün Sayısı	Hayvan Sayısı	Toplam Tüketim (kg)
Yeşil ot	15	150	400	900.000
Bakla Yarması	1	150	400	60.000
Mısır Yarması	0,5	150	400	30.000
Saman	2	150	400	120.000
TOPLAM	21,5	150	400	1.110.000

¹⁰¹ BOA, Y. PRK. HH, no. 35/61, s. 4, 30 Eylül 1320 / 13 Ekim 1904.

Karnik Markar, çiftlikât-ı hümâyûn'un geniş ve verimli topraklara sahip olmasından dolayı buradaki hayvanların ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olduğunu ifade etmektedir. Markar raporunda, bu hayvanların ihtiyaç duyduğu ürünlerin yetiştirilmesi için gerekli olan arazi miktarlarını da çıkararak ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Burada ayrılan arazilerin her türlü sıkıntılı durumda dahi hedeflenen ürünün asgarisini verecek şekilde hesaplandığını belirtmektedir¹⁰².

Tablo 25 Çiftliklerde Yetiştirilecek Hayvan Yemi ve Bunlara Ayrılacak Arazi Miktarı

Yetiştirilecek Ürün	Dönüm (Eski)
Yeşil ot	3475
Kuru ot	3960
Bakla	1800
Yulaf	1120
Ketan tohumu	944
Pancar	664
Mısır	200
TOPLAM	12.163

Raporda Karnik Markar hayvanlar için kullanılacak meralardan da bahsetmektedir. İneklerin günlük yarım saat yol yürümeleri onların süt verimini artırmada etkili olmaktadır. Ancak daha fazla yol yürümeleri süt veriminin azalmasına sebebiyet vermektedir. Bundan dolayı özellikle yurtdışından ithal edilmesini tavsiye ettiği 400 inek için ahırların meralara yarım saatlik mesafede yapılmasını tavsiye etmektedir. Yaz sıcaklarında ise hayvanların gölgelenmeleri için seçilecek meraların ağaçlı olan yerlerden olması gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca kurak geçebilecek seneler için Almanya'da olduğu gibi fidelikler dikilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Markar hayvanların sulanması hususuna da dikkat çekmektedir. Süt hayvanının her zaman temiz ve serin su içebilmesi için çeşme veya kuyu yakınında üstü kapalı ihtiyaca göre birer su deposu inşa edilmesi, ihtiyaç halinde de geniş bir boru vasıtasıyla suyun gerekli yerlere akıtılarak bu surette hayvanlar için her zaman serin ve temiz su içilebilir bir imkân sağlanması gerektiğini belirtmektedir¹⁰³.

Tablo 26 Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Sığır Sayıları

¹⁰² BOA, Y. PRK. HH, no. 35/61, s. 5, 30 Eylül 1320 / 13 Ekim 1904.

¹⁰³ BOA, Y. PRK. HH, no. 35/61, s. 6, 30 Eylül 1320/12 Ekim 1904.

	Tuvana Boğa	Koşum Öküzü	Tosun	İnek	Düve	Dana (Buzağı)	Toplam
R. 1261/1855		71	83	66	44	10	274
R. 1262/1856		62	77	63	44	10	258
R. 1278/1862	5	118	69	80		53	325
R. 1279/1863							324
R. 1288/1872	6	144	191	177	150	94*	762
R. 1292/1876	3	188	85	130	94	130	631
R. 1297/1881		54	14	24	15	16	123
R. 1298/1882		55	13	21	25	19	131
R. 1299/1883		47	17	22	27	19	132
R. 1304/1888		98	3	86		48	235
R. 1305/1889		111	3	99		57	270
R. 1317/1901	11	172		282		116	571
R. 1318/1902	10	194		284		80	567

Kaynak: BOA, HH d, no. 1017; no. 2286; no. 12485; no. 12984; no. 12987; no. 18920; no. 19259.

Tabloda görüldüğü üzere Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki sığır sayıları yıllara göre değişiklik göstermektedir. 1855'lerde 250'nin üzerinde bulunan sığır sayısının 1860'larda 300'ün üzerine çıktığı görülürken, bu rakamlar 1880'li yıllarda epey bir azalmıştır. Bu azalma muhtemelen bu hayvanlara bulaşmış olan bir hastalıktan kaynaklanmaktadır. Daha sonra bu sayıların tekrar yükseliş gösterdiği görülmekte olup 1900'lerde 500'ün üzerine çıkmıştır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da sığır cinslerinin ıslahı için 1902 yılında Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes Efendi tarafından 15-20 liraya Balya cinsi iki boğanın baytar memuru vasıtasıyla satın alınması gerektiği belirtilerek saltanat makamından izin istenmektedir¹⁰⁴.

D. MANDA

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, çanak konumundaki coğrafi yapısı itibariyle, sulak alanların fazla olduğu bir arazi yapısına sahiptir. Bundan dolayı Mihaliç manda yetiştirmek için çok uygun bir yerdir. 1895 tarihli raporda Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan mandaların bünye, kuvvet ve irilik bakımından Anadolu'da yetişen mandalardan daha üstün bir özelliğe sahip olduğu ifade edilmektedir. Mandalardan çiftlikte hem et, hem süt verimi noktasında fayda sağlanmakta, ayrıca koşum hayvanı olarak güçlerinden yararlanılmaktadır.

* 50 erkek, 44 dişi. BOA, HH d, no. 12984.

¹⁰⁴ BOA, Y. MTV, no. 231/109, 18 Ra 1320 / 24 Haziran 1902.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da her hayvanı olduğu gibi mandaları tehdit eden en büyük sorunlar arasında salgın hastalıklar görülmektedir. Özellikle genç mandalarda ortaya çıkan Barbon adı verilen hastalık hayvanların hayatlarını tehdit etmektedir. Bu hastalığın aşısı İtalyan veterinerler tarafından geliştirilmiştir. Bu aşının iyi bir veteriner tarafından çiftlik hayvanlarına önceleri deneme amaçlı olarak uygulanması önerilmiş, eğer başarı sağlanırsa genel olarak uygulanması tavsiye olunmuştur¹⁰⁵.

Arşiv kayıtlarından döneme ait manda fiyatlarıyla ilgili bilgilere ulaşılmaktadır. 1889 yılında ayağı kırılıp eti satılan manda malağının 42,75 kuruşa satıldığı kayıtlarda yer almaktadır. Malak derilerinin fiyatının ise yaklaşık 12 kuruş olduğu görülmektedir¹⁰⁶. Yine aynı yıl, 1253 kıyye gelen 66 manda derisinin kıyyesinin 3 kuruştan satılarak 3571 kuruş gelir elde edildiği kaydedilmektedir¹⁰⁷. Yaklaşık bir manda derisinin 19 kıyye civarında olduğu ve bir manda derisinin 54 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Mandaların fiyatının ise 1889 yılında 700 kuruş civarında olduğu görülmektedir¹⁰⁸.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Ziraat Memuru Karned Markar hazırlamış olduğu raporda manda hayvanatı ile ilgili de değerlendirmede bulunmuştur. Markar, Macaristan'da bulunan mandaların senelik ortalama 1300 litre süt verdiğini ifade ederek gerekli özelliklere sahip mandaların seçilmesi ve tedricen güzel beslenmeleri ve iyi bakımları neticesinde Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki mandalardan elde edilecek süt veriminin artırılabilirliğini ifade etmektedir¹⁰⁹.

Tablo 27 Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Manda Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı.

	Tuvana Boğa	Koşum Öküzü	Tosun	İnek	Düve	Dana	Toplam
R. 1261/1855		58	49	55	29	10	201
R. 1262/1856		48	47	55	28	10	188
R. 1278/1862	2	72	15	61		38	188
R. 1279/1863							146
R. 1288/1872	2	57	20	89	100	43	322
R. 1292/1877	1	67	70	100	64	73	375
R. 1297/1881		62	37	98	74	57	297

¹⁰⁵ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 13.

¹⁰⁶ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 30, 31 Kânûnisânî 1304/12 Şubat 1889.

¹⁰⁷ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 33, 30 Nisan 1305/12 Mayıs 1889.

¹⁰⁸ R. 1305 Ağustosunda 3 yaşında bir çift mandanın 1400 kuruşa satıldığı görülmektedir. BOA, **HH d**, no. 1017, s. 37, 30 Ağustos 1305/12 Eylül 1889.

¹⁰⁹ BOA, **Y. PRK. HH**, no. 35/61, s. 6, 30 Eylül 1320 / 12Ekim 1904.

R. 1298/1882		78	66	113	51	88	396
R. 1299/1883		73	47	124	52	77	371
R. 1304/1888	3	238		153		111	505
R. 1305/1889	2	234		171		83	490
R. 1317/1901	7	159		352		150	668
R. 1318/1902	5	125		371		121	622

Kaynak: BOA, HH d, no. 1017; no. 2286; no. 12485; no. 12984; no. 12987; no. 18920; no. 19259.

Tabloda da görüldüğü gibi Çiftlikât-ı Hümâyûn'da manda cinsi hayvan yetiştiriciliğinin yıllar geçtikçe geliştiği görülmektedir. 1855'lerde 200 civarında olan manda sayısının 1900'lerin başında 600'lerin üzerine çıktığı görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarının mandaların sevdiği su kaynaklarına yakın olması coğrafi olarak manda yetiştiriciliğinin gelişmesinde etkili olurken, yoğurtlarının lezzetli oluşu da damak zevki açısından önem arz etmektedir.

E. AT

“*At ve Türkler*”, başlangıçtan itibaren birbirini tamamlayan iki varlık idiler. Tarihte çeşitli medeniyetlerde at görülmüştür. Ancak yiyeceği, giyeceği ve bütün varlığı ile at sürülerine dayanan kavimler yalnızca Türkler ile komşuları olmuştu. At sırtında geçirilen bir hayat, baş döndüren bir sür'at, yayladan kışlağa ve kışlaktan yaylağa doğru sürüp giden bir kovalamaca, onların günlük ve olağan hayatları idi. Onlar için olağan olmayan şey, ufuktaki dağlar ile vadilerin ötelinde uzanan ülkeleri görememe ve çeşitli zenginlikleri de elde edememe idi¹¹⁰.

At binicilik tekniklerinin ilk uygulandığı hayvandır. Daha önce evcilleştirilen hayvanlar hem yük hem insan taşımakta kullanılıyordu, fakat özel bir teknik olarak binicilik, atı evcilleştirenlerin bir icadıdır. Yakın tarihlere kadar ilk evcilleştirme girişimleri MÖ 3. binyılda yapılmış görünüyordu; bilinen ilk kemik bulguları Orta Asya'da Aral Gölü'nün kuzeyindeki bozkırlardaydı. Ural nehrinin batısında önemli sayıda at kemiklerine rastlanması ise MÖ 2. binyılın ikinci yarısından itibaren. At muhtemelen sığır, Asya devesi dibi hayvanlarca sağlananlara benzer işgücü hizmetleri sağlayan ikame bir evcil

¹¹⁰ Bâhâeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3.b., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 1.

türdü. Yeni bazı bulgulara göre ise atın evcilleştirilmesinin dönemi ve yeri biraz daha kesinlik kazanmıştır ve eski görüşü desteklemektedir. At bir gem aracılığı ile sürülmektedir ve gem atın dişleri üzerinde iz bırakmaktadır. Dolayısıyla ata binmenin kökenini bulabilmek için dişler üzerindeki izler incelenmiştir. Buna göre ata binmenin başlangıcı yaklaşık olarak MÖ 4.000 civarına (ya da MÖ 4.000-3.500 arasına) ve Ukrayna bozkırlarına tarihlenmektedir¹¹¹.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da çok sayıda olmasa da “*hayvanat-ı fersiyeh*” tabir edilen at yetiştiriciliğine de büyük önem verilmiştir. “*İlki/İlği*” (yılık) tabir edilen vahşi atların ehlileştirilmesi ve bunların soylarının güzelleştirilmesi amacıyla Avrupa'dan aygır ve kısraklar getirilmiştir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da at yetiştiriciliği yapılmakta olsa da bu hayvanların bakımına gerekli ihtimamın gösterilmediği Hazine-i Hassa Nezâreti'ne sunulan raporda yer almaktadır. Vahşi haralarda yaşayan hayvanlar yaz ve kış kırdı bulduğundan her türlü afete, vahşi hayvanların saldırısına açık durumda bulunuyordu¹¹². Savunmasız ve korumasız durumda bulunan bu hayvanlar bulaşıcı bir hastalığa yakalandıkları takdirde telefata çok fazla olmaktadır. Ehlileştirilmedikleri için çiftleşmeleri uygun zamana denk gelmemekte, yavruları zamansız doğmakta, doğanlardan bazıları kışın şiddetli soğuktan, bazıları da yaz mevsiminin sıcağından zayı olmaktadır. Yılıkdaki bir sürü senede %20'den fazla yavru vermez, bunun %10'u meydana gelen zayıyata sayılsa at sayıları %10 ancak artmaktadır. Eğer bu sürü ehlileştirilmiş olsa yaptıkları hizmetlere karşılık yiyecek verilir, gübrelerinden yararlanır, yavru alma oranı %65'lere çıkarılabilir. İnsanoğlu bir hayvanı etinden, sütünden, yününden ya da kuvvetinden yararlanmak amacıyla beslemektedir. Bunun haricinde, işe yaramayan hayvanın bakımını insanoğlu yapmamaktadır. Bundan dolayı yılık hayvanlarının özellikle gücünden yararlanmak için kullanılması gerektiği ifade edilmektedir. İnsanlığın ilk dönemlerinden itibaren hayvanlar evcilleştirildikten sonra çoğalmıştır, bu da ancak onların insanlar arasında kendilerine mahsus yapılan meskenlerde kalmaları, beslenmeleri ve eğitilmeleri sonucunda meydana gelmiştir. İnsanoğlunun yapmış olduğu çalışmalar, türler

¹¹¹ Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, **AÜSBF Dergisi**, C. 53, S. 1-4, Ankara, Ocak-Aralık 1998, s. 88-89.

¹¹² BOA, **HH d**, no. 11328, s. 3.

arasında yapılan çiftleşmeler sonucunda her yönüyle kendisinden istifade edilebilen hayvanlar yetiştirilmiştir¹¹³.

Resim 11 Karacabey Harası'nda Kısıraklar (Bursa Vilâyet Sâlnâmesi, 1927)



¹¹³ BOA, HH d, no. 11328, s. 4.



Çiftlikât-ı Hümâyûn'da at yetiştirme işinin düzene konulması amacıyla raporda yer alan tavsiyeler arasında;

- 1) Damızlıklar seçilmesi,
- 2) Çiftleşmelerin uygun zamanda yapılması,
- 3) Kısrağların yararlı bir şekilde kullanılması,
- 4) Yapılacak işlerin bir plan dâhilinde gerçekleştirilmesi
- 5) Atlara bakacak kişilerin mümkünse süvari ve topçu alaylarında askerlik hizmetlerini yapmış kişiler arasından seçilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Tablo 28 Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Bulanan At Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı.

	Tuvana Aygır, Al ve Kır At	Binek ve Harman Beygirleri	Kısrağ	Tay	Toplam
R. 1261/1855	5	65	81	77	228
R. 1262/1856	5	57	76	73	211
R. 1278/1862	17	117	165	144	443
R. 1279/1863					524
R. 1288/1872	11	92	142	154	399

R. 1292/1876	8	49	69	93	219
R. 1297/1881	64		87	94	245
R. 1298/1882	67		90	99	256
R. 1299/1883	65		87	123	275
R. 1304/1888	4	93	154	51	302
R. 1305/1889	4	90	161	68	323
R. 1317/1901	6	163	240	85	494
R. 1318/1902	12	161	236	72	481

Kaynak: BOA, HH d, no. 1017; no. 2286; no. 12485; no. 12984; no. 12987; no. 18920; no. 19259.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da ölümüne sebep verilen hayvanların paralarının görevlilerden tahsil edildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1889 yılında ihtiyar bir beygirin ölümüne sebebiyet veren İbrahim Kalfa isimli bir görevlinin maaşından 380 kuruşun kesildiği belirtilmektedir¹¹⁴. Bu tarihlerde beygir fiyatlarının yaşlarına ve sağlık durumlarına göre değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin 9 yaşında bir beygirin 351,5 kuruşa satıldığı görülürken, 4 ve 6 yaşlarında iki beygirin satışından 1500 kuruş alındığı görülmektedir. Yine beş yaşındaki beygirlerin satışından 650-700 kuruş elde edildiği görülmektedir. Aynı yaşlarda tek gözlü bir beygirin ise 380 kuruşa satıldığı kaydedilmektedir¹¹⁵.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, İstanbul'da artık iyice yaşlanan veya hastalanan atların bakım ve beslenmesinin devlet için ekstra bir maliyete sebep vermesinden dolayı gönderildiği bir yer olarak görev yaptığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes Efendi, geniş topraklara sahip olması, hasta, kısır ve yaşlı atlara daha rahat bakılabileceğinden İstabl-ı Âmire'den atların buraya naklinin uygun olacağını belirtmektedir¹¹⁶. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, günümüzde olduğu gibi o dönemde de yaşlı atların bir nevi emekliliklerini geçirdikleri yer olarak işlev görmektedir.

F. EŞEK VE KATIR

Eşek (equus asinus) Afrika faunasından çıkan ekonomik öneme sahip en eski hayvandır ve Afrika'nın vahşi eşeğinden türemiştir. Eşeğin evcilleştirme sürecini

¹¹⁴ BOA, HH d, no. 1017, s. 28, 31 Kânûnievvel 1304/12 Ocak 1889.

¹¹⁵ BOA, HH d, no. 1017, s. 33, 30 Nisan 1305/12 Mayıs 1889.

¹¹⁶ BOA, Y. MTV, no. 304/170, 25 Zilkade 1325 / 30 Aralık 1907.

belirlemek zordur. Kuzey Afrika'da yiyecek olarak avlanıyordu. Koyunun başlangıçta yük hayvanı olması, sığırın koyunun yerine yük hayvanı olarak ikamesi gibi eşek de sığır ve/veya koyunun yerine kurak bölgelerde ikame edildi ve nihayet deve Eski Dünya'nın kurak bölgelerinde uzun mesafe taşıma fonksiyonunu üzerine aldı. Eşek Yukarı Mısır'da yaklaşık olarak MÖ 3.000'de yük hayvanı olarak kullanılıyordu ve evcilleştirme bölgesinin yukarı Mısır olduğu düşünülmektedir. Eşeğin evcilleştirilmesi göçebeliliğin önemli şekilde yayılışına yol açtı. Eşek kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve eşyaları taşımak için uygundu. MÖ 4. binyılın sonlarına doğru eşek Mısır aracılığı ile bütün Yakın Doğu'ya yayıldı. Çabuk yayılmasında muhtemelen göçebeler etkili olmuştur. MÖ 2000'de eşek kervanlarının Yakın Doğu'da düzenli kullanımda olduğu bilinmektedir. Eşek Anadolu ve Yunanistan'a da yayıldı ve MÖ birinci binyılın ikinci yarısında İtalya'da önemli hale geldi. Greko – Romen dönemde ise eşek bütün Akdeniz dünyasında önemli bir iş hayvanı idi¹¹⁷. Eşeğin Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yukarıda bahsedildiği gibi yük taşımada kullanıldığı görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki eşeklerin sayısının tabloda da görüldüğü üzere genel olarak 50-100 arasında olduğu görülmektedir.

Tablo 29 Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Bulanan Merkep Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı

	Erkek Merkep	Dişi Merkep	Sıpa	Toplam
1845 / R. 1261				18
1846 / R. 1262				17
1862 / R. 1278	18	31		49
1863 / R. 1279	25	37		62
1872 / R. 1288	1	1	1	3
1876 / R. 1292	1	1	1	3
1881 / R. 1297				65
1882 / R. 1298				63
1888 / R. 1304	45	43		88
1889 / R. 1305	43	48		91
1901 / R. 1317	37	43	6	86
1902 / R. 1318	34	47	9	90

Kaynak: BOA, HH d, no. 1017; no. 2286; no. 12485; no. 12984; no. 12987; no. 18920; no. 19259.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yük taşımada, toprakları sürmede gücünden yararlanmak amacıyla katırların da yetiştirildiği görülmektedir. Kayıtlarda katır sayılarının eşek sayıları

¹¹⁷ Baskıcı, Evcilleştirmenin..., s. 86.

ile birlikte gösterildiği görülmektedir. Katır, (Equus mulus) erkek eşek ile dişi atın (kısırak) çiftleşmesiyle meydana gelen ve çoğu kez kısır olan melez hayvandır. Erkek at (aygır) ile dişi eşek (kancık) çiftleşirse bardo veya ester denen, at görünümünde ama eşek iriliğinde bir melez ortaya çıkar. Bardo attan çok katıra benzer ancak eşeğin bütün kusurlarını taşır. Bardo katırdan daha az dayanıklı olduğu için seyrek olarak yetiştirilir. Katırlar, kısır hayvanlar olup, attan küçük, eşekten büyük ve kuvvetli, bazı atlardan (Tersk gibi) daha kuvvetlidir. Ancak Amerikan Standardbred'i gibi büyük Marshall atları kadar kuvvetli değildir. Bu hayvanlar bilindiğinin aksine bozuk yollarda eşekten daha az kullanışlıdır¹¹⁸.

IV. ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN'DA HAYVANSAL ÜRETİM

Hayvansal ürünler; hayvanın ölümünden sonra elde edilenler ve yaşarken elde edilenler şeklinde iki ana grupta toplanabilir. Hayvanın ölümünden sonra et, deri ve kemik gibi ürünler elde edilmektedir. Yaşarken ise süt, yoğurt, tereyağı, yün, güç ve gübre gibi ürünlerden yararlanılmaktadır. İnsanoğlu önceleri bu hayvanların etlerini tüketirken, daha sonraları ikincil ürün olarak ifade edilen süt ve yün gibi ürünleri kullanmaya başlamışlardır¹¹⁹. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda da yukarıda bahsedildiği şekilde hayvansal üretim yapılmaktadır.

Kirmasti ve Mihaliç'te bulunan çiftlikler, geniş ve verimli otlaklara sahip olduğundan İstanbul'un ve özellikle sarayın et ve süt ürünleri ihtiyacının karşılanmasında etkili olmuşlardır¹²⁰. Yetiştirilen ürünlerden Mihaliç'in adıyla bilinen peyniri özellikle meşhurdur. Günümüzde de bölgede hayvancılığın ve hayvansal üretimin etkili bir şekilde devam ettiği görülmekte olup; Süttaş, Eker, Seksüt gibi Türkiye'nin önde gelen firmaları üretim faaliyetlerini bu topraklarda yapmaktadır.

A. SÜT

Önceleri göçebe yaşam süren insanoğlunun MÖ 12.000-11.000'lerde avcılık ve toplayıcılıktan yavaş yavaş yerleşik düzene geçtiği tahmin edilmektedir. Yerleşik düzene geçen bu topluluklar yaban hayvanlarını ve yabanî bitkileri evcilleştirerek besin kaynağı

¹¹⁸ “Katır”, Vikipedi, Özgür Ansiklopedi, <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kat%C4%B1r>. (18.02.2013).

¹¹⁹ Hadi Özbal ve diğerleri, “M.Ö. 7. Binyılda Barcın Höyük'te Süt Tüketimi Üzerine Araştırmalar”, **27. Arkeometri Sonuçları Toplantısı (23-28 Mayıs 2011 Malatya)**, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2012, s. 15.

¹²⁰ BOA, **HH d**, no. 72, s. 109.

olarak kullanmaya başlamışlardır. Koyun ve keçi MÖ 8000’lerde, inek MÖ 6000’lerde, manda MÖ 4000’lerde Asya’da evcilleştirilmiştir (Sümerler (MÖ 3500), Hititler (MÖ 2500), İsrailoğulları (MÖ 1100) süt veren hayvanları hem yetiştirip hem de sütünü tüketmekteydiler). Son zamanlarda yapılan araştırmalar Yakındoğu’da keçi, koyun, inek gibi hayvanların evcilleştirilmesinin MÖ 8 bininci yıllarda olduğunu ortaya koymuştur. İngiltere’de MÖ 4 binli yıllarda, Doğu Avrupa’da MÖ 6 binli yıllarda, Güney Doğu Avrupa ve Yakındoğu’da MÖ 5-7 binli yıllarda süt kullanımının olduğu anlaşılmaktadır¹²¹. MÖ 7 binlerde Bursa’nın Yenişehir ilçesinde bulunan Barcın Höyük’te süt ürünleri kullanıldığını, o devirde kullanılan süt çömlerinde yapılan çalışmalardan öğrenmekteyiz¹²².

Çiftlikât-ı Hümâyûn’da hayvan sayısının fazlalığından dolayı çok fazla miktarda süt üretilmektedir. Sağılan sütler süthanedeki toplanmaktadır. Sütlerin toplanmasından, gerekli şekilde değerlendirilmesinden kethüdâlar sorumlu tutulmaktaydı. 1895 tarihli raporda süthane kayıtlarının tutulması için bir memur görevlendirilmesi ve elde edilen sütlerin memur tarafından günlük tutulacak defterlere kaydedilmesi tavsiye edilmektedir¹²³. Süt veren hayvanlar için de ayrı bir defter tutulması tavsiye olunmaktadır. Süt hayvanlarının cinslerinin iyileştirilmesi için süt verimi iyi olan cinsten bir boğa seçilerek çiftliğe getirilmesi tavsiye edilmektedir¹²⁴.

Arşiv kayıtlarında süt fiyatlarıyla ilgili bilgilere de ulaşılmaktadır. 1889 yılında sütün fiyatının yaklaşık 16 para olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Uludağ yaylaklarında otlatılan koyunlardan sağılan sütlerin 100 kıyyesinin 41 mecidî kuruşa satıldığı kaydedilmekte, 25.917 kıyyesinin 10.626 kuruşa satıldığı belirtilmektedir¹²⁵.

B. PEYNİR

İnsan yiyeceği olarak çok eski tarihlerden beri kullanılmasına karşın peynirin ilk kimler tarafından nerede ve nasıl yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Birçok rivayet ve yakıştırmaya rağmen henüz tam açıklığa kavuşturulmamış bu konuda farklı görüşler

¹²¹ Ali Özden, “Yoğurdun Tarihi”, **Güncel Gastroenteroloji Dergisi**, S. 12/2, Ankara, Haziran, 2008, s. 128. Ahmet Kurt, “Yoğurdun Tarihçesi ve Yeryüzüne Yayılışı”, **3. Milli Süt ve Süt Ürünleri Sempozyumu**, İstanbul, 1994, ss. 72-74.

¹²² Özbal, a.g.m., s. 23.

¹²³ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 13.

¹²⁴ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 14.

¹²⁵ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 26, 30 Teşrinievvel 1305/12 Kasım 1889.

bulunmaktadır. R.W. Menges, ilk peynirin Kanana adında bir Arap gezgininin, koyun midesinden yapılmış tulum içinde taşıdığı sütünün tesadüfen pıhtılaşması ile bir rastlantı sonucu elde edildiğini söylemektedir. Herodot, Hipokrat ve Strabon; ilk peynirin İskit Türkleri (MÖ 600-200 Güney Rusya) tarafından kısırak sütünden ve muhtemelen ekşitme yoluyla yaptıklarını bildirmektedirler. Kosikowski ise; Türk ve Moğolların atalarını oluşturan halkların, Asya'dan Avrupa'ya göçleri sırasında keçi sütünden fermente gıda yaptıklarını ileri sürmektedir. Diğer taraftan Kuntze; peynir yapım tekniğinin Fin göçerlerince keşfedildiğini ileri sürmektedir. Elde somut tarihsel bir kanıt olmasa da peynirin, cilalı taş devrinde (MÖ 8000-6000) bazı hayvanların evcilleştirilmesinden sonra Akdeniz kıyıları veya Mezopotamya'da ya da bugünkü Güneybatı Asya dediğimiz İndus vadisinde çobanlar tarafından yapıldığı sanılmaktadır. Atların Asya'da evcilleştirilmesine dayanarak İskit Türklerinin (MÖ 600-200) peyniri icat ettiği ileri sürülse de peynir yapımı ile ilgili ilk izleri taşıyan Sümerlerin tarihi (MÖ 4000) daha eskidir. Mezopotamya'da MÖ 3500-3100 yıllarında yapıldığı sanılan bir taş kabartmadaki figürler, Sümerlerin (MÖ 4000) süt teknolojisini iyi bildiklerini kanıtlamaktadır. Akadlar ve Sümerlerin 200'e yakın peynir çeşidi bildiği tahmin edilmektedir. Hititlerde de inek sütünden peynir yapıldığı bildirilmektedir. Babil döneminde (MÖ 2000) sütçülüğün ileri durumda olduğu ve peynirin soyluların yiyeceği olarak tüketildiği belirtilmektedir. Bunlardan daha önemlisi İsviçre'nin Neuchatel gölü kıyılarında yapılan arkeolojik kazılarda, MÖ 5000 yıllarına ait kesik süt süzme kapların bulunması peynir yapımının Sümerlerden de daha önce yapıldığını göstermektedir. Ayrıca, İtalya ve Fransa'da yapılan antik dönem (MÖ 2800) kazılarda da süt keşiği süzme kaplarının bulunması peynirciliğin yapıldığını göstermektedir¹²⁶.

Peynirin ilk kez Akdeniz çevresinde yapıldığı kanısına rağmen Türklerin peynirle tanışmalarının Anadolu'ya göçlerinden önce olduğu bilinmektedir. Romalılarla savaşan Atilla'nın askerlerinin başlıca yiyeceğinin peynir olması, peynir yapımının Türkler arasında o zamanlar yaygın olduğunun işaretidir. Yine Dede Korkut'un, hikâyelerinde peynirden bahsetmesi, ayrıca 12. yüzyılda yaşamış olan Sadi-i Şirazi'nin "*Bostan*" adlı eserinde peynirden bahsetmesi bunun diğer göstergelerindendir. Halk ozanlarımızdan Karacaoğlan'ın şiirinde peynir sözcüğü kullanmış olması, yine bu yiyeceğin çok eskiden beri Anadolu'da bilindiğini göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş

¹²⁶Ufuk Kamber, "Peynirin Tarihçesi", **Veteriner Hekimler Derneği Dergisi**, C. 77, S. 2, Ankara, 2006, s. 41.

zamanlarında Osman Bey'in aşiretlerinin yayla dönüşlerinde geride bıraktıkları malları koruyan Bilecik beylerine verdikleri hediyeler içerisinde peynir de bulunmaktadır. II. Beyazıt döneminde 1502 tarihli bir kararnamede, İstanbul'a getirilen peynir çeşitlerinden (taze lor, taze dil peyniri, taze çayır peyniri, Mudurnu peyniri, Şumnu peyniri, Karaman peyniri, Sofya peyniri, Eşme peyniri, Midilli peyniri, teleme peyniri, beyaz peynir, çimi tulum peyniri, İzmir tulum peyniri, Rumeli tulum peyniri, taze kaşkaval, Balkan kaşkaval peyniri) bahsedilmektedir. 16.yy da İstanbul'a gelen Alman gezgin Hans Derschwann (1494-1568) anılarında "*Türklerin beyaz peynir yediklerinden*" söz etmektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde İstanbul'da peynircilikle uğraşan yaklaşık 400 işyeri bulunduğunu ve kaşkaval peyniri, kesme peyniri, teleme peyniri gibi peynir isimlerinden bahsetmektedir. 1680 yılında IV. Mehmed nizamnamelerinde yoğurtçuların ve peynircilerin denetlenmesi üzerine emirler bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ilk kez katıldığı 1851 yılındaki uluslararası fuarda sergilenen ürünler arasında, tulum ve kaşar peynirleri bulunmaktadır¹²⁷. Kâmûs-ı Türkî'de peynir çeşitlerinin başlıcaları; Arnavut, çayır, salamura, Felemenk, dil, kaşkaval, tulum, kaşar, kelle, kirli hanım ve lor peyniri olarak sıralanmıştır¹²⁸.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda yetiştirilen en önemli ürünlerden biri de günümüzde *Mihaliç Peyniri* adıyla bildiğimiz tulum peynir çeşididir. İlk olarak Karacabey'de yapıldığından, bu ilçenin eski adı olan "*Mihaliç*" adını almıştır. Yaklaşık 200 yıllık bir geçmişe sahip olup, "*kelle*" peyniri olarak da bilinmektedir. Mihaliç peyniri eski peynir ustalarının gelenek ve göreneklerine göre 100 çeşit koyun sütü kullanılarak çiğ süttten yapılırken, günümüzde koyun sütünün tadı ve kokusunun ağır olması ve koyun sütünün yeterince üretilmemesinden dolayı inek-koyun-keçi sütünün karıştırılmasıyla elde edilmektedir. Bileşimindeki proteinler nedeniyle ayrıca önemli bir kalsiyum kaynağıdır. Mihaliç peynirinin karakteristik özelliği olan gözenekliliği oluşturacak satarter kültür olmadığından, çiğ süt ya da yetersiz ısı işlem görmüş süttten yapıldığı için yüksek tuz konsantrasyonlu salamura havuzlarında 3 ay bekletildikten sonra tüketilmelidir. Çok tuzlu olması nedeniyle son yıllarda yapılan uygulamalarda 3-4 gün yüksek konsantrasyonda

¹²⁷ Kamber, a.g.m., s. 44.

¹²⁸ Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-i Türkî**, s. 368.

tuzlama yapılır, daha sonraki günlerde ise tuz konsantrasyonu düşürülür. Çiğ süttten yapılması nedeni ile olgunlaştırıldıktan sonra tüketimi uygun görülür¹²⁹.

Resim 12 Mihaliç Peyniri



Mihaliç peynirinin bir parçası yaklaşık olarak 3 vukkiyye yani 3600 gramdır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da ayrıca "*başak peyniri*" ismiyle farklı bir peynir türünün daha var olduğu görülmektedir¹³⁰. Sarayın ihtiyaçlarının karşılanması için faaliyet gösteren Çiftlikât-ı Hümâyûn'un peynirleri dışarıya da sattığı, özel siparişlerle isteyen kişilere ulaştırıldığı, hediye olarak gönderildiği görülmektedir. Özellikle bu peynirlerin Hazine-i Hassa, fabrika ve çiftlikât-ı hümâyûn, Matbah-ı Âmire gibi yerlerdeki devlet görevlilerine hediye olarak veya siparişe gönderildiği görülmektedir. Hatta gönderilen bu ürünlerle ilgili belgeler Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürlerinin soruşturmalarında tespit edilerek arşiv kayıtlarına eklenmiştir.

Kasım 1888 ve Kasım 1889 tarihleri arasında bulunan bir yıllık sürede Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda 1750 kıyye peynir üretildiği bilgisi yer almaktadır. Ayrıca önceki dönemden devr olarak 85 kıyye peynirin devralındığı görülmektedir. Bu peynirlerden 1695 kıyyesinin satıldığı, 90 kıyyesinin de yemeklik olarak kullanıldığı

¹²⁹ Kadriye Yumuk - Yasemin Kargın - Oğuzhan Turhan, "Yöresel Peynirlerin İncisi", **III. Süt ve Süt Hayvancılığı Öğrenci Kongresi**, Aksaray, Mayıs 2012, s. 95.

¹³⁰ "Bu def'a posta ile vürüd iden şukka-i vâlâları bi'l-mevsûl cümle mefhûmu ma'lûm bendegânem olmuş ve bu vecihle bendelerini hatır-ı âlilerinden çıkarmayub ihya buyurmalarının bir vecihle teşekküründen 'âciz ve bîçâre olduğumu inbâ ve tarik-i bendelerine i'ta buyurulan iki tulum penâir bu tarafa vüsûlunde hamâl hâne-i 'âciziye götürüb arkasından bıraktığı anda kebîr tulum iki pâre olub yani üç vukkiyyesi ele geçmedi yani böyle olduğuna da memnûn oldum ancak vaad-i kerîmleri buyurulmuş olan bir tulum penâir ve otuz vâki'yye mikdârı alasından başak penâiri lutfen irsâl buyurulduğu hâlde memnûn olunacağına ..." BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, 15 Ra 1276/12 Ekim 1859.

belirtilmektedir¹³¹. Bu dönemde 40 kıyye peynirin 190 kuruşa satıldığı kaydedilmektedir¹³², böylece 1 kıyye peynir fiyatının 5 kuruşa yaklaştığı görülmektedir. Süt ve peynir fiyatlarının kıyaslaması yapıldığında sütün kıyyesinin 16 para olduğu kabul edilecek olursa 1 kıyye peynir fiyatının 12,5 kıyye süt fiyatına denk geldiği görülmektedir. Bu oranın günümüzde marketlerde satılan süt ve peynir fiyatlarına benzerlik gösterdiği görülmektedir.

1894 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn mahsulünden 12.000 kıyye Mihaliç peynirinin kıyyesinin 5 kuruş 10 paraya, 1000 kıyye göz peynirinin 90 paraya satıldığı ifade edilmektedir¹³³. Muhtemelen burada belirtilen miktar yaklaşık Çiftlikât-ı Hümâyûn'un yıllık peynir üretimini oluşturmaktadır. Peynir satışlarının müzayede usûlüyle yapıldığı arşiv kayıtlarında yer alan ifadelerden anlaşılmaktadır¹³⁴. 1914 yılında peynirler Hazine-i Hassa tarafından kontrol edildikten sonra fiyatları belirlenmiştir. Buna göre birinci kalite peynirin kilosunun Temmuz sonuna kadar 6 kuruşa, Ağustos başından itibaren ise 7 kuruş fiyatla satılması gerektiği belirtilmektedir¹³⁵.

Peynir satışlarının “*peynir müteahhidi*” adı verilen bir görevli tarafından yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1894 yılında sonradan yapılan peynir satışında peynir müteahhidinin belirlenen fiyattan 9 para noksana sattığı belirtilerek ortaya çıkan zararın mahkemeye düşülmeden ikili ilişkilerle halledilmesine çalışılması Hazine-i Hassa Nezâreti tarafından belirtilmektedir¹³⁶.

C. YOĞURT

Yoğurt; memeli hayvanların evcilleştirilmesi ile başlayan süreçte hayvanın yavrusuna sunduğu süte insanın göz dikmesiyle başlayıp sonra ortak olması ile sonuçlanınca sütün muhtemelen doğal koşullarda fermantasyon (maya) bakteriyel buluşması sonucunda oluşmuştur. Sütü fermantasyona (mayalanma) uğratan laktik asit

¹³¹ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 95-117, 30 Teşrînisânî 1304-31 Teşrînievvel 1305/12 Aralık 1888-12 Kasım 1889.

¹³² BOA, **HH d**, no. 1017, s. 26, 30 Teşrînisânî 1304/12 Aralık 1888.

¹³³ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 21, 8 R 1312/9 Ekim 1894.

¹³⁴ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 28, 11 Teşrînisânî 1310/23 Kasım 1894.

¹³⁵ BOA, **HH d**, no. 4795, s. 80, 3 Eylül 1330/16 Eylül 1914.

¹³⁶ “Peynir müteahhidinin âhiren iştirâdan nükûlüyle fiyat-ı mukarrereden dokuz pare noksanıyla fûrûhtan hâsıl olan zararların mahkemeye düşürülmeksizin tahsiline gayret olunmasına dâir” BOA, **HH d**, no. 2787, s. 25, 25 C 1312/24 Aralık 1894.

bakterileri sütü pıhtılaştırarak yoğurda dönüştürürler. Yoğurt laktik asit bakterilerinin oluşturduğu bir eserdir. Memelilerden sağılan süte doğal çevreden yoğurt yapma yeteneğine sahip mikroorganizmaların bulaşması ile sıcak iklim koşullarında doğal olarak yoğurdun oluşmuş olma ihtimali yüksektir¹³⁷.

Yoğurdun keşfi konusunda rivayet çoktur. Muhtemelen bir zamanlar Asya steplerinde sürülerini besleyen Türkler, yaşamlarını devam ettirebilmek için sürülerin sütünü tüketmek zorunda kalmışlar ve zamanla sütü işlemeyi öğrenmişlerdir. Türkler yoğurdu ve kımızı göçtükleri her yere taşımışlardır. Günümüzde “yoğurt” kelimesi tüm dünya lugatlarında Türkçe bir kelime olarak bildirilmektedir. MS 8. yüzyılda Türk toplulukları “yoğurt” terimini kullanır. Yoğurdun kurusuna da “kurut” demektedirler. Su ile sıvılaştırılmış haline “suvuk” yoğurt dendiği görülmektedir¹³⁸.

Yoğurdun Avrupa’da yayılmasıyla ilgili en açık bilgiye Fransız tıp tarihinde rastlanmaktadır. 16. yüzyılda Fransa krallarından I. Fransuva ateşli ishal hastalığına yakalanmış, Kralın doktorları bütün gayretlerine rağmen kralı tedavi edememişlerdir. Kralın annesi Kanunî Sultan Süleyman’dan bir doktor istemiştir. İstanbul’dan Fransa’ya gemi ile gönderilen Türk doktor birlikte götürdüğü keçinin sütünü sağıp yoğurt yaparak krala ilaç olarak yedirmiştir. Kısa bir tedaviden sonra iyileşen kral, yoğurda ebedi hayatın sütü ismini vermiştir.

Yoğurdun Avrupa’da esaslı olarak yayılması Pasteur Enstitüsü’nde çalışan Nobel ödülü almış bulunan Rus bakteriyoloğu Metchnikoff’un ileri sürdüğü nazariye ile sağlanmıştır. Metchnikoff yoğurdun bağırsaklardaki kokutucu bakterileri öldürdüğü veya faaliyetlerine mani olduğu için hayatı uzattığını ileri sürmüştü ve misal olarak Kafkasya, Balkanlar ve Türkiye’deki uzun ömürlü insanların hep yoğurtla beslendiklerini vermiştir. Bu iddia üzerine bu bölgede sayımlar yapılmış ve 100 yaşından fazla olanları milyonda 1500, Amerika Birleşik Devletleri’nde ise milyonda 9 olduğu görülmüştür. Nazariyenin bir gerçek tarafının bulunduğu bu şekilde ortaya çıkmış bulunmaktadır¹³⁹.

¹³⁷ Özden, a.g.m., s. 128.

¹³⁸ Özden, a.g.m., s. 129.

¹³⁹ Ahmet Kurt, “Yoğurt’un Tarihçesi ve Dünya Yüzüne Yayılışı”, **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, C. 1, S. 1, Erzurum, 1970, s. 73.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yetiştirilen süt ürünleri arasında yer alan yoğurdun satışının çok olmadığı düşünülmele birlikte, muhtemelen manda yoğurdu, çiftlikten Hazine-i Hassa, Matbah-ı Âmire, Fabrika-yı Hümâyûnlar gibi yerlere hediye olarak gönderilmektedir¹⁴⁰. Hazine-i Hassa görevlilerinden Mehmed Ragıp ismindeki memurun Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Ahmed Rıfat Efendi'nin göndermiş olduğu yoğurdu “*böyle bir yoğurt görülmemiştir*” şeklinde övmesi Çiftlikât-ı Hümâyûn'da üretilen yoğurtların gerçekten çok lezzetli olduğunu göstermektedir¹⁴¹.

D. ET

Türklerin ilk dönemlerden itibaren besin maddelerinin başında et bulunmaktadır. Eski Türkler en fazla at ve koyun eti yerlerdi. Sebzeye karşı fazla ilgi göstermezlerdi. Sütü darı, peynir, yoğurt önemli bozkır yemeklerindendir¹⁴². Türklerde ilk dönemlerden itibaren görülen bu beslenme alışkanlığının Osmanlı döneminde de devam ettiği görülmektedir. Osmanlı toplumunda da etin temel besin maddeleri arasında yer alması nedeniyle hayvancılık hem besin hem de geçim için önem arz etmektedir.

Mihaliç'teki padişah çiftliklerinde yetiştirilen hayvanlar daha Orhan Gazi döneminden itibaren Osmanlı sarayının et ihtiyacının karşılanmasında etkili olmuştur. Özellikle saray için Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan kuzular gönderildiği arşiv kayıtlarında yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. Sarayda 11 Zilkade 1277'de (21 Mayıs 1861) verilecek bir cemiyet için Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndan 100 adet kuzu istendiği kayıtlarda yer almaktadır. Kuzuların istendiği tarih 5 Zilkade olduğundan 6 günlük zaman içerisinde kuzuların yetiştirilmesi hususunda gayret gösterilmesi Çiftlikât-ı Hümâyûn müdüründen istenmektedir¹⁴³.

¹⁴⁰ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 18, 7 Teşrînisânî 1277/19 Kasım 1861.

¹⁴¹ “...irsâl buyurulmuş oldukları eşyanın cümlesi vüsûl buldu ve emriniz vecihle yerlü yerine teslim olunmuş ve gâyet makbûle geçmiş ve abd-i memlûklerine olan hediye-i âlîleri hüsn-i kabûl iyledim hiç böyle hediye kabûl olmaz mı efendim her bir şey şöyle dursun ihsân buyurulan kavanoz içinde olan yoğurt yani helâk olmayarak böyle yoğurt görülmemiş artık...” BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 26, 3 C 1279/26 Kasım 1862.

¹⁴² Kafesoğlu, a.g.e., s. 318-319.

¹⁴³ “... ma'lûm-ı vâlâları olduğu üzere şehri hâlin onbirinci salı günü cemiyet-i velüyyü'n-ni'maya yeden olunacağından lüzûm görünen yüz aded kuzunun serian irsâli taraf-ı şeriflerine bildirilmesi muktezâ-yı irâde-i nezâretpenâhîden bulunmuş ve işbu tarihten cem'iyet-i mezkûreye altı gün kalmış olduğundan işbu kuzuların yevm-i mezkûre kadar yetiştirilmesi husûsuna himmet ve gayret buyurmaları mütemennâ-yı âcizidir. Fî 5 Zilkade sene 1277 (15 Mayıs 1861).” BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 20.

Yaşlanan, et ve süt verimi azalan, herhangi bir işe yaramayan hayvanlar saraya gönderilemeyeceği için bunların da İstanbul'a gönderilerek satıldığı anlaşılmaktadır. 1850 yılında İstanbul'a satılmak için gönderilen yaşlı hayvanlar için Kasapbaşı Osman Efendi'ye de resmi bir yazı yazıldığı kayıtlarda yer almaktadır¹⁴⁴.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yetiştirilen hayvanların büyük bir kısmını oluşturan koyunlar daha çok yapağı için yetiştirilmelerine rağmen, bunlardan yaşlananlar, hasta olanlar, et ve süt verimi düşük olanların satıldığı görülmektedir. Yaşlı koyunların dişilerine marya, erkeklerine ise burma adı verilmekte olup, arşiv kayıtlarında yer alan bilgilerden burmaların çayıtının bir kayıta 13 kıyye 240 dirhem, bir kayıta 14 kıyye 112 dirhem geldiği, maryaların çayıtının ise bir kayıta 11 kıyye 257,5 dirhem, bir kayıta da 12 kıyye 114 dirhem geldiği belirtilmektedir¹⁴⁵. Burada çayıt tabirinin kemiksiz et şeklinde olduğu tahmin edilmektedir.

Osmanlı dönemindeki et fiyatları ile ilgili olarak bir kıyye etin kilosunun 1895 yılında 6 kuruş civarında olduğu görülmektedir¹⁴⁶. Yukarıdaki ölçüler dikkate alındığında bu dönemde 15-16 kilo kemiksiz et veren bir koyunun yaklaşık 100 kuruş civarında değere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu da yine arşiv kayıtlarında yer alan bu döneme ait koyun fiyatlarıyla uyumaktadır.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun Osmanlı Sarayı'nın et ihtiyacının karşılanmasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yetiştirilen kuzulardan damızlıklar ayrıldıktan sonra kalanlar Matbah-ı Âmire'ye gönderilmektedir. 1915 yılında mahalli idarenin damızlıklar haricinde bulunan dişi kuzuları da yaylalara gönderme bahanesiyle Matbah-ı Âmire'ye göndermemesi üzerine Hazine-i Hassa Genel

¹⁴⁴ "Mihaliç ve havâlisinde kâin Çiftlikât-ı Şâhâne'de bulunan ağnâm-ı şâhânenin ihtiyâr ve Çiftlikât-ı Şâhâne'ce işe yaramayub şâyân-ı zebh olanları bittefrîk der-i aliyyede fûrûht olunmak üzre bu def'a dörtyüz bu kadar ruus-ı ağnâm Dersa'âdete vürûd etmiş ve bir mikdârı dahi çiftlikât-ı mezkûrede kalmış isede isede kalmış isede anlar dahi refte refte geleceği ve gelmekte bulunduğundan olvecihle gelmiş ve gelecek zebhe yarar ağnâm-ı merkûmenin kasab tâifesine bi't-tevzî' fûrûht olunmak iktizâ-yı maslahatdan bulunmuş olmağla ağnâm-ı merkûmenin olvecihle esnâf-ı merkûmeye bi't-tevzî' fûrûht kılınması bu bâbda menût ve mütevakkîfen himem-i seniyyeleri idüğünden bervech-i muharrer keyfiyetin icrâ-yı icâbı husûsuna dâir kasapbaşı sa'âdetlü Osman Efendi hazretlerine tezkîre-i resmîye yazılmışdır. Fî 11 Safer sene 1267(16 Aralık 1850)." BOA, **HH d**, no. 72.

¹⁴⁵ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 4-5, 29 N - 16 L 1311/5 Nisan-22 Nisan 1894.

¹⁴⁶ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 14.

Müdür Yardımcısı mahalli idarenin buna müdahale edemeyeceğini belirterek çiftlikte saray için ayrılan kuzuların gönderilmesini istemiştir¹⁴⁷.

E. TEREYAĞI

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da üretilen hayvani gıdaların en önemlilerinden biri tereyağıdır. Burada üretilen tereyağları Osmanlı sarayının ihtiyacını karşılamaktadır¹⁴⁸. Tereyağı üretimini kolaylaştırmak amacıyla Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Avrupa'dan yayık makineleri alındığı kayıtlarda yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. 1894 yılında kullanılmayacak duruma geldiği ifade edilen yayık makinesinin yerine yeni bir makinenin satın alınması istenmektedir¹⁴⁹. Bu makinenin kullanılmayacak kadar eskimesinden uzun zamandır Çiftlikât-ı Hümâyûn'da tereyağı yapımında yayık makinesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'nun R. 1304 (1888-89) yılı tereyağı satışından kalan bakiyenin 6803 kuruş olduğu kayıtlarda yer almaktadır¹⁵⁰. Yine aynı dönemde yapılan 264 kıyye tereyağı satışından 2673 kuruş gelir elde edildiği görülmektedir¹⁵¹. Bu satışta tereyağının kıyyesinin yaklaşık 10 kuruş olduğu görülmektedir. Tereyağının özellikle peynire göre yaklaşık 2 kat daha pahalı olduğu görülmektedir. Aynı yılın nisan ayında yapılan 34 kilo 300 gramlık tereyağı satışından 279 kuruş alındığı kaydedilmektedir¹⁵². Yani tereyağının kilosu 8 kuruştan biraz fazla bir fiyata denk gelmektedir. Mayıs ayında Hazine-i Hassa'ya yapılan 86 kiloluk satıştan 702 kuruş gelir elde edilmiştir¹⁵³. 19 Ekim 1894'te Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan gönderilen 40 kilo tereyağının erzak anbarına teslim edildiği belirtilmektedir¹⁵⁴. 1895 yılına ait bir kayıttan anlaşıldığı üzere tereyağı satışından 41.458

¹⁴⁷ BOA, **DH. İ. UM**, no. 57/2, 8 B 1333/22 Mayıs 1915.

¹⁴⁸ "Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu idâresine merbût yedi kıt'a çiftliğin alelusûl müzâyedeye konularak zuhûr idecek tâlibine müddet-i münâsibe ile îcârı eylevm alınmakda olan vâridâtın üç misli raddesinde istifâde husûlünü te'min ideceği gibi taklîl-i mesârifi de mûcib olacağı anlaşılmış olduğundan sarây-ı hümâyûn-ı mülûkâne için muktezî yağlar sâbıkı vecihle Çiftlikât-ı Hümâyûn me'mûrlarının nezâreti tahtında olarak yine orada i'mâl etdirilmek ..." BOA, **Y. MTV.**, no. 253/32.

¹⁴⁹ BOA, **HH d.**, no. 2787, s. 6.

¹⁵⁰ BOA, **HH d.**, no. 1017, s. 30, 31 Kânûnisânî 1304/12 Şubat 1895.

¹⁵¹ BOA, **HH d.**, no. 1017, s. 32, 31 Mart 1305/12 Nisan 1889.

¹⁵² BOA, **HH d.**, no. 1017, s. 33, 30 Nisan 1305/12 Mayıs 1889.

¹⁵³ BOA, **HH d.**, no. 1017, s. 34, 31 Mayıs 1305/12 Haziran 1889.

¹⁵⁴ BOA, **HH d.**, no. 2787, s. 23, 20 R 1312/19 Ekim 1894..

kuruş gelir elde edilmiştir¹⁵⁵. Alınan ücretten anlaşılacağı üzere tereyağının kilosun 8 kuruş baz alınırsa 5000 kilodan fazla satılmıştır.

Tereyağı üretiminin yıllık 50.000 kıyyeye çıkarılması amacıyla 1904'te Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Ziraat Memuru Karnik Markar tarafından padişaha bir rapor sunulmuştur. Raporda, tereyağı üretimindeki mevcut durum, üretim artışı için gerekli olan yenilikler; süt hayvanlarının seçimi, ahırların durumu ve beslenme şekilleri hakkında raporlar hazırlanmıştır. Raporda süt, tereyağı ve diğer ürünlerin hayvanların tabiatın bahşeylediği meralardan almış oldukları gıdalarla ve insanoğlunun da gayretleri ile en yüksek seviyeye ulaşabileceği ifade ediliyor. Yalova yakınlarındaki Baltacı Çiftliği ile Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun bu çalışmanın yapılması için uygun yerler olduğu belirtilmektedir. Raporda Almanya'dan bir uzman getirilerek veya üç senelik bir zaman harcanarak yapılacak ilk deneme sonucunda iddia edildiği gibi 50.000 kıyyelik tereyağı üretiminin gerçekleştirileceği ifade edilmektedir. Raporun hazırlandığı dönemde, 120.000 dönümlük Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda son 15 yıl içerisinde yıllık ortalama 110.000 kuruş veya 1100 liralık bir hâsılat elde edilirken senelik 10.000 liralık bir hâsılatın elde edilebilmesi için bir defaya mahsus yaklaşık 10.000 liranın harcanması tavsiye edilmektedir.

Raporun hazırlandığı 1904 yılında mevsimine göre 150-200 civarında sağmal inek ve manda cinsinden hayvanlar bulunmakta ve bunlardan günlük yaklaşık 170-250 kıyye (200-320 kg) civarında süt alınmaktaydı. Ve bu sütler eski usul üzere yoğurt yapıldıktan sonra yayıkta dövülerek ortalama 25 kilo karasığır ve manda sütünden 1 kilo tereyağı elde edilmektedir. Yani Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan sağmal hayvanlardan günlük 8-13 kg tereyağı elde edilmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yıllık tereyağı üretimi en iyi şartlarda 2700 kilo civarında olmaktadır. Çiftlikte bulunan karasığır ve manda cinsinden hayvanların beslenmesinde herhangi bir modern teknik uygulanmamakta ve doğada bulunan gıdalarla beslendikleri için mayıs sonlarından itibaren süt verimi azalmaktadır. Bunun sonucunda yaklaşık dört ay sağmal olarak kalan hayvanlardan günlük 1-1,5 kıyye süt alınmaktadır. Ayrıca hayvanların 2-3 saatlik mesafede bulunan meralara gitmelerinden dolayı fazla yol yürümesi, yaz mevsiminin sıcaklığı, kışın soğuğu gibi olumsuz etkenler hayvanların süt verimini azaltmaktadır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'un değişik noktalarında bulunan çeşmelerdeki

¹⁵⁵ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 25, 6 B 1312/3 Ocak 1895.

sular hayvanların ihtiyacı için yeterli olsa da çeşme önlerindeki oluklarda biriken suların sağlığa uygunluğu ve miktarı istenilen şekilde değildir¹⁵⁶.

Raporda yer alan “*Esbab-ı Islâhiye*” bölümünde, ilk olarak Çiftlikât-ı Hümâyûn’a yurtdışından yeni süt hayvanları getirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Seçilecek hayvanların Osmanlı ile benzer iklime sahip yerlerden, yıllık 2000-3000 litre civarında süt veren hayvanlar arasından belirlenmesinin doğru bir tercih olacağı ifade edilmektedir. Raporda yıllık 50.000 kıyye (yaklaşık 64.100 kg) tereyağı elde edilebilmesi için yurtdışından getirilebilecek hayvan cinsleri aşağıya listelenmiştir.

Tablo 30 İthal Edilmesi Tavsiye Edilen Sığır Cinsleri

Cinsi	Kilosu	Süt Verimi (yıllık, litre)
Allgau	400-450	2000-3000
Peniggav	400-670	2000
Möllthalu	300-400	2500-3500
Westerwaldır	300-400	1800-2000

Bu hayvanlar genel itibariyle iklim olarak Osmanlı coğrafyasına yakın olan Almanya ve Avusturya menşelidir. Hedeflenen miktarda tereyağı elde edilmesi için bu cins hayvanlardan 350-400 ineğin alınması gerektiği belirtilmektedir¹⁵⁷.

Karnik Markar’ın Avrupa’dan ithal edilmesini arzettiği ineklerden elde edilecek tereyağının üretimini hangi tekniklerle elde edileceğiyle ilgili tavsiyeleri de yer almaktadır. 400 inekten ortalama günlük 2700 litre süt alınabileceğini ifade eden Markar, bu sütlerin tereyağına dönüştürülebilmesi için düzenli ve gerekli teknik imkânlara sahip bir imalathanede sağlanabileceğini belirtmektedir. Hijyen şartlarına uyularak sağılan süt, özel süzgeçlerden geçirildikten sonra kuyu suyu ile yeterli şekilde soğutulduktan sonra buhar makinesi vasıtasıyla bir anda 30 dereceye getirildikten sonra süütün kaymağı alınarak küçük bir kaba konulmalıdır. Diğer taraftan kaymağı alınan süt de peynir yapılmak üzere peynirhanede bulunan geniş kaba boşaltılmalıdır. Süt kaymağı hemen buz kullanılarak 4 dereceye kadar düşürülerek akşam süütünden elde edilen kaymakla beraber dövülür. Kaymaktan mükemmel bir tereyağı elde edebilmek için 12 derece sıcaklık ile 40 dakika yayıkta yayılmaları sonucunda çıkan tereyağı süzgeçle süzöldükten sonra yuvarlak bir

¹⁵⁶ BOA, Y. PRK. HH, no. 35/61, s. 2.

¹⁵⁷ BOA, Y. PRK. HH, no. 35/61, s. 3, 30 Eylül 1320/13 Ekim 1904.

şekle getirilip ardından belli bir soğukluğa geldikten sonra içinde bulunan ayrandan arındırılır. Ve böylece tereyağı üretim işlemi tamamlanmış olur. Bu tereyağlarının sevkiyat zamanına kadar buzdolaplarında saklanması tavsiye edilmekte ve bu şekilde elde edilen tereyağının en nefis ve iyi tereyağı olacağı ifade edilmektedir¹⁵⁸.

Ziraat Memuru Karnik Markar yapılmasını tavsiye ettiği çalışmalar için Almanya'da Edward Ahılborn Fabrikası'nın planlarını istemiş ve bu planda yapılacak ıslah için yaklaşık bir bütçe çıkarmıştır. Markar yıllık 50.000 kıyye tereyağı üretimi için gerekli olan inek, su kuyusu ve su depoları, buz ve buhar makinesiyle beraber süthaneye lazım gelen araç-gereçler, ahırlar vesaire için yapılacak masrafları da ayrıntılı olarak belirlemiştir.

Tablo 31 50.000 Kıyye Tereyağı Üretmek İçin Yapılması Planlanan Çalışmalar

Yapılması Planlanan İslahatlar	Tahmini Masraf (Osmanlı Lirası)
400 ineğin tahmini değeri	6000
Süthane binası, su kuyusu ve tulumbası	1000
Buz ve Buhar makinesiyle süthaneye aid araç-gereçler	800
İnekler için lazım olan ahırlar ve müştemilatı	1400
Dört adet su kuyusu ile su depoları	800
Otuz adet pulluk	110
On adet kebîr yerli pulluk	60
On adet çayır ve mera tırmıkları	80
TOPLAM	10.250

Raporun sonuç kısmında yukarıda belirtilen ıslahatların yapılarak bir defaya mahsus 10.000 kûsür Osmanlı lirasının harcanmasıyla Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Avrupa'nın en güzel tereyağları seviyesinde üretim yapılacağı ve yıllık 50.000 kıyye tereyağı üretiminin gerçekleştirileceği ifade edilmektedir. Ülkenin her tarafında birçok çiftlikte de büyük miktarlarda tereyağı elde edilebilecek kapasite bulunmaktadır, ancak bu büyük girişimleri yapacak cesaretleri olmadığından bu durumun gerçekleşmesi zor gözükmemektedir. Bundan dolayı Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda gerçekleştirilecek bu çalışmalar sayesinde, memleketin diğer yerlerinde de bu tür çalışmalara teşebbüs edilmesine model olacağı ifade edilmektedir. Bu duruma örnek olarak Romanya'da kralın çiftliğinde bulunan 55 ineğin yıllık toplam 122.100 kıyye süt verdiğini, yani bir ineğin ortalama 2220 kıyye süt verdiğini belirterek, bu durumun Romanya'da süt ve tereyağı üretiminin artmasına bir örnek teşkil ettiği belirtilmektedir. Karned Markar yapılacak

¹⁵⁸ BOA, Y. PRK. HH, no. 35/61, s. 6-7, 30 Eylül 1320/13 Ekim 1904.

ıslahatlar için harcanacak 10.000 liranın masraf olarak görülmemesini, zaten Çiftlikât-ı Hümâyûn'un daimi ihtiyaçlarından olduğunu belirtmektedir. Ayrıca alınacak 400 inek için harcanacak parının bir miktarının mevcut karasığır ve manda hayvanlarının önemli bir kısmının satışından elde edilecek para ile karşılanacağını ifade etmektedir¹⁵⁹.

Markar hâlihazırda 25 kıyyelik karasığır ve manda sütünden 1 kıyye tereyağı elde edildiğini, yeni yöntem uygulanmaya konulduğu takdirde 18 kıyyeden 1 kıyye tereyağı elde edileceğini, kaymağı alınmış süttten sert bir peynir elde edileceğinden dolayı da ekstra bir yarar sağlanacağını belirtmektedir. Markar, yapılacak yatırımların bir anda yapılamayıp üç yıllık bir sürece yayılacağından ilk başta yapılacak masrafın çok fazla olmayacağını belirterek özellikle yapılacak ıslahatların gerçekleştirilmesinde ne kadar istekli ve arzulu olduğunu göstermeye çalışmaktadır¹⁶⁰.

Ziraat Memuru Karnik Markar muhtemelen Almanya'da eğitim almış bir Osmanlı gencidir. Avrupa'daki gelişmeleri görmüş ve Osmanlı ülkesinde de bunların gerçekleştirilebileceğine inanmıştır. Yapılmasını arzuladığı ıslahatlar için iyi bir etüt çalışması yaparak, akli ve mantiki delillerle bu ıslahatların gerçekleştirilmesi noktasında en ince ayrıntıya kadar masrafları, yapılacakları çıkarmıştır. Ancak bu hazırlanan raporla ilgili bir çalışma yapıldığına ilişkin verilere rastlanmamış, muhtemelen bunlar sadece proje aşamasında kalmıştır.

F. YAPAĞI

Bozkır Türk giyim eşyasının başlıca malzemesi, koyun, kuzu, sığır, tilki ve az da olsa ayı derisi ile koyun, keçi ve deve yününden oluşmaktaydı. Bugünkü modern giyinmenin ilk tarzı olan ceket pantolon yine ilk kez Türkler tarafından ata rahat binmek amacıyla kullanılan giysilerdi¹⁶¹. Ve bu giysiler de genelde yünden yapılmaktaydı. İşte giyim için gerekli olan yünün ham hali olan yapağı Türkler ve insanlık açısından insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren önem arzetmekteydi. Sanayi İnkılabı sonucunda dokumacılık faaliyetlerinin öneminin daha fazla artmasıyla birlikte yapağı ihtiyacı da giderek artmaya başlamıştır.

¹⁵⁹ BOA, Y. PRK. HH, no. 35/61, s. 7.

¹⁶⁰ BOA, Y. PRK. HH, no. 35/61, s. 8.

¹⁶¹ Kafesoğlu, a.g.e., s. 319.

Osmanlı Devleti'nde, Avrupa'da başlayan sanayileşme faaliyetleri çok yakından takip edilememiş olsa da bu gelişmelere kayıtsız kalınmamıştır. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde sadece askerî alanda değil ekonomi, yönetim, hukuk, eğitim ve kültür alanlarında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bunlar içerisinde ekonomik alanda devlet tarafından kurulan fabrikaların yanında padişaha ait olan mülkler arasında bulunan Fabrika-yı Hümâyûnların da kurulduğu görülmektedir. Kurulan bu fabrikalar arasında, hammadde olarak koyunyünü olan yapağıya ihtiyaç duyan çuha fabrikaları, feshâne gibi işletmeler de bulunmaktadır. Önceleri dokuma fabrikalarının kaliteli yün ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla, Anadolu ve Rumeli'de beslenen koyunların yünlerinden yararlanma yolları aranmışsa da gerekli verim alınamamıştır. Bunun üzerine çiftlikler açarak yabancı cins koyunlar yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu amaçla İslimye Çuha Fabrikası'nın yün ihtiyacı için Yanbolu ve Karinabad'da, Feshâne için Filibe ve Hayrabolu'da büyük çiftlikler kurarak İspanyol cinsi koyunlar yetiştirilmeye başlandı. Diğer yünlü kumaş dokuyan fabrikalar için de Mihaliç'teki Çiftlikât-ı Hümâyûn'a 15.000 kadar merinos koyunu yerleştirildi. Buralarda yetiştirilen koyunlar çoğaldıkça sürü sahiplerine satılarak, yurt çapına yayılması sağlanmaya çalışılmıştır¹⁶².

Özellikle bu işletmelerin hammaddesi olan yapağı ihtiyacını karşılamak amacıyla öncelikle yine padişaha ait olan çiftliklerde koyun yetiştirilmeye gayret edilmiştir. İlk dönemlerde bunlar içerisinde en önemli yeri ise Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu almaktadır.

Daha önceki dönemlerde sarayın ve İstanbul'un et ve süt ürünleri ihtiyacının karşılanması noktasında önemli bir yeri bulunan Mihaliç'teki padişah topraklarının yukarıda ismi geçen işletmelerin açılmasıyla birlikte yapağı ihtiyacının karşılanmasında da önemli bir yeri bulunduğu arşiv kayıtlarındaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Önceleri yapağı ihtiyaçları yerli koyunlardan sağlanmaya çalışılırken yün verimi ve kalitesi yerli koyunlara oranla çok yüksek olan "*İspanya*" veya "*merinoz ağnamı*" şeklinde kayıtlarda geçen merinos koyunlarının yurtdışından büyük emek ve masraflarla ithal edildiği görülmektedir.

İthal edilen merinoslardan kaliteli yapağı elde etmek amacıyla çalışmalar yapıldığı görülmektedir. 1850 yılındaki bir kayıttan Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndan 151.639 kuruşluk bir yapağı satışı gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu meblağ, o tarihlerde

¹⁶² Rifât Önsoy, **Tanzîmat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, s. 53.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun da bağlı bulunduğu Fabrika-yı Hümâyûnlar'ın mal sandığının nizamiye hazinesinden talep edilmektedir¹⁶³.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda elde edilen yünlerin kalitesinden dolayı değişik yerlerden talepler geldiği görülmektedir. Harem-i Hümâyûnda Matbah-ı Âmire Kantarcısı Mehmed Nuri Efendi 20 vakiyye yatak için, 40 vakiyye de beyaz yünden olmak üzere 60 vakiyye yıkanmış olan ve iyisinden yün talep etmektedir¹⁶⁴.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yetiştirilen merinos cinsi kuzulardan ve yapağılardan 1873 yılında Viyana'da yapılacak uluslararası sergiye nümune gönderilmesinin görüşüldüğü Hazine-i Hassa kayıtlarından anlaşılmaktadır¹⁶⁵. İlk olarak 1789 yılında Fransa'da düzenlenen sanayi sergilerine Osmanlı Devleti ilk kez 1851 yılında katılmıştır. Osmanlı Devleti 1851 Londra Sergisi'ne 200 sandık dolusu tarım ve el tezgâhı ürünle, 1855 Paris Sergisi'ne 2000 civarında eşyayla, 1862 II. Londra Sergisi'ne 25 farklı grupta ilkinin iki katı ürünle, 1867 Paris Sergisi'ne 64 farklı kategoride tarım, sanayi, el sanatları ve güzel sanatlar ürünleriyle, 1873 Viyana Sergisi'ne katılmıştır. Viyana Sergisi'nde serginin komiserliğini ünlü ressam Osman Hamdi Bey yapmıştır. Bu sergide daha öncekilerden farklı olarak mimari eserlere de yer verilmiştir ki bunlar içinde Sultan III. Ahmed Çeşmesi dikkat çekmektedir¹⁶⁶. Arşiv kaydından anlaşılacağı üzere daha bir yıl ve belki de daha fazla bir zaman öncesinden sergi için hazırlıkların başladığı anlaşılmaktadır. Bu yazışmalar ayrıca Osmanlı'nın bu sergilere verdiği önemi de göstermesi açısından dikkat çekmektedir.

1. Yapağuların Çuha Fabrikalarına Gönderilmesi

Avrupa'da meydana gelen Sanayi İnkılâbı sonrasında Osmanlı Devleti'nde de sanayileşme hareketlerinin başladığı görülmektedir. Müslüman halkın elinde yatırım yapacak sermaye birikimi olmadığından dolayı sanayileşme hareketlerinin ya devlet tarafından, ya padişahın kendi imkânlarıyla, ya da Gayrimüslim zenginler veya Avrupalı

¹⁶³ “Leffen gönderilen sergi mûcibince yapağı esmânından dolayı fabrika-yı hümâyûnlar mâl sandığının nizâmîye hazinesinde olan bâkî bir yük elli bir bin altıyüz otuz dokuz guruş (151.639) matlûbinin kâmilin i'tâsına dâir mesârifât nezâretine tezkîre yazıldı” BOA, **HH d**, no. 72, 18 M 1267/23 Kasım 1850.

¹⁶⁴ BOA, **I. MVL**, no. 525/23557, s. 39, 1279.

¹⁶⁵ “Viyana'da küşâd olunan sergi-i umûmiye için İspanya cinsinden birkaç kuzu ile çend kıyye yapağının i'tâ olunub olunmayacağına dair istifsâr zımnında vürud iden tahrîrât” BOA, **HH d**, no. 198, 25 Mayıs 1888/7 Haziran 1872.

¹⁶⁶ Bayram Nazır, “Dersâadet Ticaret Odası ve Uluslar Arası Sergiler”, **History Studies**, Vol. 1/1, 2009, ss. 179-196.

yabancılar tarafından yapıldığı görülmektedir. İzmit Çuha Fabrikası da bu şekilde padişahın özel hazinesi olan Hazine-i Hassa tarafından kurulmuş bir işletmedir. İşletme o döneme kadar daha çok yurtdışından karşılanan, elbise yapımında önemli bir malzeme olan çuha ihtiyacının karşılanması ve askeriye'nin ihtiyaç duyduğu elbiselerin yurtiçinde üretilmesini sağlamak amacıyla 1844 yılında Abdülmecid zamanında kurulmuştur. İşletmenin açılışını dönemin padişahı Sultan Abdülmecid yapmıştır¹⁶⁷.

İzmit Çuha Fabrikası'nın hammadde ihtiyacının karşılanmasında yurtiçinden ve yurtdışından yapağılar alınmıştır¹⁶⁸. Yurtiçinde yapağı temin edilen yerlerden biri de en önemli işlevi yapağı üretimi olan ve merinos koyunlarının yetiştirme merkezi konumundaki Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnudur. İzmit Çuha Fabrikası'na 1852 yılında Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndan 20.260 kıyye yapağı gönderilmiştir¹⁶⁹.

1853 yılında üretilen yapağuların önceki yılda üretilen yapağulardan daha kaliteli olduğu belirtilerek, yapağı fiyatlarına zam yapılması istenmiştir. Bunun için önce yapağı numuneleri Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan İzmit Çuha Fabrikası'na gönderilmiştir. Sadrazamın emriyle yapağı fiyatlarına zam yapılmasıyla ilgili Serasker Mehmed Ali Paşa'ya bir tezkire yazılmıştır¹⁷⁰. 1853 yılında satışı gerçekleşen yapağulardan 300.000 kuruş gelir elde edilmiştir. Yapağı ücreti Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Emvali'nden sarraf Tokatlı Hacı Agop'a verilerek Nizâmiye Hazinesi'nden Maliye Hazinesi'ne gönderilmesi yönünde Maliye Nâzırı Safvetî Paşa'ya (Şubat 1841-Eylül 1845 / Kasım 1853-Kasım 1854) tezkire yazılmıştır¹⁷¹. Maliye Nâzırı Safvetî Paşa tarafından da Karahisar-ı Sahib Sancağı kaymakamı olan Cemil Paşa'ya paranın verilmesi noktasında mucib yazılmıştır¹⁷². 1855 yılında da İzmit Çuha Fabrikasına 20.869 kıyye yapağı gönderilmiştir¹⁷³.

Tablo 32 1855 Yılında Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'ndan İzmit Çuha Fabrikası'na Gönderilen Yapağı Miktarı.

Yapağı cinsi	Merinos Yapağı	Yüzde	Melez Yapağı	Yüzde	Kaba Yapağı	Yüzde	Toplam
Ağırlık (kıyye)	12.800	%61	4810	%23	3259	%16	20.869
Fiyat (kuruş)	22		17,5		7,5		

¹⁶⁷ Hilal Karavar, a.g.tz., s. 35-36.

¹⁶⁸ Karavar, a.g.tz., s. 53.

¹⁶⁹ BOA, **HH d**, no. 72, s. 112, 24 L 1268 / 11 Ağustos 1852.

¹⁷⁰ BOA, **HH d**, no. 72, s. 113, 8 L 1269 / 15 Temmuz 1853.

¹⁷¹ BOA, **HH d**, no. 72, s. 114, 23 M 1270 / 26 Ekim 1853.

¹⁷² BOA, **HH d**, no. 72, s. 114, 28 M 1270 / 31 Ekim 1853.

¹⁷³ BOA, **HH d**, no. 10, 1 Ra 1271 / 22 Kasım 1854.

Toplam tutar	310.500	%74	84.175	%20	26.076	%6	420.751
---------------------	---------	-----	--------	-----	--------	----	----------------

Kaynak: BOA, **HH d**, no. 10, 1 Rebiülevvel 1271.

Hereke Fabrikası'na yapağı satışının ilerleyen yıllarda da devam ettiği görülmektedir. 1914 yılında yapılan yapağı satışı için 109.982 kuruş alındığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Yine aynı yıl Hereke Fabrikası'na gönderilen 26 harar (çuval) yapağı için 292,5 kuruş tahsil edilmiştir¹⁷⁴.

Çiftlikât-ı Hümâyûn mahsulü olan yapağuların Feshâne-i Âmire'ye de gönderildiği görülmektedir¹⁷⁵. 1894 yılına ait kayıttan yapağuların Seraskerlik makamı tarafından satın alınacağı¹⁷⁶ ifadesinin yer alması yapağuların askerî giysilerin yapımında kullanılacağına bir göstergesidir. Yapağuların İstanbul'a vapur ile gönderildiği ve bunun için belli bir miktar ücret verildiği belirtilmektedir. Vapurdan Feshâne-i Âmire'ye nakli için de belli bir ücret ödendiği kayıtlardan anlaşılmaktadır¹⁷⁷.

2. Yapağı Kalitesi ve Fiyatları

Osmanlı ülkesinde meydana gelen sanayileşme hareketleri sonucunda açılan Feshâne, İslimye Çuha Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası ve Hereke Kumaş Fabrikası gibi kuruluşların hammadde ihtiyaçları arasında yer alan yapağı ihtiyacını karşılamak amacıyla¹⁷⁸ özellikle İspanya taraflarından yapağı kalitesi ve verimi yüksek olan merinos koyunları ithal edilmiştir. Yukarıda bahsedilen işletmeler bir padişah emlakı olduğu için buralara gereken yapağı ihtiyacının karşılanmasında da yetiştirilen merinos koyunları yine padişah emlakı olan Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda yetiştirilmeye başlanmıştır. Ve gerçekten de belli bir dönemde buradaki hayvanların büyük çoğunluğunu İspanya'dan ithal edilen merinos koyunlarının oluşturduğu görülmektedir.

¹⁷⁴ BOA, **HH d**, no. 4795, 4 Mart 1330 / 16 Mart 1914.

¹⁷⁵ "Mevcûd yapağının feshâne-i âmireye teslim ve irsâl olunacak iş'âr buyurulması hakkında" BOA, **HH d**, no. 2787, s. 9, 17 Za 1311/22 Mayıs 1894.

¹⁷⁶ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 15, 13 S 1312/16 Ağustos 1894.

¹⁷⁷ "Feshâne-i Âmire'ye virilmek üzere celb olunan yapağının vapurdan ihrâcı ile Feshâne-i Âmireye nakli için iki yüz elli dokuz guruş yirmi beş santim masraf vukû'bulduğuna dâir" BOA, **HH d**, no. 2787, 13 Şaban 1312/9 Şubat 1895.

¹⁷⁸ 1830'lu yılların sonlarında, Osmanlı ordusundaki askerlerin elbiseleri için gerekli olan çuha, Osmanlı topraklarında yeterli miktarda üretilmediğinden, Avusturya ve Fransa'dan ithâl edilmek zorunda kalınıyordu. Gerek ordunun ve gerekse halkın kullandığı çuhalar için yılda yaklaşık 20.000.000-25.000.000 kuruş Osmanlı Devleti'nden yukarıda adı geçen ülkelere gitmekteydi. Mehmet Topal-Erkan Erdemir- Engin Kırılı, **a.g.m.**, s. 39.

Yapağı kalitesindeki farklılıktan dolayı yapağı cinslerinde belli bir sınıflama yoluna gidilmiş ve kalitesine göre fiyat belirlenmiştir. 1852 yılında elde edilen yapağılar İzmit Çuha Fabrikası'na gönderilirken Serasker Paşa'dan yapağı fiyatlarının artırılması istenmiştir. Yapağı fiyatlarına zam istenmesinin sebebi olarak ise yapağı fiyatlarının, üretim için yapılan masrafları dahi karşılamamasıdır. Gönderilen yapağuların da bu belirlenecek yeni fiyattan hesaplanması yine serasker paşadan istenilmektedir. 11 Ağustos 1852'de yazılan bu tezkire doğrultusunda ne kadar zam yapılması konusunda yapılan görüşmeler sonrasında aşağıdaki tabloda yer aldığı şekilde yapağı fiyatlarına zam yapılmıştır¹⁷⁹.

Tablo 33 Yapağı Fiyatlarına Yapılan Zam.

Yapağının türü	1852 öncesi	1852	1854
Merinos yapağı (kuruş)	15	20	22,5
Melez yapağı (kuruş)	12	15	17,5
Parlak yapağı (yerli) (kuruş)	5	7	7

Kaynak: BOA, **HH d**, no. 10, no. 72.

V. ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN'DA HAYVANLARLA İLGİLİ YAŞANAN SORUNLAR

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda hayvancılık alanında yaşanan sorunların en önemlileri arasında çiftlik hayvanlarının sayısının beklenen seviyeye ulaşmaması gösterilebilir. Bu durumun sebepleri arasında, salgın hastalıklar ve bu hastalıklara karşı gerekli tedbirlerin alınmaması, hayvanların yaşaması ve çoğalması için uygun ortamın oluşturulmaması, hayvanların gerektiği şekilde beslenememesi, çobanların ve Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlilerinin üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmemeleri gösterilebilir. Ayrıca meydana gelen sorunlar karşısında bilim ve tekniğin gereği uygulanmayarak, çobanların eskiden göregeldikleri cahilane uygulamalara başvurmaları da beklenen gelişmenin sağlanamamasında etkili olmuştur.

¹⁷⁹ "... ağnâm-ı şâhâne-i mezkûre sâye-i muvaffakiyetvâye-i hazret-i tâcidârîde günden güne ilerleyüb yapağısı gitdikçe bir vefk-ı matlûb işe yaramakda ise de fiyat-ı maktua-i sâbika-i mukayyidesi hasbe'l-vakt velhâl mesârifât-ı vâki'a-i zaruriyesine vefa idememesine ve nefâset-i hâlîyesine nazaran hadd-ı nisâbına iblâğîçün bir mikdâr şey daha zammı derece-i vücûbda görünmüş olmağla lütfen müsaâde-i aliyye-i cenâb-ı sipahsâlârilere sezâvârâneme bir mikdâr şey daha zammıyla mezkûru'l-mikdâr ecnâs-ı yapağı esmânının ana göre i'tâsı zımnında icâb-ı hâlin icrâsı bâbında serasker pâşâ hazretlerine tezkîre yazıldı. Fî 24 Şevval sene 1268 (11 Ağustos 1852)" BOA, **HH d**, no. 72, s. 112.

A. HASTALIKLAR

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da görülen hastalıklar arasında kansızlık, veba, çiçek, iltihab-ı sehaya, emraz-ı nuzuliye, zatürre, barbon gibi hastalıklar gösterilebilir¹⁸⁰. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da meydana gelebilecek hastalıklar, hayvanlarda görülecek değişik sıkıntılar ve çıkabilecek sorunlara karşı tedbirler almak amacıyla önceleri çobanbaşılar görevlendirilirken daha sonra baytarlar görevlendirilmiştir. İlk görevlendirilen baytar olan İbrahim Halil Efendi'nin Çiftlikât-ı Hümâyûn için gerekli ilaçları satın aldırıldığı ve bu ilaçların kaydının defterde tutulduğu anlaşılmaktadır¹⁸¹. Askerî Baytar Mektebi mezunu olan İbrahim Halil Efendi'den sonra ise Mülkiye Baytar Mektebi'nden 1895 yılında mezun olan Mehmed Emin Efendi baytar olarak atanmıştır.

1. Veba-i Bakarî

Agop Zakaryan, Çiftlik İdaresi isimli kitabında bu hastalığın bazen tavuk bakarı, yumurcak gibi isimlerle adlandırıldığını belirtmektedir. Bulaşıcı bir hastalık olan veba-i bakariye tutulan hayvanların %80-90'ının telef olduğu ifade edilmektedir. O dönem komşumuz olan Rusya ve Avusturya sınırlarındaki büyük bataklıklarda meydana gelen hastalık, o bölgede hafif ve zararsız bir şekilde atlatılsa bile diğer yerlere bulaştığında büyük zararlara sebebiyet vermektedir. O dönem için hastalığın tedavisinin yapılamadığı, ancak herhangi bir şekilde insanlara bulaşmadığı belirtilmektedir¹⁸².

Bu hastalığın Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı topraklarda da ortaya çıktığı görülmektedir. Kirmasti'de Temmuz 1891'de sığır vebası salgını çıktığı ve bunun çevreye yayıldığı Dâhiliye Nezâreti yazışmalarından anlaşılmaktadır. Salgını önlemek ve Çiftlikât-ı Hümâyûn'a yayılmasını engellemek amacıyla önemli tedbirler alındığı görülmektedir. Salgını önlemek amacıyla Dersaadet Ziraat Odası Baytar Müfettişi Umumisi Mehmed Ali Bey tarafından "*zabıta-i sıhhiye-i hayvaniye talimatı*" kaleme alınmış ve bunun bir an evvel uygulamaya konulması istenmiştir¹⁸³. Ancak yazışmalarda vebanın yayılmasını engellemek amacıyla gerekli tedbirlerin yeterince alınmadığı bildirilmektedir. Sığır vebasından telef olan hayvanların zamanında gömülmemesinden ve ortalıkta

¹⁸⁰ BOA, **HH d.**, no. 11328, s. 10.

¹⁸¹ BOA, **HH d.**, no. 2787, s. 12, 23 Mayıs 1310/4 Haziran 1894.

¹⁸² Agop Zakaryan, **Çiftlik İdâresi**, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1309, s. 69-71.

¹⁸³ BOA, **DH. MKT**, no. 1863/43.

bırakılmasından dolayı hastalığın, Melde'den başlayarak Bey Karyesi'ne kadar olan Çiftlikât-ı Hümâyûn civarındaki 12 köydeki hayvanların tamamına bulaştığı belirtilmektedir. Korucular vasıtasıyla Çiftlikât-ı Hümâyûn çevresi kordon altına alınmış insan ve hayvanların geçmesine müsaade edilmemiştir. Ancak cesetleri meydanlara ve derelere atılan hayvanların leşlerini yiyen vahşi hayvanların vebalı hayvanların parçalarını taşımalarından dolayı sığır vebasının sağa sola yayılması endişesi taşınmakta ve bu durum baytar memurunun raporunda yer almaktadır¹⁸⁴. 28 Şubat 1892 tarihli yazışmadan anlaşıldığı kadarıyla Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki hayvanlara da bulaşmış bulunan sığır vebasının valilik tarafından alınan tedbirler sonucunda kaybolmaya başladığı belirtilmiştir¹⁸⁵.

1895 yılında hazırlanan raporda, vebadan dolayı sığırların pek çoğunun telef olduğu ifade edilmektedir. Çiftliğin genişliğine uygun düşmeyecek şekilde büyük baş hayvan sayısı azalmış, sadece birkaç koşum öküzü ve yüz kadar sığır kalmıştır. Sığırların tekrar çoğalmasını sağlamak amacıyla hem süt verimi yüksek olacak, hem de et verimi iyi olacak cinsten boğa seçilerek, çiftliğe getirilmesi tavsiye edilmektedir¹⁸⁶.

2. Çiçek

Koyun-keçi çiçeği hastalığının tarihsel geçişinin, insan çiçek hastalığı kadar eski olduğu bildirilmektedir. Koyun ve keçi yetiştiriciliğinin yapıldığı dünyanın her bölgesinde hastalığın varlığı bildirilmiştir. Günümüzde, hastalık Avrupa ülkelerinde yok edilmiş olmasına rağmen, ülkemiz dâhil pek çok Asya ve Afrika ülkelerinde varlığını sürdürmektedir¹⁸⁷. Bulaşıcı bir hastalık olan çiçekte yüksek ateş, burun akıntısı, göz kapaklarında ödem, iştahsızlık ve özellikle tüylerin az olduğu koltuk altı ve kuyruk altında ve vücudun diğer bölümlerinde tipik çiçek lezyonlarının* görülmesiyle karakterizedir. Hastalığın doğal kuluçka dönemi 6-8 gündür, hastalık 3-4 hafta devam etmektedir. Şiddetli

¹⁸⁴ BOA, **DH. MKT**, no. 1871/83.

¹⁸⁵ BOA, **DH. MKT**, no. 1927/16, 29 Recep 1309/28 Şubat 1892.

¹⁸⁶ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 13.

¹⁸⁷ İbrahim Sözdutmaz-Hakan Bulut, "Koyun-Keçi Çiçeği Hastalığının Polimeraz Zincir Reaksiyonu ile Tanısında Farklı Klinik Örneklerin Kullanımı", **Atatürk Üniversitesi Veteriner Bil. Dergisi**, C. 5, S. 3, 2010, s. 114.

* Lezyon: Doku bozukluğu veya lezyon organizmada genellikle hastalık veya travmadan dolayı tahrip olmuş anormal herhangi bir dokuya verilen genel isimdir.

olgularda bir hafta içinde ölümler görülebilir. Hastalığın seyri sırasında hayvanlar zayıflar ve yünleri dökülebilir. Günümüzde yetişkin hayvanlarda ölüm oranı % 5 civarındadır¹⁸⁸.

1894 senesinde Çiftlikât-ı Hümâyûn hayvanlarını en fazla tehdit eden hastalığın çiçek hastalığı olduğu kayıtlarda yer almaktadır. Önceki yıl yani 1893 yılında çiçek hastalığı görülmediğinden dolayı o yıl koyun sayılarının 4000 kadar arttığı ifade edilmektedir. 1895 yılı yazında bu hastalıktan dolayı hem çiftlikte hem Cebel-i Keşiş'te (Uludağ) yaklaşık % 8-9 civarında hayvanın telef olduğu ifade edilmektedir¹⁸⁹. Hazine-i Hassa Nezâreti'ne yazılan raporda hastalığın yayılmasını engellemek amacıyla gerekli tedbirlerin alınmadığından şikâyet edilmektedir. Hasta sürünün karantinaya alınmayarak hastalığın diğer sürülere de bulaşmasından dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn görevlileri suçlanmakta ve çobanların bilinçsiz bir şekilde aşılama yapmalarının da hastalığın önüne geçilememesinde etkili olduğu ifade edilmektedir. Çiçek hastalığının yine zuhur etmesi halinde geçen senekinden farklı bir durumun oluşmayacağı da layihada vurgulanmaktadır¹⁹⁰.

Çiçek hastalığının tedavisiyle alakalı R. 1309 (M. 1893-94) yılında basılmış Çiftlik İdaresi isimli kitapta, çiçek hastalığına yakalanan 1-1,5 yaşındaki bir genç koyunun tam kabuk bağlamamış yarası yarılarak oradan alınacak kanın diğer hastalık bulaşmamış veya hastalık emaresi görülmeyen koyunlara aşılansıyla tedavisinin yapılacağı ifade edilmektedir¹⁹¹.

3. Uyuz

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan hayvanları tehdit eden hastalıklar arasında uyuz hastalığının da bulunduğu kayıtlarda yer almaktadır. 16 Şubat 1847 tarihli Hazine-i Hassa kaydından anlaşıldığı üzere Çiftlikât-ı Hümâyûn'da görevli olan Prusyalı (Almanya) Tekman adlı çobanbaşının uyuz hastalığı bulaşan koyunu sürüden ayırmaması, gerekli tedaviyi yapmaması ve Çiftlikât-ı Hümâyûn memurlarının uyarılarını dikkate almamasından dolayı hayvanların büyük çoğuna uyuz hastalığının bulaştığı ifade edilmektedir. Bunun yanında başka kusur ve ihmallerinden dolayı Tekman'ın kovulduğu

¹⁸⁸ Gürbüz Gökçe ve diğerleri, "Koyun Çiçeğinde İmmunomodülatörlerin Sağaltıcı ve Koruyucu Etkileri Üzerinde Klinik Gözlemler", **Kafkas Üniv. Vet. Fak. Derg.**, C. III, S. 2, 1997, s. 217.

¹⁸⁹ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 9.

¹⁹⁰ BOA, **HH d**, no. 72, s. 10

¹⁹¹ Agop Zakaryan, a.g.e., s. 78.

belirtilmektedir¹⁹². Daha sonra atanan Rusyalı Toma ve Avusturyalı Matej'in hayvanların tedavisinde başarı sağladığı görülmektedir. Matej hayvanların tedavisi için değişik dönemlerde Bursa'ya giderek ilaç satın almıştır¹⁹³.

2 Kasım 1855 tarihli kayıttan anlaşıldığı üzere Çiftlikât-ı Hümâyûn arazi ve meralarına sınır olan Doğancı Çiftliği'nin Ankaralı Torosoğlu Begos tarafından Kepsut Çiftliğinin ise İngiliz vatandaşı olan Con (John) tarafından satın alındığı belirtilmektedir. Ticaretle uğraşan bu kişilerin hayvanlarının Çiftlikât-ı Hümâyûn meralarında gezdirildiği ve bu hayvanlarda uyuz gibi bulaşıcı hastalıkların bulunduğu ve özellikle merinos koyunları gibi Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan hayvanları tehdit ettiği ifade edilmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn müdür ve kâtibi bu sıkıntıdan dolayı yazmış oldukları tezkirede gerekli tedbirlerin alınmasını istemektedirler¹⁹⁴. Bunun üzerine arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere İngiliz vatandaşı Con'un uyarıldığı ve Hudâvendigâr Valisi'nin de durumdan haberdar edilerek gerekli tedbirleri aldırması istenmiştir¹⁹⁵.

1894 yılında da Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bulunan merinos koyunlarında uyuz hastalığı çıktığı belirtilmektedir. Uyuz hastalığının tedavisi için kullanılan gerekli tütünün alınabilmesi amacıyla Reji Nezâreti'nden ilgili makamlara gereken bilgilendirmelerin

¹⁹² "... mersûmanın fezleke-i tahkîkât ve ma'lûmatlarından istifâde olunduğu üzre mersûm Tekman birkaç sûretle hilâf-ı usûl hâreketde bulunub biri koç katımı ve kırkım maddelerini mevsimlerinde icrâ itmemiş ve biride eyyâm-ı hârede tuz virdiği hâlde sulanmamış ve diğeri dahi bir koyuna illet geldiği anda âhirlerine sirâyet itmeme için sürüsünden ayırıp ilacını iyitmek elzem iken ne bunları ifâ ve ne de me'mûrların ihtârlarını isgâ iylememiş olmasından dolayı hayvânâtın ekserisine uyuz illeti sirâyet eylemiş..." BOA, **HH d**, no. 66, s. 27, 29 S 1263/16 Şubat 1847.

¹⁹³ BOA, **HH d**, no. 557, s. 83.

¹⁹⁴ "... getürmekte oldukları hayvânâtı İngiliz ve Fransız devletleri mâlî ve beylikdir her tarafda gezecek kimse mâni' olmayacaktır diyerek Çiftlikât-ı Şâhâne arâzi ve mer'âsının her tarafına doldurmuş ve arasına ifâde olundukca isgâ itmeme ve hayvânât-ı mezkûrede ise uyuz misüllü alîl-i sâriye bulunduğundan Çiftlikât-ı Şâhâne mer'âları ile derûnlarında ra'y olunan ağnâm-ı mevcûde-yi şâhâneye sirâyet iderek mazarrat virmekde ve bunların hizmetlerinde kullandıkları âdemler dahi Brusa ve Mihaliç'in yerlü reayasından aşikâr olduğu hâlde devleteyn-i müşârunileyhâ teb'asındanım diyerek devleteyn-i müşârunileyhâdan görülegelen mu'âmele-i hakkaniyet ve insâniyete mugâyir hârekât-ı nâbercâ iylemekde bulunmuş olduklarından ve hayvânların samîmen devleteyn-i müşârunileyhâ beylik mâlları olsa sâye-i şâhânede hiçbir kimseye zarar vermeyecek bir mahalde irâe irâhasına maa'l-memnûniye çalışacaklarından bahisle zikr olunan mazarratın def'i zımnında iktizâsının icrâsı husûsu Çiftlikât-ı Hümâyûn-ı merkûme müdür ve kâtibi taraflarından ba şukka-i müştereke inhâ olunmuş ve bu da mugâyir-i rızâ-yı âli-i cenâb-ı vekâletpenâhîleri olacağından icâbının lütfen icrâsı niyâzına cesaret kılınmış olmağla olbâbda ve herhâlde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 21 Safer sene 1272 (2 Kasım 1855)" BOA, **HR. MKT**, no. 130/33.

¹⁹⁵ "...Çiftlikât-ı Şâhâne arâzi ve mer'âlarında bu mekûle hayvânât gezdirilmemesi husûsuna ale'd-devâm dikkat ve nezâret olunmuş Hudâvendigâr Vâlisi devletlü pâşâ hazretlerine bâtahrîrât-ı senâveri iş'âr olduğu misüllü bu sûret merkûm Con'a (John) dahi bi'l-vasita iş'âr itdirilmeğle..." BOA, **HR. MKT**, no. 130/33, 5 Ra 1272 / 12 Şubat 1856.

yapılması istenmektedir¹⁹⁶. Uyuz hastalığının tedavisinde o dönemde tütünün kullanımı şu şekilde olmaktadır: Sert tütün yaprakları kaynatıldıktan sonra bir şişeye doldurulur ve daha sonra şişenin ağzı bir mantarla kapatıldıktan sonra mantarın orta yerinden açılacak delikten günde bir iki defa uyuza yakalanmış hayvanın yaraları bu su ile yıkanır¹⁹⁷.

4. Diğer Hastalıklar

Çiftlikât-ı Hümâyûn hayvanlarında görülen hastalıklardan biri de difteri hastalığıdır. Hülama olarak da belirtilen difteri hastalığının 1 yaşını dolduran mandalarda görüldüğü kayıtlardan anlaşılmaktadır¹⁹⁸. Salgın bir hastalık olan difterinin Çiftlikât-ı Hümâyûn hayvanlarında da sıkıntıya sebep olduğu görülmektedir. 1894 yılında görülen bu hastalıktan dolayı iki yaşını dolduran mandalardan 36'sının telef olduğu ifade edilmektedir¹⁹⁹.

1895 tarihli raporda hayvanlarda görülen hastalıklar arasında “*alil-i adiyeye fakrüddem*” (*kansızlık*), “*iltihab-ı sehaya*” (beyin zarlarının iltihaplanması), “*emraz-ı nüzuliye*” (felç), zatürre gibi hastalıklardan bahsedilmektedir. Ayrıca “*Hınak Zebhevi*” veya Barbon adı verilen özellikle genç mandaları tehdit eden bir hastalıktan bahsedilmektedir. Bu hastalıktan dolayı bu dönemde İtalya’da da pek çok hayvan telef olduğu için İtalyan baytarlar bu hastalığın tedavisini sağlamak amacıyla çalışmalarda bulunmuşlar ve tedavisi için aşı geliştirmişlerdir. Raporda yer alan bilgide İtalya’da Salerno, Verona gibi şehirlerde görülen bu hastalık, ilk olarak 1816’da Meteksa denilen biri tarafından tanımlanmış, o döneme kadar tifosa, cemreye, gurmeye benzer bir hastalık olarak görülmüştür. Ariste ve Armanini isimli İtalyan baytarlar araştırmaları sonucunda hastalığın özelliklerini ortaya çıkarmışlardır. Barbon mandaların gençlerinde görülür, önce 41 ile 43 derecelik ateş, dermansızlık ve iştahsızlıkla başlar; daha sonra çene altı çukurluğunda şişlik, su toplama, burun akıntısı, akciğer ve dilde iltihab, güç nefes alıp-verme, içte, boyunda ve çehre etrafında şişlik görülmektedir. Şişliğe parmak bastırılınca izi

¹⁹⁶ “Ağnâm-ı merinozda zuhûr iden uyuz hastalığında kullanılmak üzere icâb iden tütünün i’tâsı hakkında Reji Nezâreti tarafından mahalline tebligât-ı lâzime icrâ olunduğuna dâir” BOA, **HH d**, no. 2787, s. 8, 14 Za 1311/19 Mayıs 1894.

¹⁹⁷ Agop Zakaryan, a.g.e., s. 79.

¹⁹⁸ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 26, 13 Teşrin-i Evvel 1310/25 Ekim 1894.

¹⁹⁹ İki yaşını devr iden manda yavrularında zuhûr iden hastalıktan telef olan mikdârın otuz altıya bâliğ olduğuna ve bir kıt’a cedvelin leffen takdîm olduğuna dâir. BOA, **HH d**, no. 2787, s. 27, 3 Teşrin-i Sâni 1310/15 Kasım 1894.

kalmaktadır. Hastalığın ortalama süresi 9-10 gün civarı olup hastalığın ileryen sürecinde hayvan yere serilip yatar ve 10 ile 34 saat içinde telef olur. Bazen bu süre 3-6 saate kadar da düşmektedir. Eğer hayvanın yerde serilip yatması 34 saati geçerse iyileşmesi mümkündür. Hastalığa yakalanan hayvanlarda telef % 40 ile % 50 civarında olmaktadır.

Barbon virüsü hayvanın bütün vücuduna sirayet etmekte olup, hayvanın kanında, salyasında, idrarında ve gebe hayvanların ceninlerinin kanında dahi görülmektedir. Barbon ata, öküze, koyuna, tavşana, güvercine, hint tavuğuna bulaşmaktadır. Yukarıda isimleri geçen İtalyan Veterinerler Ariste ve Armanini aşığı bulmuşlar ve ilk olarak güvercinde denemişlerdir. Hastalığın hafiflediği görüldükten sonra güvercinlerden alınan kanla mandalara birkaç gün ara ile yapılan üç aşıyla mandaların iyileştiği görülmüştür²⁰⁰.

Halkalı Ziraat Mektebi'nin ilk mezunlarından olan Agop Zakaryan, "Çiftlik İdaresi" isimli eserinde o dönemde görülen hayvan hastalıkları hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Atlarda görülen hastalıkları; sancı, sekaveler (سقاوه) ve sırace (صراجه), suloğan, uyuz, çiçek, boğaz elması, topallıklar, cidago yarması, ayaklara su inmek, ufak tefek organ yaraları, ayak tutulması, tırnak çatlaması, tabana mih batmak, maya çıkarmak, beli savak, nokta dağı ve yakıcı sular ile tedavi olunan topallıklar olarak sıralanmıştır. Sığırcinsi hayvanlarda; sancı, karın şişmesi, şap illeti, veba yahud taun, cemre, zatülcenbe verrai sariye, çiçek, boğaz elması hastalıkları görülmektedir. Koyun ve keçilerde; karın şişmesi çiçek, uyuz, şap illeti ve çatal, cemre yahud dalak illeti, kan tutması, kelebek, kurtlar (delibaş), keçi başı gibi hastalıkların görüldüğünü belirtmektedir²⁰¹.

B. ÇEKİRGE İSTİLASI

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da meydana gelen sorunlardan biri de dönem dönem Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarının çekirge istilasına uğramasıdır. 1852 yılında meydana gelen çekirge istilasının bütün hububat ve diğer ürünleri telef ettiği ifade edilmektedir. Ve sadrazama yazılan dilekçede bu durum için tedbir alınması istenmektedir. Sadrazam da Hudâvendigâr Valisi'nden istilaya sebebiyet veren etkenlerin ortadan kaldırmasını istemiştir²⁰². Daha

²⁰⁰ BOA, **HH d**, no. 11328, s. 14/b.

²⁰¹ Agop Zakaryan, **Çiftlik İdaresi**, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1309.

²⁰² "Bihikmetillahi teala sene-i sâbıkada müstevli ve ârız olduğu misüllü bu sene-i mübâreke de dahi Hudâvendigâr Eyâleti dâhilinde Mihaliç kazası havâlisinde kâin Çiftlikât-ı Hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkâne arâzisine çekirge düşerek bi'l-cümle hububât vesâireyi telef itmekde olduğu çiftlikât-ı merkûme müdürü

sonra vali tarafından sadrazama konuyla ilgili bir yazı gönderilerek durumla ilgilenildiği ve gerekli değerlendirilmelerin yapılarak durumun arzedildiği görülmektedir²⁰³.

C. HAYVANLARIN TELEF OLMASI

Çiftlikât-ı Hümâyûn hayvanlarının değişik sebeplerden dolayı telef olduğu kayıtlarda yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu sebepler arasında salgın hastalıklar, bu hastalıklara karşı gereken önlemlerin alınmaması, hayvanların barınma ve beslenmelerine dikkat edilmemesi, özellikle koyunların susuz kaldıktan sonra fazla su içerek çatlması, fazla tuz yemesi, hayvanlara bakan çobanların ehil insanlar olmaması gibi etkenler yer almaktadır.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da daha çok koyun yetiştiriciliği yapıldığından burada daha çok bunların telef olmasıyla ilgili bilgilere rastlanılmaktadır. 1846-47 yıllarında Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki koyunların özellikle uyuz hastalığına yakalanarak telef oldukları görülmektedir. Normal zamanlarda koyunlarda yıllık %5-6 telefâtın normal olduğu ifade edilirken bu dönemde özellikle 20.000 civarında bir sayıya yakın olan koyunların 3400 kadarının yani %17-18'nin telef olduğu belirtilmektedir. Bu durumun gerçekleşmesinde, daha önce de bahsedildiği gibi bu dönemde görev yapan Tekman adı verilen çobanbaşının ihmali, uygulamış olduğu tedavinin işe yaramaması ve kış mevsiminin uzun sürmesinin etkili olduğu ifade edilmektedir²⁰⁴.

1864 yılında Kirmasti (Mustafakemalpaşa) kasabasına getirilen 933 koyundan 330 kadarı 6 gün susuz kalıp sonra suya salınmalarından dolayı telef olmuştur. Bundan dolayı dönemin Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Ahmed Rıfat Efendi soruşturmaya tabi tutularak telefâtın sebebi sorulmuştur. Telef olma gerekçesi olarak çobanlar; halkın koyunların tarlalarından geçmesini istemediğinden suya inmelerine müsaade edilmemesini söyleselerde, yapılan inceleme sonucunda, böyle bir durumun olmadığı, çobanların ihmallerinden dolayı hayvanların telef olduğu anlaşılmıştır. Soruşturma yapan müfettişler

tarafından bâ şükka beyân ve bunun esbâb-ı mümkinesi var ise de bilcümle a'za-yı meclis ve ahâli-i kaza ile bi'l-ittifâk teşebbüs olunmağa ...” BOA, **HH d**, no. 72, s. 112, 13 Ş 1268 / 2 Haziran 1852.

²⁰³ BOA, **A.} MKT NZD. (Sadaret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler)**, no. 56/7, 2 N 1268 / 20 Haziran 1852.

²⁰⁴ BOA, **HH d**, no. 65, s. 61.

özellikle bu gibi durumlar için hayvanların konaklayacağı uygun yerlerin yapılmasını Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürüne tavsiye etmişlerdir²⁰⁵.

Kuzuların telef olmasıyla ilgili olarak Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Ahmed Rıfat Efendi Hazine-i Hassa Nezâreti'ne bilgi verme noktasında gerekli hassasiyeti göstermediğinden dolayı durumu Çiftlikât-ı Hümâyûn Kâtibi Hacı Hafız Mehmed'in Hazine-i Hassa'ya bildirdiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Kâtip Hafız Mehmed Efendi ifadesinde halkın meralarında koyunları görmek istemediğinden dolayı koyunlara su verdirmediklerini ifade etmektedir²⁰⁶.

Hazine-i Hassa Muhasebecisi tarafından Mihaliç ve Kirmasti kazaları meclis azalarına da durum hakkındaki görüşleri, halk ile Çiftlikât-ı Hümâyûn arasında yaşanan başka sorunlar olup olmadığı sorulmuştur. Mihaliç ve Kirmasti meclis azaları daha önce birlikte gidilip keşif yapıldığı üzere her iki tarafta, yani hem koyunların bekletildiği yere gidilirken, hem de Melde Çiftliği tarafında yedi sekiz yerde hayvanları sulayacak yerlerin olduğunu ifade ederek, hayvanların susuzluktan ölmelerini gerektirecek bir durumun olmadığını ifade etmişlerdir. Yapılan incelemeler ve ehil kişilerin vermiş oldukları bilgilere göre hayvanların telef olmalarında koyunlar için zamanında gerekli çardakların yapılmaması nedeniyle kırımdan sonra koyunların açıkta kalmaları gösterilmektedir.

²⁰⁵ “Suâl: Diyelim ki ahâli ve Arabzâde ve kuyumcu mâni' olub koyunlara su virmemiş ve saky olunan mahal pınar ve kuyu misüllü tenk mahal olmayub cari cesim su olub tavli dört saat mesafeli suyun hiçbir tarafı mesdûd değil iken on dakika berüsünde veyâhûd yirmi dakika ve yarım saat ötesinde sulancak mahal var mıdır yok mudur koyunu koyduğun mahalli meclise cümlemiz hazır olduğu hâlde bize göster ve cevâb ver Cevâb: Bir mâni' yokdur buyurun göstereyim

Suâl: İşte gidüb gördük siz her hâlde haksızsınız şöyleki kasabadan koyunları yatırdığın ağaçlar mahalline varıncaya değin râh-ı rastda yedi sekiz mahalde etrâfi mer'âlî ve çifte yollu kimesnenin bağ ve bahçe ve tarlasına zarar ve ziyân olmayacak râhda yedi sekiz kadar sevâd bulunduğundan başka üst tarafında Melde Çiftlik-i Hümâyûnu'na varıncaya kadar sekiz adet kadar pınar ve bazen sulu dereler olub ağnâm-ı şâhânenin öyle altı gün değil iki saat mikdârı bile susuz kalmâlarına hâcet olmadığı ve bir de Arabzâde ile kuyumcunun pambuk tarlaları suya bâid mahaller olub fakat ağnâmın eklenmiş ve gürlenmiş olan yere kurbiyeti olmasıyla mademki iki senedir ağnâm-ı mezbûre kasabaya gelür imiş vaktiyle icâb iden mahallerde çardaklar yapırdımanız ve müheyya iylemeniz lâzımeden idi bu kadar ağnâmın telefâtı beyhude vukû' bulmuş buna ne diyeceksiniz be”. BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 45, 25 S 1281/30 Temmuz 1864.

²⁰⁶ “... işbu ağnâm beş altı gündenberü olduğumuz mahalde su içmeyüb müehheren su içdiğinden buvecihle susuzluktan telef olmakda bulunduğuy kahyâ-yı merkûm müdür-i mumaileyhe ifâde iylediğini yanında bulunan Gerdeme Çiftliği kethüdâsı İsmâil ve ağnâm-ı mezbûrun çobanları Penco ve Estoyan'dan mesmû'-ı 'âcizi olub ahâli-i merkûmenin ağnâm-ı şâhâne-i mezbûreyi mer'âlarında istemediklerinden dolayı su virdirmediikleri anlaşılmış olmağla keyfiyeti cânib-i nezâret-i celîleye bir kere ifâde-i hâl idelim deyü müdür-i mumaileyhe ihtâr iylemiş isem de semi' i'tibâr itmeyüb ağnâm-ı mezbûrenin dahi gün be gün telefâtı ziyâdeleşmekte olduğundan kethüdâ-yı merkûm ile çobanların ifâdesinin üzerine susuzluktan olduğunu Hazîne-i Hassa-i Şâhâne muhâsebecisi sa'âdetlü bey efendi hazretlerine ifâde-i hâl zımında iş'ar iyledim olbâbda ve herhâlde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Kâtib-i Çiftlikât-ı Şâhâne. Elhac Hâfiz Mehmed”. BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 46, 27 S 1281/1 Ağustos 1864.

Müdür Ahmed Rıfat Efendi'nin, suçunu Arapoğlu Hüseyin, kuyumcu Artin gibi kişilerin koyunların sulanmasına izin vermedikleri gerekçesiyle başkalarına attığını ifade etmişler, meclis üyeleri zikredilen kişilerin suçlu olmadıklarının anlaşıldığını belirtmişlerdir²⁰⁷.

D. GÖLLERDE VE SULAK ALANLARDAKİ SÜLÜKLERİN ORTADAN KALDIRILMASI

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da görülen problemler arasında, özellikle nehir, göl ve sulak alanlarda bulunan sülüklerin hayvanlara musallat olması da bulunmaktadır. İlk olarak 1853 yılında sülüklerin, özellikle “İspanyol koyunları” olarak adlandırılan merinos koyunlarını rahatsız ettikleri görülmektedir. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere Hüdâvendigâr Eyaleti'nde sülüklerin temizlenmesinden sorumlu bir mültezimin olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceleri Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki nehirlerde bulunan sülüklerin temizlenmesi mültezimin görevi dışında yer alırken Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü bu istisnanın kalkmasını istemiştir. Sülük saydiyesi mülteziminin de bu yöndeki talebinden dolayı Maliye Nezâreti'ne tezkire yazıldığı ifade edilmektedir²⁰⁸.

²⁰⁷ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 46, 25 S 1281/30 Temmuz 1864.

²⁰⁸ “Hüdâvendigâr Eyâleti dâhilinde kâin Mihaliç ve Kirmasti kazalarıyla havâlisinde bulunan Çiftlikât-ı Hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkâne derûnunda vâki' sazlar çiftlikât-ı merkûmede mevcûd bilcümle ağnâm ve hayvânât-ı şâhâne için tanzim olunmakda olan ağıllarda ve aralarındaki göllerde bulunan sülükler mevcûd İspanyol koyunlarının icâbı takdîrde tedâvilerine şiddet-i lüzûmu olub binaberin eyâlet-i mezbûre sülük saydiyesi mültezimi tarafından müdâhale olunması bi'l-vücûh uyamayacağından bâdemâ bir günâ sezildi vukû'bulmamak için hîn-i ihâle ve ilzâmında çiftlikât-ı merkûme enhârının müstesnâ tutulması husûsu altmışaltı senesi Şaban ve Şevvâlî âhirlerinde makâm-ı nezâret-i âliyeleriyle muhâbere olunmuş idi çiftlikât-ı merkûme müdürü efendi bendelerinin bu def'a vârid olan şukkası mealinin fezlekesine göre sinin-i lâhika mültezimi zikr olunan gölleri istisnâdan kurtarub dâhil-i iltizâm itdürmek daiyesinde olduğu anlaşılmış ve bu ise zikr olunan muhabereye mugâyir düşeceği beyânıyla ihtâr-ı keyfiyete mücâseret olunmuş olduğu beyânında Mâliye Nezâret-i Celîlesi'ne tezkire-i mahsûsa yazıldı. Fî 24 Receb sene 1269 (3 Mayıs 1853)”. BOA, HH d, no. 72, s. 113.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİHALİÇ ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛNU'NDA TARIM

I. OSMANLI'DA TARIM

Sanayi İnkılâbı'ndan önce dünyada tarım üretiminin, insanların kendi ihtiyaçlarını karşılama amacına yönelik olarak sınırlı seviyede yapıldığı bilinmektedir. Sanayi İnkılâbı'ndan sonra bazı tarım ürünlerinin -özellikle pamuğun- sanayide kullanılması; tarım ürünlerinin nakliye giderlerinin buharlı gemilerin yapılması ve demiryollarının inşasıyla ucuzlaması tarımın ticarileşmesinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin gelişen konjonktürde, iç borçlarının artması; savaşlar ve askerî yatırımlar için gerekli olan maliyetlerin karşılanmasında Avrupa'dan borç para almak zorunda kalması; alınan borçların ödenmesinde yaşanan sıkıntılar, Osmanlı Devleti'nde müdahaleci ve içe dönük ticaret anlayışının değişmesinde etkili olmuştur. Avrupa'da gelişen sanayi için gerekli işgücü ihtiyacının karşılanması Avrupa'da köyden kente göçlere ve tarımsal nüfusun azalmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum tarımsal ürün ihtiyacını karşılamak amacıyla Avrupalı devletleri, Osmanlı Devleti gibi toprağın bol, işgücünün az olduğu, temel geçim kaynağının tarıma dayandığı bir devletle yakınlaşmaya zorlamıştır.

Yıkılışa kadar Osmanlı Devleti başlıca ekonomik faaliyeti tarım olan bir ülkeydi. Tarımın önemi ve mahiyeti devletin ömrü boyunca çok az değişikliğe uğradı. 1800'de de 1900'de de nüfusunun beşte dördü ziraatla meşguldü ve hayatlarını topraktan kazanıyorlardı. 19. yüzyılda tarımsal üretim, mahsullerin ihracatı ve toplam ihracattaki oranları daha önce görülmeven seviyelere ulaştı. İç ve dış pazarlar büyüyüp genişledi. Yabancı tüketicilerin ihtiyaçları arttıkça çiftçiler de üretimlerini ve ihracatlarını arttırdılar. Bunun yanı sıra dâhilde meydana gelen değişiklikler de üretimin artmasında etkili oldu. Yedi milyon kadar muhacirin gelmesi, aşiretlerin yerleşmesi, Osmanlı nüfusunun mutlak ve nispi artışı bu değişiklikler arasındaydı. Fakat bu iç ve dış teşviklere rağmen ABD'nin

ve diğ er devletlerin pazarlara nüfuz etmesiyle yüzyılın sonlarına doğ ru Osmanlı tarımı dünyadaki önemini kaybetmiştir¹.

Klasik tımar sisteminde Osmanlı toprakları ÷lke ihtiyacını karşılayacak bir tarım kapasitesine sahipti. Özellikle tahıl üretimi önem arz etmekteydi. Mısır, Teselya, Makedonya, Bulgaristan, Trakya ve Romanya (Eflak ve Boğ dan) başlıca buğ day üretim merkezleridir. Ayrıca pirinç ve pamuk ziraatı de önemlidir. Bunun dışında şehirlerin etrafında yürüt÷len bağ cılık, bahçecilik ve sebzeçilik söz konusuydu. Özellikle İstanbul-İzmit arasındaki topraklarda büyük ölçüde sebze ve meyve üretiliyordu.

Osmanlı Devleti'nde ziraî ürünlerin arz ve talep esnekliklerinin düşük oluşu, üretimin azalması halinde fiyatların çok yükselmesine, aksi durumda ise çok düşmesine yol açıyordu. Bunun dengelenmesi için devletin XVIII. yüzyıldan itibaren gevşemekle beraber, temel ihtiyaç maddesi olan tarım ürünlerinin ihracatına yasaklar koyduğu bilinmektedir.

Üretimi ve üreticiyi denetim altında tutan devlet, bu konuda belli koruma tedbirleri de getirmiştir. Mesela devlet otoritesinin kullanılarak üreticiye değer fiyatının altında ödeme yapılması yasaklanmıştır. Özellikle çiftçinin sermayedarların eline düşüp ürünlerinin kapatılmasına engel olmak devletin görevleri arasındaydı².

Genel olarak, ekonomik faaliyete ve bu faaliyetten doğ an mal ve hizmetlere başlıca iki açıdan bakmak mümkündür. Birincisi, üretici ve tüccar açısından ekonomik faaliyetin amacı kısaca kâr etmekten ibarettir. İkincisi, tüketici açısından iktisadi faaliyetin amacı, mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar ucuz, kaliteli ve bol bulunmasını sağlamaktır. Üretici için mal ve hizmetin bolluğ u ve kalitesi, birinci derecede önem taşımaz; onun için önemli olan pahalı satmak ve çok kar etmektir. Tüketici için ise; bolluk ve ucuzluk her zaman arzulanan bir hedeftir.

Osmanlı Devleti'nde iaşe (provizyonizm) ilkesi, iktisadi faaliyete tüketici açısından bakan görüşün dayandığı ilkedir. Buna göre, ekonomik faaliyetin amacı insanların ihtiyacını karşılamaktır. Bundan dolayı üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir. Özellikle tarımda verimliliğ in düşük olması, nakliyenin zor ve

¹ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C. II/II, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s. 961-962.

² Tabakoğ lu, a.g.e., s. 211-212.

pahalı olması bu politikanın uzun süre takip edilmesinde etkili olmuştur. İaşe ilkesi Osmanlı ekonomi politikasının en önemli ilkesidir. Bu ilkeyi geçerli kılabilmek için Osmanlı Devleti, ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı bir müdahaleciliği benimsemiştir³. Malların ilk üreticiden nihai tüketiciye kadar geçtiği bütün aşamaları kapsayan müdahaleciliği şu şekilde sıralayabiliriz:

Tarımda, mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceği düşünülen işletme tipi, 60-150 dönüm arasında orta büyüklükteki aile işletmesi idi. Aile işletmelerinin, parçalanarak küçülmesini veya yeni arazi ilavesiyle büyük çiftliklere dönüşmesini önlemek amacıyla devlet mülkiyeti şahıslara bırakmaz kendi elinde muhafaza ederdi. Çiftçilerin tarımsal üretimi düşürmeye sebep olabilecek şekilde, toprağı boş bırakmalarına veya terk ederek göç etmelerine izin verilmezdi.

Bu tedbir ve düzenlemelerle en yüksek düzeyde gerçekleştirilen tarımsal üretimin başlıca tüketim bölgesi kaza idi. Zirai üretim, her şeyden önce bu alanın ihtiyaçlarını gidermek zorunda idi. Tarım üretiminden gelen gıda maddeleri ile hammaddeleri kaza merkezinde satmak kasaba esnafının tekelinde idi. Esnaf tarafından kazanın ihtiyaçları karşılandıktan sonra fazla kalan ürün, ordu ve sarayın ihtiyaçlarını gidermeye tahsis edilir, geri kalan bölümü de devletin merkezi olan ve nüfusu 500.000'i* geçen İstanbul'a sevk edilmek üzere tüccara teslim edilirdi⁴.

İstanbul'un iaşesi, 19. yüzyıl öncesinde yarı resmi, yarı özel statüde olarak kabul edebileceğimiz kapan eminleri tarafından sağlanabiliyordu. 18. yüzyıl sonlarından itibaren kapan tüccarlarının İstanbul'un iaşesini sağlamada yetersiz kalmaları üzerine 1793'te bu amaçla ayrı kadroları ve hazinesi olan Zahire Nezâreti kurulmuştur. İstanbul'un iaşesi daha sonraki dönemlerde bu nezâret tarafından karşılanmaya çalışılmıştır⁵. İstanbul'un iaşesinin karşılanmasında coğrafi olarak başkente yakın, deniz yolu ile ulaşım imkânı bulunan ve

³ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 47-48.

* Tevfik Güran İstanbul'un nüfusunu Osmanlı Devleti'nde yapılan 1830'larda yapılan ilk nüfus sayımından hâreketle 450.000 kişi olarak hesaplamaktadır. Bu nüfus sayımı askerî amaçlı yapıldığından sâdece erkek nüfus belirlenmiştir. Erkeklerin medeni hâli (evli-bekâr) belirtilmiştir. Sâdece erkek nüfus sayıldığından hesaplamâlar genelde tahmîni olarak yapılmıştır. İstanbul'un nüfusuyla alakalı dikkati çeken bir nokta ise gayri Müslim nüfusun Müslüman nüfustan fazla olmasıdır. Tevfik Güran, , **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s. 16.

⁴ Genç, a.g.e., s. 48-49

⁵ Güran, "İstanbul'un ...", s. 17.

verimli topraklara sahip olan Bursa'nın önemli bir yeri bulunmaktadır. Burada yapılan üretim özellikle Matbah-ı Âmire olarak adlandırılan saray mutfağının istediği kaliteli ürünleri karşılama açısından etkilidir⁶. 17. yüzyıla ait kayıtlardan Mihaliç haslarına bağlı Kirmasti'de bulunan mir-i bostanların özellikle sarayın ihtiyaç duyduğu hububat ihtiyaçlarını karşıladığı görülmektedir⁷.

Bütün bunlardan sonra kalan mal olursa bunlar devletin ihtiyacı olan bölgelerine, belirli iç gümrük vergileri ödenerek tüccarlar tarafından götürülebilirdi. Yurtiçi ihtiyaçların tümü karşılandıktan sonra, fazla kalan mal olursa onun ihraç edilmesine müsaade edilirdi. Görülüyor ki üretimin amacı ihracat değil, yurt içi ihtiyaçların karşılanmasıdır. Buna karşılık ithalatın, hiçbir şekilde sınırlamaya tabi tutulmadan yapılmasına izin verilirdi. Yine burada amaç yurt içi tüketimi karşılamaktı⁸.

A. OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMI GELİŞTİRME ÇABALARI: ZİRAÎ POLİTİKA

Tanzimat döneminde sosyal ve idarî reformlarla modernleşmeyi ve bu reformların başarısını ekonomik gelişme alanında atılacak adımlarla desteklemeyi amaçlayan bir yönetim anlayışı ortaya çıktı. Devlet organlarının karar ve uygulamalarına açık bir şekilde yansıyan bu “*imar-ı mülk*” hedefi, bir ekonomi politikasının ortaya çıkmasını sağlamış ve bu ekonomi politikasının en açık şekilde yansıdığı alan ekonominin en geniş sektörü olan tarım kesimi olmuştur.

Tanzimat döneminde özellikle ziraî gelişme politikalarını oluşturacak ve bu politikaları uygulayacak bir ziraî bürokrasi kurulmuştur. Giderek sayıları ve etkinliği artan bu kadroların uyguladığı ziraî gelişme politikasının temel hedefleri üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesi, dış talebe yönelik tarım ürünleri üretiminin teşvik edilerek dış ticaret dengesinin sağlanması, yerli sanayi tesislerinin ihtiyaç duyduğu hammaddelerin yurt içi üretimle karşılanması ve ziraî üretim araç ve tekniklerinin modernleştirilmesiydi. Bu amaçlara uygun olarak ekonomik gelişmeyi engelleyen sorunların belirlenerek çözümünü

⁶ Cafer Çiftçi, “Osmanlı Döneminde İstanbul'un İâşesinde Bursa'nın Rolü”, **OTAM Dergisi**, 2004, s. 168.

⁷ “Vech-i tahrîr-i huruf oldur ki hâlâ kazâ-i Kirmasti'de saâdetlu pâdişâh-ı âlempenâh hullidet hilâfetuhû hazretleri için ekilen bostan için harc ve sarf işbu hâmil-i tezkire medîne-i Mihalic'de vâki' havass-ı hümayûn emîni olan Hanîfizâde Mustafa Çelebi yedinden elli bin akçeyi bi't-tamam ve'l-kemâl alub kabz iylemeğın işbu hurûf liecli't-temessük ketb olunub yedine vaz' olunub lede'l-hâce ihtiyâc idene tahrîran fî evâil-i şehri-i Ramazânü'l-mübârek sene erbaa ve 'işrîn ve elf (24 Eylül 1615)” BOA, **MAD d**, no. 7148, s. 34.

⁸ Genç, a.g.e., s. 49.

amaçlayan çalışmalar yapılmış, çeşitli teşvik edici ve düzenleyici politika tedbirleri uygulamaya konmuş ve ziraî eğitim yoluyla tarım tekniklerinin modernleştirilmesine çaba harcanmıştır.

Tanzimat yönetimi öncelikle ziraî gelişme programını yürütecek kadroları oluşturarak işe başlamıştır. Bu bakımdan ilk gelişme 1838 yılında Hariciye Nezâreti'ne bağlı olarak bir “*Ziraat ve Sanayi Meclisi*”nin kurulmasıdır. Tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi görevini üstlenen bu kuruluşun adı daha sonra “*Meclis-i Umûr-ı Nafia*” olarak değiştirilmiş ve 1839’da Ticaret Nezâreti’nin kurulması üzerine bu nezârete bağlanmıştır.

Ancak Tanzimat döneminde ziraî bürokrasinin doğuşu açısından asıl önemli gelişme, 1843 yılında Maliye Nezâreti'ne bağlı olarak kurulan, fakat daha sonra Ticaret Nezâreti'ne bağlanan, Ziraat Meclisi olmuştur. Bu meclisin temel görevleri, tarımsal üretimin artırılması, dış ticaret dengesinin sağlanması, halkın gelir ve refah düzeyinin yükseltilmesi konularında inceleme ve araştırmalar yaparak önerilerde bulunmaktı. Devletin iktisadî meselelerle ilgili en yüksek danışma organı olarak düşünülen bu kurum, gerçekten de Tanzimat’ın ilk yıllarındaki kapsamlı ekonomik gelişme politikalarının hazırlayıcısı olmuştur⁹.

Ziraat Meclisi, tarımın gelişmesi için ilk olarak, bir anket yaptı. Eyaletlere gönderdiği yazı ile Anadolu ve Rumeli’nin her yerinde ne kadar tahıl, zahire ve hayvan yetiştiğini, halkının geçim durumunun ne durumda olduğunu, sanat ile uğraşmak isteyenler mevcut olduğu takdirde hangi aletlere ne kadar ihtiyaçları olduğunu, boş veya terk edilmiş topraklar varsa, işletilmelerinin nasıl yapılacağı ve nakliye araçlarının durumu soruluyordu¹⁰.

Ziraat Meclisi bu anketi yaparken bir yandan her eyalet, sancak ve kaymakamlığa birer ziraat müdürü; kaza ve nahiyelere de birer ziraat müdür vekili tayin ettirdi. Memurların çalışmaları için bir talimatname hazırlayarak yürürlüğe koydurdu. Bu talimatnameye göre ziraat müdürleri veya müdür vekilleri; eyalet, sancak ve kazalarda o bölgede yaşayanlar arasından mahalli meclisler ve halk tarafından seçilecekler, bu kişilere

⁹ Güran, Tevfik, “Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler: 1839-1876”, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s. 45-46

¹⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VI, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 221.

maaş veya ücret verilmeyecek, şeref ve şan olsun diye çalışacaklardı¹¹. Ziraat Meclisi'nin boş toprakların şenlendirilmesi amacıyla iskân politikası da izlediği görülmektedir. Meclis'in kurulduğu yıl Mihaliç ve Kirmasti'de bulunan geniş ve verimli topraklara 150 hane aşiretin yerleştirilmesi konusunda görevlendirildiği anlaşılmaktadır¹².

Tanzimat döneminde devlet adamları, bir yandan ziraat teşkilatının temellerini atarken diğer yandan da eyaletlerden İstanbul'a temsilciler çağırarak onların mahalli ihtiyaçlarını ve bu sırada tarım hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istediler. Aynı zamanda da memleketin ziraî durumunu yerinde incelemek üzere, üçer kişilik imar meclisleri kurup memlekete yaydılar. Bu çalışmalara rağmen ziraat meclisinin çalışmalarının yetersiz olduğunun görülmesi üzerine 1845'te Maliye Nezâreti'nden ayrılarak Ticaret Nezâreti'ne bağlandı. Ancak bu nezâretin bünyesinde de, tarımsal faaliyetlerin ticaret işlerini aştığının görülmesi üzerine 1846'da Ziraat Nezâreti kuruldu. Birkaç ay sonra da Ziraat Nezâreti'nin Ticaret Nezâreti ile birleşmiştir¹³.

Tanzimat döneminde ziraî kurumlaşma çalışmalarının bir diğer önemli örneği de “*Nafia Hazinesi*”nin kurulmasıdır. 1843-1846 yılları arasında devlet tarafından çeşitli bölgelerin çiftçilerine 12,5 milyon kuruştan fazla kredi dağıtılmıştı. 1846'da bu kredilerden tahsil edilecek paralarla meydana gelecek 10 milyon kuruş civarında bir fonun “*Nafia Sermayesi*” adıyla bir bütçede toplanarak yol ve köprü yapımı ve onarımında ve halkın kredi taleplerinin karşılaşmasında kullanılması kararlaştırıldı¹⁴.

Abdülmeccid dönemi devlet adamları, tarımın geliştirilmesi amacıyla halk yararına bazı çalışmalar yaptılar: Kastamonu'da ipek böceği yetiştirilmesini teşvik amacıyla Amasya'dan dut fidanı getirildi. Bolu sancağında “*cehri*” (sarı boya) çalılarının aşıltilması halka öğretilti. Düzce'de zeytin ağaçları yetiştirmek için denemeler yapıldı. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda da tütün, patates ve şeker pancarı gibi Osmanlı ülkesine yeni giren ürünler yetiştirilmektedir. Bundan başka hayvanların otlatılması ve bağ ve bahçelerin korunması hakkında bir de Nizâmname hazırlanarak yürürlüğe kondu.

Tarımın geliştirilmesi, üretim faaliyetlerinin teşvik edilmesi amacıyla yurtiçinde ve yurtdışında sergiler düzenlenmiş ve bu sergilerde Osmanlı ürünleri de tanıtılmıştır.

¹¹ Karal, a.g.e., s. 221.

¹² BOA, **İ. MSM (İrâdeler, Mesâil-i Mühimme)**, no. 69/2003, 8 Ş 1259 / 3Eylül 1843.

¹³ Karal, a.g.e., s. 222.

¹⁴ Güran, a.g.m., s. 46.

1851’de Londra’da, 1855’te Paris’te açılan uluslararası sergilerde Osmanlı tarım ürünleri sergilendi¹⁵. Osmanlı Devleti ilk olarak 1851’de Londra’da açılan uluslararası sergiye 700 civarında mamul ve mahsulle katıldı ve bunlardan Beykoz Fabrikası mamulleriyle; kâğıt, deri, ipek, Tunus fesleri ve bazı et işlemleriyle, toprak mahsulleri teşvik ödülleri kazandı. 1855’teki Paris Sergisi’ne daha iyi bir organizasyonla 2000 civarında mamul ve mahsulle katılmıştır ve 27 madalya ile 20 mansiyon kazanılmıştır. 1862’deki ikinci Londra Sergisi’nde ise bu rakamlar 83 madalya ve 44 mansiyona yükselmiştir¹⁶.

İkinci Londra Sergisi’nin ardından 1863’te İstanbul’da bütün çiftçi ve esnafa açık bir sergi düzenlendi. Bunun amacı ise, hem ziraat ve sanat erbabının birbirleriyle tanışıp kaynaşması, problemlerin tespiti ve bunların ilgililere duyurulmasını sağlamak, hem de en iyi mamul ve mahsullerin üretilmesi; böylece ziraat, ticaret ve sanayiye canlılık kazandırılması olduğundan sergilenecek mallar için gümrük ve vergi muafiyeti tanınmış ve Avrupa’daki sergilerde olduğu gibi en iyi mamul ve mahsullere ödüller verilmesi kararlaştırıldı. Serginin amacı memleket mamul ve mahsullerinin sergilenmesi olmakla beraber, buraya gelecek çiftçi ve sanatkârların Batı’da kullanılan modern makine ve aletleri görüp tanımaları ve dolayısıyla modern aletlerle çalışma ihtiyacını duyarak ziraat ve sanayiye kalkındırabilmeleri için sergide, Avrupa’da üretilen bazı makine ve aletlere de yer verildi. Bunların seçimi ve İstanbul’a yollanmasıyla da yurtdışındaki elçi ve konsoloslar vazifelendirildi. Beş ay açık kalan sergi, üretimde modern teknolojiye yer verildiği takdirde kalitenin yükseleceğini ve buna bağlı olarak kısa zamanda imalatın da artacağını ortaya koydu¹⁷. 1873’te Viyana Sergisi’ne de katılan Osmanlı, serginin komiserliğine ünlü ressam Osman Hamdi Bey’i getirmiştir. Bu sergide daha öncekilerden farklı olarak mimari eserlere de yer verilmiştir ki bunlar içinde Sultan III. Ahmed Çeşmesi dikkat çekmektedir¹⁸. Çiftlikât-ı Hümâyûn’da yetiştirilen merinos cinsi kuzulardan ve yapağılardan 1873 yılında Viyana’da yapılacak uluslararası sergiye nümune gönderilmesinin görüşüldüğü Hazine-i Hassa kayıtlarından anlaşılmaktadır¹⁹.

¹⁵ Karal, a.g.e., s. 223.

¹⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1994, s. 642-643.

¹⁷ Kütükoğlu, a.g.m., s. 643-644.

¹⁸ Bayram Nazır, “Dersâdet Ticaret Odası ve Uluslar Arası Sergiler”, **History Studies**, Vol. 1/1, 2009, ss. 179-196.

¹⁹ “Viyana’da küşâd olunan sergi-i umûmiye için İspanya cinsinden birkaç kuzu ile çend kıyye yapağının i’tâ olunub olunmayacağına dair istifsâr zımında vürud iden tahrîrât” BOA, **HH d**, no. 198, 25 Mayıs 1888/7 Haziran 1872.

1909 yılında Hudâvendigâr Vilâyetinde Sultan V. Mehmed Reşat'ın tahta çıkışının ardından, padişahın da katılımıyla 13 Ağustos'ta bir sergi toplanmıştır²⁰. Sergide; Almanya, Fransa, İngiltere, Avusturya, İsviçre İspanya, İtalya, İran, Hollanda ve Hindistan'dan gelen temsilciler ürünlerini sergilemişlerdir²¹. Sergide yer alan 21 salondan 14.'sü tarım aletlerinin sergilenmesi için ayrılmıştır²². Sergide “Melut” marka Belçika yapımı “*kaymak makinesi*”nden bahsedilerek bunun yağcı ve sütçülere önemli katkıda bulunacağı vurgulanmaktadır²³.

Bütün bu çalışma ve tedbirlerin, tarımın gelişmesinde, az çok etkisi görülmekle birlikte, toprak mülkiyeti meselesi halledilmeden gerçek bir tarım kalkınmasından söz edilemezdi. Devrin devlet adamları bu durumu anlamış olduklarından 1858 tarihinde toprak rejimi ve mülkiyetini belirleyen bir kanunnâme yaptılar²⁴. Bir giriş ile üç bölüm halinde ve 132 maddeden oluşan arazi kanunnâmesi, toprakların hukuki statüsünü ve mülkiyet ilişkilerini ayrı ayrı düzenlemektedir.

Arazi Kanunnâmesi, türlü değişikliklere uğrayan ve dağınık bir manzara gösteren Tanzimat öncesi toprak düzenini yeni bir düzene koymakta ve yeni hukuk esasları kabul etmektedir. Tanzimat aydınlarına göre, miri arazi rejimi mutlak mülkiyet kavramına aykırı ve serbest alışverişi sınırlayıcı yönü dolayısıyla terk edilmeliydi. Klasik dönemde miri toprağın çıplak mülkiyeti devletin olup, onu işleyenlerin bazı kısıtlı hakları varken, 1858 Arazi Kanunu ile toprağın devir, rehin, tapu ve intikali söz konusu olmaktadır.

Arazi Kanunu'na göre mîrî arazinin alım ve satımı yasak iken, 1860 ve 1861 yıllarında devlet borçlarına ve 1869'da yapılan bazı değişikliklerle adi borçlara karşılık alım ve satımı kabul edilmiştir²⁵. Böylece miri arazi hızla mülkleşmiştir. Liberal bir anlayışın ve tarımda girişimci ruhun yerleşmesi bu kanunla sağlanmak istenmiştir. Önceki dönemdeki bazı zorlamalar kaldırılmış ve kanuna göre köylü toprakta istediği ürünü

²⁰ **Bursa Sergisi**, no. 1, Vilâyet Matbaası, Bursa, 10 Temmuz, 1325/23 Temmuz 1909, s. 2.

²¹ **Hudâvendigâr Vilâyet-i Sâlnâme-i Resmîsi**, 1325, s. 296.

²² **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1325, s. 290.

²³ **Bursa Sergisi**, no. 7, Vilâyet Matbaası, Bursa, 21 Temmuz 1325/3 Ağustos 1909, s. 83-84.

²⁴ Karal, a.g.e., s. 223.

²⁵ 1860'ların sonunda İzmir civarındaki toprakların 1/3'ünün yabancılar tarafından satın alındığı görülmektedir. 1878'lerdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre yabancılar ait toprakların yarısının 41 İngiliz tüccarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Roger Owen, **The Middle East in the World Economy: 1800-1914**, Cambridge University Press, Methuen, 1981, s. 114.

yetiştirme hakkı elde etmiştir. Fakat köylü araziye boş bırakamaz, izinsiz olarak bağ ve bahçe, kiremit ve tuğla ocağı ve harmanı olarak kullanamazdı²⁶.

1868 yılında mahalli düzeyde yapılacak ekonomik gelişmeyle ilgili çalışmalarını organize etmek üzere “Şûra-yı Devlet”in içinde bir “Nafia Dairesi” kurulmuş ve bu daireye ziraî gelişme ile ilgili konuların ve bu alanda verilecek imtiyazların görüşülerek karara bağlanması görevleri verilmişti. Bu çerçevede bölgenin ekonomik gelişmesiyle ilgili tekliflerinin yer alacağı raporlar da bu daire tarafından görüşülerek gereği yerine getirilecekti. Gerçekten de aynı yıl Vilâyetlerden bu nitelikte 50’ye yakın rapor Şûra-yı Devlet’in Nafia Dairesi’ne ulaşmıştır. Raporda okul, yol ve liman yapımı, bataklıkların kurutulması tarıma elverişli hale getirilmesi, sulama tesisleri inşası, bazı vergilerin kaldırılması ya da oranlarının düşürülmesi, zirai işgücü ihtiyacının karşılanması için tedbir alınması, hayvan hastalıkları ve kıtlık nedeniyle doğan kredi ihtiyaçlarının karşılanması, hayvan hastalıklarının önlenmesi, fabrika yapılması, modern tarım aracı, iyi cins tohumluk ve daha önce üretimi yapılmayan pazara dönük bazı ürün çeşitlerinin tohumunun gönderilmesi gibi çok çeşitli teklifler yer almaktaydı. Bu raporlar Nafia Dairesi’nde görüşüldükten sonra bir kısmının gerçekleştirilmesi için gerekli girişimlerin yapılması kararlaştırılmıştır²⁷.

Tanzimat yönetimi, tarımsal gelişmeyi çok yönlü bir sosyal ve ekonomik kalkınma programının önemli bir parçası olarak görüyordu. Bu programlar çerçevesinde tarımın gelişmesini sınırlandıran faktörler belirlenerek alınacak tedbirlerle gelişmenin sağlanması amaçlanmıştır. Bu çalışmaların ilk örneği 1843 yılında “Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye” tarafından hazırlanan ve daha sonra “Meclis-i Ziraat”ta görüşülen programdır. Bu programda ülkenin ekonomik gelişmesi tarım ve sanayinin gelişmesine bağlanmakta ve bu sayede giderek ticaretin de gelişeceği ve servet birikiminin hızlanarak ülkenin zenginleşeceği belirtilmekteydi.

Programın ikinci bölümünde ise, yol yapımı ve nehirlerin ulaşımına elverişli hale getirilmesi gibi altyapı yatırımlarının ekonomik gelişme açısından önemi üzerinde durulmakta ve bunların alternatif finansman imkânları tartışılmaktaydı. Programın bir diğer bölümünde ise çiftçinin sermaye ihtiyaçları üzerinde durulmakta ve bu alanda devlet

²⁶ Ercan Koç, **19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Tarım**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2005, s. 61-62.

²⁷ Güran, a.g.m., s. 46-47.

tarafından uygulanan sınırlayıcı düzenlemelerin çiftçilerin kredi imkânlarını daraltıcı bir sonuç ortaya çıkaracağı söylenmektedir. Problemin yabancı ülkelerde olduğu gibi banka kurularak çözülmesi gerektiği, bunun için borç alacak ve verecekler arasında karşılıklı güven ortamının devlet tarafından sağlanması gerektiği söylenmektedir²⁸.

Ekonominin geliştirilmesi amacıyla, 1847 yılında her vilâyetten ikişer kişi İstanbul'a çağrılarak ekonomik gelişme için alınması gerekli tedbirlerle ilgili düşünceleri alındı. Bu kişilerin sunmuş oldukları raporlarda; vergi yükünün azaltılması, vergilerin ürünün elde edildiği zamanda tahsil edilerek buradan elde edilecek gelirlerle yol ve köprü gibi altyapı yatırımlarının yapılması gerektiği belirtiliyordu. Vilâyetlerden gelen bu kişilerin dönmesinden sonra gidecekleri bölgelerin iktisadi envanterini çıkarmak üzere Anadolu ve Rumeli'ye Meclis-i İmar Komisyonları gönderildi. Komisyon memurları gittikleri vilâyetlerde bölgenin ileri gelenleriyle görüşüp yapılması gerekenleri raporlar halinde merkeze gönderdiler. Raporlarda planlanan yatırımlar için yaklaşık 27 milyon kuruluşluk kredinin bir yıl içinde karşılanması talep ediliyordu. Bu kadar masrafın karşılanmasının güç olmasından dolayı önce seçilecek bir bölgede yapılması planlanan yatırımların gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı. Bunun için de Anadolu'da İzmit, Rumeli'de Gelibolu örnek uygulama bölgeleri olarak seçildi.

Tanzimat döneminde tarımı geliştirme politikalarının bir diğer yönü de, çiftçilerin üretim alanlarını genişletmeye, ticari değeri yüksek olan piyasaya dönük ürünlerin üretimini arttırmaya, üretimde modern araç kullanımını yaygınlaştırmaya teşvik edici tedbirlerin uygulanmasıdır²⁹. Bundan dolayı üretiminin yaygınlaştırılması istenen ürünlere vergi muafiyetleri sağlanmış, tarım tekniklerinin modernleşmesini sağlamak amacıyla Avrupa'dan getirilecek araç ve malların gümrük vergisi ödenmeden ithaline izin verilmiştir³⁰.

Tanzimat'ın tarımsal üretimin teşviki amacıyla getirdiği ilk ve önemli bir değişme, "mübayaa usûlü"nü kaldırılarak, tarım ürünlerinin ticaretinin serbest bırakılmasıdır. Mübayaa usûlü başlangıçta askerî ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir düzenleme olarak ortaya çıkmış, fakat 18. yy. sonlarında İstanbul'un iaşesinin sağlanmasında geniş ölçüde kullanılmaya başlanmıştır. Mübayaa usûlü, Zahirî Nezâreti adı altında kurulmuş bir

²⁸ Güran, "Ziraât ...", s. 48.

²⁹ Güran, "Ziraât ...", s. 49-50

³⁰ Owen, a.g.e, s. 112. Güran, "Zirai ...", s. 50.

iktisadi devlet kuruluşunun zirai ürünleri her bölgede belirlenen kotalara uygun olarak satın alması ve İstanbul'da askerî ihtiyaçlar ve halkın ihtiyaçlarına ayırması şeklinde işleyen bir sistemdi. Devlet bu mübayaalardan miri mübayaaya adı verilen bir bölümünde piyasa fiyatlarının çok altında sembolik bir ödemede bulunuyor, rayiç mübayaası adı verilen bölümünde ise miri mübayaaya fiyatlarına göre oldukça yüksek, fakat piyasa fiyatlarından daha düşük fiyatlarla buğday, arpa, pirinç ve mısır gibi zirai ürünleri satın alıyordu. Bu uygulama ile hem devlet için mali bir kaynak oluşturuluyor hem de İstanbul halkının ve bu arada bürokrat kadroların ve askerlerin temel gıda maddesi olan ekmeğin ucuz olarak sağlanması amaçlanıyordu.

Tanzimat yönetimi gerek devlet tekellerini ve gerekse mübayaaya uygulamalarını kaldırmakla önemli bir mali fedakârlığa da katlanarak üretici kesimleri ve dolayısıyla üretimi teşvike yönelik bir uygulama getirmiştir³¹. Tarım ürün fiyatlarının belirlenmesinde nakliye önemli bir yer teşkil etmekteydi. Özellikle nakliye masraflarının az olmasından dolayı tarımsal üretimin önceleri liman kentlerinin bulunduğu bölgede yaygınlaştığı görülmektedir. Daha sonraları demiryolu yapımına önem verilerek, demiryollarının geçtiği bölgelerde de tarımsal üretimin ve tarım teknolojisinin geliştiği görülmektedir. Demiryolları, İç Anadolu gibi limanlardan uzak bölgelere ulaştırma maliyetlerini düşürerek, bu bölgelerin pazarlarını ve hammaddelelerini Osmanlı limanlarına oradan da Avrupa limanlarına bağlamışlardır³².

B. TARIMI GELİŞTİRMEK AMACIYLA YAPILAN EĞİTİM FAALİYETLERİ

Tanzimat yönetiminin zirai kurumlaşma çalışmalarının diğer bir örneği de zirai eğitim ve uygulama kurumları meydana getirilmesidir³³. 1847 yılında Yeşilköy'de "*Ziraat Talimhanesi*" adı altında bir ziraat okulu açılmıştır. Okulun kuruluş amacı, o sırada Yedikule'de açılmış olan bez dokuma fabrikasına gerekli ipliğin hammaddesini sağlayacak pamuğu yetiştirmek ve pamuk tarımını geliştirmektir. Bunun için Yeşilköy'deki Ayamama Çiftliği talimhane şekline getirilerek ilk pamuk ziraatı uygulama eğitimi burada vermeye başlanmıştır. Okulda, Davis adlı bir Amerikalı uzman da görevlendirilmiş ve yanına tercüman olarak, Fransa'da ziraat eğitimi almış olan ilk Osmanlı gençlerinden Agaton

³¹ Güran, "Ziraat...", s. 50-51.

³² Şevket Pamuk, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1995, s.

³²

³³ Güran, "Ziraat...", s. 46-47.

Efendi verilmiştir. Bu kişi aynı zamanda sonraları hükümette ilk Hıristiyan nâzır olarak yer alacaktır. Okulun kadrosunda ayrıca, Rusçuk Ziraat Nâzırını Kevork Efendi ile Fransızca dersleri veren Fransız Mühendis Mösyö Karınca da bulunmaktadır. Üç sene sonra 1850 yılında Nafia Nezâreti'ne bağlanmış olan bu okul, aynı zamanda ülkemizde fiilen öğretime başlayan ilk meslekî ve teknik öğretim kurumu olma özelliğini de taşımaktadır.

Bu okul her ne kadar pamuk ziraatını geliştirmek amacıyla açılmışsa da Osmanlılar ziraatı bugünkünden farklı olarak daha geniş algıladıklarından, okuldaki eğitimi tarım, hayvancılık, bağcılık, yol ve köprü yapımı, bitki ve hayvan hastalıkları gibi alanları da içine alacak şekilde düşünmüşlerdir. Ders programları da bu amaca yönelik olarak çeşitli konuları içermekteydi. Okul daha çok bir uygulama çiftliği görünümünü taşımasına rağmen, uygulamanın teorik olamayacağını anlaşılmaması üzerine öğrencilere Mektebi Tıbbiye'den bazı teorik dersler aldırılmıştır. Ayrıca bazı modern ziraat alet ve makineleri Avrupa'dan getirtilerek bunların kullanımı öğrencilere öğretilmiştir. Böylece okul ülkemizde modern ziraat aletlerinin kullanıldığı ilk eğitim kurumu olmuştur. Bu makineler halka da tanıtılarak çiftçilerin modern ziraat aletlerini kullanmaları teşvik edilmeye çalışılmıştır. Büyük ümitlerle kurulan bu çok amaçlı ziraat okuluna, taşradan öğrenci kazanılamaması, hocaların mesailerini tamamen okula verememeleri, yabancı uzmanlardan yeteri kadar faydalanılamaması, başta kitap olmak üzere ders araç ve gereçlerinin yetersiz olması gibi sebeplerle ilgi azalmıştır³⁴. 1851 kışında olumsuz iklim koşulları nedeniyle önce öğrenciler başka yere nakledildiler. Ardından ise öngörülen amacın hâsıl olmadığı gerekçesiyle eğitim süresi henüz tamamlanmamışken kapatılması kararı alındı. Altyapı koşulları ve bir plan-program göz önüne alınmadan teşebbüs edilen ilk çağdaş zirai eğitim denemesi, böylece başarısızlıkla sonuçlanmış oldu³⁵.

Yeni bir ziraat okulunun açılışının zaruret ve ihtiyacı ise, ancak 1878-1879 yıllarında Ahmed Cevdet Paşa'nın Ticaret ve Ziraat Nâzırlığı zamanında duyulmuştur. Bu işe ilk defa bu dönemde kurulan Ziraat Müdürlüğüne getirilen ve Fransa'da ziraat eğitimi almış olan Amasyan Efendi adlı kişi öncülük etmiştir³⁶. Fakat okulun açılması, yer satın alınması ve bina yapılması gibi nedenlerden dolayı 1891'de gerçekleştirilebilmiştir.

³⁴ Sevtap Kadioğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve 'Tedrisatı Ziraiye Nizâm-nâmesi'", **Kutadgubilig**, S. 8, İstanbul (Ekim) 2005, ss. 239-257.

³⁵ Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)", **OTAM Dergisi**, S. 24, Ankara, 2008, s. 236.

³⁶ Özgür Yıldız, "Halkalı Ziraat Mektebi'nin Tarihçesi", **International Journal of Social Science**, Vol. 5, Issue 4, August, 2012, s. 295.

1884'te okul için Ticaret ve Nafia Nezâreti tarafından bir Nizâm-nâme hazırlanmış ve yayınlanmıştır. Bina tamamlanınca ilk olarak Mülkiye Tıbbiyesi içinde açılmış bulunan Mülkiye Baytar sınıflarının öğrencileri bu okula nakledilmiş ve asıl ziraat öğrencilerinin kabulüne bir yıl sonra başlanarak okula Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi adı verilmiştir. 1894 yılında okul ikinci dönem veteriner mezunlarını verdikten sonra, bu sınıflar İstanbul'a nakledilerek müstakil bir okul haline getirildiğinden, Halkalıdaki okul ziraat mektebi olarak kalmış ve 1896'dan itibaren mezun vermeye başlamıştır. Okul, Nizâm-nâmesi uyarınca, idadî mezunlarını kabul etmekte ve dört yıllık bir yüksek ziraat öğretimi vermekteydi³⁷.

Vilâyetlerde açılan ziraat okullarının ilki 1887 yılında Selanik'te açılmıştır. Uygulamalı bir ziraat okulu olarak açılan okula rüştiye mezunları kabul ediliyordu ve öğrenim süresi üç yıldır. Okul, II. Meşrutiyet döneminde Halkalı derecesinde bir yüksek ziraat okulu halinde düzenlenmiştir³⁸. Selanik'teki bu okuldan dört yıl sonra 20 Mart 1891'de yine aynı şekilde Bursa'da üç yıllık uygulamalı eğitim veren Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi açılmıştır³⁹. İlk olarak altmış öğrenciyle eğitime başlayan, parasız ve yatılı olan okulun temel amacı, verimli tarımsal üretim yapan bilinçli çiftçiler yetiştirmektir⁴⁰. Okulun ayrıca tarımla ilgili bilgiler üretmesi, bu bilgiyi paylaşması, yurtdışından getirdiği yüksek verimli tohumları kendi çiftliklerinde denemesi ve bunu halka sunması gibi diğer önemli görevleri de bulunmaktaydı⁴¹.

C. TARIM TEKNOLOJİLERİ

Muhtemelen toplanılan hububatın tohumlarının düştüğü yerlerde yeniden büyümesi sonucunda yetiştirmenin sırrı öğrenildi. Önceleri tohumu kendi kendine büyümeleri için toprağa atmaktan başka bir şey yapmayan insanoğlu daha sonra çekirdekleri ucu sivri bir sopa ile kazdıklara çukurlara gömerek bilinen en ilkel ekim faaliyetini bir sopa veya kazıcı ile yapmıştır. Daha sonra çapanın kullanılmasıyla toprağın işlenmesindeki ikinci aşamaya geçilmiştir. Hayvanların evcilleştirilmesi ve madenlerin işlenmesiyle sıra daha ağır

³⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. II, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1998, s. 333-334.

³⁸ Koç, a.g.tz., s. 81.

³⁹ Cafer Çiftçi, "Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009)**, ed. Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009, s. 291.

⁴⁰ Çiftçi, "Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi", s. 295.

⁴¹ Çiftçi, "Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi", s. 303.

aletlerin yapılmasına gelmiş, çapa saban haline getirilmiştir. Böylece toprağın daha derin kazılmasıyla insanın bütün hayatını değiştiren bereketi ortaya çıkmıştır⁴².

Bir toplumun gelişme derecesi veya ileri bir medeniyet kurmuş olmasının ölçüsü, halkının ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılayabilmesidir. Gelişmişliğin ölçüsü dört faktöre bağlıdır: topluma yetebilecek miktarda enerjiye sahip olmak, teknolojinin gelişmesi, ekonomik imkânlarının yeterli olması ve nüfusunun büyüklüğü. Geçen birkaç yüzyıla kadar devletler ve toplumlar için enerji çok önemli bir yer tutmamaktaydı. Sanayi İnkılâbı'na kadar enerji ihtiyacının % 80-85 civarı genel itibariyle insan ve hayvan gücüyle karşılanmaktaydı⁴³. Sanayi inkılâbından sonra bu durumun giderek değişmeye başladığı görülmektedir. Diğer alanlarda olduğu gibi tarımda da teknolojik gelişmelerden yararlanmaya, emeğe duyulan ihtiyaç azaltılmaya çalışılmıştır.

Tarımin gelişmesinin en önemli göstergesi olan verimin yükselişi teknolojik gelişmeye bağlıdır. Başlıca İki farklı teknolojik gelişme tipinden söz edilebilir. Birinci teknolojik değişimde; toprak daha etkin bir şekilde kullanılarak, topraktan tasarruf sağlayıcı teknikler geliştirilip birim toprak alanından daha fazla ürün alınmaya çalışılır.

Bu tip teknolojik gelişmeye, özellikle nüfusun artışı neden olmaktadır. Nüfusun artmasına karşılık tarıma açılacak yeni toprakların bulunamaması durumunda toprağın daha etkin kullanılarak birim alandan alınan ürünün artırılması için üretim teknikleri geliştirilmeye çalışılır. Orman yakarak açtığı tarlada ilkel yöntemlerle tarım yapan bir çiftçi, özenli bir şekilde toprağını süren, iyi tohum atan ve gübre kullanan bir çiftçiden çok daha az emek harcayarak geçimine yetecek ürünü elde edebilir. Fakat birinci sistem ikinciden daha fazla toprak gerektirir.

İkinci teknolojik değişim tipi ise işgücü birimi başına daha yüksek verim elde edilmesine imkân sağlar. Bu gelişmenin ortaya çıkmasındaki etken ise işgücü azlığıdır. 19. yüzyılda Batı Avrupa'da zirai işgücünün azalması ile makine ve diğer tarım araçlarının yaygınlaşması arasında sıkı bir ilişki vardı. Sanayideki gelişmenin ortaya çıkardığı emek talebi, tarım sektöründe işgücü ihtiyacını ve dolayısıyla ücretleri etkilemiş ve yükselen ücretler tarım kesiminde emek verimini arttırıcı teknolojik değişimleri hızlandırmıştı.

⁴² Will Durant, **Medeniyetin Temelleri**, çev. Nejat Muallimoğlu, Birleşik Yayıncılık Yayınları, İstanbul, Aralık 1996, s. 28.

⁴³ Charles Issawi, "Technology, Energy and Civilization", **The Middle East Economy: Decline and Recovery**, Princeton, 1995, s. 58.

İki gelişmenin ortak yanı, oran olarak bol olan faktörden yararlanarak kıt faktörü daha etkin kullanan tekniklerin uygulanmasıdır. İlk değişme tipinde emek faktörünün oransal bolluğuna dayanılarak toprak faktörünü; ikincisinde ise sermaye faktörünün oransal bolluğundan yararlanılarak emek faktörünü daha etkin kullanan tekniklere geçilmesidir⁴⁴.

Osmanlı tarımında meydana gelen teknolojik gelişmeleri etkileyen, üretim ve ithalat artışını kolaylaştıran etkenlerin belki de en önemlilerinden biri olarak, Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerle yapmış olduğu serbest ticaret anlaşmalarından söz edilebilir. Osmanlı Devleti bu tür ilk antlaşmayı İngiltere'yle 1838'de imzalamıştır. Bu anlaşma ve Fransa (1838), Hansa Alman Birliği, Amerika, Sardunya (1839), İsveç, Norveç, Hollanda, Prusya, Belçika (1840), Danimarka, Toskana (1841) ile yapılan anlaşmalar Osmanlı Devleti'ni dünyanın en liberal ekonomisi haline getirmiştir⁴⁵. İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'na göre tekel, ihrac yasakları ve tezkire isteme usûlü kaldırılması; bütün iç vergilerin yerine ihracatta %9, ithalatta %2'lik vergi alınması kabul edilmiştir⁴⁶.

Bu ticaret anlaşmaları, bir yandan Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini hızlandırırken bir yandan da dış ticaret açıklarını artırmıştır. Önceleri Avrupa'da Venedik, Fransa ve İngiltere gibi devletlere imtiyaz, ayrıcalık ve kapitülasyonlar verildiği görülmekteydi⁴⁷. Devletin güçlü olduğu dönemlerde bunların verilmesi Osmanlı tarafından kontrol edilip, istenilen devletlere verilirken daha sonra bu kapitülasyonlar istekten ziyade mecburiyet yoluyla verilmeye başlanmıştır. Bu ayrıcalıklar, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kronik hale gelen bütçe açıklarının önemli nedenlerinden biri olan dış ticaret açığının oluşmasında etkili olacaktır. Bütçe açıklarının artması ise finansman ihtiyacını şiddetlendirmiştir. İlk olarak, iç borçlanma yöntemlerine başvuran Osmanlı Devleti, iç borçlanmanın fon ihtiyacını karşılamada yetersiz kalması nedeniyle, Avrupa piyasalarından dış borçlanma yoluna gitmek zorunda kalmıştır. İlk dış borcunu 1854 yılında alan Osmanlı Devleti, 1854-1914 yılları toplam 41 kez dış borçlanma yoluna başvurmuştur. Dış ticaretin finansmanı ihtiyacının ortaya çıkması ve borçlanma

⁴⁴ Güran, "Osmanlı Tarım ...", s. 63-64.

⁴⁵ Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl**, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s. 50-51

⁴⁶ Kütükoğlu, a.g.m., s. 578.

⁴⁷ Suraiya Faroqhi, **The Ottoman Empire and the World Around It**, I.B. Tauris Press, London, 2004, s. 3.

ihtiyacının artması, Osmanlı Devleti'nde yabancı bankaların kurulmasını ve Avrupa'daki büyük bankaların şubeler açmasını hızlandırmıştır⁴⁸.

1873'te Amerika ve Avrupa'daki döviz stoklarındaki kriz, Osmanlı borçlarının ödenmesinde sıkıntıya neden olmuştur. 1875 Ekim'inden itibaren azalmaya başlayan dış borç ödemeleri, 1876'da tamamen durmuştur. Osmanlı Devleti'nin borçları ödemede yaşamış olduğu bu sıkıntı üzerine 1881 yılında Düyûn-ı Umûmiye İdâresi kurulmuştur⁴⁹. Düyûn-ı Umûmiye İdâresi'nin kurulmasıyla, Osmanlı Devleti'ndeki doğrudan yabancı sermaye yatırımları da artmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerine olan borçlarını ödeyebilmek, gerekli yatırımları hızlandırmak, özellikle en önemli gelir kalemi olan tarımı geliştirmek ve tarımdan aldığı vergiyi artırmak amacıyla yukarıda bahsedilen teknolojik gelişmelerden yararlanmaya çalışmıştır. Özellikle geniş topraklara sahip olunması birinci teknolojik değişme tipinin daha çok tercih edilmesinde etkili olmuştur.

19. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti'nde ekonomik kaynaklar yönüyle toprak faktörünün oransal bolluğu görülmektedir. Devletin geniş toprakları üzerinde yaşayan nüfus 17. yüzyıldan sonra siyasi ve ekonomik nedenlerle azalmıştı. Osmanlı köy toplumunda toprağın nispeten bol, emek ve sermayenin kıt olduğu bir ekonomik kaynaklar dengesi, toprak ya da emek faktöründen elde edilen verimin artırılmasını sağlayan daha ileri teknolojilere geçmeye elverişli değildir. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nde emek ve sermayenin kıtlığı yatırımların yapılmasını engellemiş ve kırsal toplulukların üretim gayretlerini toprak-yoğun geri bir teknoloji ile sürdürmelerine yol açmıştır⁵⁰.

D. OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMSAL MEKANİZASYON

Tarımda bir üretim teknolojisi olan tarımsal mekanizasyon, bitkisel ve hayvansal üretimde yapılan işlemlerin modern araç ve gereçlerle yapılması, bu araç-gereçlerin tasarımı, üretilmesi, bakım ve onarımları, etkin bir şekilde kullanılmaları ve pazarlanmasını kapsamaktadır. Bu teknoloji, tarımda kullanılan diğer üretim teknolojilerinin (toprak ve su kaynaklarının korunması ve düzenlenmesi, sulama,

⁴⁸ Âdem Anbâr, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Entegrasyonu", **Mâliye Finans Yazıları Dergisi**, Yıl: 23, Temmuz 2009, s. 18.

⁴⁹ Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire in the "Great Depression" of 1873-1896", **The Journal of Economic History**, Vol. 44, Issue 01, March 1984, p. 114.

⁵⁰ Tefîk Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910", **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s. 64-69.

gübreleme, ilaçlama, damızlık materyal geliştirme) etkinliğini arttırmak, ekonomikliğini sağlamak ve çalışma koşullarını iyileştirmek yönünden tamamlayıcı bir etken olmak yanında tarımsal girdiler içerisinde en büyük yatırım payına sahiptir.

Tarımsal mekanizasyonun; üretimde yeni teknoloji uygulamalarına olanak sağlamak, üretimi doğa koşullarına bağımlı olmaktan kurtarmak, daha nitelikli ürün sağlamak, kırsal kesimde çalışma koşullarını daha rahat, çekici ve güvenli bir duruma getirmek ve işçilerin iş verimini yükseltmek, kırsal kesimde teknik bilgi ve beceriyi geliştirmek, yeni iş alanlarının açılmasına olanak sağlamak, zor işlerin makine ile daha kolay ve kısa sürede yapılmasını sağlamak, tarımdaki iş verimini arttırmak gibi amaçları bulunmaktadır⁵¹.

Tarım makinelerinin kullanımının teşvik edilmesi her ne kadar geç başlatıldıysa da Osmanlı'nın tarım gelirinin arttırılması yönündeki hükümet programlarının bir parçasıydı. Bu tarımın dönüştürülmesi mevcut ürünün kalitesinde ve yeni malların tanıtılmasında bir gelişmenin yanında tarım üretiminde de bir artışı gerektiriyordu. Modern tarım alet ve makinelerinin yaygın olarak benimsenmesi bu dönüşümün başarılmasında önemli bir rol oynayacaktı. Daha iyi aletler yalnız ekip-biçmenin yeni alanlara doğru genişletilmesine izin vermekle kalmayacak, aynı zamanda üretkenliği önemli ölçüde artırıp Osmanlı tarımının dünya pazarlarında daha etkin bir biçimde rekabet etmesine imkân sağlayacaktı⁵². Özellikle birim alandan elde edilen verimin artırılması amacıyla yapılan teknolojik gelişmeler arasında 1900'lere gelindiğinde Osmanlı topraklarında, sulama projelerinin geliştirildiği, binlerce orak, binlerce sabanın kullanıldığı görülmektedir⁵³.

Sanayi İnkılâbı'ndan sonra özellikle tarım üretiminin artırılması amacıyla çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Ana tasarımı değişmeden günümüze ulaşan Rotherdam pulluğu 18. yüzyılın ilk yarısında Felemenk, İngiltere ve İskoçya'da kullanılmaya başlandı. İlk pulluk fabrikası 1783'te İngiltere'de kuruldu. 1790'larda oldukça etkili bir tohum ekme makinesi geliştirildi, ancak bunun çiftçilerce benimsenmesi 1830'lardan sonra gerçekleşti. 1800'lerden önce seyrek biçimde kullanılan harman makineleri de gittikçe yaygınlaştı.

⁵¹ Hatice Şenel, **Doğu Akdeniz Bölgesi'nde Yaygın Traktörlerin Teknik Özellikleri ve Kullanıcı Değerlendirmeleri**, Sütçü İmam Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş, 2006, s. 1.

⁵² Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.139-140.

⁵³ Donald Quataert, **The Ottoman Empire, 1700–1922**, 2. p., Cambridge University Press, New York, 2005, p. 133.

Hasat döneminde yerel işgücünün yetersiz kalması ise orak makinelerinin icadında önemli bir rol oynadı. İlk orak makinelerinin tasarımı 1850'lerde İskoçya'da Patrick Bell ve ABD'de Cyrus McCormick tarafından gerçekleştirildi. Yaklaşık aynı yıllarda geliştirilen biçerdöver ilk kez Avustralya'da başarıyla kullanıldı. 1830'da İllinois'lu demirci John Deere ana bölümü çelikten yapılmış yeni bir pulluk türü geliştirdi⁵⁴. Yapılan çalışmalar neticesinde 1858 yılında J. W. Favkes tarafından ilk buhar motorlu pulluk yapılmıştır. 1876 yılında ise içten yanmalı motorlar geliştirilmiş, 1889'lara gelindiğinde ise içten yanmalı motorla çalışan traktör yapılmıştır. 1908 yılında ise bugünküne benzer ilk traktörün denemesi yapılmıştır⁵⁵.

Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyıla kadar tarım teknolojisinin ilkel bir biçimi kullanılıyordu. Geleneksel tarım ekonomisinin esas üretim vasıtası, bir çift öküzle çekilen sabandı⁵⁶. II. Abdülhamid dönemi, modern zirai alet ve makinelerin benimsenmesi anlamında dikkate değerdir. Genel olarak ise ıslah edilmiş alet ve makinelerin tanıtılmasına yönelik çalışmalar yapıldı. Bazı bölgelerde etkili sonuçlar alınırken kimi yerlerde pek olumlu sonuçlar elde edilmedi. Hükümet tarafından tarımın geliştirilmesi için oluşturulan Heyet-i Fenniye, makineleşmeyi tarımın gelişmesinin ön koşulu olarak görüyordu. Ancak hükümetin çalışmaları nüfusun sadece küçük bir kısmını aydınlatacak veya ihtiyaçlarını karşılayacak bir şekilde hareket edebiliyordu.

Öte yandan, yabancı tarım araçları şirketleri gelişmiş aletlerin tanıtılması sorununa daha geniş bir kesimin ihtiyaçlarına cevap verecek, daha uygun bir şekilde yaklaştılar. Bu şirketler potansiyel müşterilerinin ekonomik imkânları dâhilinde ucuz, basit aletlerin satışına eğildiler. Özellikle Almanlar ve Amerikalılar mevcut aletleri yerel koşullara göre değiştirmeye büyük önem verdiler: örneğin pullukları yeniden tasarlayarak yerel hayvanların rahatlıkla çekebileceği bir şekle getirdiler. Yaptıkları aletleri tamir etmek için dükkânlar kurdular, modern aletlerin kullanımını göstermek ve satmak için özel personel görevlendirdiler⁵⁷.

Osmanlı çiftçisi çoğunlukla ağaçtan yapılmış saban, el orağı, tırpan, çapa ve sürgü gibi iptidaî araçlar kullanıyordu. Tarım tekniği daha ileri olan ülkelerin çift sürmede

⁵⁴ "Tarım", **Ana Britanica**, Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 20, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 441.

⁵⁵ Şenel, a.g.tz., s. 2.

⁵⁶ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, 2.b., Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s. 2.

⁵⁷ Quataert, **Anadolu'da ...**, s.140.

kullandığı pulluk, kara sabandan çok üstündü. Pulluk hem daha derinlere inebiliyor, hem yabancı otları temizliyor, hem de kara sabanın 16 katı kadar yer sürebiliyordu.

Osmanlı çiftçisi çift sürme işlerinde modern tarım araçlarından fazla yararlanamıyordu. Tarımın gelişmiş olduğu ülkelerde çift sürme işlerinde kullanılan buhar makineleri oldukça pahalıydı. Ayrıca çiftçinin tasarrufundaki toprak, bir buhar makinesini bütün bir mevsim kullanabileceği büyüklükte değildi. Buharlı makineler toprağı daha iyi sürdüğünden daha yüksek verim alınıyordu. Ancak maliyeti de aynı oranda artıyordu. Nitekim 1 dönüm toprağı sürme maliyeti buharlı makine ile 30, bir çift öküzün çektiğı sabanla 5-6,5 ve beygir gücü ile çekilen bir sabanla 3-3,5 kuruştı⁵⁸.

Çift sürme işlerinde gücünden yararlanılabilen hayvanlar öküz ve katırdır. Osmanlı çiftçisi bunlardan en çok öküzü tercih etmektedir. Bir çift at bir günde 6-7 dönüm, bir çift öküz ise 3-4 dönüm toprak sürebiliyordu. Fakat öküz özellikle eğimli ve dik topraklarda çift sürmek için daha elverişli idi. Ve öküzün beslenme gideri daha azdı. Bir atı veya katırı bütün bir yıl boyunca arpa, yulaf, ot ve samanla beslemek gerekirken, öküz 7 ay süre ile burçak ve samanla besleniyor ve yılın geri kalan aylarında çayırda otluyordu.

Üretim girdilerinin en önemlilerinden biri olan tohumu, Osmanlı çiftçisi serpmeye usûlü ile atıyordu. Tohum ayıklama ve seçme, iyi cins tohum kullanma, tohumluğu en kaliteli toprakta yetiştirme gibi verimliliğı etkileyen hususlara pek dikkat edilmiyordu. Tohum genellikle kalburdan geçirilerek temizleniyordu. Oysa modern tarım yapılan ülkelerde bu iş ayıklama makine ile yapılıyordu. Amerika'da bu makinelerin bir günde ayıkladığı tohumu kalburla ancak 400 tarım işçisi ayıklayabiliyordu.

Tarladaki ürün genelde el orağı ile biçiliyordu. Ancak işgücü sıkıntısı çekilen nispeten tarımın daha gelişmiş olduğu bölgelerde sınırlı bir ölçüde orak makinelerinden yararlanılıyordu. Bir orak makinesi ile bir günde 40 dönümlük tarla biçilirken, el orağı ile bu iş 14 gün sürüyordu⁵⁹. Toplanan ürünün harman işleri, çakmak taşlı döğenlerle görülüyordu. Fakat harmanda başakları beygir, eşek ve benzeri hayvanlara çığneterek taneleri saplarından ayırmak gibi ilkel usûller de kullanılıyordu. Bu şekilde harmanın kaldırılması da gecikiyordu. Çiftçi yağmur mevsimi başlamadan önce mahsulünü kaldıramama endişesi yaşadığından bütün toprağını ekemiyordu.

⁵⁸ Güran, "Osmanlı Tarım", s. 85-86.

⁵⁹ Güran, "Osmanlı Tarım....", s. 86.

Osmanlı Devleti'nde üretim faaliyeti çok zaman alıyordu. Nitekim yirminci yüzyıl başlarında 1 hektarlık tarlanın, toprağın ekime hazırlanmasından ürünün kaldırılmasına kadar yapılan tüm işleri için 40 gün gerekiyordu. Oysa 1830'larda Avrupa'da 1 hektar buğday tarlasının işleri 18 günde tamamlanıyordu. Tarımda makine kullanılmasıyla birlikte bu iş için 3 gün yetmeye başladı⁶⁰.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl başlarından itibaren sınırlı ölçüde de olsa modern tarım aletlerinin kullanılmasına başlandığı görülmektedir. Amerikan iç savaşı nedeniyle pamuk fiyatlarındaki patlamadan dolayı Adana ve çevresinde pamuk ekimi artmaya başladı. Osmanlı Hükümeti bu bölgede pamuk ekiminin artırılması amacıyla modern teçhizatlar satın aldı, sergiler düzenledi, özel kişiler tarafından ithal edilen tüm araçları gümrük vergisinden muaf tuttu⁶¹. 1865'ten sonra pamuk patlamasının çökmesi sonucunda bu programlar devam ettirilmedi. Büyük ve oldukça bereketli bir ova olan Adana bölgesi; işgücü kıtlığı, pazara ulaşabilirlik ve büyük toprak sahipliğinden oluşan bu kompozisyon bölgeyi tarım makinelerinin benimsenmesinde lider haline getirdi.

1881 yılında İngiliz konsolosluğundaki üreticilerin modern tarım teknolojileri kullanmaya başladığını bildiriyordu. Önemli miktarda Amerikan biçerdöverleri ithal edildi ve İngiltere'den de üç buhar makinesi sipariş edildi. Adana Valisi Abidin Paşa kısmen de olsa bu makine akışında etkili bir rol oynadı ve kendi parasıyla geniş bir alanı kaplayan bir arazi ve modern teçhizat satın aldı. Ayrıca bir Osmanlıyı yeni teçhizatın bakımına yardımcı olmakla görevlendirdi. Sonraki altı yıl içinde 600 Amerikan yapımı biçerdöver ithal edilerek dikkate değer bir başlangıç yapılmış oldu.

İzmir civarında iş yapan yabancı ticaret acenteleri 1880'li yılların başında modern pulluklar, yayık, harman ve mısır ayıklama makineleri getirdiler. Çoğu yabancı teçhizat Amerikan malıydı; İngiliz ve Fransız çeşitleri de ithal edilmişti ama imalatlarının zayıf, tamiratlarının da zor olduğu görüldü. Adana Vilâyeti'ne biçerdöverlerin girişinden üç yıl sonra, 1884 yılında David Offley İzmir bölgesine ilk McCormick biçerdöverleri getirdi⁶².

Anadolu'nun çoğu yerinde, örneğin Trabzon ve Ankara bölgelerinde Osmanlı zanaatkârları sadece yerel satışa yönelik ilkel aletler üretiyorlardı. Buna karşın bazı bölgelerde daha modern çeşitler üretilmeye başladı. 1890 yılında İzmir'deki dört atölye

⁶⁰ Güran, "Osmanlı Tarım...", s. 87-88.

⁶¹ Owen, s.111.

⁶² Quataert, Anadolu'da...,s. 141-142.

buhar makineleri ve modern tarım aletleri ürettiyordu. 1904 yılında modern pulluk imalatı için İzmir ve Ankara'da fabrikalar işleten Dimitri Eugenidi adlı biri, Atina fuarında mükemmellik madalyası aldı. Burada üretilen sabanların demirden yapıldığı, ülke şartlarına uygun ucuzluk ve hafiflikte olduğu belirtilmektedir⁶³. 1327 tarihli (1911) Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası'nda yer alan raporda, İzmir'de Agop Dıragobyan ve Minas Azaduryan imalathanelerinin Atina'da denemelerinden bahsedilerek; Agop Dıragobyan imalathanesinin harman makinesinin daha iyi olduğundan ve yerli harman makinelerine göre 1,5 kat daha iyi iş gördüğünden; samanının daha ufak, daha yumuşak ve daha güzel olduğundan bahsedilmektedir⁶⁴.

Devlet yardımı olmadan da bazı bölgelerde yeni teknoloji ürünü teçhizatın kullanılmasında artış olduğu görülmektedir. Batı Anadolu'da İzmir limanı sadece kendi yakın çevresi için değil; aynı zamanda 80 mil kuzeye ve 300 mil doğuya, yani Balıkesir'in kuzeyi ile Konya şehrinin doğusuna dek uzanan bir alan içinde tarım aletlerinin dağıtım merkezi olarak hizmet verdi. Amerikan çiftlik makineleri her geçen yıl daha kolay alıcı buluyor ki, bu içerilerdeki tarımın yavaş yavaş ilerleme kaydettiğine işaret ediyor. 1907 yılında İzmir'de hepsi yabancı olan ve Offley's firmasının yönettiği üç İzmir acentesi bölgedeki çoğu teçhizatın satış ve dağıtımını denetliyordu. Modern tarım aletlerinin İzmir civarında kullanımı ciddi bir artış gösterdi ve yabancı, modern teçhizatın kullanılması giderek daha yaygın hale geldi.

E. TARIMSAL MEKANİZASYONUN UYGULANMASINDA ELDE EDİLEN BAŞARI

Osmanlı Devleti'nde tarım makinelerinin, büyük toprak mülkiyetlerine sahip, liman kentlerinin bulunduğu, demiryolunun ulaştığı Adana, Aydın, İzmir gibi şehirler dışında çok fazla yaygınlaşmadığı ve ilkel metotlarla tarım yapılmaya devam edildiği görülmektedir. Bu durumun da özellikle arz talep dengesinin ve taşıma maliyetlerinin ürün fiyatlarını çok fazla artırmasına sebebiyet vermesinin etkili olduğu söylenebilir.

Adana'nın büyük arazi sahipleri erken bir tarihte ihraç pazarları için üretime yönelmişlerdi. Ancak nüfusun az olması, bu arazi sahiplerinin emeğe ihtiyaç duyulan hasat mevsiminde değişik bölgelerden gelen mevsimlik işçileri istihdam etmesinde etkili

⁶³ Quataert, **Anadolu'da...**,s. 142.

⁶⁴ **Ticâret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası**, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 31 Ağustos 1327, s. 863-864.

olmuştur. Çukurova bölgesinde, Harput, Musul ve Bitlis'ten 50.000 ile 100.000 arasında mevsimlik işçiden yararlandığı görülmektedir⁶⁵. Tarımda makine kullanılmaya başlanmasıyla birlikte emeğe ödenen ücretler azalırken arazi sahiplerinin dışarıdan gelen işçiye olan bağımlılığı hafiflemiş ve kazanç oranları artmıştır⁶⁶.

Tarımda makine kullanımı ve modern tekniklerin uygulanmasının sonucunda 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde tarım üretiminde çok önemli gelişmeler meydana geldiği ve tarım ürünleri ihracının büyük oranda arttığı görülmektedir. Örneğin; Osmanlı Devleti'nin ihracatının 1840'da 4.7 milyon sterlinden 1913'te 39.4 milyon sterline ulaştığı görülmektedir. Bu rakamların yaklaşık %90'nının tarım ürünleri olduğu tahmin edilmektedir⁶⁷. Bu ürünlerden özellikle pamuğun önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Mısır'da pamuk ihracatının 1848'de 500.000 kantardan 1880'de 3.000.000 kantara çıktığı kaydedilmektedir⁶⁸.

Tarımsal üretimin artışında bir ölçüt olarak elde edilen öşür gelirleri gösterilebilir. 1879 yılında Anadolu'da toplam öşür gelirin yaklaşık olarak 137 milyon kuruş olduğu belirtilirken, yirmi beş yıl sonra, 1904'te Anadolu'nun toplam öşür gelirleri % 79 artarak yaklaşık 245,2 milyon kuruşa ulaşmıştır⁶⁹. Bu artışta sanayi hammaddesi olan ürünlere duyulan ihtiyacın artmasının yanında, Avrupa devletlerinin ihtiyaç duyduğu tarım ürünlerini Osmanlı Devleti'nden karşılamaya çalışmasının etkileri görülmektedir. Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi nakliyenin kolay, toprakların verimli olduğu Adana, İzmir, Aydın gibi şehirlerde endüstriyel ürünlerin daha çok yetiştirildiği görülmektedir.

Tablo 34 1909/10'da Anadolu'daki Eyalet ve Sancaklarda Çeşitli Ürünlere Göre Toprakların Kullanımı (% Olarak)⁷⁰

	Tahıl	Sebze	Endüstriyel Ürünler	Üzüm
Adana	63.89	1.03	32.45	2.63
Aydın	72.81	4.03	5.77	17.39
Harput	73.58	2.83	9.03	14.56
Bursa	79.47	1.89	2.79	15.85
Diyarbakır	81.08	3.55	2.86	12.51
Trabzon	89.49	7.27	3.24	-

⁶⁵ Şevket Pamuk, "Ottoman Agriculture, 1840-1913", *The Ottoman Empire and The World-Economy*, Ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 200.

⁶⁶ Quataert, *Anadolu'da...*, s. 148.

⁶⁷ Şevket Pamuk, "Ottoman Agriculture, 1840-1913", p. 179.

⁶⁸ Alan R.Riches, "Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882", *The Ottoman Empire and The World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 203-243, p. 227.

⁶⁹ Quataert, *Anadolu'da...*, s. 19.

⁷⁰ Owen, a.g.e., s. 200.

Ankara	90.45	1.18	0.25	8.12
Konya	90.50	1.74	1.64	6.12
Sivas	92.53	2.13	1.26	4.08
Kastamonu	94.85	1.64	0.93	2.58
Van	95.37	0.42	2.72	1.49
Erzurum	98.99	0.90	0.04	0.07
İzmir	74.79	2.66	6.63	15.92
Biga	83.67	7.35	0.36	8.62

II. ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN'DA TARIMSAL FAALİYETLER

Mihaliç ve Kirmasti'de bulunan çiftlikât-ı hümâyûnlarda önceleri daha çok hayvan ve hayvansal gıdalar yetiştirildiğinden tarım ikinci planda kalmıştır. Geniş ve verimli topraklara sahip olmasına rağmen nüfus yoğunluğu olarak fazla gelişmemiş olan Mihaliç ve Kirmasti'de bulunan Çiftlikât-ı Hümâyûn arazilerinin büyük bir kısmının ziraate açık olmadığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu toprakların şe'nlendirilmesi amacıyla bölgeye ilk etapta aşiretlerin yerleştirilmek istendiği belirtilmektedir. H. 8 Şaban 1259 (3 Eylül 1843) tarihli irâdededen anlaşıldığına göre, Ziraat Meclisi geniş ve verimli topraklara sahip olan Çiftlikât-ı Hümâyûn arazilerinin nüfusunun çok az olmasından dolayı bölgeye 150 hane aşiretin yerleştirilmesini talep etmiştir. Maliye Nâzırı tarafından bu istekleri uygun görülerek mazbata Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Aliye'ye gönderilerek müzakere edilmiştir. H. 23 Recep 1259 (19 Ağustos 1843) tarihinde Meclis-i Umumi'de okunarak Rişvan aşiretinin "*usûl-i kâdim*"e uygun olarak yaylaklarına gittikleri sırada irâde-i seniyye gereği Ziraat Meclisinin uygun gördüğü mahallere yerleştirilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Dönemin şartları gereği yaklaşık 150 hanenin iskânıyla Çiftlikât-ı Hümâyûn arazisinin imarının mümkün olacağı belirtilmektedir. Aşiretlerin yerleştirilmesi noktasında padişahın da bu durumu uygun gördüğü irâde-i seniyyeden anlaşılmaktadır⁷¹.

Çiftlikât-ı Hümâyûn arazilerinin bulunduğu topraklarda yetiştirilen en önemli tarım ürünleri olarak 1302 tarihli sâlnâmede; buğday (hınta), arpa (şair), bakla, fasulye, mısır olup bunların yanında mercimek, kenevir, darı, susam, burçak, çavdar ve yulafın yetiştirildiği belirtilmektedir. Meyvelerden bostan (kavun, karpuz), kiraz, vişne, erik,

⁷¹ BOA, İ MSM, 69/2003.

badem, ceviz, üzüm ve sebze bol yetiştirilmekte ve özellikle patlıcanının meşhur olduğu ifade edilmektedir⁷².

Kirmasti'de bulunan Çiftlikât-ı Şâhâne'ye ait çiftliklerin H. 1262 (M. 1845/46) senesi mahsulâtından alınan aşar vergisi alınan tarım ürünleri arasında; buğday, arpa, yulaf, burçak, susam, mısır, bakla, nohut, mercimek, soğan, sarımsak ve tütün (duhan-ı evsat, duhan-ı ala) bulunmaktadır. Defterde ayrıca bu yıla ait tarım ürünlerinin birim fiyatları da görülmektedir. Ağırlık birimi olarak kilenin * kullanıldığı ürünlerin fiyatları şu şekildedir; buğday 12 kuruş, arpa 6 kuruş, yulaf 3 kuruş, burçak 8 kuruş, susam 20 kuruş, mısır darısı 8 kuruş, bakla 10 kuruş, nohut 13 kuruş, çavdar 8 kuruş, sarımsak 40 para (1 kuruş), soğan 4 para, iyi tütün (duhan-ı a'la) 100 para (2,5 kuruş), orta tütün (duhan-ı evsat) 60 para (1,5) kuruş⁷³. Bu ürünlerin fiyatları verime yani kıtlık ve bolluk durumuna göre değişmektedir. 1846 yılında meydana gelen kıtlık nedeniyle bölgede buğdayın kilesinin 12 kuruştan 25 kuruşa çıktığı %100'den fazla bir fiyat farkının oluştuğu görülmektedir.

Çiftliklerde yukarıda bahsedilen tarım ürünlerinin yanında boya ağacı gibi sanayiye yönelik ürünlerin de yetiştirildiği görülmektedir. 31 Ocak 1847 tarihli ilm ü haberde yüz on dokuz kile boya tohumunun 14.200 kuruş ücretle Karesi kaymakamı Hasan İhsan Efendi tarafından alındığı kaydedilmektedir. Boya tohumunun kilesinin yaklaşık 120 kuruş olduğu görülmektedir⁷⁴.

Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarında tarım üretimini artırmak amacıyla topraklar bölgedeki çiftçilere ortaklık usûlüyle verilmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürlerinden Ahmed Rıfat Efendi'nin soruşturmasında Gerdeme Ortakçısı Yanioğlu Yorgi'nin ifadesi alınırken ortaklık işleyişinin nasıl olduğu da sorulmaktadır. Buradan anlaşıldığı üzere ortaklıkta çift, tohum, tarla ve çalışanlara verilecek ücretler Çiftlikât-ı Hümâyûn tarafından verilirken emek çiftçiye aittir. Elde edilen hasılatın yarısı çiftçiye, yarısı da Çiftlikât-ı Hümâyûn'a aittir. Eğer ekstra işçi çalıştırma ihtiyacı duyulursa bunların

⁷² **Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1302, s. 399.

* Bir İstanbul kilesi yaklaşık 37 litredir.

⁷³ BOA, **HH d**, no. 66, s. 24.

⁷⁴ BOA, **HH d**, no. 66, s. 23, 13 S 1263 / 31 Ocak 1847.

ücretlerinin yarısı çiftçi tarafından karşılanırken yarısını da Çiftlikât-ı Hümâyûn karşılamaktadır⁷⁵.

Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarının bulunduğu Mihaliç ve Kirmasti'de belli yıllarda kıtlık yaşandığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bunlardan biri yukarıda bahsedilen 1846 yılı olup bundan dolayı tahıl fiyatları çok yüksek oranda armıştır. Bir diğeri 1894 yılı olup, özellikle üretilen pancarın ihtiyacı karşılamayacağı ifade edilmektedir⁷⁶.

Tablo 35 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun R. Teşrin-i Sâni 1304 - Teşrin-i Evvel 1305 (M. Kasım 1888 - Kasım 1889) Tarihleri Arasındaki Hububat Tablosu⁷⁷.

İhracat	Satılan	Ekilen	Yemeklik	Hayvan Yemi	Anbar Noksanı	TOPLAM	İdhalat	Ziraatten Elde Edilen	Satın Alınan	Öşür Bedeli	Anbar Fazlası	TOPLAM
Hınta (Buğday)	314,4	367,0	3855,2	0,0	0,0	4536,6	Kile	3080,0	4,4	664,6	0,0	3749,0
Şair (Arpa)	25,0	380,0	0,0	7085,0	0,0	7490,0		3820,0	2,4	715,7	208,4	4746,5
Alaf	4,4	293,0	0,0	1528,2	18,7	1844,3		3040,0	10,0	282,1	0,0	3332,1
Çavdar	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		0,0	0,0	5,6	0,0	5,6
Mısır	10,0	11,0	283,0	0,0	0,0	304,0		0,0	290,6	783,8	0,0	1074,4
Burçak	0,0	100,0	0,0	380,2	0,0	480,2		1337,0	0,0	246,7	43,0	1626,7
Darı	12,0	0,0	0,0	0,4	0,0	12,4		0,0	0,0	29,8	0,0	29,8
Saman	0,0	0,0	0,0	720,0	0,0	720,0		Kıyye	1310,0	0,0	0,0	0,0
Soğan	0,0	0,0	255,0	0,0	0,0	255,0	500,0		0,0	0,0	0,0	500,0
Kıyah	0,0	0,0	0,0	845,0	0,0	845,0	975,0		0,0	0,0	0,0	975,0
Duhan	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	1,0	0,0		0,0	6,2	0,0	6,2
Penayir	1695,0	0,0	90,0	0,0	0,0	1785,0	1750,0		0,0	0,0	0,0	1750,0
Fasulye (Kile)	0,0	0,0	8,2	0,0	0,0	8,2	0,0		0,0	0,0	0,0	0,0

⁷⁵ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 6.

⁷⁶ BOA, HH d, no. 2787, s. 26, 1 Teşrinievvel 1310/13 Ekim 1894.

⁷⁷ BOA, HH d, no. 1017, s. 117, 31 Teşrinievvel 1305/12 Kasım 1889.

A. TAHILLAR

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan insan ve hayvanların yiyeceği olarak tahıl yetiştiriciliği yapıldığı görülmektedir. Burada yapılan tahıl üretiminin 1900'lü yıllara kadar ticari bir meta olmaktan ziyade Çiftlikât-ı Hümâyûn'un ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak yapıldığı Hazine-i Hassa'ya ait muhasebe kayıtlarından da anlaşılmaktadır. Muhasebe kayıtlarından 1900'lü yıllarda satılan tarım ürünlerinden elde edilen gelirlerin arttığı anlaşılmaktadır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da buğday, arpa, çavdar, yulaf ve mısırın yetiştirilen tahıllar arasında olduğu görülmektedir.

1. Buğday

Tarıma dayalı ekonomik yapıya ve bu kadar geniş üretim bölgelerine sahip olan Osmanlı Devleti'nde tahıl meselesi ve vergilendirilmesi de doğal olarak özel bir öneme sahipti. Ekonomik ve mali yapısının büyük ölçüde tarıma dayanmasından ve halkın temel gıdasını teşkil etmesinden dolayıdır ki tahıl üretimi ve vergilendirilmesi sıkı denetim altına alınmıştır. Bu denetim, vergi gelirlerinde bir azalma olmaması ve özellikle büyük şehirlerin ve ordunun iaşesinin sağlanması için de gerekliydi⁷⁸. Buğdayın aynı toprakta üst üste iki yıl yetişmesi zor olduğundan, ürün değiştirilmek zorunda kalmaktadır. İklim şartlarının ılıman olduğu yerlerde ikili ürün sistemi denilen bir yıl buğday, diğer yıl arpa, çavdar gibi farklı ürünler yetiştirilirken, iklim şartlarının biraz daha sertleştiği bölgelerde ise, üçlü sistem denilen bir yıl buğday, diğer yıl farklı bir ürün ve üçüncü yıl nadas uygulandığını Braudel ifade etmektedir⁷⁹.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yetiştirilen tahılların başında buğday gelmektedir. Kayıtlarda daha çok buğday ismi yerine eski adı olan hinta tabiri kullanılmaktadır. 5 Mayıs 1846 tarihine ait bir kayıttan anlaşıldığı üzere bu dönemde kuraklık ve kıtlık nedeniyle Mihaliç taraflarında buğdayın çok fazla bulunmadığı ifade edilmektedir. Normalde kıyyesi 12 kuruş civarında olan hintanın o yıl Mihaliç taraflarında 24-25 kuruşa satıldığı ifade edilmektedir. Bundan dolayı Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Çiftlikât-ı Hümâyûn'da çalışan çoban ve amelenin “*nan-ı aziz*” tabir edilen ekmeğini temin etmek amacıyla İstanbul'dan

⁷⁸ Eftal Ş. Batmaz, “XV-XVI. Yüzyıl Sancak Kânûnnâmelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tahıl Üretimi”, **AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 23, S. 36, Ankara, 2004, s. 37.

⁷⁹ Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm, XV.-XVIII. Yüzyıllar (Gündelik Hayatın Yapıları)**, 2.b., çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, Ocak 2004, s. 102.

yol ücretiyle birlikte kilesi 20 kuruştan 200 kile buğday alınmasını istemektedir ve bu isteğini irâde-i seniyyeye dayandırmaktadır⁸⁰.

Buğday fiyatlarının 1845 yılında muhasebe kayıtlarında 12 kuruş olduğu görülürken 1847 yılında buğday fiyatının 15 kuruşa çıktığı görülmektedir. Buğday fiyatlarının 1888 yılında ise 16 mecdî kuruş olduğu kayıtlarda yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. Akçasığırlık ve Ekmekçi Çiftliklerinden alınan aşar mahsulünden 290 kile buğdayın 16 mecdî kuruştan satıldığı kayıtlarda yer almaktadır⁸¹.

2. Arpa

Arpa daha çok hayvan, özellikle de at yemi olarak kullanılmaktadır. Braudel, XVI. yüzyılda kötü bir arpa hasadı olduğunda Türkler ile Hristiyanlar arasındaki çarpışmaların at olmadan düşünülemeyeceği için, Macar sınırı boyunca ya savaş olmayacağı ya da savaşın gecikeceğini belirtmektedir⁸².

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda yetiştirilen tahılların başında gelenlerden biri de arpadır. Kaynaklarda Osmanlı'daki adı olan “*şair*” olarak geçen arpanın daha çok hayvan yemi olarak kullanıldığı görülmektedir. Muhasebe kayıtlarında 1889 yılı hasadından 3320 kile arpa elde edildiği görülmektedir⁸³. Hayvan yemi olarak kullanılan miktarın ise 7085 kile olduğu Hazine-i Hassa kayıtlarından anlaşılmaktadır⁸⁴. Burada Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yetiştirilen arpanın Çiftlikât-ı Hümâyûn'un ihtiyaçlarını karşılamadığı ve bir önceki yıldan kalan arpanın hayvanların beslenmesinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1889 yılında yapılan satıştan anlaşıldığı üzere arpanın kilesinin bu tarihlerde 7,5 kuruş olduğu görülmektedir⁸⁵. Arpa fiyatının 1845'e göre 1,5 kuruş arttığı görülmektedir.

⁸⁰ “Çiftlikât-ı Şâhâne'de müstahdem çoban ve amelenin nân-ı azîz me'kûlatına muktazî olan hinta kalmamak melâbesesiyle ikiyüz üçyüz kile hintanın mübâyaa ve tedâriki lâzım gelmiş isede oltarafda kaht ve galâ olduğundan ve bi'l-farz bulunubda alınsa bile hintanın beher kilesi yirmi dört yirmi beş guruşa alınub satılmakda idüğünden bahisle tensib olduğu mikdâr hintanın Dersa'âdetden mübâyaa ve irsâli husûsu Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Halil Efendi tarafından ba şukka inhâ olunmuş...” BOA, **HH d**, no. 66, s. 26, 9 Ca 1262/ 5 Mayıs 1846.

⁸¹ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 28, 31 Kânûnievvel 1304/12 Ocak 1889.

⁸² Braudel, Maddi Uygarlık..., s. 98.

⁸³ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 113, 31 Ağustos 1305/12 Eylül 1889.

⁸⁴ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 95-117, 30 Kânûnisânî 1304-31 Kânûnievvel 1305/12 Aralık 1888-12 Kasım 1889.

⁸⁵ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 28, 31 Kânûnievvel 1304/12 Ocak 1889.

3. Çavdar

Buğday gibi ekmeği yapılan çavdar, buğdayın yetişmediği daha sert iklimler veya toprakta uygulanan üçlü veya ikili rotasyonda buğdaydan sonra ekilen bir ürün olarak insanlık tarihinde yerini almaktadır⁸⁶. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yetiştirilen tarım ürünleri arasında yer alan çavdar yetiştirilmesiyle ilgili olarak Ahmed Sabit Efendi'nin müdürlüğü döneminde 1840'lı yıllarda Karesi Sancağı'ndan 100 kile çavdar alındığı ve bunun ücreti olarak 1725 kuruş ödendiği ifade edilmektedir. Çavdar tohumunun kilesinin ödenen tutardan anlaşıldığı üzere 17,25 kuruş olduğu görülmektedir⁸⁷. Bu tarihlerde çiftlikât-ı hümâyûn tarafından satılan çavdarın kilesinin 8 kuruş olduğu görülürken, çavdar tohumunun kilesine 17,5 kuruş gibi iki katından fazla bir ücret ödenmesi iki şekilde izah edilebilir. Birincisi, kıtlık nedeniyle ürün fiyatlarında artış olması; ikincisi ise satın alınan tohumun cinsinden kaynaklanmaktadır ki ikincisi daha mantıklı gelmektedir.

4. Yulaf

Braudel'in, buğday ve yulafın insan ve at demek⁸⁸ olduğunu ifade etmesi, buğdayın insan için ne kadar değerliyse yulafın da hayvan için o kadar önemli bir besin maddesi olduğunu göstermektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yetiştirilen ürünlerden biri olan yulaf da daha çok hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. 1889 yılı hasatı olarak Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağlı çiftliklerde yaklaşık 3040 kile yulaf elde edilmiştir. Hayvanların tüketimi için kullanılan yulaf miktarı 1528 kiledir⁸⁹. 1889 yılında yulafın kilesinin 4 kuruş olduğu Hazine-i Hassa kayıtlarından anlaşılmaktadır⁹⁰. Avrupa'da yulaf fiyatının genel itibarıyla buğday fiyatının 2/3'ü değerinde olduğu belirtilmekte⁹¹ iken Çiftlikât-ı Hümâyûn'da buğday fiyatının yulaf fiyatının dört katı olduğu görülmektedir.

⁸⁶ Braudel, Maddi Uygarlık..., s. 98.

⁸⁷ "Çiftlikât-ı Cenâb-ı Şâhâne'ye zer' olunmak için mukaddeman müdür-i sâbık Sâbit Efendi ma'rifetiyle Karesi sancağında mübâyaa olunan yüz kile çavdarın bâhâsı olan bin yediyüz yirmi beş guruş livâ-i mezbûre mâl sandığından i'tâ olunmuş olduğundan..." BOA, **HH d**, no. 66, s. 27, 19 L 1263/30 Eylül 1847.

⁸⁸ Braudel, Maddi Uygarlık..., s. 99.

⁸⁹ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 95-117, 30 Teşrînisânî 1304-31 Teşrînievvel 1305/12 Aralık 1888-12 Kasım 1889.

⁹⁰ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 28, 31 Kânûnievvel 1305/12 Aralık 1888.

⁹¹ Braudel, Maddi Uygarlık..., s. 99.

5. Mısır

Cristof Columbus'un Amerika'yı keşfiyle birlikte Avrupa, Asya ve Afrikat kıtalarına yayılan mısırın ilk olarak 7-8 bin yıl önce Meksika taraflarında yetiştirildiğine dair kanıtlar bulunmuştur⁹². Coğrafi keşifler sonucu eski dünyaya gelen mısır, 1600'lü yıllarda Mısır ve Suriye üzerinden İstanbul'a gelmiş ve bu yeni bitkiye "mısır buğdayı" ya da "Mısır darısı" denilmiştir. Bu isim zaman içinde de kısaltılarak mısır adını almıştır.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yetiştirilen ürünler arasında bulunan mısırın R. 1304 (M. 1888-1889) yılına ait muhasebe kaydında kilesinin 9,5 mecidî kuruş olduğu görülmektedir⁹³. R. 1304 (M. 1888-1889) yılında oşür bedeli olarak 784 kile mısır toplandığı 290 kile civarında mısırın ise satın alındığı toplamda Çiftlikât-ı Hümâyûn'da 1074 kile mısır bulunduğu, bunlardan 283 kilenin yemeklik olarak, 11 kilesinin ise ekilmek için kullanıldığı kaydedilmektedir⁹⁴.

B. SANAYİ BİTKİLERİ

Sanayi İnkılabı sonrasında Osmanlı topraklarında fabrikaların kurulması gecikmiş olmasına rağmen Avrupa'daki gelişmelerin 15. ve 16. yüzyıllara göre 18. ve 19. yüzyıllarda daha hızlı takip edildiği görülmektedir⁹⁵. Bu dönemde Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu sanayi hammaddelerinden olan tarım ürünlerinin yetiştirilmesinin Osmanlı coğrafyasında yaygınlaştığı görülmektedir. Öncelikle pamuk başta olmak üzere sanayi bitkilerinin üretimine önem verilmeye başlandığı görülmektedir. Bu ürünler arasında pamuk, tütün, boya tohumu, şeker pancarı ve zeytin gibi bitkilerin olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.

1. Tütün

Tütünün ilk kez İngilizler tarafından bazı hastalıkların tedavisi için Osmanlı topraklarına getirildiğinden bahsedilmektedir. Ne var ki bazı tarihi belgelerde yer alan

⁹² Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm, XV.-XVIII. Yüzyıllar (Gündelik Hayatın Yapıları)**, 2.b., çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, Ocak 2004, s. 143.

⁹³ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 28, 31 Kânünievvel 1304/12 Ocak 1889.

⁹⁴ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 95-117, 30 Teşrînisânî 1304-31 Teşrînievvel 1305/12 Aralık 1888-12 Kasım 1889.

⁹⁵ Mehmet Genç, "Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, haz. Mustafa Armağan, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 326.

ifadelerden tütünün Osmanlı topraklarına bir tür keyif verici madde olarak 1598’de giriş yaptığı tespit edilmiştir. Mısır’dan 1605 yıllarında Suriye’ye sığırayan “*nargile*” kültürü, tütünün Osmanlı coğrafyasında yaygın olarak kullanım şekli oluşturuyordu. Nargile kültürü çok geçmeden İstanbul kahvehanelerini etkisi altına aldı. İstanbul’daki tütün tüketimi tiryakilerin kademeli artışı ile birlikte yükseliş kaydetti. Osmanlı’da 1614 yılında Sultan I. Ahmed devrinde Manisa ve Biga yöresinde tütünün ekimi ve ülke genelinde içimine yönelik yasağın uygulanması, ihtiyaca binaen Osmanlı topraklarında tütünün üretimine başlandığını kanıtlamaktadır. Tiryakilerin ihtiyaç duyduğu tütünün yüksek meblağlar verilerek dışarıdan getirilmesi yerine XVII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı topraklarında İstanbul’a yakın bölgelerde üretimine başlandı. Osmanlı Devleti’nde 1860 yılında tüm yabancı tütün yaprağı ithali Osmanlı tütün üreticisini korumak amaçlı yasaklandı. Bu yasa piyasa taleplerine cevap vermede zorluklar oluşturduğundan, 1867 yılında bazı değişikliklere uğradı. Ancak yine de tütün üretmek isteyen çiftçi devletten izin almak zorundaydı. 1873 yılında ise piyasadaki tütün talebinin karşılanabilmesi için Tütün Yasası değiştirilerek, çiftçinin izin almaksızın tütün üretmesine imkân verildi. İstanbul’daki tütün tiryakilerinin ihtiyaçlarını temin amacıyla İzmir ve Selanik’teki tarım arazisi ilk etapta değerlendirilen önemli üretim merkezleri olarak bilinir. Özellikle 1883 yılında Osmanlı topraklarındaki birkaç tütün işleyen merkezden birisi olan Selanik’te açılan tütün fabrikasında günde 10.000 sigaralık bir üretim gerçekleştirilmeye başlanmıştı⁹⁶.

Bursa ve Karacabey taraflarında 19. yüzyılda tütün yetiştiriciliği yapıldığı anlaşılmaktadır. Marie de Launey 1880’lerde yaptığı Bursa gezisinde, Bursa’yla ilgili vermiş olduğu bilgilerde, Bursa tütününün Rumeli tütünü kadar kaliteli olmadığını, bunun nedeninin ise Bursa toprağının daha kuvvetli, verimli olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir⁹⁷. Çiftlikât-ı Hümâyûn’a bağlı çiftliklerde yetiştirilen ürünler arasında yer alan tütünün ilk zamanlarda koyunların tedavisi için ilaç olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Daha sonraları “*a’la*” olarak adlandırılan iyi tütünün Çiftlikât-ı Hümâyûn’un değişik

⁹⁶ Mehmet Yavuz Erler - Kerim Edinsel, “Samsun’da Tütün Üretimi (1788-1919)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 4, S. 18, Ordu, Yaz 2011, s. 230-231.

⁹⁷ Nurşen Günaydın - Raif Kaplanoğlu, **Seyahatnamelerde Bursa**, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, Bursa, Şubat 2000, s. 160.

yerlerine ekildiği belirtilmektedir⁹⁸. Tütün yetiştiriciliği noktasında çağın gereklerine uyularak, yeni tütün tohumlarının Çiftlikât-ı Hümâyûn'da ekildiği, bunların ekimi için bu hususta ehil olan kişilerin gönderildiği anlaşılmaktadır⁹⁹.

Yetiştirilen tütünlerden kaliteli olanlarının Hazine-i Hassa görevlilerinin ve misafirlerinin kullanımı için gönderildiği görülmektedir¹⁰⁰. Osmanlı devlet görevlileri arasında tütün kullanımının bu dönemde oldukça artmış olduğu talep edilen tütün miktarlarının fazlalığından anlaşılmaktadır. Ayrıca, tütünlerin satışında Hazine-i Hassa görevlilerinin etkili olduğu görülmektedir. 1863 yılında Hazine-i Hassa Muhasebecisi Mehmed Sadullah Efendi, birinci kalite tütünden 10 bohça tütünü hızlı bir şekilde Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan istemektedir¹⁰¹.

Rütbe olarak daha üstün konumda olduğu anlaşılan Hazine-i Hassa Muhasebecisi'ne Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Ahmed Rıfat Efendi'nin yazdığı cevapta 10 bohça tütünün gönderildiği ifade edilmekte ve gümrük ilmühaberinin kendilerine gönderilmesi istenmektedir. 10 bohça tütünün 67 kıyye geldiği yine gönderilen pusulada yer almaktadır¹⁰². Buradan da anlaşılacağı üzere bir bohça tütünün de yaklaşık olarak 6-7 kıyye geldiği görülmektedir. Mehmed Sadullah Bey istenen tütünün kendilerine ulaştığını

⁹⁸ “Ağnâm-ı şahâne için mu‘âlece olarak Çiftlikât-ı Şâhâne arâzisine ekilmekte olan tütünden ma‘adâ Yenice tarafından dahi a‘lâ tütün tohumu celbiyle zikr olunan çiftliklerde koyun gezen yerlerden münâsib mahallere ekdirilmesi tasavvur olunmuş”. BOA, **HH d**, no. 81, 13 R 1274/1 Aralık 1857.

⁹⁹ “Yenice tütün tohumu zer‘ olunmak üzere celb olunarak Çiftlikât-ı Şâhâne’ye gönderilmiş olan on nefer usta ve amele vâsıl olub istihzâr olunan tarlalarda işe başlatılmış olduğu ve merkûmlara usûl ve emsâline tevfiken amele ta‘yînâtı virilmekde bulunduğu cânib-i meclis-i meb‘ûs şukkanızda beyân olunmasıyla ve ötedenberü bu çiftlikâtda mustahdem çobanlar ve amele-i sâireye ta‘yînât virile geldiği cihetle bunlara dahi onlara tatbîkan ta‘yînât i‘tâsı lâzımgeleceği meclis-i mezkûrdan ifâde kılınmasıyla olvecihle ta‘yînât-ı mezkûrenin i‘tâ olunması siyâkında şukka terkîm kılındı. Fî 6 Şevval sene 1275 (9 Mayıs 1859).” BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 8.

¹⁰⁰ “... mevcûd olan duhânın içinden bir erbâbına yine olmkdâr tütün tefrîk ve fakat pişkin ve sararmış yaprakları intihâb itdirilerek irsâl buyurulduğu ve cem‘an kırk kıyye tütünün aynen taraf-ı ‘âcizaneme zimmet kayd olduğu hâlde müstelzem-i mahzûziyet olunacağı beyânıyla istifsâr tab‘-ı sâmilere ibtidâr kılındı efendim. Fî 10 Şaban sene 1277 (21 Şubat 1861)”. BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 19.

¹⁰¹ “Ma‘lûm-ı vâlâları buyurulduğu üzere Çiftlikât-ı Şâhâne hasilâtından mahallinde mevcûd olub mukaddema bir mikdârı fûrûht olunmuş olan tütünden geçenlerde celb ve mübâyaa olunan ma‘lûmü'l-mikdâr tütün hitâma reside olmuş olmağla mezkûr tütünden erbâbı ma‘rifetiyle seçiverilerek birinci cinsinden olmak üzere on bohça tütünün serian savb-ı muhibbâneme irsâl ve mikdâr-ı kıyyesinin dahi pusulası isbâl buyurulması husûsuna himem-i behiyyeleri derkâr buyurulak mütemennâdır efendim. Fî 19 Zilhicce sene 1279 (7 Haziran 1863)”. BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 37.

¹⁰² BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 38.

ve bundan dolayı mutlu olduklarını ifade etmektedir. Tütünün ücretinin daha sonra belirlenecek fiyat üzerinden hesaplanarak ödeneceğini belirtmektedir¹⁰³.

29 Mart 1864 tarihli meclis kararından anlaşıldığı üzere yerli tütünün kıyyesinin 12 kuruş olarak belirlendiği görülmektedir. Tütün fiyatının 9 kişilik bir heyet tarafından belirlendiği, fiyat kararının belirtildiği belgeden anlaşılmaktadır. Bu 12 kuruşun altı kuruşu gümrük vergisi, 6 kuruşu ise Hazine-i Hassa'ya verilecek ücret olarak belirlenmiştir¹⁰⁴. Tütün ücretinin yarısının gümrük vergisi şeklinde alınması dikkat çekici bir husustur.

2. Pamuk

Pamuk lifinin ilk defa insanoğlu tarafından hangi tarihte kullanılmaya başlandığı hakkında bir bilgi mevcut bulunmamakla beraber pamuktan yapılmış materyalin MÖ 4000 yılında Hindistan'da kullanıldığı bilinmektedir. Pamuk tarımının, Türkiye'de, MÖ 330 yılına dek geriye giden uzun bir tarihçesi vardır. Ancak, pamuk tarımındaki asıl gelişmeler, 11. yüzyılda, Selçuklu Türkleri döneminde olmuştur¹⁰⁵. Osmanlı Devleti, Mısır'dan getirilen pamuk tohumlarını, Ege ve Çukurova Bölgelerinde çiftçilere ücretsiz dağıtmış, bu konuda üreticilere sağlanan diğer desteklerle birlikte pamuk üretimi özendirilmiş; verilen teşvikler sayesinde pamuk üretiminde önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

1860'lı yılların başında ticari değeri yüksek piyasaya dönük tarım ürünlerinden olan pamuğun üretimini teşvik amacıyla öşür muafiyeti getirilmiştir. 1861 yılında başlayan Amerikan iç savaşı, Avrupa dokuma sanayiinin ham pamuk ihtiyacının Amerika'dan karşılanmasını zorlaştırınca 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin önemli bir ihraç malzemesi olan pamuğun üretim ve ihracının yeniden canlandırılması için çalışmalar yapılmıştır¹⁰⁶. Ancak dokuma sanayiinin gelişmemiş olması diğer ülkelerle rekabet şansını azaltmış ve yalnızca ham pamuk ihracatı yapılarak gelir sağlanabilmiştir. Pamuk veriminin

¹⁰³ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 40, 20 M 1280/7 Temmuz 1863

¹⁰⁴ "... duhânın mîkdâr ve kemiyetini şimdi buraca satılacak olduğu hâlde beher kıyyesi kaç guruşa fûrûht olunabileceğini mübeyyin bâlâsı defterlü mazbatasının hemân bilâ te'hir isbâli emr ü fermân buyurulmuş ve icrâ-yı icâbına lede'l-istizân duhân-ı mezkûrun mîkdâr ve kemiyeti meclisce ve Yenice duhânın buraca alım ve satımı olmadığından bâhâsı esnâfca mahsûb olub yerlü tütünü tabir olunan duhânın beher kıyyesini altı guruş gümrük ve altı guruş dahi Hazîne-i Celîle-i Hassa için virilmek üzere beynülesnâf oniki guruş bâhâ takdîr olunmuş olduğu muhat ilm-i âli-i nezâretpenâhîleri buyuruldukda olbâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 21 Şevval sene 1280. Fî 17 Mart sene 1280 (29 Mart 1864)". BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 44.

¹⁰⁵ Hüseyin Tuncay Tümer, **Çırcırlama Yöntemlerinin Pamuk Kalitesi Üzerine Etkileri**, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Fakültesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana, 2010, s. 17.

¹⁰⁶ Tefvik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s. 51.

geliştirilmesinde önce İngilizler sonra da Almanlar etkili olmuşlar ve ticarî ayrıcalıkları ellerinde tutmaya çalışmışlardır¹⁰⁷.

Mihaliç ve Kirmasti taraflarında yetiştirilen ürünler arasında özellikle sanayi inkılâbı sonrasında önemi artan pamuğun da olduğu görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn koyunlarının halka ait pamuk tarlalarına girerek bunlara zarar verdiği bundan dolayı halkın bu durumdan rahatsız olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır¹⁰⁸.

Çiftlikât-ı Hümâyûnların bir numune çiftliği, örnek çiftlik olarak kullanılmasından dolayı çiftçilere model olması açısından her türlü ürünlerin ilk olarak yetiştirildiği yerler oldukları görülmektedir. Bu bağlamda çiftliklerde pamuk üretiminin de yapıldığı, değişik cinslerinin denendiği anlaşılmaktadır. 1914 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'de yetiştirilmek amacıyla Ziraat Nezareti tarafından iki cins pamuk tohumu gönderildiği belirtilmektedir¹⁰⁹.

3. Boya Tohumu

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda yetiştirilen sanayi ürünleri arasında boya tohumunun da yer aldığı görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a dönemin Paris Büyükelçisi Süleyman Paşa seraskerlik yaptığı dönemde Karesi Kaymakamı olan Hasan İhsan Efendi vasıtasıyla 119 kile boya tohumu satın aldırarak dönemin Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü olan Sabit Efendi'ye göndertmiştir. Tohumun fiyatı olan 14.297,5 kuruş Karesi Kaymakamlığı'nın H. 1262 (M. 1849-50) senesi gelirinden ödenmiştir. Bu rakamın daha sonra Darbhane-i Âmireden Maliye Hazinesi'ne teslim edilmesi istenmektedir. Ahmed Sabit Efendi'nin görevden ayrılmasından sonra yapılan incelemede 119 kile tohumun bir kilesinin kaybolduğu görülmektedir. Sabit Efendi'den sonra gelen müdür döneminde tohumun 78 kilesinin ekildiği, 40 kilenin de satıldığı anlaşılmaktadır¹¹⁰.

¹⁰⁷ Fahri Yavuz-Tayfur Çağlayan, "Türkiye Tarımının Tarihi", **Türkiye'de Tarım**, ed. Fahri Yavuz, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 7.

¹⁰⁸ "Suâl: Kuyumcu Artin sen ne diyeceksin niçün ağnâm-ı şâhânenin sudan men'ine ve külliye-tlü telefine sebep oldun bu kadar cesâret olur mu?"

Cevâb: Hayır efendim ben sebep olmadım hâşâ vardım mâlımı gördüm çobanlar koyunları pambuğuma urmuşlar Cuma günü meclise geldim ve Ahmed Efendi hazır idi "*benim tarlamı çobanların çiğnemiş mâlının sâhibi ol*" diyerek haber virdim ve Ahmed Efendi de "*ziyân var ise keşf olunsun*" dedi bende "*ziyân istemem mâlınız zabt it ziyân itmesün*" didim fi 25 safer sene 1281 (30 Temmuz 1864). Kuyumcu Artin". BOA, **İ. MVL**, no. 525/23557, s. 46.

¹⁰⁹ BOA, **HH d**, no. 4795, 10 Nisan 1330/23 Mayıs 1330, s. 74.

¹¹⁰ "Çiftlikât-ı Şâhâne'ye zer' olunmak üzere Paris sefiri devletlü Süleyman Pâşâ hazretlerinin mukaddemân seraskerlikleri avânında Karesi kaimakâmı bulunan Hasan İhsan Efendi ma'rifetiyle yüz on dokuz kile boya

4. Zeytin

Tüm Akdeniz çevresinde yetişen zeytinin kökeninin muhtemelen doğuda olduğu belirtilmektedir. Zeytinin varlığı donma olaylarının da az görüldüğünün bir göstergesidir. Çünkü zeytin ağacı, 6 derecenin altında bir ısıya dayanmamaktadır¹¹¹. Günümüzde dünyanın her iki yarım küresinin 30-45. enlemleri arasında yetiştirilen zeytin, Akdeniz ülkelerinde eskiçağlardan beri bilinen ve ziraatı yapılan bir üründür. Şartlar müsait olduğu takdirde kıyı şeridinde 200 metrelik bir mesafe içinde ve 600-700 m. yüksekliğe kadar olan yerlerde yetiştirilir. Ağaç dikildikten 7-8 yıl sonra mahsul vermeye başlasa da en yüksek verim 10.-15. yıllarda elde edilir. Killi, kireçli, derin, kuru ve su geçiren topraklarda iyi yetişen zeytin, Osmanlı Anadoluşunda da denize kıyı olan bölgelerde üretilmekte idi. Zeytin ve zeytinyağı, sofralık ürün olarak tüketilmekle beraber, sabun üretiminde de kullanılmakta idi¹¹².

Osmanlı Devleti'nde uygulanan iaşecilik politikasının bir gereğı olarak Osmanlı sınırlarında yetişen zeytin miktarının iç tüketimi karşılamaya ancak yetişmesinden dolayı yurtdışına satılmasına izin verilmemiştir. Özellikle İstanbul'a yeterli miktarda zeytinyağı ve sabunun gönderilmesi hususunda XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ve daha sonraki dönemlerde üretim bölgelerindeki ilgili görevliler ve üreticiler uyarılmıştır. İstanbul'un ihtiyacı olan ürün temin edilmeden muhtekir ve madrabaz takımıyla müstemem vs. tüccara zeytinyağı ve sabun satışının yasak olduğu belirtilmiş ve yasağı uymayanların sürgün, hapis, kalebentlik gibi cezalara çarptırıldıkları kayıtlarda yer almaktadır¹¹³.

Tanzimatın zirai üretimin teşviki amacıyla getirdiğı, zirai ürün ticaretinin serbestleştirilmesi, bu konudaki en önemli çalışmadır. Devlet tekelleri ve devlet mübayaaları büyük ölçüde tasviye edilmiştir. Zirai teşvik tedbirlerinin bir diğere uygulaması

tohumu bi'l-mübâyaa müdür-i sâbık Sabit Efendi'ye isrâ ve tohum-ı mezkûrun bâhâsı olan on dörtbin ikiyüz bu kadar guruş kaimakâmlık-ı mezkûrun altmış iki senesi emvâlinde i'tâ kılınmış olduğu beyânıyla..." BOA, **HH d**, no. 66, s. 27, 13 S 1263/31 Ocak 1847.

¹¹¹ Ernle Bradford, **Akdeniz (Bir Denizin Portresi)**, çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Mart 2004, s. 29.

¹¹² Durmuş Volkan Karaboğâ, **Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Tarım**, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2010, s. 102.

¹¹³ A. Latif Armağân, "XVIII. yüzyılın İkinci Yarısında Edremit Körfezi ve Ege Adalarında Zeytinyağı Üretimi ve İstanbul'un Zeytinyağı İhtiyacının Karşılanması Üzerine Bir Araştırma", **Perspectives on Ottoman Studies: Papers from Th 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (Ciepo) at Thre University of Zagreb 2008**, edited by: Ekrem Čaušević, Nenad Moaçanın and Vjeran Kursar, Berlin: LIT Verlag 2010, s. 598.

da ticari değeri yüksek ürünlerin üretiminin teşvik edilmesi amacıyla zeytin üretiminde öşür muafiyetinin sağlanmasıdır¹¹⁴. 1850 yılında zeytin üretmeye yeni başlayanlar yirmi beş yıl, yabancı zeytin ağaçlarını aşılıyarak üretimi artırmaya çalışanlar ise yirmi yıl vergiden muaf tutulmuşlardır¹¹⁵.

Arşiv kayıtlarında üretimle ilgili bilgilerden anlaşıldığı üzere zeytin yetiştirmek için uygun iklim ve yüksekliğe sahip bulunan Mihaliç ve Kirmasti'deki Çiftlikât-ı Hümâyûnlarda zeytin yetiştiriciliği ve zeytinyağı üretimi yapıldığı görülmektedir. Zeytinyağı kayıtlarda “revgan-ı zeyt” şeklinde geçmektedir. Zeytinin satışının yapıldığı görülmemekte, sadece Çiftlikât-ı Hümâyûn'un ihtiyaçlarını karşıladığı tahmin edilmektedir.

5. Şeker Pancarı

Milattan önceki dönemlerde Balkanlar, Anadolu, Akdeniz sahilleri, Ermenistan, Suriye, Irak, Fransa, İrlanda, Hollanda, İngiltere gibi bölgelerde tarımı yapıldığı bilinen şeker pancarı ilkçağlardan itibaren değişik hastalıkların tedavisinde kullanılan bir bitkidir. Günümüz şeker sanayisinin hammaddesi olan şeker pancarı, ilk olarak Almanya'da ıslah edilerek üretilmiştir. Başlangıçta %5 olan pancardaki şeker oranı, daha sonra %20'ye kadar çıkartılmıştır. Dünyadaki ilk şeker fabrikası, 1802 yılında yine Almanya'da kurulmuştur¹¹⁶. 19. yüzyılda şeker üretiminin önem kazanmasıyla şeker pancarı veya kamışı üretilen yerlerde şeker fabrikaları kurulmaya başlanmıştır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde de şeker pancarı üretimine önem verilmeye başlanmıştır. Ayrıca şeker fabrikası kurulması için de çalışmalar yapılmaya başlanmış ancak bu gerçekleştirilememiştir.

“*Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Müdüriyeti*” defterinde yer alan 5 Nisan 1894 tarihli kayıta iki sandık şeker tohumu bulunduğu ve bu tohumların gönderilen “*tarifnâme*”ye (kullanma kılavuzu) uygun bir şekilde yetiştirilmesi tavsiye edilmektedir¹¹⁷. 15 Ağustos 1894 tarihli kayıta şeker pancarında bu sene mahsul alınıp alınmadığı Çiftlikât-ı

¹¹⁴ İsmail Yıldırım, “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 11, S. 2, Elazığ, 2001, s. 315.

¹¹⁵ Adem Keleş, **XIX. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Modernleşmesi Ve Tarımı Geliştirmek İçin Uygulanan Teşvik Politikaları**, SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2008, s. 44.

¹¹⁶ Mehmet Karayaman, “Osmanlı Devleti'nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXV, S. 1, İzmir, Temmuz 2010, s. 299.

¹¹⁷ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 2.

Hümâyûn'dan sorulmaktadır¹¹⁸. Şeker pancarından sonraki günlerde Hazine-i Hassa'ya numune olarak gönderilmiştir. Daha sonraki kayıtlarda, Hazine-i Hassa tarafından hasat zamanı geldiğinde altışar yedişer tane şeker pancarı talep edilmiş kalanın ise hayvanlara yedirilmesi tavsiye edilmiştir¹¹⁹. Daha sonra Hazine-i Hassa'ya 60 adet şeker pancarı gönderildiği ve bunların tahlil edilmesinin istendiği görülmektedir. Bu şeker pancarları için 135,5 kuruş ücret alındığı kayıtlarda yer almaktadır¹²⁰.

C. YUMRULU BİTKİLER

1. Soğan

Tüm dünyada gelir düzeylerine bakılmadan bütün insanların her gün tükettiği kuru soğan, gerek yemeklerde pişmiş olarak gerekse salatalarda çiğ olarak büyük miktarlarda tüketilmektedir. İnsanlık tarihinin başlangıcından beri tüketilen kuru soğanın bilinen anayurdu ülkemizin de içinde yer aldığı Küçük Asya bölgesidir¹²¹. Mihaliç, günümüzde olduğu gibi Osmanlı döneminde de soğan yetiştiriciliğinde önemli bir yere sahipti. Burada üretilen mor soğanlar “*Karacabey soğanı*” adıyla marka haline gelmiştir. Günümüzde Bursa-Karacabey (%7), Amasya-Suluova (%13) ve Ankara-Polatlı'dan (%12) sonra Türkiye soğan üretiminde üçüncü önemli merkezdir¹²². Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda elde edilen soğanların Osmanlı sarayına gönderildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1901 yılı Ocak ayında saray-ı hümayuna 36.688 kıyye (47.034 kg) soğan gönderildiği muhasebe kaydından anlaşılmaktadır¹²³.

2. Sarımsak

Osmanlı Devleti'nde sebzeler içerisinde en çok üretimi yapılan ve kaynaklarda pekçok yerde piyaz ve sir olarak belirtilen soğan ve sarımsak yer almaktadır¹²⁴. Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarında yetiştirilen sebzeler arasında sarımsağın önemli bir yerinin olduğu yetiştirilen ürünlerin gösterildiği kayıtlarda yer almaktadır.

¹¹⁸ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 15, 3 Ağustos 1310/15 Ağustos 1894.

¹¹⁹ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 18, 9 Rebiülevvel 1312/10 Eylül 1894.

¹²⁰ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 24, 2 C 1312/1 Aralık 1894.

¹²¹ Pervin Karahocagil, “Kuru Soğan”, **Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayınları**, S. 4, Nüsha: 9, Ankara, Eylül 2003, s. 1.

¹²² Karahocagil, a.g.m., s. 3.

¹²³ BOA, **HH d**, no. 2856, s. 34.

¹²⁴ İbrahim Solak, “Osmanlılarda İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Sebze ve Meyve Üretimi”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Konya, Güz 2008, s. 230.

3. Patates

İlk olarak İnkaların, MÖ 2000 yıllarında mısırın yetiştirilemediği yüksek yerlerde yetiştirmeye başladığı patates bitkisi, Coğrafi Keşifler sonucunda İspanyollar tarafından 1539'da Peru'dan getirilmiştir¹²⁵. Önceleri İspanya, İngiltere gibi ülkelerde çok fazla rağbet görmeyen patates daha sonra yapılan ıslah çalışmaları sonucunda, kıtlık ve savaş zamanlarının aranan ürünü haline gelmiştir¹²⁶. Patatesin Osmanlı topraklarına gelişi ile ilgili kesin bir zaman söylenememekle birlikte, ilk defa II. Mahmud döneminde saray mutfaklarına girdiği tahmin edilmektedir. 1850'lere kadar Osmanlı'da patates tüketimi çok yaygın değildir ve daha çok yabancı konuklara ikram maksadıyla ithal edilmektedir. Patates ziraati de Boğaziçi ve Adapazarı civarında 1877-78 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra başlamıştır¹²⁷.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda yetiştirilen ürünler arasında bir numune çiftliği gibi hareket ettiğinden dolayı patates de yer almaktadır. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da patates yetiştiriciliği konusunda gerekli bilgilendirmeyi yapmak amacıyla kitapçık basıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır¹²⁸.

D. DİĞER ÜRÜNLER

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yukarıda belirtilen ürünler haricinde, karpuz, kavun, fasulye, bostan, mercimek, nohut, bakla gibi ürünlerin de yetiştirildiği görülmektedir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun bulunduğu topraklarda kavun, karpuz yetiştiriciliğinin yapıldığı görülmektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde özellikle "deli reis" adı verilen kavunun çok meşhur olduğu belirtilmektedir¹²⁹. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda Hazine-i Hassa Nezâreti memurlarına gönderilen hediyeler arasında 1860'lı yıllarda karpuzun yer

¹²⁵ Braudel, Maddi Uygarlık..., s. 151.

¹²⁶ Mehmet Yılmaz, "Osmanlı'da Patates Tarımının Başlaması ve Sonuçları", **Perspectives on Ottoman Studies: Papers from Th 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (Ciepo) at Thre University of Zagreb 2008**, edited by: Ekrem Čaušević, Nenad Moaçanin and Vjeran Kursar, Berlin: LIT Verlag 2010, s. 821-822.

¹²⁷ Hatice Oruç, "KitapTanıtımı: Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008, edited by: Ekrem Čaušević, Nenad Moaçanin and Vjeran Kursar, Berlin: LIT Verlag 2010, 1033 s.", **OTAM Dergisi**, S. 28, Ankara, 2010, s. 256.

¹²⁸ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 30, 14 N 1312 / 11 Mart 1895.

¹²⁹ Evliya Çelebi Mehmed Zilli İbn-i Derviş, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, C. V/X, İkdâm Matbaası, Dersaadet (İstanbul), 1315, s. 293-294.

aldığı görülmektedir¹³⁰. Yine sâlnâmelerde bölgede kavun ve karpuz üretiminin yapıldığı belirtilmektedir¹³¹. Günümüzde de bu topraklarda kavun ve karpuz yetiştiriciliğinin yaygın olarak yapıldığı görülmektedir.

III. ÇİFTLİKÂT-I HÜMÂYÛN'DA TARIMI GELİŞTİRMEYE YÖNELİK ÇALIŞMALAR

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda ilk dönemlerde daha çok hayvancılık faaliyetlerinin yapıldığı görülmektedir. Osmanlı'nın kaybettiği topraklardan gelen muhacirlerin iskân edilmesinde geniş ve verimli topraklara sahip bulunan çiftlikât-ı hümâyûnlar önemli bir misyon üstlenmişlerdir. Tüm çiftlikât-ı hümâyûnlarda olduğu gibi Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda da bulunan arazilerin değerlendirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarının verimli bir şekilde değerlendirilmesi amacıyla Ziraat Müfettişi Aram Efendi'nin bir rapor sunduğu görülmektedir. Bu raporda Aram Efendi Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarının %10'unda ziraat yapıldığını belirtmekte ve bu oranın artırılması gerektiğini ifade etmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarının verim açısından çok münbit olduğunu belirten Aram Efendi tarım alanındaki teknik gelişmelerden de yararlanarak bu topraklardan alınan verimin artacağını belirtmektedir. Bir dönüm topraktan bu çalışmalar neticesinde 1 liralık (100 kuruş) bir gelir elde edilebileceği ifade edilmektedir. Yine tarımın geliştirilmesi için tarım yapılabilecek arazilerin genişletilmesiyle de tarımsal üretimden elde edilecek verimin artacağını ifade etmektedir¹³².

Bunlardan biri, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yapılacak çalışmalar için bir '*ıslah komisyonu*' kurulmasıdır. Yine Çiftlikât-ı Hümâyûn'un modernleştirilmesi amacıyla maliye müsteşarı Vetendorf Efendi¹³³ aracılığıyla 20.000 frank maaşla Almanyalı Mösyö Mayer'in müdür olarak buraya getirildiği görülmektedir. Mösyö Mayer'in isteği üzerine

¹³⁰ BOA, İ. MVL, no. 525/23557, s. 49, 9 Ra 1280 / 24 Ağustos 1863.

¹³¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1302, s. 399.

¹³² BOA, Y. PRK. OMZ (Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı, Orman Maadin ve Ziraat Nezâreti Maruzatı), no. 1/10, s. 1, 26 Kânûnisânî 1297 / 7 Şubat 1882.

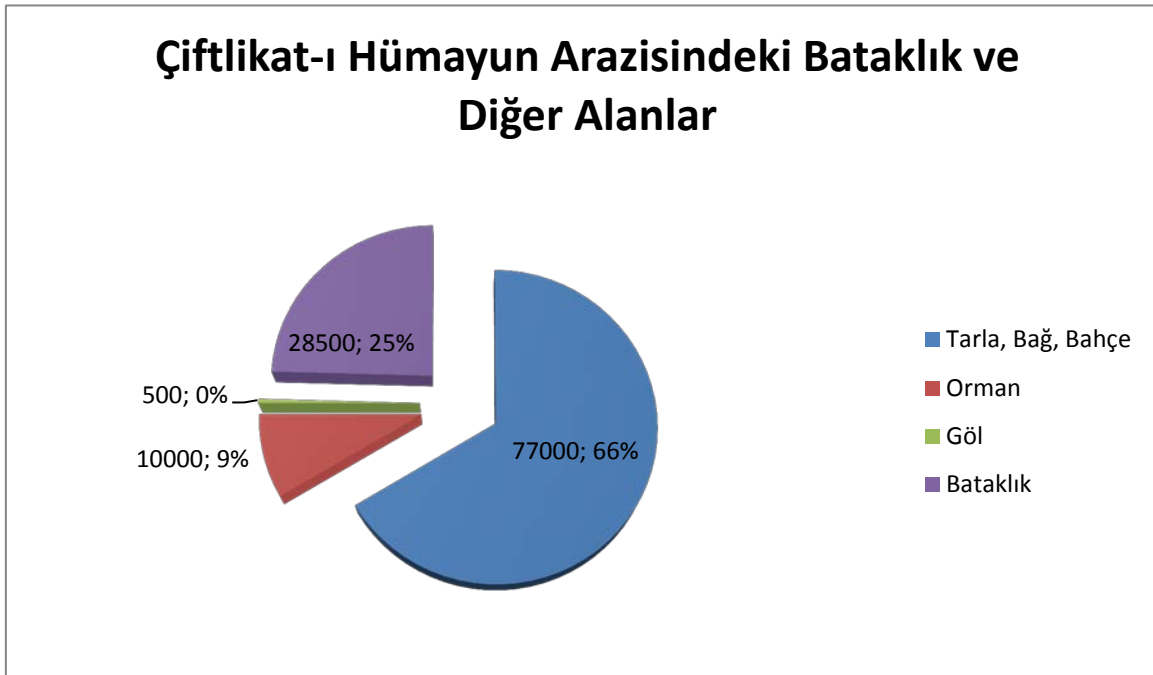
¹³³ Maliye Müsteşarı Vetendorf'un bu göreve 1880 yılında atandığı görülmektedir. BOA, Y. A. HUS, no. 165/96, 13 N 1297 / 19 Ağustos 1880.

yine Almanya'dan yıllık 5000 frank maaşla iyi eğitimli bir ziraat memuru getirilmesi istendiği görülmektedir¹³⁴.

A. BATAKLIKLARIN KURUTULARAK TARIM ARAZİSİ HALİNE GETİRİLMESİ

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu topraklarının bulunduğu bölgeler çanak konumundaki coğrafi yapısından dolayı özellikle yağışların fazla olduğu mevsimlerde sular altında kalmakta ve bataklık alanlar çok fazla bulunmaktaydı. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağlı çiftliklerin 1880 yılında kiraya verildiği kira sözleşmesinde toplam çiftlik topraklarının mevcudu tarla, bağ, bahçe, orman, göl ve batatlıkların toplamı olarak 116.000 dönüm şeklinde hesaplanmıştır. Bunların yaklaşık 28.500 dönümü bataklık olarak gösterilmektedir.

Tablo 36 Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu Topraklarının Dağılımı (Dönüm Olarak)



Kaynak: BOA, **Y. PRK. HH**, no. 6/51.

Kira sözleşmesinin 14. maddesine göre kiracı, Gürcü Panayot Efendi'nin bu bataklıkları kurutup tarım arazisi haline getireceği ifade edilmektedir. Böylelikle hem

¹³⁴ BOA, **Y. MTV**, no. 10/76, 25 Ca 1300 / 3 Nisan 1883.

açılan araziden kiracı yararlanabilecek hem de Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki verimli topraklar genişletilmiş olacaktır¹³⁵.

Bataklıkların tarım arazisi haline getirilmesi amacıyla bölgeye muhacirlerin yerleştirilip tarımın geliştirilmeye çalışıldığı ve Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarının şe'nlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Çiftlikât-ı hümâyûn müdürlerinden Almanyalı Mösyö Mayer tarafından hazırlanarak sunulan raporda bataklıkların kurutulması halinde Çiftlikât-ı Hümâyûn gelirlerinin büyük oranda artacağı belirtilmiştir. Bu işin yapılması için padişah tarafından onay verildiği ve bu iş için Maliye Müşetşarı Vetendorf Efendi'nin görevlendirildiği görülmektedir¹³⁶. Çiftlikât-ı Hümâyûn'un her tarafında bulunan bataklıkların kurutulması ile ilgili olarak bir mühendis görevlendirilmiş ve Nafia Nezâreti tarafından bir komisyon oluşturulmuştur¹³⁷.

1914 yılında Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki bataklıkların kurutulması amacıyla bir kanal açılacağı belirtilmektedir. Bu iş için bir mühendis görevlendirilmiş ve mühendisin masraflarının karşılanması Hazine-i Hassa tarafından Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu idaresinden talep edilmiştir¹³⁸.

B. BÖLGEDEKİ TOPRAKLARA MUHACİRLERİN YERLEŞTİRİLMESİ

19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Kırım, Kafkaslar ve Rumeli'den Anadolu topraklarına yoğun bir şekilde yapılan göçler sonucunda bölgeye gelen muhacirlerin yerleştirilmesiyle Mihaliç ve Kirmasti'de de idari, ekonomik ve sosyal anlamda önemli değişiklikler meydana geldiği ve hızlı bir büyüme ve gelişme sürecine girildiği gözlenmektedir. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan (93 Harbi) sonra meydana gelen kitlesel göçleri düzenlemek ve göçmenlerin sorunlarıyla ilgilenmek amacıyla *İskân-ı Muhacirun Komisyonu* kurulmuştur. Sonraları her vilâyette bir *İskân-ı Muhacirun Müdürlüğü* kurulup hepsi de İstanbul'daki genel müdürlüğe bağlanmıştır. 1914'de bu genel müdürlüğün ismi *Aşair ve Muhacirun Müdüriyet-i Umûmiyesi* adını alarak, faaliyet

¹³⁵ "Müste'cer Çiftlikât-ı Hümâyûn derûnunda bulunan yirmi sekiz bin beşyüz (28.500) dönüm mikdârı bataklıkların kurutdurulmasına ve bu yüzden çiftlikât arâzisinin tevsî'ine çalışacağından bundan istihsâl iyleyeceği kâr ve ziyân dahi kendüsüne âid olacaktır." BOA, Y. PRK. HH, no. 6/51.

¹³⁶ Dörtok Abacı, a.g.e., ek 26.

¹³⁷ BOA, Y. MTV, no. 12/54, 1 Z 1300 / 3 Ekim 1883.

¹³⁸ BOA, HH d, no. 4795, s. 83, 19 Teşrînisâni 1330/1 Aralık 1914.

alanını göçmenlerin yanısıra aşiretlerin iskânını da teşmil edecek bir şekilde genişletmiştir¹³⁹.

93 Harbi sonrasında, 28 Kasım 1880 tarihli kayıta yer alan bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Çiftlikât-ı Hümâyûn arazilerine 300 hanelik karyeler inşa edilmesi ve buralara Dobruca ve Deliorman ahalisi gibi ziraat ve sanat erbabı muhacirlerin iskân edilmesi istenmektedir. Bu gelecek muhacirlere temessüken (borç senediyle) öküz ve gerekli tarım aletlerinin mahalli anbarlardan verilmesi istenmektedir. Ayrıca muhacirlere öşür alınan zahireden tohum verilmesi tavsiye edilip, elde edilen mahsulden alınacak öşürün 6/10'unun ziraata ve 4/10'nun Hazine-i Hassa'ya verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Çiftliklerde hayvancılığın yanında 1880'lerden itibaren tarıma da önem verildiği görülmektedir. Çiftlikte mevcut hayvanların satışından elde edilecek 10.000 altın ile muhacirlerin yerleştirilmesi için hane inşa edilmesi ve çiftlik hayvanı alınması tavsiye edilmektedir¹⁴⁰.

Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardan, devlete bağlı topraklara kaçan halk devlet tarafından uygun yerlere yerleştirilmektedir. Özellikle yerli halkı rahatsız etmemek amacıyla muhacirler önceleri padişah emlakı olan çiftlikât-ı hümâyûnlara yerleştirilmiştir. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere Çiftlikât-ı Hümâyûn'a yerleştirilen muhacirlerin daha sonra uygun yerlere, yerleştirildikleri yerlerde tarımı geliştirmek amacıyla yapılacak ıslahatların da desteklenmesi amacıyla yerleştirildikleri görülmektedir¹⁴¹.

Bu şekilde Çiftlikât-ı Hümâyûn'a bağlı Akçasığırlık ve Ekmekçi'ye H. 1296 (M. 1878-79) yılında yaklaşık 200 hane muhacir yerleştirildiği belirtilmektedir. Bunlardan 90 hanenin mahalli hükümet tarafından, 110 hanenin *Anadolu Ciheti İskân-ı Muhacirun Memuru* Ahmed Hamdi Paşa tarafından istendiği zaman başka bir yere yerleştirilmek koşuluyla ve senet alınarak yerleştirildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Mahalli hükümetin yerleştirmiş olduğu 90 hane başka yerlere yerleştirilmiş, ancak bunlar birer ikişer tekrar geri dönerek Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarına yerleşmişlerdir. Daha sonra bu muhacirlerin

¹³⁹ Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**, Eren Yayınları, İstanbul, 1987, s.119-120.

¹⁴⁰ BOA, Y..PRK.AZJ, no. 4/18, 16 Teşrin-i Sâni 1296 / 28 Kasım 1880.

¹⁴¹ "Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda bulunan muhâcirinin mezkûr çiftlikâtca mütesavver olup peyâpey mevki'-i icrâya konulmakda olan sûr-i islâhiye icabınca diğer mahalle nakl ve iskânları lâzım gelecek keyfiyet-i evvel ve âhar iskân-ı muhâcirîn me'mûriyetiyle ol tarafda bulunan devletlü Ahmed Hamdi Pâşâ hazretlerine bildirilmiş idi." BOA, Y. MTV, no. 9/39, 20 B 1299 / 7 Haziran 1882.

yerleştirilmeleri için Arap Çiftliği arazisinin uygun olduğu teklif edilmiştir¹⁴². Ancak Ahmed Hamdi Paşa uzun süreden beri boş ve harap durumda olan Evkâf-ı Hümâyûn'a bağlı Arap Çiftliği arazisinin muhacirlerin yerleştirilmesiyle alakalı talimatnameye uygun olmasına rağmen çok münasip bir yer olmadığını ve 160 hanenin yerleşmesi için yetersiz olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı muhacirler için daha uygun bir yerin belirlenerek hızlı bir şekilde kendisine haber verilmesini istemiştir¹⁴³.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'a yerleştirilen muhacirlerin değişik sıkıntılar yaşadığı ve bundan dolayı yerlerinin değiştirildiği görülmektedir. Göni Karyesi'nde bir tarlaya yerleştirilen 19 hane Çerkez muhacirinin oturdukları hanelerinin alçak olmasından dolayı evlerini su basması nedeniyle biraz daha yukarılarda Kavaklı karyesine yerleştirilmesi Çiftlikât-ı Hümâyûn İdâresinden istenmiştir. Hazine-i Hassa tarafından talep edilen bu istekte ayrıca bu toprakların Çiftlikât-ı Hümâyûn arazisi olup olmadığının araştırılıp bildirilmesi istenmektedir. Bu muhacirlerin tarlalarda ücretle ziraat yaptıkları yine aynı belgedeki ifadelerden anlaşılmaktadır¹⁴⁴.

H. 1303 (M. 1885-86) tarihli Hüdâvendigâr Vilâyet Sâlnâmesi'ne göre Mihaliç'e 13.310, Kirmasti'ye ise 15.591 muhacirin yerleştirildiği görülmektedir. Rumeli ve Kafkaslardan gelen bu muhacirlerin bir kısmının da Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarına yerleştirildikleri görülmektedir. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında çiftliklere 1124 kişiden oluşan 284 hane yerleştirilmiştir.

Tablo 37 93 Harbi'nden Sonra Çiftlikât-ı Hümâyûn Topraklarına Yerleştirilen Muhacirler¹⁴⁵

Karye	Hane	Nüfus	Mahall-i Hicret
Fazlı Konağı	25	109	Rumeli
Etmekci Mer'ası Karyesi	59	193	Çerkez
Canbaz	30	158	Türk ve Çerkez
Akçasığırlık	100	318	Çerkez
Okcu Göni	50	262	Türk ve Tatar

¹⁴² BOA, Y. MTV, no. 12/54, 1 Z 1300 / 3 Ekim 1883.

¹⁴³ BOA, Y. MTV, no. 9/59, 4 N 1299 / 20 Temmuz 1882.

¹⁴⁴ Kemal Gurulkan ve değerleri, **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012, s. 350.

¹⁴⁵ **Hüdâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi**, 1303, s.80-82; Hakkı Yazıcı - Muammer Demirel, “ “93 Harbi” (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'nden Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C. 12, S. 29, 2006, s. 273-274.

Sultaniye (Karayani)	20	84	Rumeli
TOPLAM	284	1124	

Berlin Antlaşması'yla Karadağ'ın bağımsız olması üzerine, bu bölgede kalan Müslümanlar buradan Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. 31 hane Nikşik muhaciri önce İstanbul ve ardından Draç'a sevk edildi. Ancak buranın havasına uyum sağlayamayınca Kosova'nın Berane kazasına gönderildiler¹⁴⁶. Daha sonra sadrazam tarafından bunların Anadolu'da İstanbul'a yakın bir yere iskân edilmeleriyle ilgili Dâhiliye Nezâreti'ne tezkire yazılmıştır¹⁴⁷. Bu durum daha sonra Dâhiliye Nezâreti tarafından Muhacirun Komisyonu'na iletilmiştir¹⁴⁸. Bu muhacirlerin, Çiftlikât-ı Hümâyûn arazilerinden Han-ı Barcin* denilen yere yerleştirilmesi teklif edilmiştir¹⁴⁹. Daha sonraki yazışmalardan anlaşıldığı üzere Nikşik Muhacirlerinin yerleştirilmesi için Hudâvendigâr ve Ankara Vilâyetleri'ne yazılar yazılarak, ziraate uygun, boş, havası iyi olan yerlerin tespit edilerek Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmesi istenmiştir. Ankara Valisi Abidin Paşa Dâhiliye Nezâreti'ne yazmış olduğu yazıda Ankara'da muhacirlerin yerleştirilmesi için birkaç yer teklif etmiş, ancak bunların ziraate uygun olmasına rağmen havasının iyi olmadığı belirtilmiştir¹⁵⁰.

İlerleyen dönemlerde ise, Eskişehir ve Ankara yakınlarındaki yerlere muhacirlerin yerleştirilmediği anlaşılmakta olup, muhacirlerin vekillerinin daha önce gördükleri, Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na bağlı Kızıllar Çiftliği'ne yerleşmek istedikleri anlaşılmaktadır. Hazine-i Hassa Nâzırı, bu durum üzerine irâde-i seniyye gereği muhacirlerin yerleştirileceğini, ancak kış mevsiminde yerleşmelerinin sıkıntı oluşturabileceğini baharda göç etmelerinin daha uygun olacağını belirtmiştir¹⁵¹. Bu 31 hane muhacirin yerleştirilmesi işini bizzat Sadrazam Cevat Paşa'nın takip ettiği, Dâhiliye Nezâreti ve Muhacirûn Komisyonu ile irtibat halinde oldukları görülmektedir.

29 Aralık 1903 tarihli irâdeden anlaşıldığına göre Kızıllar Çiftliği'ne Nikşik Muhacirleri'nden 13 hane yerleştirilmiştir. Yukarıda yer alan bilgilere göre 31 hanenin

¹⁴⁶ Nedim İpek, "Kosova Vilâyeti Dâhilinde Gerçekleşen Göçler", **History Studies**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Vol. 2/1, 2010, s. 69.

¹⁴⁷ BOA, **DH. MKT**, no. 75/2, s. 1/1, 8 Z 1310/23 Haziran 1893.

¹⁴⁸ BOA, **DH. MKT**, no. 75/2, s. 2/1, 15 Z 1310/30 Haziran 1893.

* Hân-ı Barcin, Eskişehir'e bağlı Han ilçesidir.

¹⁴⁹ BOA, **DH. MKT**, no. 75/2, s. 2/1, 21 Z 1310/6 Temmuz 1893.

¹⁵⁰ BOA, **DH. MKT**, no. 75/2, 13 Temmuz 1309/26 Temmuz 1893.

¹⁵¹ BOA, **DH. MKT**, no. 75/2, 17 Ca 1311/26 Kasım 1893.

sehven 13 hane şeklinde yazıldığı düşünölmektedir. Yerleştirilen Nikşik Muhacirleri için evler inşa edilmesi, tarım araç ve gereçleri ile yemeklik ve tohumluk bedellerinin karşılanması istenmiş, bunun için muhacirlere ayrılan tahsisâttan para ödenmesi gerektiği ifade edilmiřtir¹⁵².

1908 yılında Dâhiliye Nezâreti'nden Hazine-i Hassa Nezâreti'ne yazılan tebyizde Kirmasti kazasına bağlı Göni karyesinin Kavak mevkiine muhacirler yerleştirilmiştir. Muhacirlerin yerleştirildikleri araziler Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu arazisinden Gerdeme Çiftliği'ne bağlı bulunmaktaydı. Muhacirlerden normal vatandaştan alındığı gibi mahsulün yarısı alınmakta olduğu için Dâhiliye Nezâreti bu durumun muhacirlerin emeklerini semeresiz bırakmasından dolayı sıkıntıya sebebiyet verdiğini ifade etmiştir. Dâhiliye Nezâreti diğer muhacirler gibi bu toprakların gelirlerinin muhacirlerin istifadesine bırakılmasını istemekte ve sadrazamın da bu yönde arzuhali ekte yer almaktadır¹⁵³.

C. MODERN TARIM ALETLERİNİN KULLANILMASI

Osmanlı ölkesinde tarım alanındaki faaliyetlerde çiftlikât-1 hümâyûnlar bir numune çiftliği gibi faaliyet göstermişlerdir. Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu da bölgesindeki tarım ve hayvancılık faaliyetinde bulunan çiftçiler için bir rol model olmuştur. Bu bölgede tarım alanında kullanılan araç-gereçler ilk olarak Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu tarafından kullanılmıştır.

1088 yılına ait hazine-i hassa defterinde yer alan bilgilerde, Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu'nda orak makineleri kullanıldığı ve bunun için bir deste yani altı adet eğe alındığı belirtilmektedir. Defterde bu makinelerin yanında 3075 kuruşa dört adet saman kesme makinesiyle, bir adet keten ezme makinesinin satın alındığı belirtilmektedir¹⁵⁴.

19 Ağustos 1894 tarihli kayıтта 40 adet pulluk demirinin Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu personelinden korucu Mehmed Efendi'ye teslim edildiği ifade edilmektedir¹⁵⁵. Çiftlikât-1 Hümâyûn'a ait muhasebe defterinde 1889 yılında Çiftlikât-1 Hümâyûn'da bir pancar makinesi bulunduğu görölmektedir. Bu makine için İngiltere'den 2013 kuruşa bir kazan satın alınmıştır. Yine aynı kayıтта 692,5 kuruşa 700 kıyyelik bir baskül satın alındığı

¹⁵² BOA, **İ. HUS**, no. 112/1321, 16 Kânûnievvel 1319/29 Aralık 1903.

¹⁵³ BOA, **DH. MKT**, 1299/4.

¹⁵⁴ BOA, **HH d**, no. 1025, s. 81, Teşrînisânî 1304/ Kasım 1888.

¹⁵⁵ BOA, **HH d**, no. 2787, s. 16, 16 S 1312/19 Ağustos 1894.

bilgisi yer almaktadır¹⁵⁶. 1902 yılında yine Çiftlikât-ı Hümâyûn için Alman malı 6 adet pulluğun tanesi 300 kuruştan satın alındığı belirtilmektedir. Yine aynı defterde, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da bir harman makinesi, tohum ve kalbur makinelerinin bulunduğu bunların tamiri için yapılan harcama kayıtlarından anlaşılmaktadır¹⁵⁷. 1902 yılı muhasebe kaydında özellikle harman makinesi için her ay masraf yapıldığı görülmektedir. Bir İngiliz anahtarı için 50 kuruş gibi yüksek bir meblağın ödenmesi özellikle dikkat çekmektedir¹⁵⁸. Yine bu harman makinesinin kullanımıyla alakalı Tomaniko isimli bir kazancı ustası ve bir de kalfa görevlendirildiği belirtilmektedir¹⁵⁹.

D. LEYLÎ ZİRAAT MEKTEBİ'NİN AÇILMASI

1915 tarihinde Sadâret'e yazılmış olan dilekçede, Karacabey ve Kirmasti kazalarında bulunan karyelerdeki çocuklara modern ziraat eğitimi vermek ve bölgede daha bilinçli ziraat yapacak bireyleri yetiştirmek amacıyla, Karacabey Çiftlik-i Hümâyûnu dâhilinde Hazine-i Hassa İdâresi'ne bağlı olarak ilkokul seviyesinde eğitim veren leylî (gece) ziraat mektebi açılması Hudâvendigâr valisinden istenilmektedir. Bu okulda verilecek eğitim neticesinde tarım alanındaki yeni bilgi ve gelişmelerin çocuklara öğretilerek bölgedeki tarımın geliştirilmesine hizmet etmesi amaçlanmıştır. Böylelikle bölgedeki insanlar yetiştirilerek özellikle Çiftlikât-ı Hümâyûn'a başka yerlerden işçi, çoban ve amele getirme ihtiyacını da sonlandıracaktır. Açılacak okulda hem teorik hem de pratik eğitim verilmesi hedeflenmektedir. Hudâvendigâr Vilâyetinden konuyla ilgili Dâhiliye Nezâreti'ne bir yazı yazılarak okulun açılması ile ilgili eğitim müdürlüğünün görüşleri ve okul için gerekli kadro ve eğitim programı da gönderilmiştir. Valilik tarafından da burada bir okul açılmasının hem ziraatin bölgede gelişmesi, hem vatan evladının çiftçilik konusunda eğitilerek, özellikle bölgeye farklı yerlerden çoban, işçi ve amele getirme masraf ve zahmetinden kurtulmasına da yardımcı olacağı ifade edilmektedir¹⁶⁰. Bu mektebin açılmasının planlandığı tarih I. Dünya Savaşı yıllarına rastladığı için bu nazik dönemde bu okulun açılması ile ilgili herhangi bir gelişmeden bahsedildiği görülmemektedir.

¹⁵⁶ BOA, **HH d**, no. 1017, s. 52.

¹⁵⁷ BOA, **HH d**, no. 2856, s. 119.

¹⁵⁸ BOA, **HH d**, no. 2856, s. 92.

¹⁵⁹ BOA, **HH d**, no. 2856, s. 88.

¹⁶⁰ BOA, **DH UMVM (Dâhiliye, Umûr-ı Mahaliyye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri)**, no. 76/13, 12 Teşrînievvel 1331/25 Ekim 1915.

SONUÇ

Bazı tarihçiler tarafından Osmanlı Devleti'nin '*en uzun yüzyıl*'ı olarak adlandırılan XIX. yüzyıl bu dönemde yapılan her alandaki ıslahatlarla Osmanlı Devleti için ayrı bir öneme sahiptir. Ve bu dönemde farklı alanlarda ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilen bu ıslahatların ayrıntılı olarak incelenmesi gerekmektedir. Önceki yüzyıllardaki ıslahatlardan farklı olarak sadece askerî alanda ıslahatlar yapılmamış, yönetim, eğitim, ekonomi ve hukuk gibi her alanda düzenlemelere gidilmiştir. III. Selim döneminden itibaren bilinçli bir şekilde ve daha sistemli olarak gerçekleştirilen ıslahatlar, II. Mahmud döneminde Vaka-yı Hayriye olarak adlandırılan yeniliklerin önünde en büyük engel olarak görülen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla daha rahat bir şekilde yapılmaya başlanmıştır. Tanzimat döneminde ise padişah merkezli yönetim anlayışı yerine devletin kurumlarının ön plana çıktığı bir yönetim anlayışı hâkim olmaya başlamıştır.

Bu yüzyılda yönetimde olduğu gibi ekonomik alanda da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bunlardan biri de klasik dönem toprak sisteminde değişiklikler meydana gelmesidir. Dirlik sisteminin işlevini yitirmesi üzerine toprak sisteminde meydana gelen değişiklikler sonucunda padişahlık makamına ait olan Havass-ı Hümâyûnların Maliye Hazinesi'ne devredildiği görülmektedir. Padişahın şahsi giderleri ve saray masrafları için de tahsisat-ı seniyye adıyla bir maaş bağlandığı, bunun yanısıra birkaç mülkün Emlâk-i Kadime olarak padişahın kullanımında bırakıldığı görülmektedir. Bunlardan biri de Orhan Gazi döneminden itibaren kullanılmakta olan Mihaliç'teki topraklardır. Tanzimat dönemiyle birlikte bu topraklara Çiftlikât-ı Hümâyûn, Emlâk-ı Şâhâne, Emlâk-ı Hakaniye gibi isimler verildiği görülmektedir.

Bugün TİGEM'e bağlı olarak faaliyet gösteren Karacabey Harası, TİGEM'e bağlı bazı işletmeler gibi* Osmanlı padişahlarına ait emlak içinde yer alan çiftlikât-ı hümâyûnlar arasında bulunmaktaydı. Osmanlı'nın son dönemlerinde Karacabey (Mihaliç) Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda hayvancılığın ıslahı ve modernizasyonu amacıyla önemli projelerin gerçekleştirildiği, beklenen başarı elde edilemese de önemli girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Beklenen başarının gerçekleşmemesinde Hazine-i Hassa Nezâreti'nin genel müdürlüğe dönüşmesi ve emlak-i hümâyûnların maliyeye devredilmesi etkili olmuştur. Ancak Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Ziraat Nezâreti'ne devredilerek Karacabey Harası ismini alan çiftliğin hayvan ırklarının ıslahı noktasında Türkiye'deki en önemli işletmelerden biri haline geldiği görülmektedir. Karacabey merinosu, Karacabey safkan Arap atı, kangal yetiştiriciliği, sığır yetiştiriciliği gibi pek çok alanda faaliyet gösteren işletme Türkiye'de modern hayvancılığın gelişmesinde başarılı çalışmalara imza atmıştır. Ayrıca işletmede modern tarımın geliştirilmesi konusunda da önemli atılımlar yapıldığı yayınlanan raporlarda görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde sanayileşme çabaları içerisinde açılan fabrikalardan özellikle dokumacılıkla ilgili olan Feshâne, İslimye Çuha Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası gibi kuruluşların hammadde ihtiyacını karşılamak amacıyla Hazine-i Hassa'ya bağlı olan çiftliklerden Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda merinos koyunu yetiştirilmesi konusunda ciddi bir atılım gerçekleştirilmiştir. Devlet büyük meblağlar ödeyerek yurtdışından merinos koyunları ithal etmiş, Anadolu ve Rumeli'de değişik çiftliklere aldığı fiyattan daha düşük ücretlerle satmış veya bazı çiftliklere demirbaş olarak ücretsiz bir şekilde dağıtmıştır.

Yine merinos koyunu yetiştirmede yurtdışından yabancılar getirilerek görevlendirilmiş ve Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu bir pilot bölge olarak kullanılmaya başlanmıştır. Avrupa'da merinos yetiştiriciliği konusunda basılmış yayınlar tercüme edilerek bu işin çiftçiler ve hayvan yetiştiricileri tarafından daha bilinçli bir şekilde yapılması amaçlanmıştır. Merinos koyunlarının yetiştirilmesinde mevcut çobanlar veya bölgedeki hayvan yetiştiricileriyle yetinilmemiş, Çiftlikât-ı Hümâyûn'a koyun yetiştiriciliği alanında tecrübeli oldukları belirtilen Filibe ve Tatarpazarcık taraflarından çobanlar getirilmiştir. Merinos yetiştiriciliğini teşvik için ilk dönemlerde sağlanan

* Karacabey Harası hâricinde, Osmanlı döneminde Çiftlikât-ı Hümâyûn olup bugün TİGEM'e bağlı olan işletmelerin isimleri: Anadolu (Çifteler Çiftlikât-ı Hümâyûnu-1815), Çukurova (Anavarza Çiftlikât-ı Hümâyûnu Askerîsi-1898), Sultânsuyu (Sultânsuyu Çiftlikât-ı Hümâyûnu-1865) Tarım İşletmeleri.

ekonomik kolaylıklar arasında vergi muafiyeti de yer almaktadır. Normal dönemlerde İstanbul'un et ihtiyacını karşılamak amacıyla her yerden alınan ondalık ağnam vergisinden merinos yetiştiriciliği yapanların muaf tutulduğu görülmektedir.

Merinos yetiştiriciliğinde önceleri başarı elde edilmiş, özellikle Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda yetiştirilen merinos koyunlarının sayısı her geçen gün artmıştır. 1840'larda 10.000 olan Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki koyun sayısının 1870'lerde 30.000'nin üzerine çıktığı görülmektedir. Ancak daha sonra ibre tersine dönmüş, 1900'lerin başında koyun sayıları 20.000 civarına düşmüştür. Ve ilerleyen dönemlerde merinos koyunu yetiştiriciliği kişi ve kurumlardaki ilgisizlik ve tedbirsizlik sonucunda önemini iyice yitirmiştir. Merinos koyunu yetiştiriciliğinde bu olumsuz sonuçların oluşmasında; merinosların bakımında gerekli hassasiyetin gösterilmemesi, yapılan melezlemeler neticesinde merinos koyunlarının cinslerinin bozulması, yapağı kalitesinin düşmesi, etinin yerli koyunlara göre lezzetsiz oluşu ve nazik bir yapıya sahip olan merinos koyunlarının bakımını yapacak ehil çobanların olmaması gibi faktörler sıralanabilir.

Osmanlı Devleti döneminde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu merinos koyunu yetiştirmede başarılı olamasa da Cumhuriyet döneminde bu alanda önemli başarılar elde edilmiştir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümayunu topraklarında kurulan Karacabey Harası'na önceleri 1928'de Macaristan'dan merinoslar getirilmiş ancak bunlarda da istenilen vasıflar bulunmayınca daha sonra 1933'te Almanya'dan et ve yapağı merinosu getirilmiştir. Özellikle sonradan getirilen Alman merinoslarıyla yerli kıvırcık koyunlarının melezlenmesiyle Karacabey merinosu denilen yeni bir cins elde edilmiştir.

Yapılan çalışmada, özellikle Osmanlı Devleti'nin sanayi inkılabı sonrasında tamamen Avrupa'ya bağlı olmak istemediği, Avrupa'da başlayan fabrikalaşma çalışmalarını yakından takip etmeye çalıştığı görülmektedir. İlk olarak askerlerin elbise ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yünlü mamüllere dayalı üretim yapan fabrikalar açılmaya başlanmıştır. Bu açılan fabrikaların ihtiyaç duyduğu kaliteli yapağı ihtiyacı önceleri yurtdışından karşılanmaya çalışılırken daha sonra bu ihtiyacı karşılamak amacıyla kaliteli yapağıya sahip merinos koyunlarının yetiştirilmesi noktasında Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na önemli bir misyon yüklenmiştir. Merkezi idarenin gerçekleştirmek istediği projelerin bir devlet politikası haline gelmemesinden dolayı, merinos yetiştiriciliği

noktasında büyük harcamalar yapılmasına rağmen istenilen verimin alınmadığı görülmektedir.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda yetiştirilen hayvanlar arasında atlar da önemli bir yer tutmaktadır. Burada yetiştirilen atların Osmanlı Sarayı'nın ve ordunun ihtiyaç duyduğu aygır ve kısrak ihtiyacının karşılanmasında etkili olduğu görülmektedir. Burada yetiştirilen atların en güzelleri, önce Istabl-ı Âmire'ye gönderilmekte daha sonra ihtiyaca göre değerlendirilmektedir.

Çiftlikât-ı Hümâyûn'da koyun türlerinin ıslahında olduğu gibi özellikle at yetiştiriciliği noktalarında da önemli projeler geliştirildiği ve bunlar için raporlar hazırlandığı görülmektedir. Ancak bu projelerin hedeflenen doğrultuda gerçekleştirildiğini söylemek mümkün görülmemektedir. At türlerinin ıslahı noktasında Fransa, Almanya ve Macaristan gibi yerlerden aygır ve kısraklar getirilmiş ve yerli atların ıslahı amaçlanmıştır. Fakat Avrupa'dan ithal edilen bu atların fiziksel özelliklerinin ylık atlarıyla orantısız olması ve sayısal olarak yerli atlarla çifteleşecek yeterli sayıda olmamaları gibi sebeplerden dolayı bunlardan beklenen başarı elde edilememiştir. Hazırlanan raporlardan anlaşıldığı kadarıyla burada yapılan en büyük hatanın bu aygır ve kısraklar getirilmeden evvel gerekli etüt çalışmasının yapılmaması olarak görülmekte ve bundan dolayı iyi bir verim alınmadığı görülmektedir. At türlerinin ıslahı noktasında her ne kadar hedeflenen amaçlara ulaşılmasa da burada yetiştirilen aygır ve kısrakların Osmanlı topraklarındaki en iyi cins atlardan olduğu 1927 tarihli sâlnâmede yer alan resimlerden anlaşılmaktadır.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu ve öncesinde burada bulunan haslar Osmanlı Sarayı'nın et, süt, tereyağı, peynir, yapağı gibi hayvansal ürünlerin ihtiyacının karşılanmasında etkili olmuştur. Burada yetiştirilen kuzulardan damızlıklar ayrıldıktan sonra kalanlar yılın belirli zamanlarında saraya gönderilmektedir. Şu anda Mihaliç Peyniri olarak bilinen koyun ve keçi sütünden yapılan kelle peynirlerinden ve diğer peynir türlerinden sarayın ihtiyaç duyduğu ürünler karşılanmaktadır.

Sığır türlerinin et ve süt ürünleri veriminin artırılması noktasında en dikkat çekici ıslah çalışmasını Çiftlikât-ı Hümâyûn ziraat memuru Karnik Markar'in planladığı görülmektedir. Karnik Markar'in bu doğrultuda hazırlamış olduğu ayrıntılı raporda, Çiftlikât-ı Hümâyûn'da yıllık 50.000 kıyye tereyağı üretimi yapılması için yapılması gerekenleri belirtmektedir. Böylelikle Çiftlikât-ı Hümâyûn'daki tereyağı üretimi 10 katına

çıkarılmaya çalışılmaktadır. Projenin gerçekleştirilmesi için Avrupa'da yetiştirilen sığır cinsleri, bunların ağırlıkları ve süt verimleri hakkında ayrıntılı tablolar çıkarılarak iyi bir etüt çalışması yapıldığı görülmektedir. Markar raporunda ayrıca bu hayvanların ithali sonrasında nasıl besleneceği, ahırların fiziki özellikleri, otlakların ve sulakların durumunu en ince ayrıntısına kadar belirtmekte ve Avrupa'daki standartlara uygun bir ortam hazırlanmasını tavsiye etmektedir. Karnik Markar'ın ıslah çalışmalarının sonraki yıllarda gerçekleştirildiği ile alakalı bilgilerinin yer almadığı görülmektedir. Bunun gerçekleşmemesinde, II. Meşrutiyet döneminde Hazine-i Hassa Nezâreti'ne bağlı pekçok emlâkin Maliye Hazinesi'ne devredilmesi ve Hazine-i Hassa Nezâreti'nin genel müdürlüğe dönüşmesi ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, ardından gelen Balkan ve I. Dünya Savaşı'nın çıkmasının etkili olduğu tahmin edilmektedir.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu, sahip olduğu arazinin yapısı nedeniyle yağış alan dönemlerde sular altında kalmaktadır. Bundan dolayı çok verimli topraklara sahip olunmasına rağmen oluşan bataklıklar alanlarda çok fazla tarımsal üretim gerçekleştirilememiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında bölgeye pekçok muhacir geldiği ve bunların padişahlara ait çiftlikât-ı hümâyûnlara yerleştirilmeye başlandığı görülmektedir. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na da bu muhacirlerden yerleştirildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu topraklara yerleştirilen muhacirler Anadolu'daki halka göre tarım ve hayvancılık konusunda daha ehil oldukları için Çiftlikât-ı Hümâyûn topraklarında tarımsal faaliyetlerin gelişmesinde etkili olmuştur. Böylelikle hem padişaha ait çiftlikler şe'nlendirilmiş, hem muhacirlerin yerleştirilmesi için uygun araziler bulunmuş, hem de tarımsal üretimin gelişmesine katkı sağlanmıştır.

II. Abdülhamid döneminde, çiftlikât-ı hümâyûnlara çok önem verilmiş, bunların idaresi ve verimli kullanılması konusunda önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nun Avrupa'da uygulanan metodlar ve çağın gerektirdiği şekilde idare edilmesi için Almanya'dan Mösyö Mayer isminde bir müdür getirilmiştir. Böylece Çiftlikât-ı Hümâyûn'dan en verimli şekilde yararlanılmaya, çiftliğin gelirleri en azami seviyeye çıkarılmaya çalışılmıştır. Yine bu dönemde çiftlikât-ı hümâyûn'da yer alan bataklıkların kurutulması için çalışmalar yapılmış, komisyonlar kurulmuş, bir mühendis atanmıştır. Yine Çiftlikât-ı Hümâyûn müdürü Mösyö Mayer'in isteği üzerine bu işin gerçekleşmesi için Almanya'dan bu konuda eğitim almış, tecrübeli bir ziraat memurunun getirilmesi istenmiştir.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'nda, muhacirlerin yerleştirilmesi, bataklıkların kurutulması ve Avrupada'ki gelişmelerden yararlanılması sonucunda tarımsal faaliyetlerin arttığı görülmektedir. Çiftlikât-ı Hümâyûn'da Osmanlı Devleti'nde önceki dönemlerden itibaren yetiştirilen ürünlerin yanında sanayiye yönelik ürünlerin de yetiştirilmeye başlandığı görülmektedir. Burada yetiştirilen tarım ürünleri arasında; buğday, arpa, çavdar, yulaf, mısır, soğan, fasulye, tütün, şeker pancarı, patates, kavun, karpuz v.b. bulunmaktadır.

Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu yukarıda belirtilen başarısızlıklara ve eksikliklere rağmen Osmanlı tarım ve hayvancılığının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Hayvan türlerinin ıslahı, halkın bu konuda teşviki, tarımın ve kullanılan tarım araç-gereçlerinin halka öğretilmesi ve yaygınlaştırılması noktasında padişahın özel hazinesinin de imkânlarıyla önemli çalışmalar da bulunulmuştur. Ve Osmanlı'dan kalan bu mirasla Türkiye'nin en önemli tarım işletmelerinden biri tesis edilmiştir. Bu topraklar üzerinde tesis edilen Karacabey Tarım İşletmeleri'nde Türkiye'ye örnek olacak ve ufuk açacak çalışmalar yapılmıştır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası (BEO), no. 4531/339770

Bâb-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D. BŞM. D), no. 3731.

Cevdet İktisat (C. İKT), no. 1803.

Cevdet Saray (C. SM), no. 110/5531.

Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Belgeleri (DH. İ. UM), no. E-31/39; 57/2.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî (DH. MKT), no. 75/2; no. 1299/4; no. 1750/15; no. 1863/43; no. 1871/83; 1927/16.

Dâhiliye, Umûr-ı Mahaliyye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri (DH. UMVM), no. 76/13.

Hazine-i Hassa Defterleri (HH d), no. 10; no. 65; no. 66; no. 70; no. 72; no. 81; no. 198; no. 556; no. 557; no. 561; no. 617; no. 620; no. 623; no. 1017; no. 1025; no. 1294; no. 2787; no. 2856; no. 4795; no. 11328; no. 12485; no. 12984; no. 12987; no. 18920; no. 19257; no. 19259; no. 23419; no. 25085.

Hazine-i Hassa Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri (HH Said d), no. 3/805.

Hazine-i Hassa Nezâreti Memur Sicil Zarfları (HH SAİD MEM), no. 18/2.

Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemî Belgeleri (HR. MKT), no. 130/33.

İrâdeler, Dâhiliye (İ. DH), no. 43-2/21; no. 146/7523; no. 160/8336; no. 790/64210; no. 824/66401, no. 1499/1331.

İrâdeler, Husûsî (İ. HUS), no. 112/1321.

İrâdeler, Meclis-i Vâlâ Riyaseti Belgeleri (İ. MVL), no. 215/24; no. 467/16; no. 478/29;
no. 525/ 23557.

İrâdeler, Mesâil-i Mühimme (İ. MSM), no. 69/2003.

İrâdeler, Taltifat (İ. TAL), no. 77/32; no. 103/73; no. 235/6; no. 607/26.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD d.), no. 1498; no. 7148.

Maarif Nezâreti Evrâkı Mektûbî Kalemî (MF. MKT), no. 791/50.

Maliye Nezâreti Varidât Muhasebesi Temettuat Defterleri (ML. VRD. TMT. d.), no.
8510; no. 8879; no. 8889; no. 8911; no. 8918; no. 9066.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL), no. 141/14; no. 693/73.

**Sadâret Mektûbî Kalemî, Nezâret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler (A.) MKT
NZD.)**, no. 56/7.

Sadâret Mektûbî Kalemî Umum Vilâyet Yazışmaları (A.) MKT UM.), no. 144/85-1.

Sadâret Mühimme Kalemî Evrâkı (A.) MKT MHM), no. 383/70.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD), no. 1203/6.

Şûrâ-yı Devlet, Evrâk-ı Mülkiye (ŞD MLK), no. 1612/2; no. 1614/49.

Yıldız Tasnifi Husûsî Ma'rûzat (Y. A. HUS), no. 165/96.

Yıldız Tasnifi Mütenevvî Ma'rûzât Arşivi (Y. MTV), no. 10/76; no. 12/54; no. 27/18; no.
231/109; no. 253/32; no. 298/75; no. 300/109; no. 304/170.

Yıldız Tasnifi Perâkende Evrâkı, Arzûhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ.), no. 4/18.

Yıldız Tasnifi Perâkende Evrâkı, Hazine-i Hassa Nezâreti Ma'rûzâtı (Y. PRK. HH),
no. 6/51; no. 8/46; no. 35/61; no. 253/32.

Yıldız Tasnifi Perâkende Evrâkı, Orman, Maadin ve Ziraat Nezâreti Maruzatı (Y. PRK. OMZ), no. 1/10

b. Sâlnâme, Gazete ve Diğer Kaynaklar

Akşam (Gazatesi), 11 Ağustos 1931.

Bursa Sergisi, no. 1 (10 Temmuz 1325); no. 7 (21 Temmuz 1325), Vilâyet Matbaası, Bursa.

Bursa Vilâyet Sâlnâmesi, Def'a 35 (1927), Matbaa-i Vilayet, Bursa, 1927.

Düstûr, “Kânûnnâme-i Arâzi”, I. Tertip, C. I, Matbaa-i Âmire, 1289; II. Tertip, C. I, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet, 1329; II. Tertip, C. IV, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1331; II. Tertip, C. XI, Evkâf Matbaası, Dersaadet, 1928.

Hâkimiyeti Milliye, 21 Mart 1929; 9 Eylül 1929; 24 Ekim (Teşrin-i Evvel) 1929.

Hudâvendigâr Vilâyet-i Sâlnâme-i Resmisi, Def'a 1 (1287); Def'a 2 (1288), Def'a 3 (1289), Def'a 4 (1290), Def'a 5 (1291), Def'a 6 (1292), Def'a 7 (1293); Def'a 11 (1297); Def'a 12 (1301); Def'a 12 (1302); Def'a 13 (1303); Def'a 19 (1310); Def'a 20 (1311); Def'a 21 (1312); Def'a 25 (1316); Def'a 27 (1318), Def'a 30 (1321/1903); Def'a 33 (Sâlnâmede 34 şeklinde yazılıdır) (1324/1906); Def'a 34 (1325/1907), Matbaa-i Vilâyet, Hudâvendigâr.

Tanin, 5 Haziran 1330/18 Haziran 1914, no. 1971.

Ticâret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası, Matba-i Hayriye, İstanbul, 31 Ağustos 1327.

Ziraat Gazetesi, 17 Ş 1298/15 Temmuz 1881.

2. Kitaplar

Abdurrahman Şeref Efendi, **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, TTK Yayınları, Ankara, 1996.

- Agop Zakaryan, **Çiftlik İdâresi**, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1309.
- Ahmed Lütfi, **Ez Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (Ez Tarih-i Ahmed Lütfi)**, C. V, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet (İstanbul), 1302.
- Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin**, C. I/II, haz. Mehmet Çetin Börekçi, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- AKDAĞ Mustafa, **Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"**, Barış Yayınları, Ankara, Nisan 1999.
- AKGÜNDÜZ Ahmed, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, C. I, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.
- AKGÜNDÜZ Ahmed, **İslam Hukûkunda ve Osmanlı Tatbîkâtında Vâkif Müessesesi**, 2.b., OSAV Yayınları, İstanbul, Eylül 1996.
- AKGÜNDÜZ Ahmed – ÖZTÜRK Said, **Bilinmeyen Osmanlı**, OSAV Yayınları, İstanbul, 1999.
- AKKILIÇ Yılmaz, **Kurtuluş Savaşı'nda Bursa: İkinci Kitap/İşgalden Kurtuluşa**, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa, 2008.
- AKSOY Ali Rızâ, **Hayvan Islahı Ders Notları**, Kafkas Üniversitesi, Kars, 2003.
- Ali Cevad, **Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügâtî**, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet (İstanbul), 1313.
- ALBAYRAK Sadık, **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1973.
- ARKUN Kemal, **Orhan Gâzi Han**, 3. b., Akademisyen Yayınevi, İstanbul, Mart 2010.
- Aşıkpaşazade, **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, Atsız neşri, MEB Yayınları, İstanbul, 1992.
- BRADFORD Ernle, **Akdeniz (Bir Denizin Portresi)**, çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Mart 2004.

BRAUDEL Fernand, **Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm, XV.-XVIII. Yüzyıllar (Gündelik Hayatın Yapıları)**, 2.b., çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, Ocak 2004.

Canip Bey (derleyen), **Bursa'da İşgal Günlüğü (Bursa Vilâyetinde Yunan Fecayii) 1920-1922**, Turgay Gündüz (Yayına hazırlayan), Düşünce Kitabevi, İstanbul 2004.

CEBESOY Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.

CEZAR Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım Ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

CİN Halil, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, 2.b., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1985.

DEMİREL Fatmagül, **Sultan II. Abdülhamid'in Mirası: İstanbul'da Kamu Binaları**, İTO Yayınları, İstanbul, 2011.

DİVİTÇİOĞLU Sencer, **Osmanlı Beyliği'nin Kuruluşu**, Eren Yayınları, İstanbul, 1996.

DÖRTOK ABACI Zeynep (ed.), **Bursa'nın Zenginliği Göçmenler**, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, Aralık 2008.

DURANT Will, **Medeniyetin Temelleri**, çev. Nejat Muallimoğlu, Birleşik Yayıncılık Yayınları, İstanbul, Aralık 1996.

ELDEM Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

ELİTAŞ Cemal ve diğerleri, **Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi**, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

ERK Nihal, **Veteriner Tarihi**, AÜ Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara, 1966.

EROĞLU Hamza, **Türk İnkılap Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1990.

- ERTUR Esat K., **Tamu Yelleri (Emekli Yargıç Hüseyin Kamil Ertur'un Anıları)**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.
- Evliya Çelebi Mehmed Zilli İbn-i Derviş, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C. V/X, İkdam Matbaası, Dersaadet (İstanbul), 1315.
- Feraizcizade Mehmed Said, **Tarih-i Gülşen-i Maarif**, Dersaadet (İstanbul), 1252.
- FAROQHI Suraiya, **The Ottoman Empire and the World Around It**, I.B. Tauris Press, London, 2004.
- GENÇ Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
- GURULKAN Kemal ve diğerleri, **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I-II**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2012.
- GÖKÇE Salim, **Türk Tarihine Giriş**, Çağ Ofset Matbaacılık, Elazığ, 1995.
- GÜLEÇ Ertuğrul, **Türk At Irkları**, 2. b., Anadolu At Irklarını Yaşatma Ve Geliştirme Derneği Yayınları, Ankara, 2005.
- GÜNAYDIN Nurşen - KAPLANOĞLU Raif, **Seyahatnamelerde Bursa**, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, Bursa, Şubat 2000.
- GÜRAN Tefvik, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınları, İstanbul, 1998.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, haz. Sevim İlgürel, TTK Yayınları, Ankara, 1998.
- Hoca Sadeddin Efendi, **Tacü't-Tevârih**, C. I/V, sad. İsmet Parmaksızoğlu, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1974.
- HÜLAGÜ Orhan, **Milli Mücadelede Bursa**, Emre Yayınları, İstanbul, 2001.
- İNALCIK Halil, **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, 2.b., Eren Yayınları, İstanbul, 1996.

_____, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)**, 2.b., C. I, Eren Yayınları, İstanbul, 2004.

_____, **Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I (Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim)**, 10. b., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, Haziran 2009.

KAFESOĞLU İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, 16.b., Ötüken Yayınları, İstanbul, Kasım 1997.

KANDES Vasileios I., **Bursa (Antik Döneme Ait Yazıtlar-Topografi Harita ve Bazı Yapılara Ait Fotoğraflarla Birlikte Kentin Arkeoloji, Tarih, Coğrafya ve Din Yönlerinden Tanıtımı)**, çev. İbrahim Kelağa Ahmet, Ankara, 2006.

KAPLANOĞLU Raif, **Bursa Ansiklopedisi I (Yer Adları)**, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul, Eylül 2001.

KARAL Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. VII;IX/IX, 5.b., TTK Yayınları, Ankara 1995.

KARPAT Kemal H., **Osmanlı Modernleşmesi; Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, (çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Kitabevi, 2002, Ankara.

KASABA Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl**, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.

KELEŞ Âdem, **XIX. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Modernleşmesi Ve Tarımı Geliştirmek İçin Uygulanan Teşvik Politikaları**, SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2008.

KEPECİOĞLU Kamil, **Bursa Kütüğü**, C. III, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, Eylül 2009.

KİNROSS Lord, **Atatürk: Bir Milletın Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1990.

KODAMAN Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, 2.b., TTK Yayınları, Ankara, 1991.

- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 513-650.
- LEWIS Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Yayınları, Ankara, 1998.
- Mehmed Salâhî, **Kâmûs-i Osmânî**, C. III, Mahmûdbey Matbaası, İstanbul, 1313.
- Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, 3. b., sad. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- OĞUZOĞLU Yusuf, **Osmanlı Devlet Anlayışı**, Eren Yayınları, İstanbul, 2000.
- ORHONLU Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**, Eren Yayınları, İstanbul, 1987.
- OWEN Roger, **The Middle East in the World Economy: 1800-1914**, Cambridge University Press, Methuen, 1981.
- ÖNER Erdoğan, **Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Malî İdare**, 2.b., T.C. Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005.
- ÖNSOY Rifat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.
- ÖZ Mehmet, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- ÖZENDES Engin, **Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa**, Kültür Bakanlığı-YEM yayın, İstanbul, Temmuz 1999.
- ÖZKAYA Yücel, **Milli Mücadele Tarihi**, ATAM Yayınları, Ankara, 2005.
- ÖZTÜRK Nazif, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vâkıf Müessesesi**, TDV Yayınları, Ankara, 1995.
- PAKALIN Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 3.b., C. I-II-III/III, MEB yayınları, İstanbul 1983.

PAMUK Şevket, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1995.

_____, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları (Seçme Eserler I)**, 3.b., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, Nisan 2010.

QUATAERT Donald, **The Ottoman Empire, 1700–1922**, 2. p., Cambridge University Press, New York, 2005.

_____, **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

SAKAOĞLU Necdet, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarih Sözlüğü**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

SELEK Sebahattin, **Anadolu İhtilali**, I-II, C.I, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1987.

SERTOĞLU Midhat, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, C. V/VI, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

SEVİN Veli, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I**, TTK Yayınları, Ankara, 2001.

SHAW Stanford J.-SHAW Ezel Kural, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey (Vol. II: Reform, Revolution, and Republic, the Rise of Modern Turkey), 1808-1907**, 8. p., Cambridge University Press, New York, 2002.

SONYEL Salahi R., **Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı**, ATAM Yayınları, Ankara, 2010.

Strabon, **Coğrafya: Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV)**,çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1987.

ŞAHİN Mustafa, **Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları**, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Şemsettin Samî, **Kâmûsü’l-A’lâm**, Cilt 6, İstanbul: Mihran Matbaası, 1314.

_____, **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

ŞENSÖZEN Vasfi, **Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlâki**, TTK Yayınları, Ankara, 1982.

TABAKOĞLU Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994.

TERZİ Arzu T., **Hazine-i Hassa Nezâreti**, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

TURAN Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.

UMAR Bilge, **Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi**, Sergi Yayınevi Yayınları, İstanbul, Ağustos 1984.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. I/IX, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

_____, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, TTK Yayınları, 4.b., Ankara, 1988.

_____, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, 3b., TTK Yayınları, Ankara 1988.

ÜNAL Muhittin, **Miralay Bekir Sâmî Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları**, 2.b., Cem Yayınevi, İstanbul 2002.

YÜCEER Saime, **Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci (8 Temmuz 1920-11 Eylül 1922)**, UÜ Yayınları, Bursa, 2001.

3. Makaleler

ACUN Fatma, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. XIX/XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 889-908.

AKKILIÇ Yılmaz, “Karacabey”, **Bursa Ansiklopedisi**, C. 3, BURDEF Yayınları, 2002 İstanbul, ss. 998-1004.

AKKUŞ Turgay, “Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa'da Sevk Ve İskân Uygulamaları ve Sonuçları”, **OTAM Dergisi**, S. 23, Ankara, 2008, ss. 1-52.

ANBAR Âdem, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’yla Entegrasyonu”, **Maliye Finans Yazıları Dergisi**, Yıl: 23, Temmuz 2009, ss. 15-37.

ARICIOĞLU Atilla - BULUŞ Abdülkadir, “Başkaları Aracılığıyla İş Gördürmeye İlişkin Tarihsel Bir Örneklem: Hereke Fabrikası’nda Yönetim Ve Örgütlenme Anlayışı”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Dergisi**, S. 14, Konya, 2005, ss. 217-236.

ARITÜRK Emin, “Karacabey Yarımkan Arap Atlarının Beden Ölçüleri ve Formları Üstünde Araştırmalar”, **AÜ Veteriner Fakültesi Dergisi**, C. 4, S. 3-4, 1957, ss. 145-166.

ARMAĞAN A. Latif, “XVIII. yüzyılın İkinci Yarısında Edremit Körfezi ve Ege Adalarında Zeytinyağı Üretimi ve İstanbul’un Zeytinyağı İhtiyacının Karşılınması Üzerine Bir Araştırma”, **Perspectives on Ottoman Studies: Papers from Th 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (Ciepo) at Thre University of Zagreb 2008**, edited by: Ekrem Čaušević, Nenad Moaçanin and Vjieran Kursar, Berlin: LIT Verlag 2010, ss. 591-605.

ATALAY Beşir, “Osmanlı Sanayileşmesi Hakkında Düşünceler”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. XIV/XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 614-630.

BARKAN Ömer Lütfi, “Öşür”, **İslam Ansiklopedisi**, C. IX, MEB Yayınları, İstanbul, 1964, ss. 485-488, s. 488.

_____, “Timar”, **İslam Ansiklopedisi**, 2. b., C. 12/1, MEB Yayınları, İstanbul, 1979, ss. 286-333.

_____, “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 125-149.

_____, “Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller: Şer’i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar”, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 209-230.

- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 281-290.
- _____, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi”, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 271-395.
- _____, “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I”, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 575-716.
- BASKICI Murat, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, **AÜSBF Dergisi**, C. 53, S. 1-4, Ankara, Ocak-Aralık 1998, ss.73-94.
- BATMAZ Eftal Ş., “XV-XVI. Yüzyıl Sancak Kanunnâmelerine Göre Osmanlı Devleti’nde Tahıl Üretimi”, **AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 23, S. 36, Ankara, 2004, ss. 35-41, s. 37.
- BATU Selahattin - ÖRKİZ Mehmet - ARITÜRK Emin, “Karacabey Harası Türk Merinos Koyunlarında Yapağı Verimi, Önemli Beden Ölçüleri ve Döl Verimi Üzerinde İncelemeler”, **AÜ Veteriner Fakültesi Dergisi**, C. 13, S. 3, 1966, ss. 229-238.
- BAYRAKTAR Kaya, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Kökenli Bir Bürokrat: Agop Kazazyan”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, S. 58, 2010, ss. 59-87.
- BİNGÖL Sedat, “Mekteb-i Mülkiyenin Bir Şubesi: Bosna'dan Sabah Mektebinin Açılışı ve Kuruluş Talimatları”, **Mülkiye Dergisi**, C. XXV, S. 229, Ankara, Temmuz-Ağustos 2001, ss. 339-352.
- BÜLBÜL Cemil, “M.Ö. 2. Binyılda Mysia Bölgesi ve Mysialılar”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 20, Isparta, Aralık, 2009, ss.1-8.
- BÜYÜKCAN SAYILIR Şeyda, “Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi Ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XII/1, İzmir, Yaz 2012, ss. 563-580.

- ÇETİN Emrah, “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Hudâvendigâr Vilayetinde Karayolu Yapım Çalışmaları”, **Turkish Studies**, Vol. 8/ 7, Ankara, 2013, ss. 65-81.
- ÇINAR KUL Bengi - ERTUĞRUL Okan, “Keçilerin Evciltme Tarihinin mtDNA Yoluyla Aydınlatılması”, **Veteriner Hekim Derneği Dergisi**, C. 81, S. 2, Ankara, 2010, ss. 33-36.
- ÇİFTÇİ Cafer, “Osmanlı Döneminde İstanbul’un İâşesinde Bursa’nın Rolü”, **OTAM Dergisi**, 2004, ss. 151-171.
- _____, “Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009)**, ed. Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009.
- _____, “Hudâvendigâr Vilâyetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi’nin Rolü” **Bellekten**, TTK Yayınları, C. LXXVI, S. 227, Aralık 2012, ss. 905-949.
- DEMİREL Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştîye Mektepleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. XV/XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 44-60.
- DOĞAN Enfel, “İstanbul (Erkek) Lisesi’nin Kurucusu Mehmed Nadir Bey’in Öğretmenlik Mesleği Ve Öğretim Yöntemleri İle İlgili Görüş Ve Önerileri”, **SAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi**, S. 14, Sakarya Ekim 2007, ss. 142-160.
- DUMAN Doğan, “1925 Yılında İstanbul Erkek Lisesinde Öğrencilere Verilen Bir Sürgün Cezası Ve Dönemin Eğitim Anlayışı”, **Turkish Studies**, Vol. 8/2, Ankara, Winter 2013, pp. 59-72.
- DÜŞÜNMEZ Döndü, “Tanzimat Devrinde Kapı Kethüdâlığı Müessesesi Hakkında Temel Bilgiler”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Konya, Güz 2010, ss. 375-401.
- ERLER Mehmet Yavuz - EDİNSEL Kerim, “Samsun’da Tütün Üretimi (1788-1919)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 4, S. 18, Ordu, Yaz 2011, ss. 230-236.

- FAROQHI Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, **Osmanlı Tarihi’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C. II, 2.b., ed. Halil İncalcık-Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 543-757.
- FISCEL Roy S. - KARK Ruth, “Sultan Abdülhamid II and Palestine: Private Lands and Imperial Policy”, **New Perspectives on Turkey**, no. 39, İstanbul, 2008, pp. 129-166.
- GENÇ Mehmet, “Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi”, **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, haz. Mustafa Armağan, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 319-326.
- GÖKÇE Gürbüz ve diğerleri, “Koyun Çiçeğinde İmmunomodülatörlerin Sağaltıcı ve Koruyucu Etkileri Üzerinde Klinik Gözlemler”, **Kafkas Üniv. Vet. Fak. Dergisi**, C III, S. 2, 1997, ss. 217-221.
- GÜL Serkan, “Osmanlı Devlet Yönetiminde Kültürler Arası İletişim Örnekleri: II. Abdülhamit’in Ermeni Devlet Adamları İle İlişkileri”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C. IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2007, ss. 245-255.
- HALAÇOĞLU Yusuf, “Osmanlı Devlet Teşkilatı”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, C. XII, İstanbul, 1993, ss. 312-453.
- HAMARAT Zehra, “Cemre Düşmesiyle İlgili İnanç Ve Uygulamalar”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 3, Edirne, Ocak 2012, ss. 163-198.
- ISSAWİ Charles, “Technology, Energy and Civilization”, **The Middle East Economy: Decline and Recovery, Princeton**, 1995, ss. 56-75.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. II, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1998, ss. 223-361.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları II**, İÜ Edb. Fak. Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 1-22.

İPEK Nedim, “Kosova Vilâyeti Dâhilinde Gerçekleşen Göçler”, **History Studies**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Vol. 2/1, 2010, ss. 65-81.

KADIOĞLU Sevtap, “Osmanlı Döneminde Türkiye’de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve ‘Tedrisatı Ziraiye Nizâmnâmesi’”, **Kutadgubilig**, S. 8, İstanbul (Ekim), 2005, ss. 239-257.

KAHYA Esin, “On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyelerin Kısa Bir Değerlendirilmesi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 14, 2003/1, ss. 11-20.

KAMBER Ufuk, “Peynirin Tarihçesi”, **Veteriner Hekimler Derneği Dergisi**, C. 77, S. 2, Ankara, 2006, ss. 40-44.

KAPLANOĞLU Raif, “1844 Yılında Temmettuat Defterlerine Göre: Kirmasti / Mustafakemalpaşa’nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı”, **Mustafakemalpaşa (Kirmasti) Sempozyumu**, Bursa, 2011, 155-172.

KARAHOCAGİL Pervin, “Kuru Soğan”, **TEAE-Bakış**, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayınları, S. 4, nüsha: 9, Ankara, Eylül 2003, ss. 1-4.

KARAYAMAN Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsleri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXV, S. 1, İzmir, Temmuz 2010, ss. 297-318.

KAYA Mehmet Ali, “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar Ve Roma Yönetimi”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 24, S. 38, Ankara, 2005, ss. 11-30.

KIRPIK Cevdet, “Anadolu’da Savaş, İstanbul’da Kanun Hazırlığı ve Hanedan-ı Âl-i Osman Kararnamesi”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2009, S. 19, ss.1-24.

KODAMAN Bayram, “II. Abdülhamid Devrinde Eğitim”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. 12/14, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 455-490.

KORKMAZ Gürhan, “Milli Mücadele’de Kirmasti (Mustafakemalpaşa)”, **Mustafakemalpaşa (Kirmasti) Sempozyumu**, Bursa, 2011, ss. 305-318.

KÖKSAL Osman, “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hârâ-yı Hümâyûnu ve Türk Atçılığına Katkıları”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10/2, Eskişehir, 2009, ss. 333-363.

KURT Ahmet, “Yoğurdun Tarihçesi ve Yeryüzüne Yayılışı”, **3. Milli Süt ve Süt Ürünleri Sempozyumu**, İstanbul, 1994, ss. 72-74.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S., “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA Yayınları, İstanbul 1994, ss. 513-650.

MELİKOĞLU Berfin - ÖZGÜR Atilla - OSMANAĞAOĞLU Şule, “Osmanlı Devletinde Veteriner Hekimliği Mezuniyet Belgeleri”, **Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C. 18, S. 1, Kars, 2012, ss. 7-14.

MERT İbrahim Hakan, “Kirmasti Bölgesinin Arkeolojik Önemi”, **Mustafakemalpaşa (Kirmasti) Sempozyumu**, Bursa, 2011, ss. 207-224.

OFLAZ Mustafa, “İskender Pâşâ Vâkıfları”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 21, Bişkek, 2001, ss. 75-91.

_____, “Osmanlı Dirlik Sistemi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. X/XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 695-708.

OĞUZOĞLU Yusuf, “Tarih İçinde Mustafakemalpaşa (Kirmasti)”, **Mustafakemalpaşa (Kirmasti) Sempozyumu**, Bursa, 2011, ss. 23-34.

ORUÇ Hatice, “Kitap Tanıtımı: Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008, edited by: Ekrem Čaušević,

Nenad Moačanin and Vjeran Kursar, Berlin: LIT Verlag 2010, 1033 s.”, **OTAM Dergisi**, S. 28, Ankara, 2010, ss. 245-263.

ORTAYLI İlber, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C. I/II, IRCICA yay., İstanbul, 1994, ss. 283-334.

ÖKE Mim Kemal, “The Ottoman Empire, Zionism, and the Question of Palistine (1880-1908)”, **International Journal of Middle East Studies**, Cambridge University Press, Vol. 14, No. 3 (Aug., 1982), pp. 329-341.

ÖZBAL Hadi ve diğerleri, “M.Ö. 7. Binyılda Barcın Höyük’te Süt Tüketimi Üzerine Araştırmalar”, **27. Arkeometri Sonuçları Toplantısı (23-28 Mayıs 2011 Malatya)**, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2012, ss. 15-32.

ÖZDEMİR M. Ali - BOZYURT Okan, “Afyonkarahisar Halk Takviminin Sıcaklık Verileri İle Karşılaştırılması”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C. 11, S. 15, Erzurum, 2006, ss. 53-82.

ÖZDEN Ali, “Yoğurdun Tarihi”, **Güncel Gastroenteroloji Dergisi**, S. 12/2, Ankara, Haziran, 2008, ss. 128-133.

ÖZGÜR Atilla, “Veteriner Hekim Terimi Üzerine Bir Araştırma”, **AÜ Veteriner Hekimleri Dergisi**, C. 44, S. 1, Ankara, 1997, ss. 97-104.

ÖZKAYA Yücel, “İzmir’in İşgali”, **Milli Mücadele Tarihi**, C. I., yay. haz. uzm. Berna Türkdoğan, ATAM Yayınları, Ankara, 2005, ss. 57-86.

ÖZTÜRK Necdet, “Fetret Devri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. IX/XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.221-251.

ÖZTÜRK Temel, “Osmanlılarda Mâlî Denetim Aracı Olarak Muhâsebe İcmâl Defterleri: Trabzon Örneği”, **Bilig**, S. 56, Ankara, Kış 2011, ss. 211-234.

PAMUK Şevket, “Ottoman Agriculture, 1840-1913”, **The Ottoman Empire and The World-Economy**, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 178-202.

_____, “The Ottoman Empire in the “Great Depression” of 1873-1896”, **The Journal of Economic History**, Cambridge University Press, Vol. 44, Issue 01, March 1984, pp. 107-118.

RICHES Alan R., “Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882”, **The Ottoman Empire and The World-Economy**, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 203-243.

QUATAERT Donald, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C. II/II, İstanbul: Eren Yayınları, 1996, ss. 885-1051.

SEVER Mustafa, “Toplumsal Bellek Ve Geleneksel Eylem Bağlamında Bir Sözel Tarih Metninin Değerlendirilmesi”, **Millî Folklor**, Yıl: 20, S. 77, Ankara, 2008, ss. 61-68.

SOFUOĞLU Adnan, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşgal Döneminde Bursa”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 19, S. 55, Mart 2003.

SOLAK İbrahim, “Osmanlılarda İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Sebze ve Meyve Üretimi”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Konya, Güz 2008, ss. 217-251.

SÖNMEZ Çağrı Çağlar - YAŞAR Aşkın, “Veteriner Hekimliği Yönüyle Mehmet Akif Ersoy”, **Sağlık Bilimleri Dergisi**, C. 20, S. 2, Kayseri, 2011, ss. 143-149.

SÖZDUTMAZ İbrahim - BULUT Hakan, “Koyun-Keçi Çiçeği Hastalığının Polimeraz Zincir Reaksiyonu ile Tanısında Farklı Klinik Örneklerin Kullanımı”, **Atatürk Üniversitesi Veteriner Bil. Dergisi**, C. 5, S. 3, Erzurum, 2010, ss. 113-119.

ŞEN Mehmet Emin - TÜRKMEÑOĞLU Mehmet Ali, “Avrupa Feodalitesi İle Osmanlı Tımar Sistemi Üzerine Bir Mukayese”, **International Journal of Social Science**, Vol. 5, Issue 4, August 2012, ss. 189-204.

- TABAKOĞLU Ahmet, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. XIV/XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 207-240.
- “Tarım”, **Ana Britanica**, Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 20, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2004, ss.439-441.
- TAVKUL Ufuk, “On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. IV, S. 1, Ankara, Mart 2007, ss. 25-45.
- TOPAL Mehmet - ERDEMİR Erkan - KIRLI Engin, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye’de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizâmname’si”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 25, Isparta, Mayıs 2012, ss. 37-64.
- TOZDUMAN TERZİ Arzu, “Osmanlı Hazinesi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. X/XXI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 893-903.
- TURAL Erkan, “Kuzeybatı Anadolu Kentlerinde İki Osmanlı Aydın ve Ahmed Vefik Paşa Raporu”, **Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**, C. 16, S. 2, Nisan 2007, ss. 95-119.
- UNAT Yavuz, “İslâm’da ve Türklerde Zaman ve Takvim”, **Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, ed. Öcal Oğuz, Ankara, 2004, ss. 15-24.
- UZUN Ahmet, “İslimye Çuka Fabrikası”, **İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Yayın No:21-22, İstanbul, (Ekim 1999, Mart 2000), ss. 77-84.
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Koyun Yetiştiriciliği Üzerine Kantitatif Bir İnceleme (1835-1857)”, **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 52, S. 1, 2002, ss. 55-67.
- ÜÇOK Coşkun, “Osmanlı Devleti Teşkilatında Timarlar”, **AHFD**, C. II, S. 1, Ankara, 1944, ss. 73-95.
- YALÇINKAYA Mehmed Alaaddin, “Osmanlı Devleti’nin Modernleşme Sürecinde Avrupalılar’ın İstihdam Edilmesi (1774-1807)”, **Erken Klasik Dönemden**

XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul, Eylül 2010, ss. 421-448.

YAŞAR Aşkın, “Osmanlı Dönemi’nde Çiftlikât-ı Hümâyûnlar (Haralar) ve Hayvancılık”, **Osmanlı**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 611-622.

YAVUZ Fahri - ÇAĞLAYAN Tayfur, “Türkiye Tarımının Tarihi”, **Türkiye’de Tarım**, ed. Fahri Yavuz, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005, ss. 1-8.

YAZICI Hakkı - DEMİREL Muammer, “ ‘93 Harbi’ (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)’ nden Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C. 12, S. 29, Erzurum, 2006, ss. 267-278.

YEDİYILDIZ Bahaeddin, “İslam’da Vakıf”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. XIV/XV, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 19-68.

YILDIRIM İsmail, “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 11, S. 2, Elazığ, 2001, ss. 313-326.

YILDIRIM Mehmet Ali, “Osmanlı’da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)”, **OTAM Dergisi**, S. 24, Ankara, 2008, ss. 223-240.

YILDIZ Özgür, “Halkalı Ziraat Mektebi’nin Tarihçesi”, **International Journal of Social Science**, Vol. 5, Issue 4, August, 2012, ss. 293-306.

YILMAZ Mehmet, “Balkan Savaşı’ndan Sonra Türkiye’den Yunanistan’a Rum Göçleri”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 10, Konya, Güz 2001, ss. 13-38.

YILMAZ Mehmet, “Osmanlı’da Patates Tarımının Başlaması ve Sonuçları”, **Perspectives on Ottoman Studies: Papers from Th 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (Ciepo) at Thre**

University of Zagreb 2008, edited by: Ekrem Čaušević, Nenad Moačanin and Vjeran Kursar, Berlin: LIT Verlag 2010, ss. 821-834.

YUMUK Kadriye-KARGIN Yasemin-TURHAN Oğuzhan, “Yöresel Peynirlerin İncisi”, **III. Süt ve Süt Hayvancılığı Öğrenci Kongresi**, Aksaray, Mayıs 2012, ss. 95-101.

YÜMLÜ Murat, “Yüzellilikler Meselesi, Mesud Fani ve Risalesi Üzerine Bir İnceleme”, **History Studies**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Vol. 2/3, 2010, ss. 333-349.

ZEYREK Turhut H., “Mustafa Kemal Paşa’dan (Miletopolis) Bronz Bir Heykel: Apollon”, **Anadolu Araştırmaları Dergisi**, S. 17/1, İstanbul, 2004, ss. 93-115.

Diğer Kaynaklar

AKBAL Zübeyda, **Taha Bey Ve “Emlâk-i Devlet” İsimli Eserinin Transkripsiyon Ve Değerlendirmesi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007.

GENÇ Hamdi, **Ereğli Kömür Madenleri (1840-1920)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.

KARABOĞA Durmuş Volkan, **Klasik Dönemde Osmanlı Devleti’nde Tarım**, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2010.

KARAVAR Hilal, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmit Çuka Fabrikası**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006.

“Katır”, **Vikipedi, Özgür Ansiklopedi**, <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kat%C4%B1r>, (18.02.2013).

KOÇ Ercan, **19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Tarım**, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Entitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2005.

SERT Selda, **Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümâyûn: Basra Örneği (1876-1909)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

ŞENEL Hatice, **Doğu Akdeniz Bölgesi'nde Yaygın Traktörlerin Teknik Özellikleri ve Kullanıcı Değerlendirmeleri**, Sütçü İmam Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş, 2006.

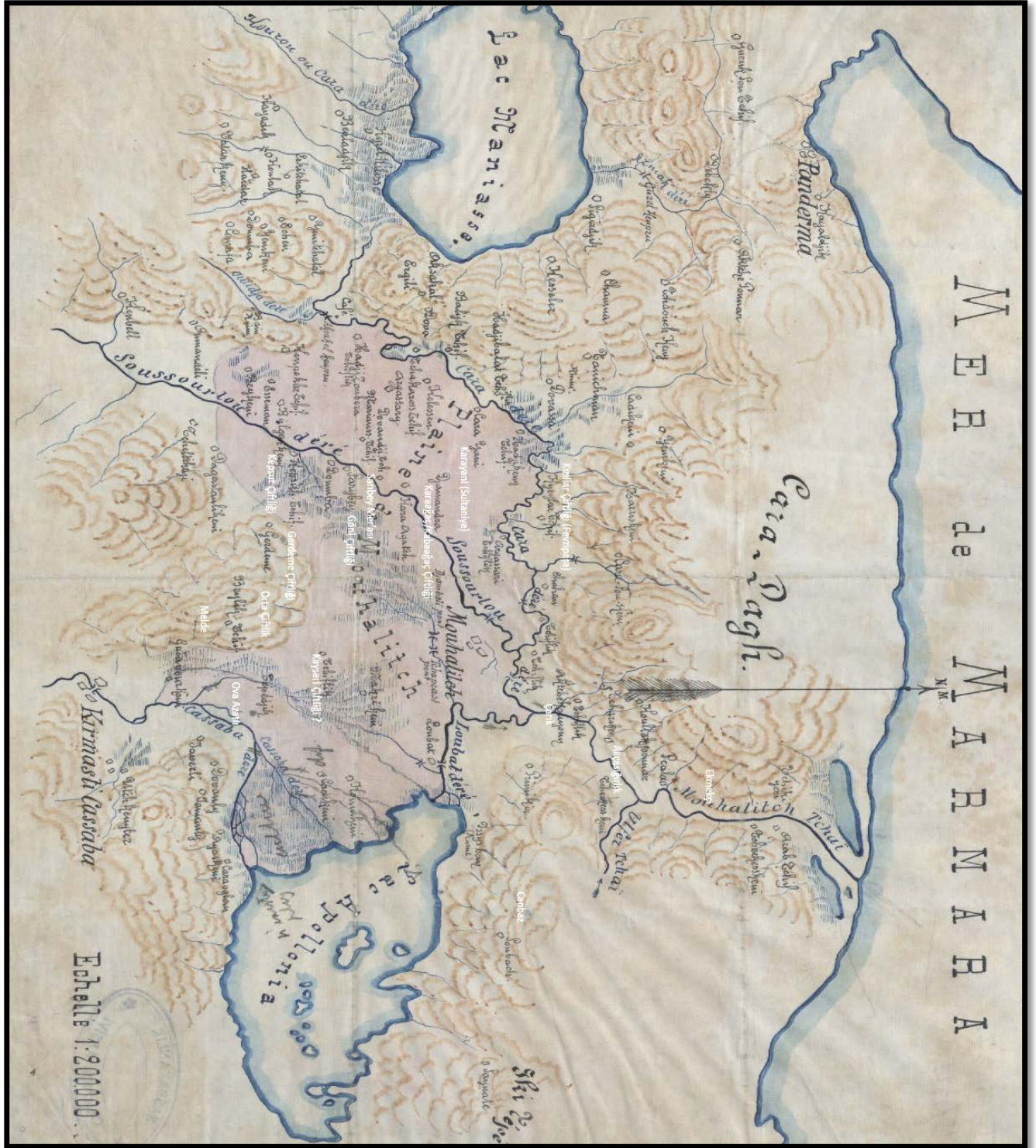
Tigem (Karacabey Tarım İşletmesi Müdürlüğü)
http://www.karacabey.com/Hay_tigem1.php, (09.11.2013).

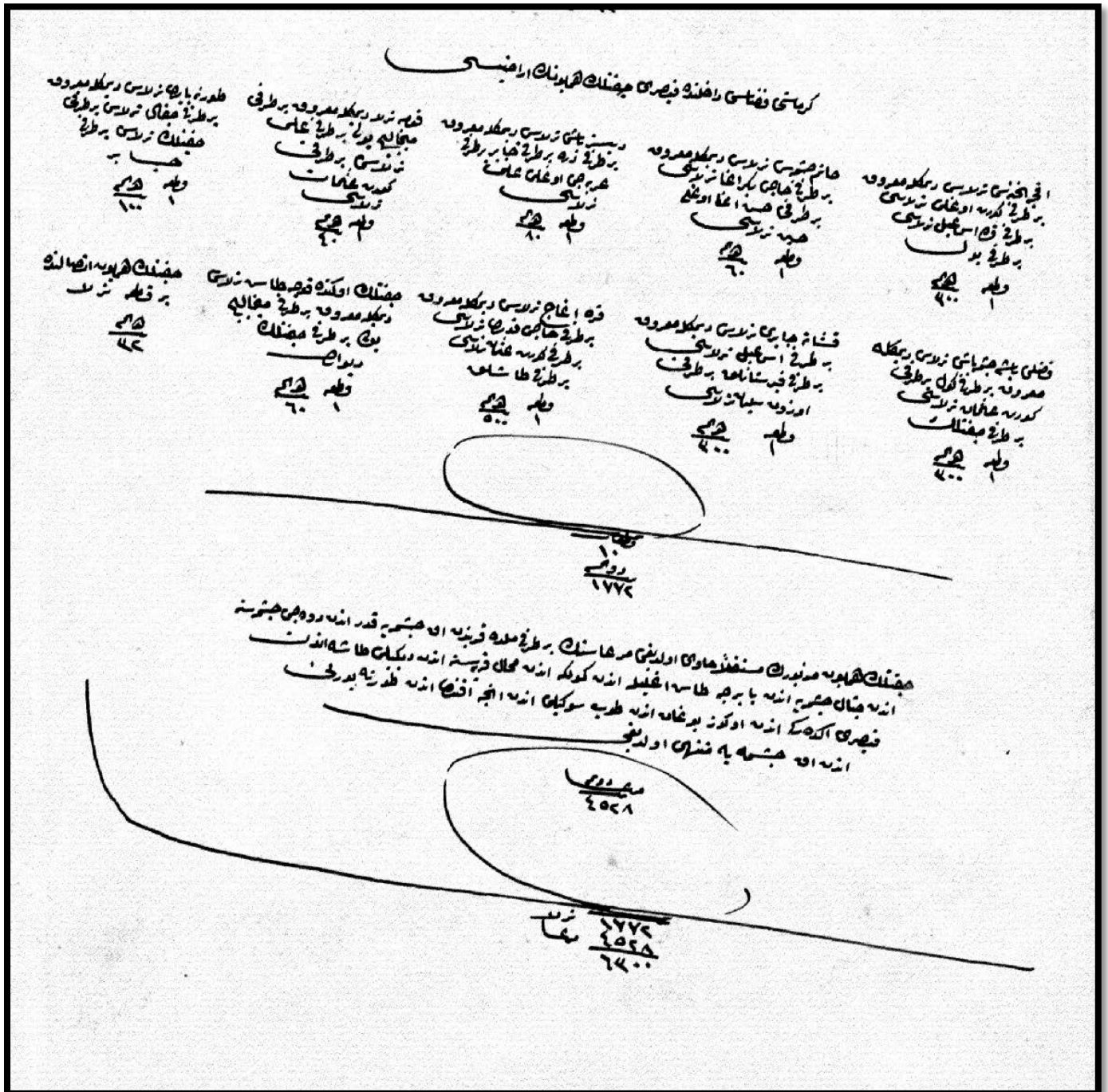
TÜMER Hüseyin Tuncay, **Çırçırılama Yöntemlerinin Pamuk Kalitesi Üzerine Etkileri**, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Fakültesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana, 2010.

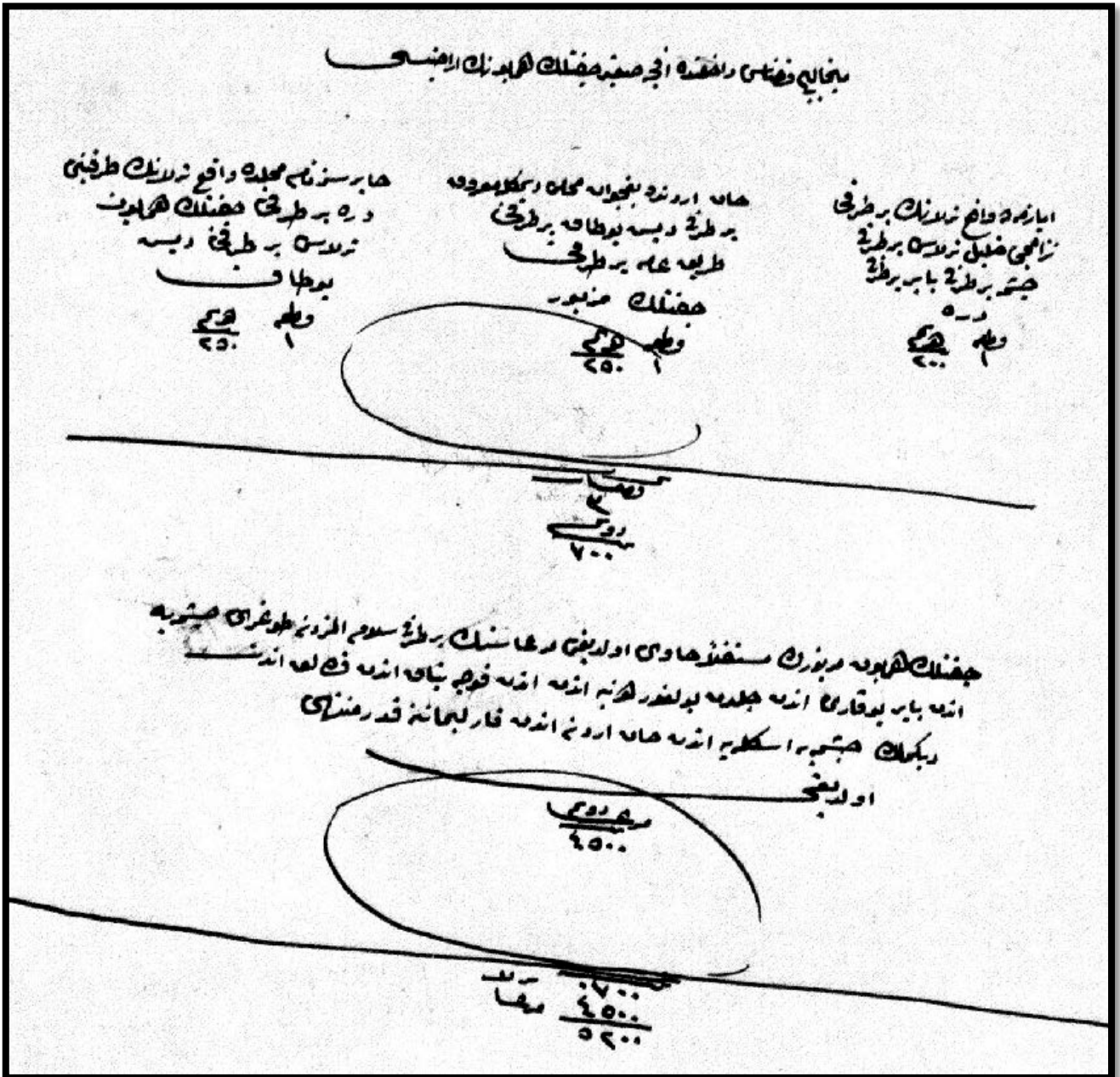
TÜRK Mustafa, **Antikçağ'da Mysia Ve Arkeolojisi**, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir, 2008.

EKLER

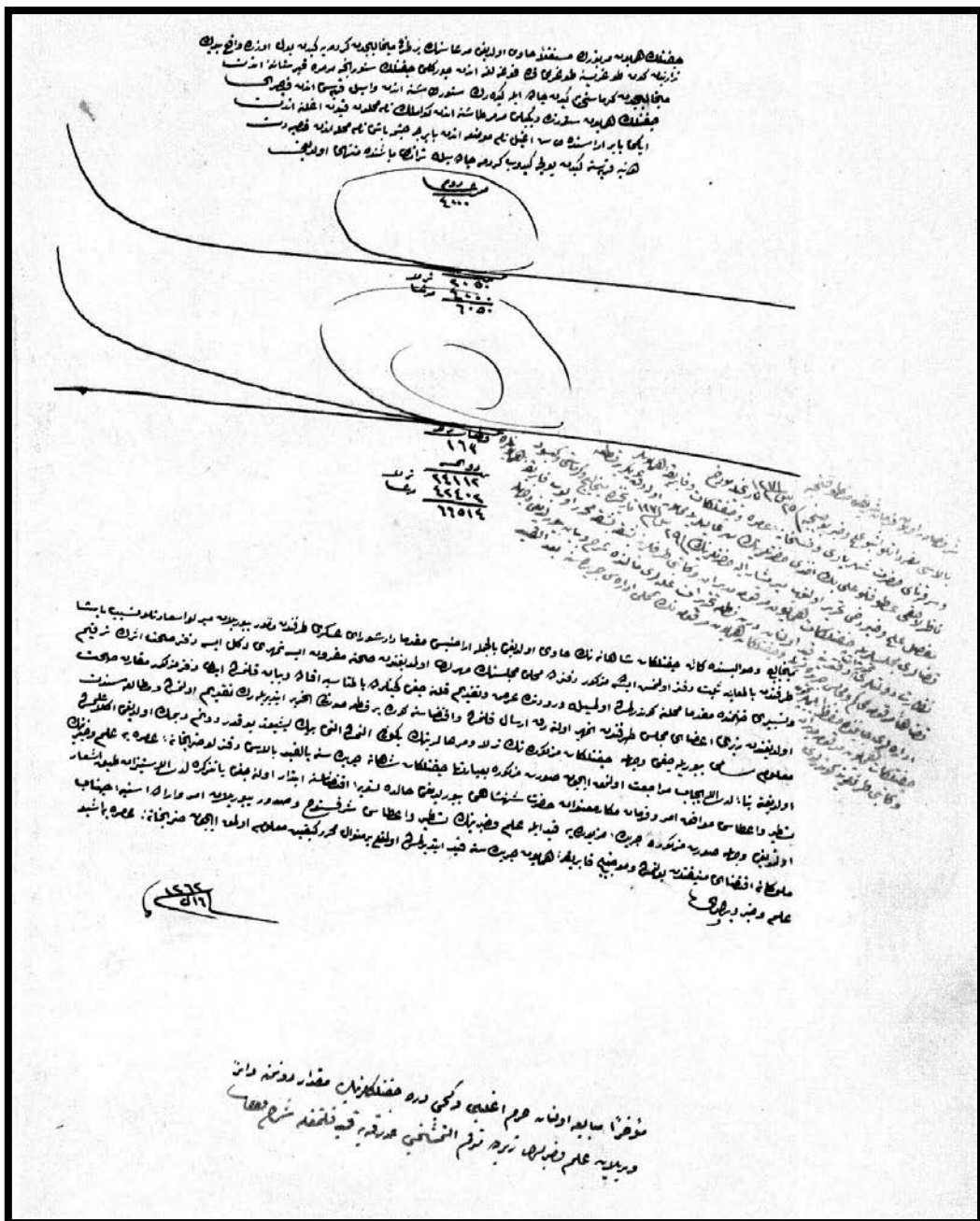
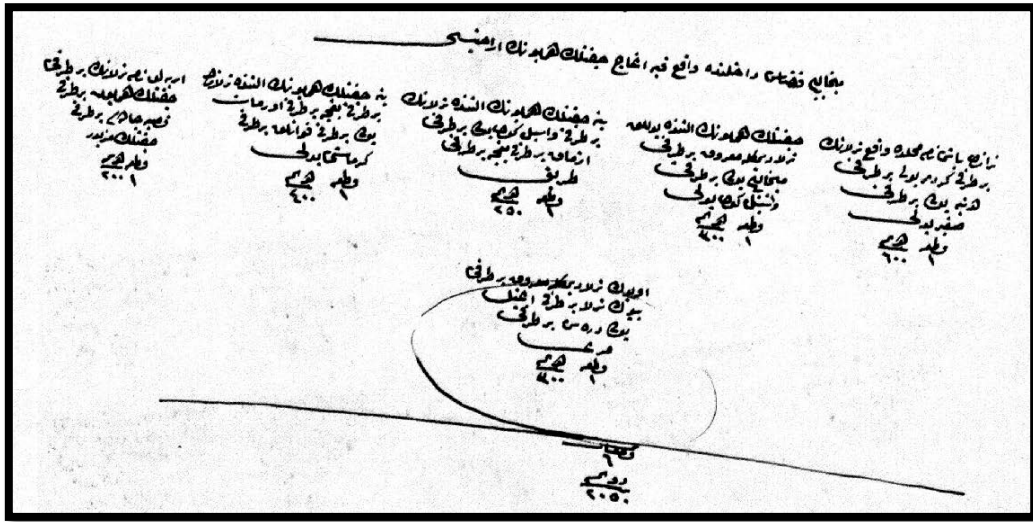
Ek 1a. Mihaliç Çiftlikât-ı Hümâyûnu'na Bağlı Çiftliklerin Haritaları (HRT. 1221)

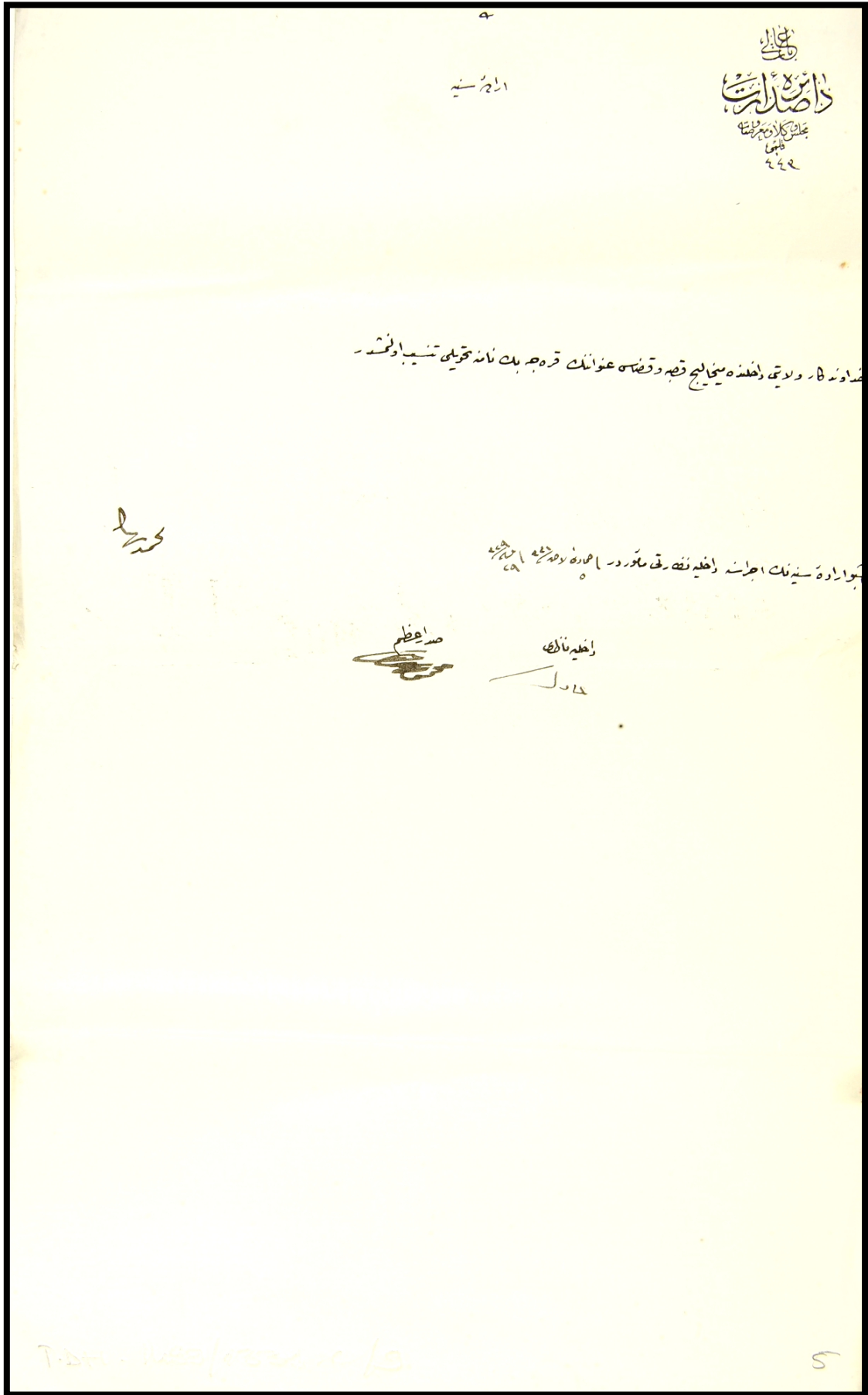






Ek 12. Çiftlikât-ı Hümâyûn'a Bağlı Kabağaç Çiftliği Arazisi (HH d 65)





شبه سابقه ده قوه کینه اولضا بیاک نوری محفوظ و طبع کویر جلی در کاره

قویر و صافی قویری عقده بعضی مطالعات

قویر - حیوان بیگانه و تشنه منصفه حصول استفاده از آب و در بعضی موارد حصول صوتی در نظر مطالعه
 انچه در نظر سینه مزاجه ساعتی که بر موقعه سونای انکسار بکشد با عین اولی که در باره آن
 لمسی اولی حصول حاصل آید و در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 کویر با نوری اولی که در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 او را در نظر حصول کینه باک غایب و در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 حقیقت اولی که در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 قویر و صافی قویری عقده بعضی مطالعات
 قویر و صافی قویری عقده بعضی مطالعات
 قویر و صافی قویری عقده بعضی مطالعات

است اولی قویری که در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 تشنه اولی که در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 باک تشنه بین کویر اولی که در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت

صافی قویری - حیوان بیگانه و تشنه منصفه حصول استفاده از آب و در بعضی موارد حصول صوتی در نظر مطالعه

قطعا استفاده از آب و در بعضی موارد حصول صوتی در نظر مطالعه
 قوه انچه طبعی شده و تشنه منصفه حصول استفاده از آب و در بعضی موارد حصول صوتی در نظر مطالعه
 او را در نظر حصول کینه باک غایب و در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 کویر و صافی قویری عقده بعضی مطالعات

حیوان بیگانه و تشنه منصفه حصول استفاده از آب و در بعضی موارد حصول صوتی در نظر مطالعه
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت

سوی بر حیوان تشنه منصفه حصول استفاده از آب و در بعضی موارد حصول صوتی در نظر مطالعه
 انچه طبعی شده و تشنه منصفه حصول استفاده از آب و در بعضی موارد حصول صوتی در نظر مطالعه

قویر اولی که در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 قوه اولی که در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت

قوه اولی که در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت

باک تشنه بین کویر اولی که در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت

در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت

در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت

در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت

در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت

در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت
 در وقت پدید آمدن انکسار در تمام کویر اولی که در وقت

0041 10:07 AM

بوتانه ومانده لوده ظهور اینه برضه لکه (باربونه Barbone) نسمه ایدر بورلر. باربونه ایلک دفعه بیک مکزیکوز اوده الی میلا ونده مذاقنا نام ذات طرفنده تعریف ایدرلسه دیقیق و قنلرده تیغوسه حمزه به غورر دساره به تشبه ایدرلسه. (اورسته) و (آرمانی) نام ایتالیالی بظراک اهر ایتراکلی تحریات فنیه مذکور علمتک طبیعتی نور ایشلردر. باربونه ماندارک کبلمزده یازین مشاهده اولنور اوللا ۴۱ الی ۴۲ درجه حرارت دردمانزلک و عدم اشترا ایلد باشلور باشلور اعراضی میانده ذکره شابانه اولاندر هکله الی جقور لفلک نور مندره کمرت لعابده برده اقبیندره غشای مخاطی فنی ایلد لسانک التهاباندره شریح عسرت تفسیرده عبارتدر بطنره بیونده و هرجه اطرافده نورمات ارنجمایه ظهور ایدر بیلور نورمات یارموی ایلد باصلد قده یارموی ایشی حفظ ایدرلر و فرقی دکلدرلر نورمات مذکورده شوی ایدر لکره هلامی شکل برنجدده مؤسس اولد قنری کور بیلور. فوق الخاد اوللا اموالده علی العموم حیوانات برده سربلوب یارلر و ۱۰ الی ۲۴ ساعت طرفنده اهنلامات ایجنده تلف اولدرا ایدر ده هکله دهها سربلوی یعنی ۳ الی ۶ ساعت طرفنده وقوع کل بیلور. مذکور ضمه لک ۲۴ ساعتی کچیر ایه شفاسی ممکندر. معین اوللا برنجلده مستویه طرنزده ظهور اینه مذکور ضمه لک مدت وسطیسی ۹ الی ۱۰ کوندر. تلفات بوزده ۴۰ الی ۵۰ اولور.

شرح مرضی نواصی متورده و عضلات محتایده نسج منضمک هلامی شکل صاریجه برتجه ایلد مرتشح اولدیغی کور بیلور طحال حال طبیعی اوزره بولنور. طاروق قولر اسیله طوشانک عفونت دمنده کی باقتریلده مشابه شه بعضی باقتریلر دمنده بولنور بوننده بقده مذکور باقتریلر تخانه دمنده لعابده بولده وکه دیبیلرک جنینلک دمنده دخی کور بیلور. باربونه بارکیره اذکونده قیونه هنر طموزینه طوشانه کوکرجه هنر طاروغه قابل انتقال اولوب کلب متعصیر. اتانه طبیعی جروح جلدیه و غشای مخاطی هضمی واسطه سبله وقوع کلوب طریقور روی ایلد وقوع زیاده نادردر واسطه اتانیه پوست و قابنا صو و بوزده ایکی نهننره هامض فنیک د بوزده بسه هامض کبریت مخلولیلد تحریب اولنور.

مومی الیه (اورسته) و (آرمانی) نام ذرات آشیی واسطه تحفظیه کبی نوصیه ایشلدر و بردسی کوکرجه تلفیح ایدرک تحفظیه موفوق اولشلردر. منتن اوللا کوکرجه بیلنورده مأخوذ بر مقدار قانه ایلد بر قاج کونه فاصله و بر بیلرک اهر ایدرله اوج تلفیح مانده لوده معافیت حاصل ایشلرکله کانیبر.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Necmi		ODABAŞI
Doğum Yeri ve Yılı	Ünye		1975
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	İngilizce		
Orta (KPDS 62)			
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	1990	1993	Ünye Adnan Menderes Ticaret Lisesi
Lisans	1993	1997	Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği
Yüksek Lisans	1998	2001	Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi
Doktora	2010		Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
1.	1997	1999	Safa Dersaneleri
2.	1999	2004	Hedef Yayıncılık Eğitim ve Dış Ticaret A.Ş.
3.	2004	2012	Kehkeşan Eğitim A.Ş.
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	“Osmanlı’dan Cumhuriyete Karacabey Harası”, Mudanya Mütarekesi’nden Günümüze Bursa Uluslararası Sempozyumu, 26-28 Eylül 2013, Bursa.		
Yayımlar:	“Mihaliç Çiftlikât-1 Hümâyûnu’nda Merinos Koyunu Yetiştiriciliği”, UÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 25, C. 25, 2013/2, ss. 289-306.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):	necmiodabasi@hotmail.com		
Tarih			
İmza			
Adı Soyadı			